

ІВАН
МИКИТЕНКО

**АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР**

ІВАН МИКИТЕНКО

**ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У ШЕСТИ ТОМАХ**

**ВИДАВНИЦТВО
„НАУКОВА ДУМКА“
КИЇВ * 1964**

**ІВАН
МИКИТЕНКО**

ТОМ 1

**ПРОЗОВІ ТВОРИ
1923-1930**

**ВИДАВНИЦТВО
„НАУКОВА ДУМКА“
КИЇВ * 1964**

У2
М59

Упорядкування,
підготовка текстів і примітки
О. І. Микитенка

Вступна стаття
доктора філологічних наук
М. Й. Сиротюка

І. К. Микитенко. Фото 1930 р.

СЛОВО ПРО МИТЦЯ

Іван Микитенко належить до числа видатних українських митців. Творчий шлях цього талановитого письменника охоплює всього півтора десятиліття. І за цей порівняно короткий час він, напрочуд діяльний і працьовитий, залишив свій слід в історії української радянської літератури, збагатив нашу художню скарбницю значною кількістю драматургічних, прозових, поетичних, нарисових та літературно-критичних творів.

Перед нашим духовним зором Микитенко постає самовідданим борцем за торжество пролетарської, комуністичної ідеології і методу соціалістичного реалізму в українській повоєнній літературі, за створення нею повноцінного образу героя нової епохи. Стоячи в центрі напружених ідейно-художніх змагань 20—30-х років, він повністю підпорядкував їм своє бойове перо, своє яскраве багатогранне обдарування. Кожний створений ним образ утверджував це торжество, був його живим виявом.

Іван Кіндратович Микитенко народився 6 вересня 1897 року в родині середняка с. Рівного на Херсонщині (нині Кіровоградська область). Змалку працював у батьківському господарстві і ходив до панської економії на заробітки. Тут же він навчався в однокласній, а потім у двокласній міністерській школі, по закінченні якої в 1911 році вступив до Херсонського військово-фельдшерського училища.

У грудні 1914 року сімнадцятилітнього Микитенка відправляють на фронт. Молодий фельдшер протягом трьох років терпить злигодні першої світової війни і повертається (в березні 1918 р.) додому хворий. Одужавши, бере участь у боротьбі з висипним тифом у селах Єлисаветградщини, потім (1920—1922) завідує Нечаївським лікпунктом, веде широку культурно-масову роботу серед селян.

У Нечаївці проявляється інтерес Микитенка до театру. Разом з місцевою молоддю та вчителями він створює драм-

гурток, який власними силами обладнає сцену, ставить п'єси М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, О. Островського. З Нечаївкою пов'язані перші літературні спроби майбутнього письменника: тут він пише вірші та кілька п'єс на злободенну тематику.

У 1922 році Нечаївський комітет незаможних селян відрядив Микитенка до Одеського медичного інституту. В Одесі і починається його серйозна творча робота. Ставши членом робітничого літературного гуртка «Потоки Октября», а потім — студії «Гарт», Микитенко наполегливо вчиться, пробує свої сили у різних жанрах. В одеських газетах «Известия», «Южный селянин», «Червоний степ» та в різних «агітзбірниках» друкуються його вірші, віршовані гуморески, фейлетони, оповідання, інсценівки, нариси, публіцистичні та літературно-критичні статті. Кращими серед них були оповідання, що становили цикл «Етюди червоні» і потім увійшли до першої книжки молодого письменника «На сонячних гонах» (1926), та п'єса «У боротьбі» (1926).

Переїхавши в грудні 1926 року до Харкова, Микитенко бере участь у підготовці Першого Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників, а згодом стає одним з найактивніших діячів і керівників Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП). Багато сил віддає він консолідації передових письменників України, зміцненню зв'язків ВУСППу з пролетарськими літературними організаціями інших республік СРСР та зарубіжних країн.

У боротьбі за нову, соціалістичну літературу, в творчій праці міцнів і розвивався художній хист письменника. В 1925—1927 рр. Микитенко пише п'єсу «Іду», поему «Вогні», оповідання «Торт», «Людина», повісті «Антонів огонь», «Брати», «Дитинство Гавриїла Кириченка», «Вуркагани». Три останні твори принесли авторові славу визначного українського прозаїка. Після закінчення медінституту, в листопаді 1928 року Микитенко їде за кордон (у Польщу та Німеччину) і на зібраних під час цієї мандрівки матеріалах пише книжку дорожніх нотаток «Голуби миру», що друкувалася в журналі «Гарт» (1929), а потім вийшла окремим виданням російською мовою. У книзі нарисів «Тринадцята весна» (1930) він розповідав про підготовку до посівної кампанії тільки що колективізованого села.

В кінці 20-х та на початку 30-х років з'являються одна за одною п'єси Микитенка: «Диктатура» (1929), «Світіть нам, зорі» («Кадри») (1930), «Справа честі» (1931), «Дів-

чата нашої країни» (1932), «Бастілія божої матері» (1933), які ввійшли в репертуар багатьох театрів Радянського Союзу. Одночасно з «Бастілією божої матері» був написаний роман «Ранок».

Значна роль належить Івану Микитенку в боротьбі за вдосконалення організаційних форм керівництва літературним процесом на Україні. Після постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій», ліквідації ВУСППу він входить до складу оргкомітету, який протягом двох років керував письменницькими силами республіки і підготовляв організацію Спілки радянських письменників України. Микитенко виступав з промовою на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників, робив доповідь на Першому Всеукраїнському з'їзді радянських письменників (1934), в якій роз'яснював організаційні засади Спілки, її статут, говорив про роботу приймальної комісії.

У другій половині 30-х років Микитенко працює переважно в галузі драматургії. В цей час були створені комедії «Соло на флейті» (1933—1936) та «Дні юності» (1935—1936). За мотивами народної легенди та сюжетом п'єси М. Старицького «Ой, не ходи, Грицю...» він написав драму «Маруся Шурай» (1935). До двадцятої річниці Жовтневої соціалістичної революції драматург підготував п'єсу «Як сходило сонце» (1937), яка не була ні поставлена на сцені, ні надрукована за життя автора. У Микитенка були широкі творчі плани й задуми: він збирався написати п'єси про великих пролетарських революціонерів Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, про революцію 1905 року («Безсмертні»), про видатного радянського вченого-окуліста Філатова («Сліпі і зрячі»), але передчасна смерть (1937) припинила здійснення цих планів.

* * *

*

Жанрова різноманітність — одна з характерних рис творчості Івана Микитенка. Уже на перших кроках своєї літературної діяльності молодий письменник пробує сили в поезії, прозі, драматургії, публіцистиці, критиці. В цих жанрах, власне, він працює протягом усього свого творчого життя, хоча не з однаковим успіхом. В українську радянську літературу він увійшов насамперед як визначний драматург і прозаїк. Що ж до поезії, то вона на творчому шляху Микитенка була, як влучно сказав критик І. Айзеншток,

«узбічною стежкою» і відбивала собою стадію його творчих пошуків у 20-х роках (в 30-і роки він як поет виступає дуже рідко).

Написав Микитенко понад сто поетичних творів. Переважна більшість їх опублікована протягом 1922—1924 рр. в одеських газетах. Деякі з них («Твое ім'я», «Шумить Нева», «Перше травня», «Розвивайся, прапор Жовтня») були покладені на музику і стали піснями. В 1925 році Микитенко підготував до друку збірку своїх віршів під назвою «Сільські джерела», але не видав, мабуть, тому, що розумів її незрілість. З поем «На чорній землі» («Мужики») та «Епохи» були надруковані тільки деякі уривки. В 1927 році окремим виданням вийшла поема «Вогні». Друкувались поетичні твори Микитенка також у різних колективних книжках. У співавторстві з Едуардом Багрицьким Микитенко написав російською мовою поему «Иван Синица» та сюжетний вірш «Ночь в монастыре».

Поетичний доробок Микитенка позначений тематичною багатоманітністю, експериментами в формі, слові, інтонації. В усьому цьому відбилися, з одного боку, його прагнення бути активним учасником життя і, з другого — літературне навчання, шукання власного голосу, художніх прийомів, образів.

Молодого поета вабить усе, він намагається відгукуватись на всі події в житті народу — будівника соціалізму, написати про все: про святкування Жовтня, Першого травня, Дня врожаю; про життя і працю червоноармійців, чекістів, моряків; про роботу сільських Рад, кооперації, комнезаму; про боротьбу комсомольців проти релігійного дурману. Він викриває куркулів, самогонщиків та різних шахраїв; закликає наймитів, бідноту, жіноцтво до участі в органах місцевої влади, до навчання і т. д.

Він вдається до революційно-патетичних, політично-агітаційних віршів, пейзажної лірики, сатиричних епіграм, гумористичних фейлетонів та побутових зарисовок, до епічної форми; використовує різні поетичні розміри, починаючи від строгого ямба і кінчаючи вільним верлібром, вдається до різних прийомів римування строфіки тощо. Коротше кажучи — навчається, шукає. В його творах часто подибуємо мотиви, прийоми, образи, запозичені з фольклору, героїчного епосу, з творів кращих поетів минулого й сучасного.

Рання поезія, як і проза та драматургія Микитенка 20-х років, тематично зв'язана здебільшого з селом. Життя села,

його болі й радощі, мрії і світлі пориви відчуються не тільки в об'єктах поетичного зображення, але й в усій образній системі, в прийомах і засобах живописання, перш за все у мові і простоті вірша. Нове життя «хліборобської сторони» передає Микитенко у віршах про її трудові будні, боротьбу за кооперативні форми господарювання, за врожай. Життєрадісними тонами й барвами, які також відбивають це життя, пройняті його пейзажні малюнки, його тропи і зокрема метафори: «І день дорогою слизькою бредє із вірію в село, і пахне свіжою росою його блакитнее чоло»; «Задзвенить там колос, зерно в зерно — дзень!»; «Ходить сніп в китайці красній, гордий та важкий... Бородою трусить ясно...»; «Ходить сонце за горами — до комуни кличе»; «Ходить дивною ходою степ в зелених хвилях...»

Село періоду непу виступає також у гумористичних і сатиричних віршах Микитенка. Зброєю сміху, часом досить колючого, він викривав і засуджував потворні явища тогочасного сільського побуту — куркульську та попівську скнарність, бездіяльність місцевої влади, занедбаність культурно-виховної роботи тощо.

Одну з основних ознак Микитенкового віршованого гумору й сатири становить його простота, доступність, народна дотепність. Цього автор домагається і частим використанням популярних в народі фольклорних образів, церковних молитв, відповідно переосмислюючи їх, підпорядковуючи сучасності. Ось як, наприклад, в мініатюрі «Молитва куркулів» поет у сатиричних тонах зображує намагання куркулів пролізти в громадські установи, щоб вершити там свої діла:

«Отче наш, іже еси»,
Згляньсь на нашу спілку:
Та невже ж ти не даси
Влізти в потребілку?..
Ми б там діло повели...
Були б з баришами...
Отче наш! Благослови
На бій з ворогами.

Поряд з невеличкими віршами Микитенко пробує свої сили в більшій формі поетичного відтворення дійсності — поемі. Політична патетика, лірична схвильованість, емоційно-безпосереднє сприйняття навколишнього світу доповнюється в його поетичних творах ширшого плану епічним розмахом, застосуванням складних композиційно-сюжетних прийомів, різноманітної строфічної будови та римування.

Тенденція до епічної масштабності наявна уже в першій поемі Микитенка «На чорній землі» (1923—1924). В ній спокійна розповідь про життя українського села, про ті зміни, які вніс у це життя Жовтень, поєднана з побутовими зарисовками, ліричними відступами, спогадами, роздумами її ліричного героя тощо. Правда, поемі цій дещо шкодив нахил автора до словесного штукарства, якого немало було в нашій поезії 20-х років.

Прагненням до епічності виразно позначені сюжетний вірш «Тарасу Шевченку» (1926) та поема «Вогні» (1927), які, в основному, завершують поетичний доробок Микитенка і виділяються в цьому доробку своїми ідейно-художніми достоїнствами.

В поемі «Вогні» відбився спадкоємний зв'язок радянської літератури з кращими традиціями вітчизняної класики, а також її принципово нове бачення й розуміння дійсності. Своім гуманістичним духом, відтворенням моральної краси й цільності, свободолюбства й мужності жінки-трудівниці поема Микитенка продовжувала традиції Т. Шевченка і М. Некрасова, М. Горького і М. Коцюбинського, Марка Вовчка і Лесі Українки. Опис гіркого життя, мук і дум героїні поеми Олени, яку силоміць видали заміж за багатія Гончара, продали «за поле», правдиво відображає трагедію жінки-селянки в експлуататорському суспільстві.

Над Оленою брутально знущується чоловік-деспот, її грубо зневажають сини, що пішли в батька. А вона, мовчазно зносячи наругу, плакає і гострить у серці гнів та проклинає і багатство, і чоловіка, і синів-бузувірів. Подібні мотиви й образи зустрічаються в творах класиків. Але на відміну від своїх попередниць-страдниць, зображених у дожовтневій літературі, Олена Гончар під впливом соціалістичної революції підноситься на високий щабель соціалістичної свідомості і громадської активності, недосяжний для них. Жовтень розковує її могутню духовну силу, виводить зі стану німої покори.

Спаливши двір свого чоловіка-ката, Олена розправляєтья з самим Гончарем та з синами, які зробилися запеклими ворогами трудового народу, і стає в лави борців за нове життя. На дев'ятому році Радянської влади ми бачимо її громадським діячем, делегатом з'їзду. Коротше кажучи, в образі Олени Гончар Микитенко правдиво і художньо переконливо втілив той корінний перелом, що принесла в долю трудящої жінки Жовтнева революція. Олена стала од-

ною з попередниць багатьох образів нової жінки, створених українською радянською літературою: Оксани («Загибель ескадри» О. Корнійчука), Олесі Кулик («Пісня трактористки» П. Тичини), Тетяни Довгопол («Історія радості» І. Ле), Ярини Байгуш («Удай-ріка» О. Десняка) та ін.

Поема «Вогні» засвідчила певною мірою зміцнення поетичного голосу Микитенка. Це виявилось в значному умінні поета забезпечити творові композиційну стрункість і стильову ціліність, в застосуванні різних прийомів римування (суміжне, перехресне, кільцеве) та строфічної будови (терцет, катрен тощо), у вправному підпорядкуванні всіх цих засобів завданню повнішого висвітлення теми, глибшого розкриття внутрішнього світу персонажів.

За своїми жанровими ознаками «Вогні» — поема ліро-епічна. Розгортання фабульної магістралі в ній часто перемежується картинами побуту, пейзажними малюнками, психологічними і портретними характеристиками, діалогами й монологами, роздумами й спогадами оповідача та головної героїні.

Поетична спадщина Микитенка нерівноцінна. Є в ній ряд слабких, занадто загальних віршів, написаних на «злобу дня». Але не цими слабкими віршами визначається її цінність, а всім тим кращим, що є в ній.

Ознайомлення з поетичною спадщиною Микитенка допомагає глибше зрозуміти творчий шлях письменника. Адже такі прикмети цього шляху, як «літературне навчання», шукання свого власного голосу, стилю, опанування живою народної мови, мистецтва діалога, мовної і портретної характеристики, прямування до реалізму й епічності певною мірою відбилися в поезії Микитенка.

* *

*

Значну ідейно-мистецьку цінність являє собою прозова спадщина Івана Микитенка.

Ранні оповідання Микитенка, як і твори інших тоді ще молодих українських радянських письменників, побудовані переважно на матеріалі з життя українського села часів громадянської війни та відбудови. Написані в романтично піднесеному тоні, пройняті радісним відчуттям величі соціалістичної революції, вони відбивали ті глибокі зміни, які викликала ця революція в селі, його соціальній структурі й побуті, класовій свідомості й психології селянства, ті важли-

ві процеси, що відбувалися в ньому. Колишні наймити, бідняки, що виступають героями цих оповідань, живуть ідеєю народної революції, розправляються з своїми одвічними ворогами, самі духовно зростають.

Вісімнадцятирічний Гордій з оповідання під такою ж назвою (1923) під впливом червоноармійців, що заїхали в його рідне село, відмовляється співати в церкві, стає комуністом і закликає бідноту до боротьби за владу Рад. На боротьбу проти «вільних козаків», на допомогу червоним бійцям піднімає своїх односельчан старий хлібороб-трудівник Денисенко в оповіданні «Більшовики» (1923).

Духовне багатство, моральна краса борців за торжество ідей Жовтня виявляється в їх стійкості, непохитності перед ворогами. Нуник, герой однойменного оповідання, помирає під шомполами кайзерівських окупантів та «вільних козаків» за проданця Скоропадського, але не виказує більшовиків. Німе запитання — «Хіба ж хто скаже?», яке читає в мертвих очах Нуника інший герой оповідання — селянський хлопець, утверджує ідею вірності народних мас соціалістичній революції, Комуністичній партії.

Характерною рисою творчості Микитенка є її тісний зв'язок з сучасністю, її активно-дійова спрямованість. Цією рисою позначені уже перші творчі кроки письменника. Звичайно, що й події, зображені в оповіданнях «Нуник», «Гордій», «У вершині», «Більшовики», ще не були історією. Але поряд з ними Микитенко звертається до явищ живої сучасності. Його оповідання «На сонячних гонах» (1924), «З гарячих днів» (1924), «Між кучугурами» (1923), «Кирюша» (1923), «Дмитро» (1923), «Без пристановища» (1924), «Будні» (1924), «Витяг з протоколу» (1925), «Людина» (1927) нагадують собою невеличкі зарисовки з життя доби переходу Країни Рад до відбудови, до нової економічної політики. В кращих з них показано, як героїка громадянської війни переростала в героїку мирної праці, як пафос легендарної Каховки, Волочаївки переростав у пафос боротьби з ще не добитими ворогами революції, бандитизмом, голодом.

Своєю громадянською доблестю, відданістю ідеї комунізму герої цих оповідань мають багато спільного з Нуником, Гордієм, Михайлом Качаном, Денисенком. Продовжуючи їхню справу, вони з величезним ентузіазмом руйнують старий світ з його побутовими законами, мораллю, поняттями добра й зла і будують новий світ.

Героїня оповідання «На сонячних гонах» куркульська донька Сусанна стає комсомолкою, «викачує хліб» у багатіїв, потім працює в повітовому відділі народної освіти, а її друг комсомолец Макар гине в сутичці з бандитами. Сусанна переживає гостру матеріальну скруту, але наодріз відмовляється покинути роботу в наросвіті і повернутись на село до «рідного» дому. Утвердження нездоланності паростків нового життя, духовне воскресіння людини, придушеної тягарем недавнього минулого, становлять ідейний зміст оповідань «Між кучугурами» та «З гарячих днів».

Ранні оповідання Микитенка свідчать про творче спанування їх автором надбань російської та української класичної прози, особливо спадщини М. Горького та М. Коцюбинського. Гарячою любов'ю до життя, до людини-творця, скупістю розповіді, внутрішньою напруженістю, наявністю ліричних відступів, роздумів, авторських звертань до неназваних героїв чи до читача — цими своїми ідейно-художніми ознаками кращі оповідання Микитенка споріднені з новелами М. Коцюбинського.

В другій половині 20-х років Микитенко переходить до прози ширшого плану. В 1927 р. він виступив з невеликою повістю «Брати», яка незабаром була перекладена на кілька мов і перевидана багато разів. Присвячена темі «змички міста з селом», вона своїм ідейним змістом перегукувалась з іншими творами тогочасної української прози на цю важливу тему, але розв'язувала її оригінально, по-своєму. В скупі накреслених письменником життєвих шляхах братів Никанора й Прохора відображено історичну долю українського селянства, історію стосунків між містом і селом першої чверті ХХ ст., той корінний поворот, який стався в цих стосунках за радянського ладу.

Після смерті батька кожен з синів селянина Сахна пішов «своїм трибом». Увага автора прикована передусім до Никанора й Прохора, стежки яких круто розійшлися: перший залишився в селі, а другий пішов у місто й став робітником. Заглиблюючись у психологію Никанора, Микитенко показує поступове духовне прозрівання цього селянина, процес зближення його з робітничим класом.

У повісті «Брати» Микитенко виявив себе спостережливим художником, тонким психологом, знавцем сільського і міського побуту. Никанор та Прохор постають у творі яскравими типами, чітко окресленими людськими постатями, особливо перший. Соціальне, виробниче, побутове сере-

довище, в якому живуть два брати, наклало свій незгладимий відбиток на їх душі, думки, зовнішність, мову.

Одночасно з «Братами» була написана повість «Дитинство Гавриїла Кириченка» (1926—1927) — перший значний твір Івана Микитенка про дітей. В ньому яскраво виявився талант Микитенка-гумориста, уміння письменника проникати в дитячу душу, підпорядковувати минуле інтересам сучасності. Викривальним змалюванням дореволюційної школи, побуту й моралі розбещеного попівства повість допомагала будувати нову радянську школу, прищеплювати молодим читачам антирелігійні почуття.

Оригінальна композиція твору. «Дитинство Гавриїла Кириченка» — це повість в новелах. Кожен з її восьми розділів являє собою окрему, цілком завершену новелу з власним сюжетом. Водночас усі разом вони становлять цілну, міцно «збиту» повість, окремі розділи якої тісно зв'язані між собою темою, «наскрізними» персонажами та легкими, інколи ледь-ледь помітними, але тривкими сюжетними «містками»-зв'язками. Така новелістична будова дала можливість авторові повніше розкрити характер свого головного героя, складний процес зародження й утвердження в його ще не зміцнілій свідомості атеїстичних настроїв, зробити твір цікавішим, підсилити в ньому гумористичний струмінь.

Повість, подібно до ряду оповідань Івана Франка («Олівець», «Мій злочин»), написана як спогади її головного героя, уже цілком зрілої людини, про те, що найбільше йому запам'яталося з його дитинства. Згадуючи свої дитячі пригоди, сутички з «справжньою учительшою» Глафірою Іванівною, попом Олександром, герой не обурюється, не проклинає стару школу, церкву, своїх «учителів» та «вихователів». Вони проходять перед його зором, зором радянського патріота, як темні тіні минулого, що колись нівечили, але не змогли зламати його ясну дитячу душу і назавжди залишились позаду. Веселий настрій оповідача, жартівливий тон розповіді, розмірковування — відступи, звертання до читача створюють той глибоко інтимний світ, ту теплу і життєрадісну атмосферу, якими окутана повість і які відтіняють її стильову своєрідність, надають їй ліричного звучання.

Гаврилко в повісті переживає складний, іноді досить болісний душевний розвиток, в ході якого повільно розгублює свою гарячу прив'язаність до бога, церкви з її «святими

таємницями» та служителями. Старанно, крок за кроком зображуючи цю еволюцію, автор розкриває її логічну послідовність, її об'єктивну зумовленість.

Івана Микитенка завжди хвилювала доля дітей, осиротілих в роки першої світової та громадянської воєн. Про них він з боєм і співчуттям писав у своїх перших нарисах («Ночлежка под стеною»), вони стали героями його найбільших прозових творів — повісті «Вуркагани» і роману «Ранок». Слідом за С. Васильченком («Приблуда») та А. Головком («Дівчинка з шляху», «Інженери»), російським письменником Л. Пантелєєвим («Годинник») Микитенко в цих творах, особливо ж у «Ранку», показав піклування Радянської держави про дітей-сиріт, складність, труднощі перевиховання безпритульників, процес повільного «випрямлення» їхніх потравмованих вулицею душ.

Повість «Вуркагани» і роман «Ранок» мають багато спільного в ідейно-тематичному відношенні, в них діють навіть деякі спільні персонажі.

В повісті показано життя безпритульних дітей, історію дружби двох хлопчиків-вуркаганів. У кінці твору два його головні герої, Альоша й Матрос, що пережили на своєму недовгому віку багато злигоднів, їдуть у Харків, щоб розпочати там нове життя — взятися за корисну роботу й навчання. Значна частина подій «Вуркаганів» відбувається в дитячому будинку. Розгортаючи їх, Микитенко виразно розкрив своєрідний побут, психологію безпритульників, створив ряд яскравих образів. Чітко окресленими індивідуальностями вийшли Альоша, Матрос, Пувичка, Глухий. Кожен з них має свій власний характер, зовнішність, мову. Палкі, незалежні натури Матроса й Альоші вимальовуються уже в епізоді першої зустрічі майбутніх друзів.

Дуже колоритні в повісті портретні та мовні характеристики, майстерно підпорядковані розкриттю внутрішнього світу та моральних рис персонажів. Замріяні очі, в яких інколи спалахують гарячі вогники, несамовиті рухи й жести в хвилини сильних збуджень відтіняють гострий розум, пристрасну душу вразливого художника Альоші так само, як самовпевнена постава та короткі речення з наказовими інтонаціями окреслюють вайлувату, дещо деспотичну натуру Матроса.

З глибоким знанням справи відображено в повісті побут безпритульників (картини життя безпритульних у дитбу-

динку, базарних нішах-нічліжках, на вокзалі, мандрівки в Харків та ін.). Впадає, однак, в око деяка переважаність повісті «блатняцьким» жаргоном. Недоліком її є й те, що в ній мало приділено уваги проблемі перевиховання безпритульних дітей.

Цю проблему успішно розв'язав Микитенко в романі «Ранок», написаному переважно на фактичному матеріалі. Загальновідомо, наскільки важливою і актуальною була в літературі 20—30-х років тема перевиховання безпритульників. Цій темі присвячений перший радянський звуковий кінофільм «Путівка в життя» (1931), вона знайшла свою всебічну розробку в «Педагогічній поемі» А. Макаренка. Роман «Ранок» був значним вкладом української літератури в розробку цієї теми.

Ідейно-тематичний зміст «Ранку» широкий і складний. Письменник показав життя села Ладош протягом цілого історичного десятиріччя (1919—1929), боротьбу ладоської бідноти проти контрреволюції під час громадянської війни, проти місцевих куркулів і монастиря в роки мирного будівництва, створив виразні образи сільських комуністів, комсомольців, активістів (Левченко, Чумак, Потреба, Семиліт, Уляна Берест, Христя Соколенко), петлюрівсько-куркульських недобитків (Ряженко, Молибога, Масляк, Волосюта) та їх натхненників (Бугров, Благомислова). Але основне місце в творі належить відображенню боротьби Радянської влади з безпритульністю.

В романі намальовано ряд барвистих картин вуркаганського життя, розгорнуто біографії Марка Левади та інших безпритульників, розкрито історію заснування трудової комуні, її бурхливе життя протягом року. Автор показує, як складною системою державних заходів ліквідувалася в СРСР безпритульність, як у трудових комунах з колишніх малих правопорушників виховувалися суспільно корисні люди.

Роман «Ранок» пронизаний ідеями соціалістичної педагогіки, народженої радянським ладом і утвердженої незалежною в історії людства практикою масового перевиховання безпритульних дітей в нашій країні в 20—30-х роках. Ми бачимо, як у боротьбі з вуркаганщиною, що каламутною хвилею залила приміщення монастиря в перший день існування комуні, в боротьбі з куркульськими провокаціями, картярством, дезертирством, симуляцією, челканівськими «виховними принципами» народжується і вдосконалюється

нова педагогіка, як досвідчені чекісти і вчителі шукають найдійовіших методів позитивного впливу на покалічених вулицею підлітків.

Серед численних образів комунарів своєю художньою довершеністю, пластичністю виділяються в романі образи Марка Левади, Сашка Інтелігента, Мар'ї Іванівни, Матроса, Хрипова, Старика, Лакоші, Єпташки, Касія. Кожен з них позначений властивими тільки йому прикметами, в яких відбився характер лише даної людської особливості. Бурхливий, «фасонистий» Сашко Інтелігент так не схожий на товстого, вайлуватого ледаря Мар'ю Іванівну, як несхожий щирий, чесний Марко Левада на похмурого, підступного злодія Провку Касія. Разом з тим спільною рисою всіх цих образів є те, що в них письменник відбив ті глибокі зміни, яких зазнала протягом року і комуна і її вихованці.

Найбільше уваги приділив автор Маркові Леваді — головному герою роману. В химерній, позначеній багатьма крутими поворотами долі Марка Микитенко правдиво відобразив джерела безпритульщини, її шкідливий вплив на дітей, яких лихі обставини викинули на вулицю, та перевиховання молодих правопорушників у трудових комунах. Батько й мати Марка полягли в боротьбі за Радянську владу, а він, десятирічний сирота, потрапив до чужих людей, а там — до вуркаганів. Хлопець проходить сувору школу Гузиря, Комедіянщика, опановує «злодійську науку», вбирає в себе «блатняцький» жаргон і стає вуркаганом-майстром, прибравши нове назвисько — Рукатий, а пізніше — Мухомор.

Опинившись на грані духовного падіння, Марко потрапляє в ладоську комуна. Важко, дуже важко піддається він вихованню. Хлопець і слухати не хоче про дисципліну, працю, виступає ініціатором або натхненником переважної більшості найганебніших вчинків молодих комунарів, але вихователі все ж «підбирають ключ» до нього: повільно втягують його в актив, штаб керівництва, роблять начальником караульної команди, штатним інструктором-вихователем. Перший проблиск політичної свідомості Марка показано в епізоді початку районного з'їзду, коли він разом з Матросом поступається місцем біля прапора. Пізніше Марко виступає проти «виховних принципів» Челканова, сам бореться за зміцнення дисципліни в комуні. Так, підкреслює письменник, під впливом колективу виправляється навіть найзавзятіший, здавалося б, непоправний вуркаган.

Правда, намагаючись замести сліди свого злочинського вчинку в минулому, Марко ще раз зривається — потрапляє в тюрму, а потім — на північ для відбуття покарання. Але тепер Марко уже не той, яким був ще кілька місяців тому: він відчув у комуні смак творчого, змістовного життя, зжився з нею і обіцяє після відбуття кари повернутися до неї.

В романі діє значна кількість вихователів, учителів, чекістів. Не всі вони змальовані з однаковою силою і виразністю, але їх життя в романі також відтіняє процес зростання комуні, складність, труднощі перевиховання безпритульних. Автор показує, так би мовити, дві генерації в історії керівництва комуні. До першої входять начальник Лузгін та вихователі Челканов, Курило, Касандров, Грозний. Вони — організатори і фундатори комуні — докладають дуже багато зусиль, щоб прибрати до рук тільки що привезених вуркаганів, створити з них колектив, привчити до праці й дисципліни, і домагаються деяких наслідків. Але вся їх система керівництва й виховання згодом переживає себе, і вони змушені покинути комуну.

В останньому розділі роману («Шляхи і роздоріжжя») розгортає свою діяльність «друга генерація» вихователів — Нечіпай, Підгорний, Смикалов, які впроваджують соціалістичну педагогіку. Правда, образи цих вихователів, як і вчительки Валентини Радиш, вийшли не дуже яскравими. Читкою окресленістю, своїми індивідуальними рисами позначені привабливі образи керівника головної Ради Комуні чекіста Радлова, завідуючого виробничою частиною Ріхтмана, начальника штабу керівництва Гріпича.

Невикінченість окремих образів пояснюється тим, що роман не був закінчений: адже написана тільки його перша книга. Це треба мати на увазі при розгляді композиції твору. «Ранок» був задуманий як велике епічне полотно, в якому Микитенко хотів показати історію трудової комуні молодих правопоршників на широкому фоні життя Радянської країни в 20—30-х роках.

Задумом письменника і продиктована композиційна будова твору. В романі три основні сюжетні лінії — життя села Ладош, біографія Марка Левади та історія комуні. Перша й друга лінії розгортаються в першій частині роману і відтворюють події, що сталися в житті ладошчан і Марка протягом більше дев'яти років. Розгортаються вони паралельно, іноді переплітаються. Зв'язок між ними тут поки

що слабкий. В другій же частині твору Микитенко тісно «сплітає» ці лінії і безпосередньо «включає» їх у третю сюжетну лінію — історію комуни.

Крім трьох основних, у «Ранку» є ще ряд менш значних сюжетних ліній та відгалужень. Переважна більшість з них добре накреслена і вплетена в канву твору, майстерно підпорядкована висвітленню його ідейного змісту і образів. Проте окремі лінії, а в зв'язку з цим і долі деяких персонажів, у першій книзі роману не знайшли свого завершення. Зробив це письменник, мабуть, свідомо, бо ж думав він написати другу книгу і в ній показати далше життя свого головного героя Марка Левади: його працю на Біломорсько-Балтійському каналі, боротьбу з контрреволюціонером Бугровим, повернення в ладоську комуни, дружбу з Уляною Берест, ріст його як людини і громадянина.

Роман «Ранок» є найкращим прозовим твором Микитенка. В ньому, як і в «Педагогічній поемі» Макаренка, правдиво відображено неповторні сторінки з історії нашої соціалістичної батьківщини — сторінки боротьби Радянської держави з безпритульністю, за виховання нової людини.

* * *

*

Уявити історію української драматургії і театру 20—30-х років без Микитенка неможливо так само, як неможливо уявити Микитенка-драматурга поза цією історією. Деякі його п'єси мали в ній етапне значення і відіграли дуже важливу роль.

Іван Микитенко блискуче володів дорогоцінним для художника чуттям нового. Він сміливо вторгався в життя радянського суспільства, піднімав найактуальніші, найпекучіші теми дня, підхоплював усе те передове, прекрасне, що народжувалося в нашій країні, і цим активно допомагав утвердженню молоді радянської драматургії і театру на ґрунті сучасності, на засадах соціалістичного реалізму. Поряд з іншими своїми сучасниками письменник плідно працював над тим, щоб вивести на сцену героя нашого часу, створити його повноцінний образ. Актуальність, злободенність у кращих його п'єсах органічно поєднувались з високою художньою досконалістю. Це забезпечило їм популярність.

Микитенко творив разом з багатьма представниками старшого і молодшого покоління українських радянських

драматургів, виділяючись серед них своїм власним голосом. Цей голос залунав не зразу. Він становився і міцнів у складному процесі розвитку молодого радянської драматургії, її творчих шукань та змагань, перемог і поразок.

Так само, як і інші драматурги, Микитенко почав свою драматургічну творчість одноактівками—інсценізаціями та агіт-п'єсами, дуже поширеними на Україні в першій половині 20-х років. 1924 року він опублікував одноактівку «Радянське різдво» і виступив з п'єсою про студентів «Благодарю вас», яка з успіхом ішла на самодіяльних сценах одеських вузів, а пізніше лягла в основу драми «Кадри». Слідом за цим були надруковані інсценівки та п'єси «Колось і тепер» (1925), «На родючій землі» (1925), «У боротьбі» (1926) та ін., написані ще в Нечаївці.

Ці твори були першими кроками майбутнього драматурга і відбивали собою дитячий вік української радянської драматургії, в якій тоді тільки народжувались перші значні п'єси про громадянську війну та село періоду відбудови. Вони були ще не досконалими в художньому відношенні, але цікаві тим, що в них уже відчувалася характерна риса всієї микитенківської драматургії—її тісний зв'язок з сучасністю, громадсько-політична активність, більшовицька воєвничість. Інсценізуючи різні події та епізоди з життя українського села періоду непу, письменник прагнув показати, як наймити й біднота боролися проти куркульства, за кооперативні форми господарювання, як ліквідовувалися неписьменність, темрява, викорчовувався релігійний дурман, складався новий побут, виростала нова людина.

Ненажерливим «хазяям», лихварям, попам, старим, «просвітянам» у цих п'єсах протистоять члени КНСу, кооператори, трактористи, передові представники сільської інтелігенції. Вони—рішучі, ініціативні, працьовиті, сповнені віри в світле майбутнє, хоча загалом зображені слабше, ніж їх класові противники.

У 1927 році Микитенко виступив з своєю першою, так би мовити, повнометражною п'єсою «Іду». Присвячена комунівському рухові на селі, вона перегукувалася з рядом інших творів української драматургії на цю тему, відомих раніше, але не повторювала їх. Так, у драмі «Комуна в степах» М. Куліш зображував приречену на поразку спробу куркулів-хуторян розвалити комуну, яка проіснувала вже два роки. Микитенко пішов іншим шляхом. Сюжет своєї п'єси він будує на боротьбі передової молоді села та неза-

можників за організацію і зміцнення комуні. У нього куркулі-хуторяни, які «сколочують» своє «товариство хліборобів», намагаються зірвати цю боротьбу і, таким чином, скомпрометувати саму ідею організації комуні.

П'єса пройнята пафосом торжества нового, соціалістичного життя на селі. Незважаючи на шалений опір та різні махінації класових ворогів, хлібороби все ж створюють комуну, засівають свої поля, вирощують високий врожай і радісно святкують свої перші колективні обжинки.

У п'єсі «Іду» Микитенко як драматург зробив помітний крок уперед. В порівнянні з першими інсценізаціями вона написана виразніше, краще. В ній міцно зав'язаний конфліктний вузол, який рухає розгортання подій твору, надає динамічності сюжету. Тут боротьба персонажів за комуну тісно поєднується з їх особистим життям. Позитивні персонажі п'єси, особливо молодь, комсомольці, не тільки працюють, викривають злочинства куркулів, але й розважаються, кохають, шукають власного щастя, яке виступає як складова частина щастя цілого колективу.

В п'єсі створено ряд цікавих образів: керівника комуні Юхима Загати, вчительки Поліни Загірної, агронома Радіона Кручі, незаможника Петра Бинди, куркульського верховода Федька Ступи. Виразніше, ніж у інсценівках, тут визначалися ті літературно-художні прикмети драматургії Микитенка, які повністю проявляються в наступних його п'єсах — стрімке розгортання сюжету, майстерне зображення масових сцен, комічних ситуацій, влучність та колоритність мовних характеристик.

Привертає увагу, зокрема, мовна характеристика негативних персонажів. У п'єсі показано кілька куркулів. Усі вони об'єднані спільними класовими позиціями, але кожен з них має власне обличчя, свої моральні і психологічні відтінки, що відбиваються, насамперед, у мові. Федько Ступа — куркульський ідеолог з середньою освітою — говорить чистою, добірною мовою з частим вживанням наукової та політичної термінології. Дволикий і підступний, він перед людьми грає, як на сцені. З рідним батьком віч-на-віч він поводить себе брутально, обзиває його дурнем, але в присутності Кручі, перед яким хоче показати себе культурним, ввічливим, звертається до старого Ступи не інакше, як «татуню»; наймита Стефана, якого вважає скотиною, у відповідній ситуації називає «дідунем», не наказує йому, а делікатно просить: «Чи не будете ласкаві дати нам води?»

Інакше письменник розкриває характер куркуля Омелька Ступи. Цей «хазяїн» старого типу напідпитку легко вибовкає те, про що «філософ» Федько може лише думати, але вголос ніколи не скаже. Спостерігаючи, як переживає син, чекаючи Радіона Кручу, Омелько самозакохано говорить Федькові: «Він приїде. До Ступи всі прийдуть! Не прийдуть? Брешеш, прийдуть! Не зможуть без Ступи... І агроном приїде! Схочу — і доктор приїде. А землемір що? І землемір приїде! І батюшка в Ступи гуляють. Хе-хе... Схочу — артіль зроблю. Схочу — порозганяю всіх...»

У розглянутих інсценівках та драмі «Іду» виразно помітні сліди власних мистецьких шукань Микитенка, сліди його навчання у класиків, насамперед у І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Старицького, з творчістю яких він був добре обізнаний ще в юнацькі роки. Вони помітні на прийомах побудови сюжету, в живописанні селянського побуту і сільських типів, індивідуалізації і типізації персонажів мовними засобами, поєднанні любовних мотивів і соціальної проблематики. Щоправда, це навчання й шукання були не завжди вдалими.

В агіт-інсценівці «Галькин шлюб» зображено такі події: Селянин-середняк Панас, щоб вибитися «в люди», хоче віддати свою доньку Гальку за куркульського сина, морального і фізичного виродка, Грицька. Але сама Галька, не сперечаючись з батьками, робить так, що в Міжнародний жіночий день восьмого березня виходить заміж за лютого їй комсомольця Степка, а батько й мати, поставлені перед фактом, схвалюють цей шлюб і виганяють з хати нахабного куркуленка разом з сватами. Усі ці ситуації, як бачимо, нагадують собою ледь-ледь змінену модифікацію аналогічних ситуацій в українських побутових п'єсах дожовтневого періоду. Новим тут є хіба що «червоне весілля» та позитивний персонаж — комсомолец, який, до речі, своїх комсомольських якостей у живій дії не виявляє.

Широку славу драматурга принесла Микитенкові п'єса «Диктатура». Її поява тісно зв'язана з тими подіями, які мали місце в літературному і театральному житті України в кінці 20-х років.

На той час українська драматургія і театр мали уже досить значні досягнення. Розширились їх тематичні обрії й ідейна проблематика, зміцнів їх зв'язок з життям радянського народу, підвищився художній рівень. Водночас українська драматургія мала ще ряд відсталих ланок і вузьких

місьць. При всіх її завоюваннях, вона ще не спромоглася створити повнокровного образу героя нашого часу — будівника комунізму. Деякі автори повторювали вже пережиті й неактуальні теми та мотиви: персонажі п'єси Г. Мізіона «Новими стежками», написаної в 1929 році, боролись ще за комуну, хоча радянське селянство уже будувало колгоспи. В цей час намітилась серйозна творча криза в одного з кращих тодішніх українських драматургів — Миколи Куліша. Ця криза якоюсь мірою відбивала кризу в українській драматургії і театрі, свідчила про їх відставання від бурхливого життя Країни Рад, про потребу нового рішучого кроку вперед. У зв'язку з цим у першій половині червня 1929 року відбувся в Харкові широкий театральний диспут, з якого і почалася творча історія драми «Диктатура». На диспуті гостро зіткнулись позиції ВУСППу і ВАПЛІТЕ. Про це Микитенко згадував: «ВУСППу Скрипник дав на цьому диспуті одне слово. Виступив тов. І. Ю. Кулик. Нам же залишилось тільки зробити висновок з цього диспуту: треба негайно писати п'єси і ними трошити малахіяństwo, і ними вплітатись в симфонію соціалістичного наступу, що наростала в нашій країні».

«Диктатура» була написана ще до диспуту як повість. Після диспуту Микитенко зробив з неї п'єсу. Вперше поставлена Одеським театром, «Диктатура» незабаром пішла в багатьох театрах Радянського Союзу, завоювала собі величезну популярність. Поява цієї п'єси означала серйозну творчу перемогу всієї української драматургії і театального мистецтва, вона знаменувала собою той крок уперед, який був так необхідний їм. Після першого спектаклю «Диктатури» газета «Красный Николаев» (26 вересня 1929 р.) писала: «П'єса пройшла з винятковим художнім успіхом. Український театр ще не знає п'єси, такої багатой за своєю соціальною насиченістю і значимістю, як «Диктатура».

Драма «Диктатура» побудована значною мірою на фактичному матеріалі. Сам автор свідчить, що він зустрічався з прообразами героїв своєї п'єси, уважно вивчав їх у селах Одещини і на Миколаївському суднобудівному заводі. Характерно, що замітка в «Красном Николаеве», з якої наведена вище цитата, мала заголовок «Життя миколаївських пролетарів на сцені». Але взятий безпосередньо з живої дійсності матеріал Микитенко не механічно скопіював, а творчо осмислив, підніс його на рівень драматургічного мистецтва, створив яскраві художні образи передових радян-

ських людей. Образ головного героя п'єси робітника-комуніста Дударя був якісно новим в українській драматургії і мав принципово важливе значення для її подальшого розвитку.

«Диктатура» була одною з найдовершеніших п'єс української літератури 20-х років і являла значний вклад у розробку жанру радянської соціальної драми. Побутовий та любовний елементи посіли в ній другорядне місце, на першому плані стала соціально-політична проблема, причому стала не оголеною агіткою, а органічно ввійшла в усю художню тканину твору, в життя його персонажів.

Основну ідею «Диктатури» становить боротьба Комуністичної партії і Радянської держави за зміцнення дружби між робітничим класом та трудовим селянством, дружби, яка є життєдайним ґрунтом існування диктатури пролетаріату. Цю ідею драматург втілює у сюжет, що відбиває типові для кінця 20-х років події — участь представників міста в хлібозаготівельних кампаніях. Приїхавши в село Горбачі, робітник-суднобудівник Дудар згуртує навколо себе місцевий партійно-комсомольський та незаможницький актив, допомагає йому знайти заховане куркулями зерно і виконати план хлібозаготівлі.

Думка про єдність інтересів робітників і хліборобів Радянської країни, про благотворний вплив міста на село підкреслена й композиційними засобами. Події, що відбуваються на заводі і в Горбачах, зв'язані у творі так само, як зв'язані долі казаняра Дударя і незаможника Малоштана. Картини життя й праці суднобудівників служать у п'єсі композиційною рамкою, в якій розгортається боротьба за хліб на селі. Остання з цих картин — зустріч селян з суднобудівниками в кінці п'єси передає добросердечність стосунків між робітниками й селянами, відтіняє ту висоту, якої досягли трудівники-хлібороби у своєму політичному зростанні під впливом Дударя.

Це зростання виразно показано драматургом в образах Антона Ромашки і особливо Петра Малоштана. Різні характери у цих двох чесних хліборобів, різними шляхами вони йдуть і в різний час приходять до усвідомлення суті диктатури пролетаріату, до розуміння необхідності найтіснішої змички села з містом, соціалістичної перебудови сільського господарства.

Скоріше і не так болісно цей процес відбувається в свідомості Ромашки. Як і більшість середняків, Антон Ро-

машко живе на початку п'єси за старою приказкою — «Швидко — доженеш лихо, тихо — воно тебе дожене». Він не квапиться, до всього придивляється, міркує, як жити й куди йти. Куркуль Андрій Чирва намагається заманити його в свої тенета, але уже в другій дії Ромашка починає розуміти, що йому не по дорозі з багатіями, що для нього «соціалізм... дорожчий за Чирву», що він «з одного... тіста» з робітником Дударем. У третій дії Ромашка сам добровільно йде понятим на розшуки куркульського зерна, а в кінці твору веде у місто хліб і, виступаючи перед суднобудівниками, говорить про потребу організувати в рідному селі колгосп.

Складний шлях проходить Петро Малоштан. Цей шлях зумовлений не стільки класовим становищем Малоштана, — бо він, бідняк, мав би скоріше, ніж середняк Ромашка, йти до соціалізму, — скільки його характером. Петро Малоштан дуже недовірливий. Він до всього докопується, не вірить ні голові сільради, ні сількорові, його все «політика мучить» і особливо питання, що ж таке пролетарська диктатура, як це розуміти: «влада робітників і селян, а диктатура... пролетаріату?»

До того ж Малоштан перебуває в духовному рабстві у свого хитрого кума Чирви. На відміну від Ромашки Малоштан легко піддається Чирві: виказує йому таємницю про розкладку хлібозаготівлі, за його намовою ставить Дудареві на зборах провокаційне запитання про диктатуру пролетаріату і об'єктивно допомагає куркулям провести свою постанову про «добровільну» здачу хліба, сам щиро вірить і запевняє інших, що у Чирви нема зерна, і відмовляється йти понятим до нього. Далеко заводить драматург свого героя: здається, що злидар Петро Малоштан безповоротно потрапив у табір ворогів Радянської влади. Але в цій останній ситуації і настає зламний момент у свідомості бідняка: зрозумівши, що він зраджував бідноту і свою державу на догоду підступному куркулеві, Малоштан назавжди пориває з «рідним кумом» і стає до лав незаможницького активу.

Образ радянського селянина-бідняка не був новим у українській драматургії кінця 20-х років. Він уже був у п'єсах М. Куліша та інших драматургів, в тому числі і в драмі Микитенка «Іду» — Роман Бинда. Проте Петро Малоштан не повторював своїх літературних попередників, він був оригінальним, ним Микитенко вніс ряд нових, істотних

моментів у розробку цього образу українськими драматургами. Кулішів Мусій Копистка, введений у драмі «97»,— активній і самовідданий борець за нове життя, який не знає жодних політичних хитань. Іншим постає Макар у «Комуні в степах»: нестійкий і несвідомий, цей колишній наймит багатія Вишневого піддається куркулям, кидає комуну і навіть у кінці твору залишається в таборі її ворогів.

Микитенко ж намалював незаможника третього типу— такого, який іде і приходиться до соціалізму «крученим шляхом», шляхом, позначеним шуканнями, помилками, болісними поворотами, але в цілому висхідним. Інакше кажучи, Микитенко в образі Малоштана показав, як найвідсталіший бідняк ставав соціалістом, як він «докипав» і сам ставав ініціатором колгоспного руху в знаменний рік великого перелому. Це духовне зростання селянської маси за Радянського ладу відбиває і мова Малоштана, до складу якої уже ввійшли, хай інколи навіть у перекрученому вигляді, такі слова, як календар, гігієна, держава, диктатура, пролетаріат, революція, параграф («параграхв»), інфузорія («інхвузорія»), енергія («енергичецька»).

Образ Петра Малоштана своєю ідейною суттю має багато спільного з образом Романа Бинди, але зроблений він незрівнянно краще, художньо переконливіше. Бинда також довго вагається і тільки в фіналі п'єси вступає до комуні, проте і його вагання і прихід у комуну недостатньо вмотивовані. На відміну від Малоштана Бинда більш комічна, ніж драматична постає. Вагання цього бідняка, здається, навіть не позначаються на його душі. Переживання Малоштана глибші, природніші.

В «Диктатурі» є кілька негативних персонажів, також чітко окреслених автором. Своєю фундаментальністю, довершеністю серед них виділяється насамперед Андрій Чирва. Це— тип куркуля, відображений в колоритній індивідуальності. Чирва— розумний, вишколений ворог, який добре маскується і тому особливо небезпечний. Фактичний керівник і натхненник куркульської зграї, він старанно приховує свої справжні настрої не тільки від такого ненадійного «союзника», як Малоштан, але й від своїх спільників— Півня і Сироватки. Свою люту ненависть до Радянської держави, сповнені злого сарказму вислови на її адресу, Чирва спритно завуальовує народними приказками, прислів'ями та доброзичливим, уболіваючим тоном чесного громадянина.

Де треба, Чирва уміє виступити і «проти» своїх однодумців, «підтримати» Малоштана, в скрутному становищі може благати своїх ворогів, закликаючи їх не тільки Ісусом Христом, але й Леніним; може вбивати їх, бо розуміє, що боротьба йде не на життя, а на смерть.

Образи Андрія Чирви та Макара Півня позначені яскравими мовними характеристиками. В мові цих двох куркулів, її словниковому складі та емоційному забарвленні влучно відбита суть їх чорних, злобних душ. Хиже, підступне ество колишнього фельдфебеля царської армії Півня розкривається в його репліках Дударю на зборах, розрахованих на те, щоб спантелечити промовця і, зрештою, зірвати «сходку»: «Товаришу робочий! Я ізвиняюсь... ми не особливо розуміємо цей язик, український, чи що лі... Може, вам льогше по-руському» і «Дід правду каже. Їжте, робітники, по шість тисяч пудів. Черевко не дерево, роздасться».

Ворожому таборі, куркулям, буржуазно-націоналістичним відщепенцям (Гусак), ділкам та спекулянтам (Гунявий) драматург протиставив чесних радянських громадян—комуністів, комсомольців, трудівників-активістів, причому цей табір виступає міцною, непереможною силою. В образному утвердженні цієї сили насамперед і полягає торжество принципу комуністичної партійності і методу соціалістичного реалізму в «Диктатурі».

В таборі борців за змичку між містом і селом найвиразнішим вийшов казаняр суднобудівного заводу Григорій Дудар. В цьому образі Микитенко втілює ідею керівної ролі робітничого класу в диктатурі пролетаріату, його благотворного впливу на селянські маси. Комуніст Дудар постає в п'єсі загартованим більшовиком, духовно багатого людиною. Завдяки його твердості і вмінню повести бідняцько-середняцькі маси успішно виконується план хлібозаготівлі, під його впливом політично зростає і гартується незаможник Малоштан, стає активістом середняк Ромашка.

В боротьбі з підступними ворогами Дудар проявляє здібності палкого агітатора і досвідченого організатора. Колишній селянин, Дудар доступно пояснює хліборобам, що таке диктатура пролетаріату, кому й для чого вона потрібна, яку роль відіграє в ній робітничий клас. При цьому для з'ясування провідної ролі робітничого класу він влучно використовує журавлиний ключ, що відлітає у теплий край. Усі заходи куркулів терплять поразку, бо Дудар зриває

їх і дошкульним словом, і живим ділом. На провокаційну пропозицію Півня говорити «по-руському» він відповідає: «Як умію, так і говоритиму. І ви мене, дядьку, не збивайте, бо щиколотки позбиваєте». Так само гостро й дотепно спростовує він злу репліку цього куркуля: «Так, журавлі полетять у теплий край, а півні зостануться на купі гною, гребтись і кукурікати...»

В критичні хвилини Дудар подає руку допомоги чесній людині, яка збилася з шляху, зневіряється або вагається (Малоштан), підтримує тих, хто згарячу заривається у своїх непродуманих діях (секретар комсомольського осередку Коваль). У ньому хлібороби бачать справжнього представника робітничого класу і Комуністичної партії — представника диктатури пролетаріату. Образ Дударя був першим реалістичним художньо довершеним образом робітника-комуніста в українській радянській драматургії.

В 1930 році Одеський драматичний театр поставив нову п'єсу Микитенка «Кадри» («Світить нам, зорі»), яка скоро завоювала собі місце в репертуарі багатьох театрів. Перший варіант цієї п'єси був написаний ще 1924 року («Благодарю вас»), потім автор переробляв її ще кілька разів. Лише в 1932 році вона вийшла окремою книжкою. В «Нотатках від автора» до цього видання Микитенко писав: «В роки 1923, 24, 25 в Одесі була дуже популярна серед пролетарського студентства пісня «Світить нам, зорі», яку написав робітфахівець т. Прокоф'єв, а на музику поклав другий робітфахівець т. Третьак. Я завів перші 2 рядки її до п'єси. Звідки й перша назва п'єси «Світить нам, зорі», змінена потім на «Кадри».

П'єса «Кадри» — помітне явище в українській драматургії. Це ж чи не єдиний драматичний твір, у якому відображено будівництво радянської вищої школи, боротьба за вирощення нової, соціалістичної інтелігенції. Ідейний лейтмотив п'єси висловлений одним з головних її героїв — Гармашем: «Вища школа — це новий Перекоп. Узяти його буде нелегко. Ворог скажено боронить свої останні твердині. Але ми мусимо взяти, ми їх візьмемо...» Сюжет п'єси і будується на боротьбі за взяття цього «нового Перекопу», її конфлікт зв'язаний з штурмом позицій ворогів соціалізму на ділянці вищої освіти.

Малюючи життя колишнього імператорського університету в роки відбудови та індустріалізації країни, Микитенко показав, як робітничо-селянська молодь, що прийшла на

студентську лаву з фронтів громадянської війни, з шахт, заводів, ланів, у винятково важких умовах перетворювала цей буржуазний «храм науки» на кузню соціалістичних кадрів. Під керівництвом ректора-комуніста Гармаша та секретаря партійної організації студента Тереня Крижня юнаки й дівчата обладнують гуртожиток, лабораторії, бібліотеку, беруть участь у перебудові й налагодженні навчального процесу, викривають класових ворогів, «завойовують» на свій бік кращих представників старої професури.

В п'єсі глибоко розкрито всю складність і своєрідність боротьби за нову вищу школу в період відбудови. Драматург показав тісне переплетення труднощів економічного і політичного порядку: голод, холод, відсутність посібників та навчального приладдя, саботаж реакційної частини старих викладачів, які мріють про реставрацію поваженого революцією режиму, провокації і шкідництво замаскованих класових ворогів, пасивність та індиферентність деякої частини студентів.

Незважаючи, однак, на все це, молодий радянський вуз міцніє, поволі звільняється від того баласту, який гальмує його зростання. Професор Бєлий, якому не дає спокою «розтоптана» повсталим народом «честь імперії», тікає за кордон, його духовний спільник Сльозкін терпить нищівну поразку в стінах інституту, головоріз Смола-Голощук змушений пересісти з студентської лави на лаву карних злочинців, з складу студентів відчислюються підлабузник Фіцький та міщанка Грушкіна, самі відсіваються ледар Рябошапка та «романтик» Антоньйо, що «жив тінями минулого». З кожним наступним днем в інституті все відчутніше встановлюється творча атмосфера, перебудовуються, втягуються в роботу не тільки такі передові професори, як Кочерга, але й «человек старый и нервный» Богоявленський, що «посивів на бактеріях» і довго тримався осторонь від нового життя, його активних будівників.

У п'єсі передано той ентузіазм, з яким потягнулись до науки й культури визволені народні маси. Наполегливо опановують знання не тільки робітничо-селянська молодь, а й викладачі. Це навчання, як і дослідницька робота в інституті, розгортається під прапором боротьби за нову, соціалістичну науку, осяяну марксизмом-ленінізмом, підпорядковану інтересам трудящих. Саме з позицій цієї науки студенти дають відсіч ідеалістичним і расистським концепціям Богоявленського, спонукають його до вивчення марксизму.

В процесі навчання, в боротьбі, змаганні зростають, озброюються юнаки і дівчата. Після чотирьох років роботи молодий радянський інститут дає першу партію добре підготовлених спеціалістів, які візьмуть участь у реконструкції країни.

В основі п'єси «Кадри» лежить матеріал «мирної праці», трудових буднів інституту, але написана вона в героїчно-піднесеному тоні і завдяки цьому вірно передає революційний характер соціалістичного будівництва, його спадкоємний зв'язок з героїчними традиціями Жовтня і громадянської війни. Гармаш і студенти влучно порівнюють будівництво інституту, боротьбу за оволодіння знаннями з боротьбою Червоної Армії за Перекоп. Події в п'єсі розгортаються в прискореному темпі, з неослабною напругою, конфліктуючі сторони стикаються дуже гостро і рішуче, користуючись при цьому не тільки ідеологічною, а й вогнепальною зброєю.

Своє прагнення надати п'єсі героїчного звучання автор підкреслив і заголовками (часто лозунгово-закликовими) ряду її картин: «Смело, товарищи, в ногу!», «Перший бар'єр», «Фронт прорвано», «Штаб», «Геть стару Одесу!», «Генеральний бій», які більш асоціюються з військово-революційними подіями, ніж з життям цивільного навчального закладу. Це прагнення відтіняють і введені в твір пісні з вольовими маршевими інтонаціями — «Смело, товарищи, в ногу!» і «Світить нам, зорі», що відбивають войовничий настрій молодих господарів країни.

Мужніми рисами позначені також позитивні персонажі п'єси — ректор Гармаш, студенти Терень Крижень, Олена Черета, Микола Прядка, Мося Шкіндер та ін. Ці риси проявляються у твердості й цільності їх характерів, у тому високому ентузіазмі, з яким вони борються за нове життя. Ці люди не знають вагань, не пасують перед труднощами, а завзято штурмують їх.

Серед позитивних персонажів у «Кадрах» найбільш виділені Гармаш і Крижень.

В образі Гармаша драматург виразно підкреслив ті риси, які характеризують справжнього радянського вченого-вихователя, показав, як цей новий тип ученого-громадянина народжувався разом з народженням нової вищої школи. Образ Гармаша вимальовується поступово, у тісному зв'язку з розгортанням сюжету п'єси, розвитком її конфлікту. У першій дії ми бачимо Гармаша головою приймальної комісії, і вже тут виявляються його якості загартованого біль-

шовика: незважаючи на провокаційні випадки класових ворогів, він спокійно проводить вступні іспити, направляючи їх так, щоб залучити до інституту трудову молодь.

* *

*

У другій дії Гармаш уже ректор інституту. Це викликає хвижу люту у Белого. «Як це зворушливо,— зі злою іронією говорить Белий своїй асистентці.— Невідомого пройдисвіта призначили на ректора імператорського університету, і він дбайливо більшовицькою рукою порозставляв стільці для професорів і поруч — для наших вчорашніх наймитів, сьогоднішніх диктаторів... Ух... Єднання науки й праці...» Особливо обурює цього оборонця зруйнованої імперії те, що новий ректор ходить у губпартком. І навпаки, призначення Гармаша ректором, а потім і професором гаряче схвалює пролетарське студентство, яке бачить тут і свою перемогу, торжество більшовицької лінії. В цьому зіткненні ідей і настроїв драматург правдиво відобразив ту класову боротьбу, що точилася у вищій школі в перші роки Радянської влади.

Риси характеру більшовика Гармаша домальовуються в наступних ситуаціях п'єси. Очолити молодий, ще як слід не організований вуз, Гармаш твердою рукою береться за перебудову навчального процесу на засадах марксистської методології, за відбір і згуртовання викладацьких кадрів, створення студентського активу. Застосовуючи гнучку тактику, він поступово вириває з-під розкладницького впливу Сльозкіна професорів Воронова, Богоявленського, Кукушкіна. Ректор піклується про розгортання масово-виховної роботи в інституті, поліпшення побуту студентів, про виявлення нахилів і здібностей трудової молоді. Простий, щирий у поведженні з людьми, працьовитий Гармаш завойовує глибоку пошану студентів і передової частини професорів.

Виконання своїх службових обов'язків Гармаш уміло поєднує з громадською та науковою діяльністю. Ми бачимо його не тільки в ректорському кабінеті та на різних засіданнях, але й в лабораторіях, в пошуках шляхів до розв'язання важливих науково-теоретичних проблем: експериментальним способом майбутній професор спростовує механічні концепції в галузі хімії буржуазного вченого Сльозкіна.

Терень Крижень постає в п'єсі живим втіленням кипучої енергії, нестримного пориву до дії, вияву творчої ініціа-

тиви пролетарського студентства. Вступивши до інституту, колишній шахтар Крижень стає душею, вожаком студентських мас, мобілізує їх на «позиції пролетарської науки», на боротьбу з класовими ворогами. На студентській лаві він не забуває про своїх земляків і друзів — шахтарів, а після закінчення інституту повертається в рідний Донбас. Молодечий запал у Крижня поєднується з розсудливістю і проникливістю партійного організатора. Привабливому образу ві Тереня Крижня, проте, дещо шкодить нарочите наголошення автором у ньому рис самопожертвування (особливо в передостанньому варіанті п'єси, де Крижень навіть помирає від надмірної перевтоми і виснаження).

В образах професорів Белого й Сльозкіна, студента Смоли-Голощука Микитенко показав дії класового ворога в радянській вищій школі в 20-х роках. Особливо глибоко розкрито в п'єсі тактику спритно замаскованого погромника Голощука, який під машкарою незаможника Смоли пробрався на студентську лаву і протягом кількох років провадив в інституті свою шкідницьку діяльність.

У «Кадрах», як і в інших творах Микитенка, серед засобів типізації й індивідуалізації дійових осіб важлива роль належить мовним характеристикам. Тут майже кожен персонаж має свою манеру говорити, свої улюблені словесні формули чи навіть окремі слова, які також відтіняють його душу, мислення, політичні настрої, рівень свідомості й культури, його нахили і звички. «Тітка мені казала: Хомко, як буде погано, приїзди краще додому» (Рябошапка); «Не рачю, а емоцію керує мною» (Антонійо); «Єрунда-с і чепуха-с», «Чепуха-с і єрунда-с» (Богоявленський); «Ультра» (Сльозкін). Фіцькому дуже полюбилося до неймовірності перекручене слово «цкати». Воно буквально прилипло до нього, стало кличкою. Ще не встиг Фіцький закінчити свою підлабузницьку промову на підтримку Сльозкіна, як аудиторія одностайно гукнула: «Годі, цкати! Брехня, цкати!»

У першій половині 30-х років, в умовах загострення міжнародної політичної обстановки та ідеологічної боротьби, посилювався інтерес української драматургії до теми громадянської війни. Тоді з'явилися «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Невідомі солдати» і «Вагрова ніч» Л. Первомайського та ряд інших п'єс на цю тему. Серед них помітне місце посіла і «Бастілія божої матері» Микитенка.

Написані різними авторами, з різною мірою таланту, всі ці п'єси були далеко не однакової ідейно-художньої вартості, але в них ясно відбилась прагнення радянської літератури підпорядкувати недалеке минуле справі будівництва соціалізму. Червоною ниткою в більшості з цих п'єс проходить викривальний мотив, спрямований проти буржуазного націоналізму.

Драма «Бастілія божої матері» була написана на матеріалі, що ліг в основу першого розділу роману «Ранок» — «Зграї над снігами», де змальовано боротьбу партизанського загону комуніста Чумака за Радянську владу і показано контрреволюційну роль монастиря. В ній, як і в цьому розділі, показано блокування під час громадянської війни російських білогвардійців і українських буржуазних націоналістів, розкрито їх реакційну ідеологію і підступну тактику.

Петлюрівський отаман Федот Ряженко тільки з тактичних міркувань, для обману селян, галасує про те, що нібито його банда бореться проти «кацапів», за «неньку Україну». Насправді ж він прекрасно розуміє, що йдеться зовсім не про цю саму «неньку», а, як каже куркуль Волосюта, про стіжки, що позиції українських багатіїв збігаються з позиціями не української бідноти, а російської білогвардійщини. Позиції буржуазно-націоналістичної контрреволюції виявляються в її практичних діях: банда Ряженка підступно вбиває партизанів і подає допомогу недобиткам розгромленого Червоною Армією білогвардійського полку.

Сильна своїм викривальним пафосом, «Бастілія божої матері» проте, була значно слабшою своїм позитивним, утверджуючим началом. В діях партизанів не відчувається тієї рішучості, настирливості, ба навіть кмітливості, якими позначені дії білогвардійців, куркулів, нової ігумені та настоятеля монастирської церкви. Тому й не дуже переконливим є кінець п'єси, в якому селяни залишають церкву і йдуть за партизанським командиром, а він переможно виголошує: «Кінець проклятій Бастілії!..» В порівнянні з колоритно змальованими ворогами революції Ряженком, Молибогою, Масляком, Ольгою Благомисловою, Бугровим її позитивні персонажі — комуніст Чумак, робітник-путиловець Пальоний, Потреба, Семиліт та ін. вийшли блідими, маловиразними.

П'єси «Іду», «Диктатура», «Кадри», «Бастілія божої матері», написані на матеріалі з життя радянського суспіль-

ства до ліквідації експлуататорських класів, мають багато спільного за своїми жанровими ознаками та характером конфлікту. Вони — соціальні драми з яскраво виявленим антагоністичним конфліктом, який розділяє їх персонажів на два класово ворожі, непримиренні табори. Боротьба між цими таборами (часто збройна) ведеться не на життя, а на смерть.

У 30-х роках Микитенко визначається як талановитий комедіограф. Поряд з іншими драматургами (М. Куліш, І. Кочерга, О. Корнійчук) він зіграв важливу роль у створенні української радянської комедії. Його п'єси «Дівчата нашої країни», «Соло на флейті», «Дні юності» були значним вкладом у розробку цього жанру, вони користувалися успіхом тоді і йдуть на сцені й зараз.

Цікаво відзначити, що, на відміну від раніш розглянутих драм, у цих п'єсах Микитенка домінуюче місце належить конфлікту нового характеру — неантагоністичному. Це й зрозуміло: адже вони відображали життя радянського суспільства після ліквідації експлуататорських класів. У них також інколи діють замасковані класові вороги, але конфлікт між радянськими людьми і цими ворогами не відіграє першорядної ролі, він ніби відсунутий автором на околицю основного конфліктного вузла. В цьому основному вузлі стикаються, як правило, радянські громадяни, найчастіше здоровий колектив, з окремими особами, які з різних причин (переважно внаслідок власних невисоких морально-політичних якостей) порушують норми соціалістичного співжиття, моралі, етики, свідомо чи несвідомо завдають шкоди справі комуністичного будівництва. Конфлікуючі сторони тут теж стикаються гостро, але основним засобом розв'язання конфлікту виступає не боротьба на знищення, а сила громадського впливу, перевиховання.

Цей новий конфлікт ми бачимо не тільки в комедіях Микитенка, а й у багатьох інших творах української драматургії 30-х років на сучасну тему (наприклад, «Платон Кречет», «В степах України» О. Корнійчука). Його, звичайно, ніхто не видумав, він був народжений самою дійсністю, і заслуга радянських драматургів саме й полягала в тому, що вони побачили його і винесли на сцену як типове явище нової епохи — епохи перемігшого соціалізму.

Комедії Микитенка відбивали високий пафос боротьби радянського народу за комунізм, за розвиток соціалістичної науки і культури. Своїм то легким, добродушним, то гост-

рим, дошкульним сміхом вони викривали, бичували тих, хто заважав будувати нове життя. Ними драматург не тільки заперечував старе, шкідливе, а й утверджував нове, передове. Різним ледарям, літунам, консерваторам, егоїстам, кар'єристам у них завжди протистоять справжні радянські громадяни — активні, принципи, чесні. Цими образами комедії допомагали формуванню людини з комуністичною свідомістю.

Оперті на живу дійсність першої п'ятирічки, п'єси «Справа честі» і «Дівчата нашої країни» відтворювали героїку індустріалізації країни, прославляли соціалістичну працю, зокрема працю індустріальну, показували, як у своєму великому творчому подвигіві змінювався, виростав сам народ — будівник соціалізму.

П'єса «Справа честі» присвячена донецьким шахтарям, героям першої п'ятирічки. Вона була одним з виявів тієї широкої уваги, яку приділила українська література в кінці 20-х — на початку 30-х років всесоюзній кочегарці. Як і ряд інших письменників, Микитенко їздив у Донбас, кілька місяців жив серед шахтарів, працював у шахті (взимку 1930—1931 рр.) і написав свій твір, як кажуть, на «живому матеріалі».

В «Справі честі» (перша назва — «Вугілля») правдиво передана та напружена атмосфера, яка панувала в Донбасі у третій, вирішальний рік першої п'ятирічки, коли Комуністична партія проголосила лозунг — «Техніка в період реконструкції вирішує все», коли кипіла всенародна битва за виконання п'ятирічки в чотири роки. Сюжет, конфлікт п'єси відбивають боротьбу, яка точилася тоді навколо питань механізації та впровадження нових форм праці.

У п'єсі стикаються дві протилежні тенденції. Носіями першої виступають молодий інженер Іван Орда — автор нової системи організації праці на шахті, юнаки і дівчата, що приїхали в Донбас з різних кінців СРСР, передові кадрики-вибійники. Всі вони належать до табору бійців за більшовицькі темпи, за виконання планових завдань. Носіями ж другої тенденції виступають завідуючий шахтою Мохов, який боїться темпів, прагне «іти давно відомою дорогою», працювати «помаленьку, потихеньку», та різні люди з «клапанами в серці» — ледарі, шкурники, літуни, приховані шкідники. До цього табору на якийсь час потрапляє і старий шахтар Гнат Орда, який, не зорієнтувавшись у

новій обстановці, почав «воювати» проти молодіжного ентузіазму, впровадження нової техніки і на знак «бойкоту» зовсім не пішов у забій.

Боротьба між таборами набирає дуже гострих форм і особливо високої напруги досягає в шостій картині (третьої дії), де протест проти недбалства і консерватизму Мохова, його намагання не допустити застосування системи Івана Орди в шахті переростає в справжній «бунт низів». П'єса закінчується перемогою героїв «третього вирішального»: Мохова виключають з партії, а Іван Орда, підтриманий партійною організацією, впроваджує свою систему, і шахта успішно виконує та перевищує план. Могутня хвиля трудового героїзму знову захоплює Гната Орду, його старих друзів-забійників, які також покинули були шахту в час панування «моховщини». Ця хвиля оздоровлююче впливає навіть на «одчайного» літуна Халимона Зануду, який в останній дії знову повертається до славної родини шахтарів і просить в «постійну ударну бригаду на фронт соціалізму».

П'єса «Справа честі» йшла на сцені і зіграла свою роль у боротьбі радянського народу за нове життя. Але вона не стала визначним драматургічним явищем. Їй серйозно шкодила та вада, якою позначені численні «виробничі романи» української прози кінця 20-х — початку 30-х років. Як і в тих романах, у ній головне місце посіли проблеми виробництва, а не людинознавства, боротьба за вугілля поглинула живих людей з їх неповторними долями. За винятком окремих негативних персонажів (Мохов, Солдатенко, Зануда, Штандартенко) дійові особи п'єси не стали людськими індивідуальностями, характерами.

Події, зображені в комедії «Дівчата нашої країни», також відбуваються на виробництві, але рушійною силою розгортання її сюжету виступає не виробництво, а людські взаємини, долі героїв твору. Малюючи життя й роботу двох молодіжних бригад на будівництві гідроелектростанції, їх стосунки, Микитенко показував величезну виховну роль і силу соціалістичного колективу, відтворював духовне обличчя передової радянської людини, засуджував носіїв егоїзму та інших пороків, несумісних зі званням борця за соціалізм. З погляду художнього втілення ідейного змісту комедія «Дівчата нашої країни» стоїть значно вище «Справи честі».

У комедії міцно пов'язана боротьба за індустріалізацію країни з боротьбою за людину, за високу комуністичну мо-

раль. Успіхи, яких домоглася комсомольська бригада, запаморочують голову її керівникові Антону Шметелюку. Приписавши усі заслуги бригади одному собі, уявивши себе непереможним рекордсменом, Шметелюк зазнається. Він навіть не припускає думки, що бригада Марії Шапіги може щось путнє зробити на будівництві, не хоче передати дівчатам передовий досвід. Закохавшись у міщанку Лотоцьку, яка хижо ненавидить радянських людей і презирливо називає їх чижиками, бригадир-комсомолец відривається від колективу, занедбує роботу, стає на шлях обману своїх товаришів. Але саме колектив, і насамперед дівоча бригада, рятує Шметелюка: хлопці, дівчата допомагають йому збагнути підле ество Лотоцької, цього «фармазона брильянтового», і повернутися до своїх. Виховного впливу комсомольського колективу зазнає і група «індивідуальників», зокрема Степан Шкурка, який в фіналі комедії вирішує «йти в колгосп», тобто тісніше зв'язатися з комсомольською молоддю.

В образах позитивних героїв комедії передано трудовий героїзм, високі моральні якості радянської молоді, особливо дівчат-трудівниць. Члени бригади Марії Шапіги живуть повноцінним життям радянських громадян. Ми бачимо їх в труді, на стрілецьких заняттях, у побуті, в напружені хвилини боротьби з труднощами і в радісні хвилини перемог. І всюди вони залишаються собою — бадьорими, чесними, морально чистими, скромними. Вони не тільки успішно освоюють секрети ударної кладки бетону, не тільки зразково працюють, але й красиво дружать, кохають, змістовно відпочивають, уперто ведуть війну за «чесну комсомольську любов...» Образи Марії Шапіги та її подруг були серйозною творчою удачею драматурга.

Сам Микитенко точно визначив жанр своєї п'єси — лірична комедія. В «Дівчатах нашої країни» органічно злились теплий гумор і глибокий, задушевний ліризм, які правдиво відбивають життя радянських людей, їх духовне здоров'я. У п'єсі багато життєрадісного, доброзичливого сміху, який надає їй внутрішньої теплоти і прозорості. Джерелом цього сміху служать насамперед комічні ситуації. Характерно, що в ці ситуації потрапляють найчастіше не негативні, а позитивні персонажі.

Здоровий сміх, радісний настрій викликають розумні дотепи, які, ніби вогники, часто спалахують у діалогах та

монологів. Як і комічні ситуації, вони також утверджують позитивне начало п'єси, передають кмітливість її героїв — комсомольців.

У п'єсі «Дівчата нашої країни», як і в багатьох інших творах Микитенка, важливу ідейно-естетичну функцію відіграє пісня. Вона служить не тільки музичним орнаментом комедії, вокальним супроводом її подій, вона допомагає повніше висвітлити задум письменника, а головне — глибше, яскравіше розкрити внутрішній світ персонажів, їх душевний стан у тій чи іншій ситуації, їх настрої, уподобання. Окрилений майбутньою зустріччю з Лотоцькою, відчуваючи себе переможцем над серцем жінки, яка йому дуже подобається, Антон Шметелюк наспівує «Веди ж, Буденный, нас смелее в бой». Ця пісня так само імponує настроєві Шметелюка в даній ситуації, як співзвучна настроям самовпевненої, а разом з тим безсилої і нікчемної Лариси Лотоцької нехитра пісенька «Чирик, чирик, где ты был». Лунка дзвінка пісня «Через Дніпро ми перейшли» передає бадьорий настрій комсомольців, що повертаються з роботи. Пісня «Щоб смак життя пізнати нам», якою починається і закінчується комедія, ушлавлює героїчних дівчат країни соціалізму.

Талант Микитенка-комедіографа заграє новими своїми гранями в п'єсі «Соло на флейті». Теплий ліризм, легкий гумор комедії «Дівчата нашої країни» тут переріс у гнівну, викривальну сатиру, спрямовану проти кар'єризму, лакейства, самозакоханості, політичної сліпоти та інших пережитків у свідомості деякої частини людей соціалістичного суспільства. Показуючи ці потворні явища в інституті, письменник підкреслює, що вони можливі не тільки в наукових установах, що їх треба шукати і викорчовувати всюди. Введений в комедії кар'єрист Григорій Ярчук трактується автором як типове явище, як «один з вимираючих зразків повзучих, для яких на світі немає нічого святого, не існує ніяких принципів і є тільки власна шкура». Він, як каже сам Ярчук, звертаючись на початку твору до глядачів, може зустрітися скрізь — «в інституті або в трамваї; в опері або в крамниці готового одягу; у вашої або моєї коханки; на високому засіданні чи в низькому трактирі; в бурхливій дискусії чи десь у тихому товаристві за шклянкою чаю...»

Філософія і тактика дії ярчуків нагадують собою огидний прояв ідеології, зруйнованої Жовтневою революцією суспільної системи. Вони полягають у зневажливому ставлен-

ні до колективу, приниженні людської гідності, пересиченому егоїзмі, в моральній підлоті і продажності, в дії за принципом «мета виправдовує засіб».

Конфлікт п'єси побудовано на зіткненні «ярчуківщини» з ідеологією соціалістичного суспільства. Розгортаючи сюжет комедії, драматург послідовно показує, як Ярчук приводить свій «принцип» у рух, як справжні радянські люди викривають цей «принцип», практично доводять, що в соціалістичній країні ярчукам нема, не повинно бути місця.

Потрапивши в інститут культури й побуту, зорієнтувавшись в обстановці, аспірант філософії Ярчук шахрайським способом займає посаду вченого секретаря, розводить ціле «апаратне царство», прибирає до своїх рук планування наукової роботи, намагається розпалити ворожнечу між співробітниками інституту, особливо між директором та секретарем парторганізації, вижити з інституту здібних аспірантів тощо. Цього він домагається ціною нестримних лестощів. Діє «філософ» дуже хитро, тонко і рішуче. Щоб перетворити директора інституту Бережного у свою зброю, Ярчук готує про його книжку «Думки педагога» доповідь, повну фіміама і холуйства, організовує перевидання цих плутаних «Думок», нашіптує директорові, нібито секретар парторганізації Вересай прагне підірвати його, Бережного, науковий авторитет.

Авантюриста Ярчука не так легко «вивести на чисту воду». Провалившись, він не опускає рук, не кається, а продовжує шалено шукати порятунку. Та незважаючи на всі ці паліативні заходи, Ярчука викривають так само, як викривають і політичних диверсантів, шпигунів Ружевського та Хортевича. Образ Ярчука — одна з найвизначніших творчих удач драматурга.

Значною творчою удачею є також образ секретаря партійного комітету Федора Вересая, з яким тісно пов'язана позитивна, утверджуюча сторона комедії «Соло на флейті». Вересай вийшов у п'єсі колоритною людською постаттю, живим носієм сумлінності, чесності, партійної принципності в науці. Спокійний, вдумливий, Вересай старанно вникає в справи інституту, турбується про наукові кадри, уважно вивчає співробітників, допомагає їм розв'язувати свої службові і особисті справи, оберігає їх авторитет.

Багата своїми інтонаційними відтінками мова Вересая, в ній відчувається його щира, людяна і палка душа. Зверне-

на до друзів (Криницької, Булави, аспірантів-комсомольців) — вона лагідна, тепла, звернена до противників — вона гостра, колюча, дошкульна.

Шляхом індивідуалізації мови виразно типізовані й інші персонажі, зокрема Бережний, Ружевський, Булава.

Питання соціалістичної моралі, етики, дружби, покладені в основу останньої комедії Микитенка «Дні юності», присвяченої радянській молоді. Ідейно-художнім розв'язанням цих питань, своїм теплим гумором і м'яким ліризмом «Дні юності» перегукуються з «Дівчатами нашої країни», хоча й побудовані вони на іншому життєвому матеріалі. Як і дівчата з бригади Марії Шапіги, герої цієї комедії — студенти, молоді робітники, колгоспники борються за щирю, чисту дружбу і любов. Через ряд комічних ситуацій драматург показує, до яких наслідків може привести невірне розуміння дружби й кохання, якими мають бути взаємини між юнаками і дівчатами соціалістичного суспільства.

Учень десятого класу Панько Середа по-своєму розуміє дружбу: «Справжній друг, — каже він, — скоріше підкладе свиню комусь іншому, а свого друга на поталу не дасть». Цим принципом він і керується, щоб допомогти своєму однокласникові Івану Цупруну, закоханому в Любу, не допустити на вечір студента Миколу Яроша, який також кохає цю дівчину.

Примітивному, діляцькому розумінню дружби автор протиставив соціалістичну мораль, носіями якої в п'єсі виступають Іван, Люба, колгоспна ланкова Оксана Шумейко, професор Ярош та інші персонажі. «По-моєму, — говорить Іван, — у нас в житті в основному все ясно, і немає потреби підкладати один одному свиню. Кожен може знайти своє щастя, не заважаючи іншому». Сам життєвий шлях Івана, його поведінка, взаємини з людьми, особливо з Любою, Оксаною, Миколою, стверджують силу й красу цієї нової моралі. Нікому не підкладаючи «свині», Іван знаходить власне щастя. Воно — в натхненній праці, в творчих шуканнях, в любові до Оксани.

«Дні юності» — одна з кращих українських комедій про радянських школярів старших класів, про молодь взагалі.

Уявлення про драматургічний доробок Івана Микитенка буде неповним, якщо не згадати хоч побіжно ще двох ненадрукованих творів драматурга. Йдеться про п'єси «Маруся Шурай» та «Як сходило сонце». Перша з них ішла в театрах і користувалась значним успіхом, друга ж не бу-

ла поставлена. Рукописи обох цих п'єс зберігаються в письменниковому архіві і в книжковому виданні публікуються тут вперше.

Музична драма «Маруся Шурай» (1934) являє собою переробку відомої драми Михайла Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», написаної за мотивами народної пісні і народних переказів про обдаровану дівчину Марусю Шурай. Порівняно з п'єсою Старицького, драма «Маруся Шурай» в ряді моментів зазвучала по-новому. В ній значно чіткіше підкреслена ідея соціальної розшарованості українського дожовтневого села, загострення класових антагонізмів у ньому. Ця ідея ясніше заграла в діях деяких переосмислених радянським драматургом персонажів п'єси Старицького (Хома, Галина, Степанида, Дмитро, Потап), вона підсилалась також за рахунок введених в «Марусю Шурай» нових персонажів (Хведько, десяцький, два чумаки, чумакова жінка, Галинині наймички).

П'єса «Як сходило сонце» була закінчена в 1937 році до двадцятої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. До цієї знаменної події українські драматурги написали ряд цікавих творів: «Правда» О. Корнійчука, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Богунці» Ю. Дольда-Михайлика, «Весілля в Малинівці» Л. Юхвіда та ін. Серед них була і Микитенкова п'єса «Як сходило сонце».

Десь у кінці 20-х чи на початку 30-х років Микитенко почав працювати над п'єсою про вождя світового пролетаріату Карла Маркса. У листі (17 травня 1932 р.) до керівника київського Театру юного глядача Микитенко з цього приводу писав: «Я одержав Ваш лист, в якому Ви пишете: «Ми намітили тему «Карл Маркс», чекаємо вашої відповіді, чи не взяли б ви на себе написати цю п'єсу». Можу повідомити, що п'єсу «Карл Маркс» я пишу давно, але пишу її для великих театрів. МХТ 2 в своєму рапорті XVII партконференції... згадує, що цю мою п'єсу він розраховує поставити на жовтневі свята. Проте п'єсу на цей термін я не закінчу. Вона буде лише 1933 року. Але чи зможе вона піти в Театрі юного глядача? В такому вигляді, як я готую її для великих театрів,— не зможе. А про відповідну переробку можна буде говорити лише потім, коли п'єса буде готова». Але п'єса «Карл Маркс» так і не була написана. В архіві драматурга зберігається тільки її план та деякі зібрані для неї матеріали і замітки.

* *

*

Іван Микитенко залишив нам також чималу критичну спадщину. Це — статті, промови, замітки, рецензії, міркування з питань літератури в листах тощо. Переважна більшість з них недавно вийшла окремою книгою — «На фронті літератури» (1962). Щоправда, не все в цих різноманітних матеріалах, народжених у бурхливому потоці 20—30-х років, зараз можна прийняти безумовно — часом у них трапляються і полемічні «перехльости», зв'язані з боротьбою між тодішніми літературними групами, і не зовсім чіткі теоретичні твердження, і хибні оцінки деяких письменників та художніх явищ. Але, зрештою, не ці часткові прогалини визначають суспільно-культурну вагу критичного доробку письменника. Для істориків української радянської літератури цей доробок цінний насамперед тим, що в ньому реально відбилосся мистецьке життя довоєнного періоду, розробка й практичне впровадження методу соціалістичного реалізму, гарячі творчі змагання, жанрові, стильові та інші шукання.

Мабуть, найхарактернішу, визначальну рису критичних праць Микитенка становить комуністична партійність, прагнення їх автора підпорядкувати художнє слово справі будівництва соціалізму. У своїх ідейно-естетичних поглядах Микитенко був послідовним реалістом, непримиреним борцем проти всіляких антиреалістичних, ідеалістичних течій та угруповань, які мали місце в українській літературі 20 — початку 30-х років. Саме з позиції боротьби за реалізм, за більшовицьку партійність він гостро критикував «Вапліте», «Літературний ярмарок», «Нову генерацію», «Пролітфронт», «Марс».

Радянський письменник, вважав Микитенко, повинен іти від життя, від реальної дійсності, діалектично аналізувати її, бачити її характерні явища і провідні тенденції, типізувати їх, тобто твердо стояти на ґрунті соціалістичного реалізму. Тільки за цих неодмінних умов він зможе виконати одне з найголовніших і найскладніших завдань нової літератури — створити образ героя соціалістичної доби.

У творах Микитенка знаходимо цікаві міркування про митця, літератора, про творчу працю. Письменник уявлявся йому тонким знавцем людської душі, людиною високої

культури і міцних принципів. Письменник мусить бачити наскрізь, знати своїх героїв, відчувати найтонші порухи їх свідомості й душі, дбати про художню — сюжетну, соціальну, психологічну — обґрунтованість їх помислів і вчинків. Тоді він буде застережений від мертвих холодних схем, його герої будуть живими, з плоттю, кров'ю і нервами людськими, будуть хвилювати і чогось навчати читача.

В уяві Микитенка вимальовувався образ нового радянського літературного критика. Цей критик повинен бути перш за все людиною освіченою, принциповою, широкою і сміливою. Він має досконало знати закони, психологію літературної творчості, мислити образами, дерзати і побуджувати на творчі дерзання письменників, бути їх доброзичливим другом і порадиником. Микитенко рішуче боровся проти голого і байдужого коментаторства, проти гонитви в критиці за сенсаційність, крикливість; боровся за те, щоб зробити нашу критику живою, активно діючою силою літературного процесу.

Душа радянського письменника-громадянина має проявлятися скрізь — від малого і до великого, у всьому — великому й малому, щодня, щогодини. Всією своєю і творчою, і громадською діяльністю він мусить активно допомагати народові жити й боротися. Мислити широкими масштабами, втручатися в розв'язання складних загальнодержавних справ і разом з тим не цуратися практично-буденної роботи на заводі, в колгоспі, установі, ніколи, ні на мить не поривати зв'язку з трудящими — таким повинен бути справжній митець — відкривач і творець краси.

В статтях та доповідях Микитенка 30-х років знаходимо багато цікавих думок, зв'язаних з творчим життям радянської драматургії. З цього погляду особливий інтерес являє його доповідь на Другій Всеукраїнській драматургічній нараді 25 квітня 1934 року, що була надрукована під назвою «За велику соціалістичну драматургію» в журналі «За марксо-ленінську критику». Розглядаючи в ній п'єси українських драматургів (і свої власні), Микитенко порушує ряд дуже важливих теоретичних проблем, розв'язання яких мало і зараз має величезне значення для творчої практики. Це — зв'язок драматургії з життям, її темарій, її робота над образом сучасника, композиція, сюжет, мова драматургічного твору тощо.

* *
*

Громадсько-політична і літературна діяльність Івана Микитенка являє собою зразок самовідданого служіння радянського митця соціалістичній Вітчизні, справі комунізму. Своїми творами він активно вторгався в життя, допомагав радянському народові будувати соціалізм, виховувати підростаюче покоління в дусі комуністичної ідеології.

Не все в літературній спадщині Микитенка рівноцінне. В ній виділяються оповідання «Нуник», повісті «Брати», «Дитинство Гавриїла Кириченка», «Вуркагани», роман «Ранок», п'єси «Диктатура», «Кадри», «Дівчата нашої країни», «Соло на флейті», які гаряче полюбили широкі маси читачів і глядачів. В них письменник намалював цілу галерею виразних образів робітників, селян, діячів науки й культури, радянських юнаків і дівчат. Такими є образи голови комнезamu Чумака, чекіста Радлова, вихователя Гріпича, професора Гармаша, студентів Крижня, Цупруна, комсомолки-робітниці Марії Шапіги, секретаря партійної організації Вересая. Образ робітника-комуніста Дударя був принципово новим у нашій драматургії, йому належить таке саме місце в ній, як образів Давида Мотузки з роману А. Головка «Бур'ян» в прозі 20-х років.

Літературна спадщина Івана Микитенка — визначне явище в культурній скарбниці українського народу. Його твори, пройняті високою пристрастю, виховують читачів і глядачів в дусі самовідданого служіння Вітчизні, справі боротьби за комунізм.

Микола Сиротюк

ОПОВІДАННЯ

ЕТЮДИ ЧЕРВОНІ

БІЛЬШОВИКИ

I

Грізно плывуть над селом задрипані осінні хмари. Пізно сходить плямувате сонце. І весь день ховається по закутках. Ходять селяни, чавкають драними чобітьми по бездоріжжю і тихо, з осторогою промовляють один до одного:

— Ну, що? Га?..

— Та хто ж його знає... Кажуть, що тепер панам щурка навіки...

— А про землю?..

— Земля що? Земля наша...

— Еге, бери обома руками... Аби видержав...

— Нічого, видержим... Казав Денисенко, що прийде увечері до Гната... Зберіться, кучани, та побалакаєм.

Купка розходиться. У кожного в голові таке робиться, що не зведеш його до розуму... Кажуть, Жовтнева революція... Робочому людові та мужикам воля...

— А хто його знає...

II

Ось і вечір.

Вітрястий, погрозливий.

За дверима свистить, немов виспіває зраду...

А в хаті повно людей. Намоклі сіряки, крутий тютюн, дубовий, розвертаючий груди кашель...

Денисенко — сивий дід. Це він спалив у печі «все царське кодрло»... Густі кудлаті брови ворухнуться на блискучому лобі.

Голос міцний, як дзвін. Говорить:

— Дожив-таки... Негадано дожив... Оце вам, сусіди, революція... Вона Жовтнева, бо в жовтні народилася, а червона, бо в червоній купелі охрестилася... Слухайте, це нам, мужикам, земля і всі права. Дмитро мій пише мені звідтіля...

Він розстебнув кожуха і витяг з кишені клапоть паперу:

— Ось:

«...Ми зробили, тату, Октябрську революцію... Тепер ми більшовики і рушниць з рук не покинемо, а будемо ними прочищати шлях до землі і до заводів. Скажіть сусідам, щоб вони нікому не вірили, а тільки ждали, поки їм більшовики завоюють землю, і щоб нас піддержували...»

— А як же Україна, виходить?..

— Ну да, от вільне козацтво...

Денисенко обводить всіх суворими очима.

— Буде ще на вас ярма, почекайте... Поки вони нас вирятують, то, може, панки ще не одну шкуру з нас спустять... А тільки держатись треба! Чуєте?..

— Чуємо!..

Довго кліпає каганець. Довго гримить голос старого Денисенка. Кипить у селян під свитами Червона революція, та нема їй куди вирватись.

III

Місяць, другий, третій...

Жах безладдя, таємні надії селянські, тривожні дні, тривожні ночі. Потім біла скрипуча зима.

А «звідтіля», здалеку, де червона гаряча кров окроплює шлях до нового життя, де здобувають селянам волю їхні діти,— йдуть у село листи.

Більшовицькі, агітаторські, запалюючі листи...

Раз прийшло:

«...Прийдемо додому двадцять чоловік поранені та хворі, відпочинемо місяців зо два, а тоді знову подамось кінчати боротьбу...»

Тоді знову збиралися селяни у Гнатовій хаті і гомоніли мало не до світу...

Чекали батьки своїх більшовиків, а матері побивалися, «що вони скинули царя»... Такого лиха наробили...

Ось уже перевалило через лютий. Знову розкисли дороги, глянула на світ чорна рілля...

Не раз прокидалися уночі батьки і припадали до заплаканих вікон старими очима... Хто то гупає?..

— Хто там?.. Га-а?..

Нема нікого...

Коли однієї ночі темної розтялись по селу численні нахабні постріли і собаки зняли тужливе довге завивання.

Довго дивилися батьки старими очима в густу темряву ночі...

Аж поки не затихло...

Що ж воно діялось?..

Прийшли ото змучені, постріляні, хворі більшовики у рідне село на відпочинок, а їх гупої ночі серед вигону перестріли «вільні козаки», куркульські діти, обеззброїли та й заперли в якийсь глибокий, мертвий льох...

Мов у провалля вкинули...

Мовчала ніч...

Аж до ранку...

IV

А вранці Денисенко крикнув понад хуторами:

— Ге-е-й!.. Чуєте!.. Синів наших... Заарештовано!..

А хто за волю бився?.. Гей, батьки!.. Чуєте... Я нажився на світі, хто зі мною — ходімо!..

Як дзвін...

А потім:

— Гу-гу-гу.. Гуп, гуп, гуп... Ходім, ходімо!..

Товпа.

Люта, страшна...

— Хто зброю віднімав?..

— Хто знущався над більшовиками?..

— Га?.. Го-во-рять!.. Го-во-рять...

— Ба-бах!..

Двері:

— Трррррр!..

А ті, що вночі — як полотно. Мертві...

— Сини наші, більшовики!.. Виходьте!..

— Помсти! Помсти куркулям, гнобителям, катам!..

— Роозір-р-р-вать!..

— Розірррвать!..

— На шматки!..

...Чвяк... Чвяк...

Страшний Червоний день!

Вибухнула з-під свит мужицьких грізна Жовтнева Революція й бурхливою червоною хвилею покотилася через поля й байраки, через рівчаки і через рілли по всій замученій Україні...

А десь здалеку — з півночі — могутній спів:

— Не ждїть рятунку ні від кого!..

1923 р.

ГОРДІЙ

I

Збоку ген потонули у весняних павутинних сутінках голваті скелі, що вилягли понад річкою, мов величезні чорні бугаї.

За вигоном поприсідали під тинами й поснули хати. З-під чорних стріх вилазять вечірні тіні, повзуть по стінах, гойдаються по садках і виходять блукати на шлях.

Вздовж села голос починає пісню.

З берегів — нестримний вербовий регіт.

Зрідка —

...ба-ба-ах!.. (з одрізу).

І знову прозора весняна тиша переплітається з теплом, що ним дихає розпечене за день каміння, і з божевільними пахощами чогось молодого й тремтячого.

А на горі — двоповерховий панський будинок, сліпий і обдертий. На всю руду, поколупану стіну блимає одна жовта квадратова пляма. Вікно. Решта заплющились або хряпають щурпалками віконниць, полохаючи сичів.

...Гордій сумний ходить у глибині кімнати, потім пере-хилиється грудьми через край і п'є буйне повітря ночі.

...ба-бах!..

...І йому хочеться до отих «бандитів», що, мабуть, перекидають по берегах дівчат у вогких травах, гасають, мов лошаки, по широких левадах і комусь погрожують з одрізів... і комусь нагадують про революцію.

Парубки...

У будинку ще живе управитель із жінкою. Власне не живе, а так — стогне, кашляє, плюється.

(Дуже вже старий, тому й не вигнали й досі).

Агаф'я Іванівна човгає пантофлями.

Її вона шукає пляшечку з шпигинаром: управитель ма-же вуса.

Гордій чує.

А тепер вона почне робити припарку.

А з берегів:

— Га-га-га-га-а-а...

— Ба-б-б-ах!..

Гордій бере бриля і хоче йти. Чує: в другій кімнаті рипить ліжко. Мати перевертається на другий бік — чогось не спить.

— А куди це вже, Гордію? — І знову перевернулась.

Гордій прислухається, як тоскно рипить ліжко... І згадує, що він — байстрюк.

(Від якогось панка...)

...І псаломщик... (дячок!..) Одне слово — псалтирник.

...А йому вісімнадцять літ... вісімнадцять літ...

— Га-га-га-а-а-а... (з берегів).

І Гордій раптом через вікно униз просто в бузок — гу-гуп!..

Бузок нахабно, дратуючи, пре в груди шалені пахощі. Лежить Гордій горілиць, розкидав руки, чубом заплау-тавшись у кущах.

А зорі дратують згори, моргають Гордієві:

— Знов? Здоров! Знов шаліти починаєш?.. Знов?..

— Ух... гу... казитися... Піп Никон так само кавав: «Не дурій, Гордію (і по-батькові), бо будеш каятися» Он його будинок (Никонів). А ось на самі груди преться, душить пузата кам'яна церква.

Гордій згадує, що між нотами він десь затириє папірця «о здоров'ї». Завтра дати Никону прочитати на ектенії (люди ж заплатили...). Велике свято — понаїздять із сел... Потім вся кров раптом до голови... Здається, зірве череп якась несамовита хмара... Обличчя обсіпане жаром... Палає... Гіркий сором в'їдається в очі, як дим...

Це тоді, як він, Гордій, несе матері після «служби» в'язку калачів. А народу ж!.. (Дивляться!..)

— Га-га-га-а-а... А-а!.. (з берегів).

— От, бандити... розпрокляті!.. А Михей уже досі, мабуть, за командира... Десь давно пішов... куди пішов... Е-ех!.. На далеких рейках панцерники.. Чи просто серед степу смерть за щось таке... за щось... (з гвинтівкою). От — за що саме? Еге, чорта з два!..

Гордій схоплюється. Не може.

Дивиться на зорі.

Реве й біжить на другий поверх.

— Іванівно-о-о (управитель до управительки), пече мене... ох-хо...

Гордій хапає скрипку. Стає біля вікна і прикладає гарячу щоку до верхньої деки. Чуб йому злегка ворухить вітрець... І починає смичок з п'ятої позиції...

— Дзз-і-і... Стриб, стриб...

Потім різне й завие. Завие болісно, мов братові рідному скарги заховані виливає.

— Я самотній... байстрррюк... Дзі-і-і... Одрізано мене од людей... Хто так зробив?.. Дзі-і-і... на глум мене кинуть!.. в церкву... А Михайдєсь на рейках... там блискають огні... Там б'ються й б'ються... О, напевне між ними теж є байстриюки... і вони теж б'ються... Дзііі! Вони б'ються разом з усіма! Вони переможуть і будуть горді! Прекрасні! Бо стануть вільні... Вільні! Моя радість зростає, як полум'я... Джі-і!.. Джі-і!.. Але я не знаю, що з нею робити...

Гордій дрижить, і дека дрижить.

Гордій якомсь грубо стогне, коли пальці закарлюками перебігають по баску, і дека слухняно асонує...

...А ніч стала під вікном, як рунаста злякана овечка — чорна й тремтяча,— і збентеженим вогким поглядом дивиться у вікно.

Довго...

І наче зовсім не довго. Мабуть, міцно спить мати. І в управителя тихо. Давно...

Зорі втомилась підморгувати з неба і втратили зелено-золотисте мерехтіння.

Ранок натяг прозорі струни й забринів під вікном.

І от сторож зійшов на дерев'яну дзвіницю й шарпнув каната...

— Ббо-о-о-ов-в-в!.. Боооввв!..

До «утрені».

І оте «о-о-в-в-в», як буйвол, влізло в кімнату й розчавило Гордійову радість.

Він жбурнув скрипку... А в голові:

— А як я замість «І-і-же-херуви-ими» — «По-вста-аньте!!! гнані і голодні!!!» Га?.. З криласу!

..Ех!.. Може, й рявкну...

II

Та як виряджала мати до церкви, дивилася Гордієві в вічі і припадала до нього...

Довго припадала й говорила до його серця. На груди йому падала, мокрими очима пропікала. Батькове ім'я вимовила... казала, деь він є...

... І не рявкнув.

Тільки сновигав потім понад берегами довго, як неприкаяний, і мріяв.

І лютував:

— Злякався! Як пес прищулився... Калачиків пошкодував! Аякже, хто ж матір піддержить... Вона ж тебе споридила... з невідомим батьком... Та ти ж ще й «панського роду»...

...Ме-ерр-зота!..

День. Два. Три. Тиждень.

Перед кризою...

Коли це на мокрих конях, пририта пилом — Червона Армія!

...Проходила через село і тільки одну ніч переночувала. У Гордія затанцювало серце і вистукало

рішуче:

Марш!

...Командир (як живий навіки!) був з отих латишів, що сили своєї вогнистої та віри, більшої над Івана Гуса (про Гуса він читав у Шевченка), понатаскували на пожар і трималися на вогні, навіть не скривившись.

Були вони немов кресала, що сипали іскри.

І чи то ж міг Гордій не відчутти в зеленій істоті своїй громового й безповоротного маршу, коли він носив у грудях байстрючий динаміт революцій? Командир сам спинився у нього на квартирі.

І ось:

Зоряна ніч і повна кімната цигарчаного диму.

На столі—смертельні знаряддя боротьби. Скрізь—пошматовані «божественні ноти», командирові онучі і захисного кольору шинеля (з дірочками!)

Ще:

розхристані волохаті груди (у латиша).. І де його родина?.. Дві розпатлані книги, що їх Гордій ніколи не бачив, і слова. О, слова! Гострі, блискучі,

жорстокі й радісні, як переможці з ножами, при-
ставленими до грудей ворога...

Вони лізли йому в череп, наче гвинтовий свер-
дел...

До ранку пересохло в горлі й отерпло тіло.

Шарахнуло сонце з усієї сили в шкло і дрібнесенько
розсипалось по кімнаті.

Тоді спитав латиш:

— Ну?

Гордій узяв зі столу командирівого револьвера. Піді-
йшов щільно й сказав:

— Це буде моя Чека. Коли я захитаюсь, хай буду при-
суджений до найвищої кари.

Тоді дав йому латиш наказа, а сам посідав з червоноар-
мійцями на коні, й не стало їх у селі.

Гордій дивився у вікно.

Мати підкралася ззаду й гиркнула, ридючи:

— Він бреше, пес!..

...Гордій дивився у вікно.

Увійшла Агаф'я Іванівна за нашатирем.

— Вони вмирати подались, а вона — нюхать... Жжа-
ба... — Він рвонувся і крикнув: — Годі, мамо! Не допо-
може!

III

...Ішов на сход і почував:

— Годі! Більше не можу!

А вечір насував важкі пахощі трави й мулу з берегів.
Край села вставала рвана хмара сіро-жовтої пилюги.

Сунули селяни.

Зустрічався і думав:

— Зараз... Тільки де початок?

...І говорив їм на сході:

— ...бо досі був тільки дячок, а ви слухали,
як я читав «апостола», й гадали — «швидко вилізе
в дякони»... А який я дячок? Я плюю на дячків!
Не псалтирник я! Чуєте?

На сході починалось дике.

Регіт і погрози.

А перед очима Гордієві котились червоні хвилі. Десь
усередині рвався динаміт і викидав:

— Годі! Чуєте? Подивіться ясними очима! Не вірте
Никонові! Слушайте! Я вам розкажу... З самого початку...

І знову:

— Прозріть!

...Стояв на камені посеред дикого натовпу, й ноги при-
росли до скелі. А вони, оті хитрі «хазяї», глузливо плюва-
ли насінням, поки нікого й не лишилось.

Сам промовець... на камені...

Та вгорі зорі-моргухи. Наче казали:

...— А що? Взяв? Здоров!..

І от він згодом, може, аж опівночі:

— Візьму! Немає більше дячка. Нема!

Здрастуй, життя!!!

IV

Никон їздив до архієрея і говорив, що лютим ворогом
зробився псалтирник Гордій, прокляття гідним. Треба
натомість другого, на оного ж Гордія прийде час кари
страшної.

...Мати втратила Гордія, а управитель з жінкою зане-
дужали. Бо він уже «вчащав у ячейку».

...Гордій ходив налятий новою силою.

Щодня завойовуючи один ступінь, не помічав утоми
й гострих ворожих очей тих, що плювали насінням.

У кишені лежав шматочок червоного паперу —

«Партквиток №...»,

а від нього — немов од крихти радія — проміння в самий
мозок і по всіх м'язах...

...Раз увечері мати глянула у вікно й задрижала. Тільки
й встигла промовити:

— Козаки з китицями!

А вони вже розсипалися по селу.

Двоє скакало з Никонового подвір'я.

...Щось шарпнуло Гордієві в голові і викресало!

— На двір! Рятуйся!

Гордій вийняв з кишені червоний квиток, зміняв його
й заткнув ним якусь пляшку.

На дворі вже були козаки.

Вони одразу спитали:

— Це ти, хлопче, був дяком?
Він не відповідав. Але його забрали.

У коморі темно.

Сидить Гордій на барилі, голову в руки вхопивши.

А за дверима гайдамацький жах.

Думає Гордій:

«Чи скоро?»

Потім гукає:

— Земляк! Е-ей, земляче...

Вартовий:

— Еге.

— Чи скоро там у вас?..

Мовчанка. Миша гризе засік.

Вартовий:

— Свого дочекаєшся. Пан полковник у «Просвіті» на виставі.

Ніч.

Тиша. Морок...

Мороз...

Жар.

Вранці став полковник на дверях... Глянув Гордієві в вічі... і відступив назад. Гойднувся і так стояв хвилину, нахмуривши білясті брови. Потім сказав:

— Ну, виходь, «товаришу»...

Повели на площу. Дорогою настирливо шпигало в лобі:

«Дз... Чвок...»

...Угледів різноманітне товпище. Мати стояла скраю. Корчилась і цілувала Никонові руки. Стало гидко й боляче. А потім — байдуже.

...Підійшли й сказали:

— Лягай на камінь!

— Нащо? Не однаково!..

— Лягай!

Кат закачує рукава синього жупана по лікті й, наче дуба, ламає Гордія до каменя.

— Читай! — до писаря.

— ...Яко збитий з пантелику ворогами землі української... Але беручи до уваги запоруку місцевого товариства «Просвіта» ...здатність до праці на рідній українській сцені... молодий вік... і деякі інші причини... нарадою старшини курінної... покарать шомполами...»

...Свиснуло. Різнуло повітря.

Рраз... рраз... рраз...

Гордій почув, як під ним закипіла на камені його гаряча кров. А в грудях рвався байстрючий динаміт революції...

...Ще різнула повітря диким скавчанням мати.

То вона кинулась під копита полковникового коня.

— А-а-а-й-й!.. Па-а-не... Павле Михайловичу... Це ж... Кого ж ти катуєш? Кров свою... Си-и-на!.. Свого... а-а-а-!.. Сино-о-чка!..

Але він пролетів мурим жеребцем, стоптавши її в кізяках і людським натовпі.

...І хтось швидко лічив третій десяток...

Після того о. Никон правив для них службу українською мовою...

І вони поїхали...

...З каменя підвівся пошматований Гордій.

І пішов.

У боротьбу...

Без огляду...

1923 р.

НУНИК

Ранок.

Немов облитий кров'ю повстанською краєвид.

Повагом вилізло з-за гори товсте, валькувате сонце і обперлось животом об дорогу.

Оце постоїть трошки, розбуркається, а тоді підскачить сажнів зо два від землі та як бризне!.. Розсипле над хуторами рубіни, позолотить кожну жабу в ставу, загнітить лободу і кожний лист на осоках і — попливе, радіючи, в голубому проваллі...

Саме пекучий червень.

А поки ранок виблискує росою, легко вискочити з клуні (з-під кобеняка) на двір, понадівати на коней хомути і закерувати гарбу.

— Гей, Нунику! По сіно...

Сіножать далеко — аж на панському. Косили з копиці. Вісім верстов — попоїдь.

...Налив барильце. Мати вже й торбу з хлібом кинула на гарбу...

— Оце ж вам, діти, хліб.

От між іншим: смачний у полі хліб з цибулею.

П'ять копиць як навантажиш, тоді впірнеш у згребини... — хрум-хрум-хрум... (засохне ж!) Та хіба тільки «хрум-хрум»?

А як припнеш пужалном віжки, ляжеш уздовж гарби, як каната руками вхопишся, та й попливеш... Сіно — шелесь, шелесь — ворушиться, пливе, і ти пливеш...

А то не сіно пливе, а коні гарбу везуть.

Все одно.

Пливеш, і пісня пливе сумна, висока:

— «Ви же-ртво-о-ою палі-і в борь-бе ро-ко-вой»...

Довго. Мабуть, верстов зо три.

А сонце варить тебе, висмоктує росу з обличчя.
А роса — буває червона?..

От зараз і закипить, як отак-о — про червону росу.

Я не забуду тебе, прокляте кладовище, де ясно-вельможним іменем пана Скоропадського лилася гаряча кров моєї родини на прадідівські мертві кістки!
...Росою тією просяк мій мозок.

Не помруть і не втихомиряться спогади про звірів капіталу, аж поки не зітліє моє серце й черва вічності не переточить його на порох для нових повстань...

— Агей, Нунику! Уже запряжено. Доки ж ти спатимеш?

— Зараз, зараз. Січас! (з-під кобеняка: тільки перед світом заснув).

Нуник — єврейський парубчак. Лейзерів син. Він би пішов зі своєю скорботою на край світу. Та залишився у нас... Удвох спимо, їздимо по сіно. Батьки наші старі приятелі, а ми — друзі.

Увечері Нуник дивиться на Волосожар, слухає, як «гей-кають» парубки, як співають дівчата. І думає про своїх братів. Їх забили гетьманські кати. Забили всіх трьох.

— Батько дуже побивається. Він цілий день плаче, аж до вечора... Ой... бідний тато...

От і їздимо з ним по сіно.

А в дорозі він так співає «Ви жертвою впали», що стає страшно...

І він говорить:

— Лісничий же комуніст. Омелько Лісничий. А хіба ти цього не знаєш? Він теж такий більшовик, ого! Каже: «Нунику, ти більшовиків знаєш? Ну от і добре». А хіба ж я не знаю? Я мовчу.— «А вся власть Советам,— питає,— хочеш?» — Ех! А хто не хоче? — «Ну то,— каже,— мовчи».

Нуник замовкає, але в голові мені пливуть його журні слова.

...І отой Вовк, так він же такий самий більшовик, як і Лісничий. А ще скільки їх у нашому селі! Ого, коли б йому стільки здоров'я, скільки він знає більшовиків. Лісничий, той оце з Путіловського заводу прийшов, а Вовк був у мат-

росах. Обое вони жаліють Нуникового батька, що він так побивається.

— Ой, Іване, Іване... мої брати, так вони, мабуть, були теж більшовики. Їх і Лісничий слухав.

— А якби знали німці за Лісничого? Що тоді?

Нуник біліє, як полотно його сорочки. Дивиться нерухомими круглими очима.

— А в кого вони визнають? Як? Хіба ж хто скаже?

— А ти б... не сказав?

— Я? Нащо тобі здалось таке питання? Нехай ріжуть на кусочки моє тіло... Нехай...

Так завжди казав Нуник.

Та цього разу ми не поїхали по сіно. Я тільки крикнув:

— Ну ж бо швидше, Нунику! Їдьмо.

І вже були виїхали з подвір'я.

Коли це з рушницями — багато... У сірих мундирчиках — через дорогу...

Один:

— Пане, стоп! Ходь на сходку. Хутко!

Говорю:

— Та ж нам по сіно треба. Он пересохло вже.

Нуник і собі хотів. Я йому: — цить!

— Ходь на сходку! Schnell!..і тен другі, що на возі.

Раз! Два!

Рушниці підводяться і вже зирять чорними сліпими дірочками в мого і в Нуникового лоба...

Зіскакуємо з гарби.

— Заведіть коні, — кинув переляканій матері. Тоді з Нуником пішли за німцями.

...До майдану далеко.

Нуник мовчить. І я мовчу. А селяни — і їх так само на-збирали німці — тупають босими широкими підшвами, бредуть ватагою, тирлуються і бубонять хто й зна що.

Та німці не розберуть...

Над нами встають стовпи куряви...

* *

*

На кладовищі за селом — товпище.

І зойки.

А сонце лютє. Гуляє в голубій безодні.

Ідемо.

Назустріч розпатлані, безпорадні єврейки і наші матері, мов божевільні, рвуть волосся, роздирають гаряче повітря диким нелюдським криком...

Ідуть вози, гарби, повозочки, грабарки.

А на возах сині, заюшені, пошматовані люди. Не ворухнуться, тільки важко хекають. Закатовані.

— О-о-о-о-й-й-й! Вейзмірр!!

— Ряту-у-йте!

Не сила йти. Спинитися б.

Не можна.

Один іззаду Нуника по голові:

— Gehe!

...А одного старого понесли в рядні.

І спісходу просто в гарячу порохню капала на дорогу чорна, густа кров. Видно мережку по дорозі, аж від самого кладовища. Я побачив — то Нуників двоюрідний дядько. Він лагодив старі годинники й мав велику сім'ю.

Сара — його дочка. То вона з розпачу впала над дорогою смерті і їсть чорну землю.

— Тате! Та-а-а-те!..

Нуник затулив голову — тяжко вдарено. Нуник не бачив ні дядька, ні Сари. Він її кохав — я знаю. Вона збожеволіла.

Ми йдемо, взявшись за руки, мов прикуті один до одного ланцюгом. Я і Нуник.

Наближаємось...

Вузькі ворітця на кладовище, — двоє вартових вискалюються. А далі — безмежний, тупий, ревучий жах.

На горі за млином гармати й кулемети.

Дрібна, тисячна смерть нанизана на металеві стрічки. Виблискує проти лютого сонця.

Ворухніться:

— Та-та-та-та!

— Цсс, Нунику!.. У гущину.. За мною...

— Wohin? Zurück!..

— Брязззь! — Просто в лоба отими піхвами з ножем.

Блиснули різнокольорові вогники. Я захитався.

Ідемо.

Ведуть кудись через товпище.

А воно сіре, з божевільними очима, розхристане й бо-се — тиснеться з переляку на хрести, розвертає могили родичів.

І реве. Ре-ве-е...

Кожну мить чекає всяк на свою чергу.

...Вже зовсім близько...

Посеред гробків — та латочка, де катують.

Он:

Двадцять блискучих і червоних від напруги «Soldaten». З рушницями насторч. А в кружалі — у білих рукавичках, у бездоганному картузі «Herr Leutenant».

Бачимо: біля нього наші «рідні» морди. Українські. Тільки в німецьких сірених мундирчиках. Один, захиляючись лайкою:

— Ми вам покажемо економії!.. Ми вам розділимо землю! По сажню на душу!!

Нехай... Вони свого дочекаються.

Чуємо:

— Слетуші!

— Фойнлейб Лейзер!

Тепер Нуник, як пружина. Вперед!

— Тате!!.

* * *

*

Ми посередині.

Бачимо — осліні і діжка.

Двоє з закованими по лікоть рукавами — в самих сорочках. В руках у них нагайки з дротяними кінцями.

Нагайки мокрі, слизькі...

Тоді лейтенант хрипуче:

— Лейзер Фойнлейб! Польшевик снаєш?

...Лейзер — старий скляр. У нього є одна конячка. Він має ще діаманта — різати скло. Їздить конячкою по селах. Вставляє людям шибки.

— Що я знаю? Як уставить шибки...

Нуник рвучко до лейтенанта:

— Це мій батько! Він же не знає...

— Zurück! Schwein! Лейзер Фойнлейб! Кулетет снаєш?

— Ой, вей! Кулетет! Який він... іх бін а ід...*

Лейтенант б'є в долоні:

— Раз!

— Я тільки знаю дорогу... аф бейс-ойлем...**

— Два! Снаєш?

* Я єврей.

** Дорогу на кладовище.

— Тате, ні! Ти не знаєш... ти не скажеш... Хіба ви не бачите, що він нічого не знає?

Нуника схопили враз. Скрутили, тримають.

— Was?

Уже я стою сам. Нуник тільки дивиться на мене сумними круглими очима, що вивертають душу. Але ось він захитався і став, як крейда.

Кого він побачив?

Я глянув: Лісничий і Вовк.

У гущині стоять. Впилися очима в Нуникову муку, в його очі. Самі — жовті й спокійні, як смерть.

— Три! Снаєш?

Лейтенант махнув рукавичкою.

Лейзера перегнули через діжку і зірвали з старого тіла одіж.

Швидко, ритмічно засвистіла нагайка.

Синьо-червоні смуги надулись на шкірі, як гадюки.

Виступила густа, червона роса...

І закапала...

Очі мої наповнились тою рососою...

Я почув:

— У-у-у! Прокляті!

...Нуник звалив з ніг одного ката і схопив у руки батькове тіло.

— Що зна старий єврей! Звірі! Лейзер Фойнлейб знає, що в його вже пропали сини. Тате! Ти будеш тепер плакати на цвинтарі за чотири сини відразу...

Лейтенант закипів і, вихопивши в ката з рук нагайку, стьобнув Нуника по обличчю.

Бризуло просто в вічі.

— Польшевик снаєш??

Нуник звився гадюкою і кинув муку в гущину, де стояли Лісничий і Вовк:

— Уйй! Які ви прудкі... Хіба ж його можна спіймати в руки?

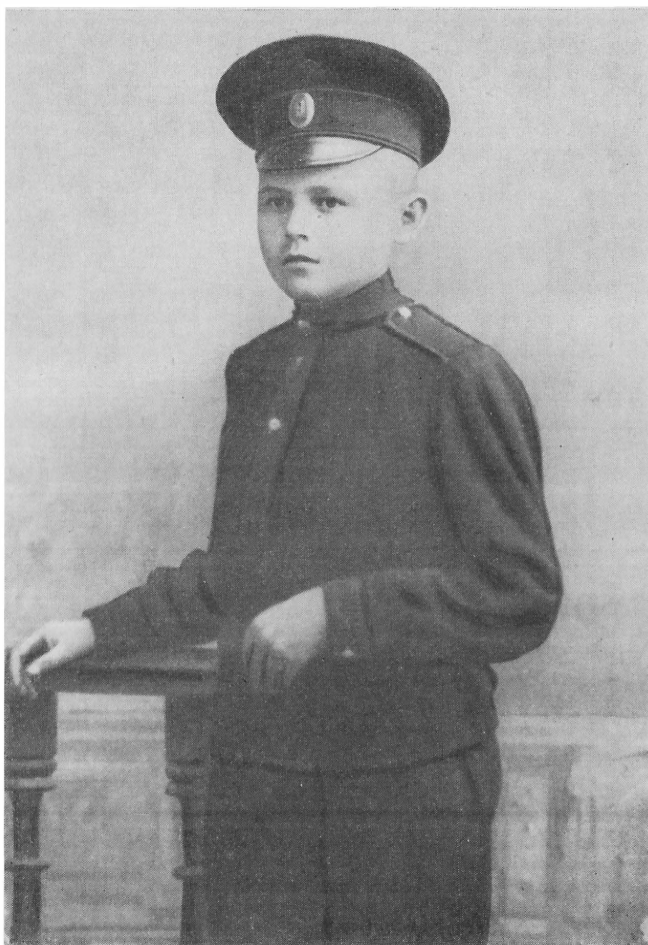
— Кулемет снаєш?

— Кулемет? Знаю! Сотні! Тисячі кулеметів на вашу голову!!

— Раз! Два!

А Нуник з усієї сили:

— Євреї! Хто з нашого народу не витрима, нехай зараз помре з нагайок. Але ж хіба хто скаже? Хай того грім

І. К. Микитенко в роки навчання
у військово-фельдшерському училищі. Фото 1912 р.

поб'є, хто скаже! Хай буде проклятий навіки! Хай пропаде разом з усіма буржуями, як прийде час!..

Старий Лейзер лежав непритомний.

А Нуника прив'язали до ослона.

Нагаї свистіли довго, безупинно, ритмічно. І до дошки прилипали шматочки м'язів.

...А в повітрі — нелюдський, дикий зойк і ревище...

Саме пекучий червень

Сонце засмажує на ослоні Нуникову кров. Вона кипить, мов на сковороді.

Нуник зразу скрегоче зубами й стогне. Потім — замовкає. Очі йому поволі склеплюються. Руки, як мотузки, падають з ослона і Нуникове тіло здригнулось і витягується струною...

— Schneller! (Це лейтенант).

І знову свистять нагаї.

...Якийсь узяв за руку:

— Годі, він уже...

— Schneller! Schneller!

.....
.....
.....

Тіло Нуникове мертве.

А його ще довго ріже дріт, і клаптики шкіри прикипають до ослона...

Передо мною крутиться гігантський червоний вогонь. Мертві Нуникові очі колупають мені в лобі:

— Ой, Іване, Іване... Хіба ж хто скаже?..

1923 р.

У ВЕРШИНІ

З далекої півночі йшли блискавиці. Ішли на південь, на схід і на захід...

А от понад балочкою примружився хутірець. Хто його зна де... На Україні. Серед степів. Обріс навкруги вербами та осоками, а всередині — вишневі садочки і все як слід. Знову ж — криниця, журавель і кривульчаста дорога, вузьенька і якась така молода й тепла, як дівчина-підліток.

Дорога — кудись у світ. Найближче до волості, а там, кажуть, десь город з ліхтарями...

Хутірець обріс вербами та осоками, заплющився у вершині, від шелесту очеретів принишк і живе тихо, немов трава росте.

Вершина — де починається став.

Зразу очерет, очерет, а посередині — блискуча рисочка води і жаби. В очереті — дичина. Плодиться, нема кому пужати, приїздили якісь — забрали у хуторян дробовики. Дичина собі й плодиться, не боїться.

Очерети шумлять, шелестить осока, в ставу — жабурина та ряска. Зелена-зелена та дрібна, немов каша.

Під греблюю — старі корчі. Сяде рибалка та й куняє.

І все замкнено отим чарівним колом осокорів. Немов умерло село, нема його. А воно є: риеється в сирій землі, як чорний великий жук, місить руді вальки з гноем, буде житло, парується і збільшує голопузу комашню.

А що по тих хатах? І що в тих селянських душах?..

Мовчить земля. Мовчить і парує.

* * *

*

Михайло Качан теж зелений ще, хоч і нагадує мурмулястого осокора, старого й корчуватого.

Та то в нього така вдача. А віком він молодий. Ой, який ще молодий! Чи й є йому хоч вісімнадцять?

Пам'ятає, як батька ховав, було йому тоді років із вісім.

Служив батько по економіях, крутив хвости панським волам, неповороткий був. Зовсім неповороткий був старий Качан; і п'ятого десятка не дожив, як уже й постарів на панських харчах; а там наїхав на нього панський самокат та й видушив з нього ті харчі з кишками.

Поховав тоді Михайло батька, покрутився в пастухах та й пішов на батькове місце в економію.

Г'ех! І горіла ж вона потім, наче вся кров з неї виходила.

Ходить тепер Михайло, прислухається. Чи не доведеться горби свої класти замість тих мурів, що порозвалювали...

А гніву скільки того в грудях!.. Не вміщують вони Михайлового гніву.

Та він молодий. Ой, який ще молодий!..

* *

*

От він хоче почати парубкувати, приходять увечері до ставу і говорить при всій челяді:

— Гей, ви! Котра ляже цю ніч зі мною?

І коли буває місячно, то дівчата помічають, що Михайло гидує, важко диха і спльовує набік злісно й обурено.

— Чого він? Ну чого ото?

Ніхто не знає, чого він. Тільки Ярина знає. Та яка з того користь, що знає. Все'дно дурна, як овечка, нічого не може розказати. Тільки потягне Михайла тихенько за свиту і шепотить:

— Приходь... Приходь, Михайле...

— Брешеш. Тобі вже, мабуть, призначено ночувальника. Кажі, з ким?

— Ні з ким. Гаврило велів, щоб лягала з Гнатом... Битиме, як не ляжу. А я не побоююсь...

Дивилась на нього закохано — на страшного і любого...

І де вона виросла така вишнева та струнка? Серед злидоти, мов нагідок у бур'яні. Гляне на неї Михайло Качан, захитається. На ціпок обіпреться і почне крутити цигарку.

Гнат — «зводський» парубок. Цебто з іншої частини села. Прийшов погуляти на хутори. А Гаврило — старший парубок хуторянський. Має право дати гостеві яку завгодно.

Як подумає про це Михайло, так і захрипить:

— Закони... Бидло ви! Нема у вас проти них бунту...

От чого він! А ніхто не знає. І ще не того: Гаврило

має дволемішника, косарку, четверо коней, двох робітників і двадцять десятин землі. Найкращої — на одрубі. І розкамашує:

«Лягай з таким, коли кажу. Не з'їсть тебе за ніч. Я побіцяв чоловікові, а ти мене будеш у сором уводити?»

А Михайло Качан — сирота, бурлака, голий, як бубон. Він найдужче ненавидить Гаврила вночі...

Оце він пішов од ставу берегами в кудлатій баранячій шапці, з ножом у грудях. Біль. Пече десь коло серця нестерпуче і з грудей випирає такі слова, що не стримати їх. Вибухнуть луною понад хуторами — дикі, погрозливі.

А пісня Михайлова ще страшніша. Зарева так, що Гаврило жажнеться.

Гаврило вже чує, що з двох одному немає місця на землі. Та ще держиться. Поки під чорною шапкою хмарою первертається в Михайловій голові бунт.

— Гей-гей, бугаї товстошкурі! Куркуляцьке насіння... Царство... ваше... в гроб...

Це чути коло ставу. Гаврило десь іде вулицею з товстим шворнем у руках. Стає й слухає.

— Качан... Наривається злидва. Ну, спіймаю!..

І довго грозить у повітрі шворнем. Так, немов учора вони не стояли один проти одного, немов Гаврило не зеленів тоді від злості й не стримував себе, щоб не стьобнути Михайла залізом...

* *

*

Це почалося ще на джогу.

У неділю старі парубки найняли музику, понасходилося дівчат. Вдарили метелиці, а Гаврило підійшов і звелів:

— Грай марша!

Тоді схопив жмутом одне дівча за спідницю й потяг.

— Гайда, марш. Чу-чу на піч, до курчат дрібненьку кашку їсти...

Значить — спалити дівчину соромом. Гай-гай! Він за вісім літ парубкування стільки вже навтішався отак-о над дівчатами. От і це дівча чимсь йому не догодило...

— Геть із джогу, поки не поблагословив по мордяці.

А Михайло й підскочив:

— Яке маєш повне граматишне право?

Тоді всі остовпіли. Стало так тихо, немов увесь джог привалило землею (як ото завалиться глинище).

Гаврило не скоро спитав:

— Це ти, блазню, промовив? Кажі! Га?

От саме тоді один одного простромили вони ненависними очима.

— Людина вона тобі чи корова? Доки царюватимеш?

Може, тоді хто й збагнув, що Михайло Качан своїм бунтом похитав і зрушив з місця дикунські порядки, що вкорінились в отих непомітних хуторах, як очерет у вершині.

Ярина ще тоді його полюбила.

Михайлові зловісно стемніли очі. Він штовхнув дівча до її пари.

— Гуляй! Вони ще нам одвітять.

І глянув на всіх з-під баранячої шапки.

Це все — одна мить. А потім — знов метелиця. Качанова компанія залишилась на місці (вартувати), а сам Михайло пішов.

Так почалось.

* * *

*

Доріжка моторна, кривульчата — в світ. За хуторами він великий. Самої України скільки, а ще ж там, де царя скинуто. Без краю!

От і приходить відкілясь з безкраю огненна чутка:

«Годі терпіти! Добивай економії, заганяй волів, робирай панський реманент, тягни дволемішники від куркулів!»

...У вершині очерет і дичина, а на хуторах Михайло Качан виростає.

...Гроза йде з вершин вночі, громова, неминуча. Качан торохне разів з десять під вікном у якогось куркуля. Заскиглять перелякані собаки, і коні захропуть у стайні. Михайлове обличчя, освітлене пострілом, вигляне з-під шапки, бунтівне й невблаганне.

— Чуєш, хазяїне? Це я тобі, щоб спав та пам'ятав про нас...

І йшов далі понад вершиною, з товстим цурупалком од рушниці і з набоями в кишенях, нагадуючи ними про те, що світ перевертається догори ногами...

Потім приходив до ставу. І лагідно говорив до своїх дівчат:

— Ну, що, боса командо? Так краще? Вибирай тепер

сама, який тобі впаде в око, та й роби з ним, що знаєш. А ви (до хлопців), бережіть їх від того собачого кодла.

...Гаврило не приходив. Кипів на смерть, пам'ятаючи Михайлове попередження. Мостився до Ярини. А вона йому в вічі:

— Не лізь та й годі! А то Михайлові скажу.

— Побиваєшся?

— Діло наше. Вас тепер не питаємо...

— Дурна... Він же злидар. А в мене — всякого добра...

— Ото-то... Три мішки гречаної вовни, та всі три тепер неповні. Одчепись, кажу! Не стрибай у нашу гречку, бо ноги попереламаєш...

Це ж вона відколи почала такі слова вимовляти, що аж у вершині очерет лякливо шепочеться і в вишневих садочках така уважна й незрозуміла тиша?..

...Відтоді, як був вітер, і ніч сліпичею лізла у вічі. А хата Ярининих батьків безпорадно стирчала над греблею, з розстріпаною стріхою, як підбитий птах. І вони сиділи з Михайлом на корчах, він — чорний і широкий, як ніч, у баранячій кудлатій шапці, з набоями в кишенях. Збентежений бурлака, що, почувши гарячі заклики з півночі, власними пазурами розколупував у своїй темній середині старі бурлацькі болі. Вивертав їх на тремтячі Яринині коліна... А вона, гнучка й запалена, тримала в руках іржаве залізо Михайлового одрізу, хованого в загаті, й злякано вчилась революції з уст вершинного парубка.

Тоді кохання само зірвалося з вербового віття, свиснуло вітром у вуха і припнуло Ярину до Михайлових грудей.

Ніч була. Ні зір, ані місяця. Тільки вогонь його грудей, солодкі й страшні обійми.

І тої самої ночі він сказав їй, що йде з півночі Червоне військо, що горить і його бурлацьке серце...

* *

*

Ярина й слова не мовила, щоб не йшов. Знала, що піде! Рушив уже Михайло з очеретів, тепер його думка за вершиною далеко, далеко. (Хто зна, де вона, та Червона Армія?) Нехай же йде! Хай завоює для неї світ — ясний та широкий.

Тільки як же з Гаврилом? Чіпляється, про старостів натякав.

...Розляглися над ставом лункі й загрозливі постріли.
Михайло гнівно поклявся:
— Гавкне собака — рішу!

* *

*

Уже Михайло Качан зібрав собі товаришів.
Ще одна тільки ніч, і вони вирушать туди, звідкіля
йдуть блискавиці!

Ще одна тільки ніч.

Остання, така зоряна й лагідна.

Немов хоче помириться.

І Михайло не стріляв, тихо йде понад берегами до Ярини, заспокоїти її. Не заспокоїти — сказати, що завтра вже не прийде.

Тихо, тихо на хуторах.

Михайлові мрії доріжкою, доріжкою та шляхами — в далечінь. Там, де широкі степи, гармати, боротьба...

— Ці гади у вільні козаки записались. Буде Гаврило розкамашувати? Га? Чи не буде? Припнути його?..

Ніч така зоряна й лагідна, і немов хочеться помириться.

— Що? Помириться? Ніколи в світі!

Запекло, ворухнулось у грудях... Це ж більш як півсела — обшарпаного і мстивого. Помириться? О, ніколи в світі!

Берегами виходить Михайло до греблі і чує гомін...

Ярини між дівчат нема.

* *

*

Вона чекає Михайла на возі в клуні, прислухається до кожного руху, чи не почує знайомої ходи.

Ось крадькома прочинились широкі очеретяні двері. Увійшов навшпиньках... Помацки до воза.

— Михайлику...

— Цить!

— Ой! Гаврило!!

— Цить, кажу тобі! Чого репетуєш?

Нишком затулив рота й придушив її до постелі п'яною вагою свого тіла. Заніміло з переляку Яринине тремтяче серце. Важко дихала і не могла виприснути.

— Кажі, Качан, чи я? Кажі, бо все одно рішу!.. Чуєш? Швидше!..

— О-ой! — закричала не своїм голосом.

І тієї ж миті двері немов відкинула буря. Михайло Качан ускочив до клуні і, як ведмідь, упав на ворога, уп'явся йому в горлянку.

...Серед гупої ночі під дахом, облутаним багаторічним павутинням, ревіли в смертельній боротьбі двоє заклятих ворогів. А на возі непритомна лежала визволена Ярина.

Михайлові руки були дужчі за півсела. Він скрутив Гаврилові руки ззаду віжками і важко прохрипів:

— Гайда до ставу!..

...Прийшли і мовчки стали перед хлопцями. Гаврило хитався і гикав. А Михайло довго не міг розціпити рота, щоб сказати слово.

Було тяжко й незрозуміло.

— Чого вони...вдвох?.. Такі страшні...

— Це він, щоб попрохати прощення,— яюсь дико, з сердини вивернув Михайло.

— Скоро вже не побачитеь на цім світі!..

Тоді почалась мовчанка — тяжча, як на джогу. Дівчата принишкли і тремтіли, мов листя на осокогах. А хлопці обступили Гаврила й низали його очима.

— Гаврило Гаврилович трошки під чаркою. Їм важко говорити. Ну, ну, злодюго, сміливіш! Чого ждеш? — садикнув його Михайло ззаду.— Прощайся.

— Я... шу... шуткував...

— А тепер говори насправжки, собако! Говори: записався я у вільні козаки, щоб розчавити Михайлову голоту. А перед походом хотів згвалтувати його дівчину. Трошки не встиг...

Хлопці здригнулись і шарахнули наперед.

— Ярину?!

— Не чіпать! Я сам благословлю його на дорогу. Хай одним гадом на землі буде менше...

Все це він проказав так спокійно, ніби сам був мертвий, ніби губи йому ворухилися самі, без його волі. Потім він заклав набоя і притулив цурупалок до Гаврилового лоба.

Була така зоряна і лагідна ніч...

...І як бахнуло вогнем із іржавої дірочки... Гроном!

Піднялась у вершині дичина і закричала!..

...На світанку рушив Михайло з товаришами. Грала зірниця, як вони охляп на конях вилітали з села...

НА СОНЯЧНИХ ГОНАХ

I

Удень усе ясно й зрозуміло.

День — розвидняється, з жита, як золота опука, підскакує сонце (або з-за чиеїсь оселі — як коли й де). Потім — борня за існування, взаємини між людьми.

(...Наприклад, між тіткою Одаркою та головою: взяв та й послав жінку в підводи — має право).

Сонце в сніданок, сонце в обід, сонце в полудень...

Сонце впірнуло в жито або за горою, або за чиеюсь оселею присіло...

Спочило і все.

І все. А те, що дзюгою цілий день, що людина, як муха в окопі, і все щоб якось до вечора, то те й не в число.

І от приходить вечір — ще нічого. Ну, там зірки, гомін, тріщить ліса, комора рипить. Пісні — буває. Це ще нічого...

Тіло наливається прохолодою. Настрій спокійний, як голубий вечір. Спокійний, як повітря, що теж ніби лягає спочивати: ойкнувши, мов послаблена струна, сумно падає при дорозі. Та це на мить. Людина стомлена за день безнастанною працею і тривогами, що ними повні наші дні, бунтівливі дні революції! І м'язи людині падають і тліють тихим жаром утоми. Та ось ніби великий скрипаль торкається до них, натягає їх, наче слухняні струни. І от вони починають людини грати. Кров нечутно струмкує ними.

Це — мелодія вечора.

А от ніч...

Ніч божевільна. Хоч темна, як добрий кобеняк, а хоч і мрійна, скалочками... Сновигає попід вікнами, лащить за мислено до грудей. Тепла, м'яка, комір розстебне і ото преться.

Це вже нахабство. Ніч, ота довга — коротка ніч, що сновигає попід вікнами, з півнями драгується, а потім з нудьги

чи з шаленої нестриманості шарахне тебе якимсь несподіваним викрутасом по мозку...

Ніч юнаків, зоряної комсомолії! Твої пісні, твої усмішки й вигуки плывуть далекими орбітами, підвладні світовим законам боротьби й гармонії...

Чому ж така велика тривога?

Макар підходить до мого вікна. Я чую, як він глибоко і швидко дихає. Пальці йому борсаються в чубі. Вигляд у нього такий, що хіба мертвий не догадається:

Він когось зарівав.

Тому так гарячково й говорить:

— От же розпроклята!.. Пре на тебе голого місяця, ані засоромившись, і тьохкає на калині, щоб тобі вже в голові тьохало... соловейками!..

Макар з лютої рве на собі такого чудового чуба...

— Соловейка тільки й бракує... Ще якби гітара... Пху! (Але він і справді грає на гітарі чудово).

Я насправді стривожений. Вдивляюся...

«От зарівав... зарівав!.. Кого ж? Бандита якого, чи... Ну, кого ж?» (Але що мені до того?) Спав би оце, як приглушений, а то...

— Це ти, Макаре?

Він мовчить. Я ще раз питаю його. Тоді він відповідає:

— Ти знаєш... я збожеволю. Це ж неможливо, я ніколи не міг придумати, що така с-скотина, як чоловік, може випити отакий кухоль... щастя!

— Значить, не зарівав? Якого щастя? Кажи, нарешті. Якась єрунда...

— Ні, ні, не можна... Я поганець... Я оце тут найскладніші чуття переживаю, і може мене в цю хвилину треба не те, що з комсомолу, а... ні! не можна... Я ~~ж~~ неї ставився, як до члена осередку... Дівчина ж яка! Ти розумієш, вона на велику працю здатна. Перевернути село догори ногами... Вона ніколи не здригнула, хоч яка була небезпека. Ти пам'ятаєш, як проходив козацький полк? Але ні. Я не з того почав. Власне, що я кажу?

— Ну, кажи ж! Хто, що ти їй зробив? Не муч...

— Сам запалив... Прийшла до осередку Перша записалась... Батько зразу зарубати хотів... Іменно, хотів зарубати. Сокирою.

— Я ж знаю. Ну? Це Сусанна. А тепер?..

— Тепер? Лежить отам у садку, цвітом дівочим пропасниця сходитьь...

— Що ти?.. Невже?.. Та що ти?..

— Що, що. Йолопе ти залізний! Крутонув вихор... і все... Е-ех!.. і так життя кипить, а вона ще й своє гаряче жбурнула... І знаєш: то тільки, бувало, заворушиться іноді щось до неї, ну, там, може, колись випадково. Ну, ти ж мене знаєш... Ось!..

(Макар б'є з усієї сили кулаком сб камінь).

...— а як записував, то просто: «товаришка така-то». А тут на тобі. Раптом і в неї в очах те ж саме... І де той Дарвін на мою голову?.. (Не розумію, причім тут Дарвін?) Ти от що: хоч і йолоп, а вибач... Куди б я оце, якби не твоя «штабквартира»?.. Власне, мені колектива зараз якби... Я б оце вивернув перед ним душу. Люди, ти розумієш, повинні вкупі, не тільки, значить, буржуїв бити, як жаб, а як і отак... теж треба... треба, розумієш... Колективом! Бо це складне... Тут самому не розібратись. Це «ненормальна» ніч! Завтра в тебе будуть синці під очима. Ти це думав?.. Ну, да. Ти за організовану людину. Я також! Але зараз, бачиш, я зовсім неорганізований...

Мовчу. Бачу — у Макара тремтить матерія...

Що можна йому сказати? Хіба він прийшов слухати? Він прийшов говорити! Без кінця говорити, інакше його щастя — молоде, комсомольське, пекуче, як жар,— задушить його.

Він уліз до мене в кімнату.

Він рвучко ходить і ще тихше, з глибшим сумом, щиріше звучить його збуджений голос.

...— дивишся, чи світає?.. А мені нехай колеса сонячні викрутять середину за таку ніч... Що я член комсомольського осередку більшовиків України. Тютюном розстрілюваний, ще й досі з того часу не вирвався з цього затишку... туди, де, знаєш, не романтика, а смерть червоноармійська... і гола боротьба, як тисячі багнетів на морозі!..

Може, йому сльози зараз у горлянці застряли, а от — не заплаче. Куди ж! Дев'ятнадцять років. Хіба ж можна? Видержить, сучий син... А чому видержить? Бо клянеться зараз потихеньку, що пролле власну кров на сорочку революції — і буде щасливий!..

(Це, власне, дуже слабка філософія... Я знаю...)

— Вона справжня комуністка, ти знаєш. Я без жартів!
— Може, через те, що стала твоєю? — питаю, але раптом чую, що сказав дурницю, і прикушую язику.

Я знаю: він комуніст зсередини. Ніяк сказати не може. А ентузіаст революції — ого! Це ж дурниця, що Сусанна, може, тепер декламує урочисті вірші...

А настане день — і все буде

— ясно і зрозуміло.

Голова пошле тітку Одарку в підводи, а вона вилає «со-
вецьку владу, як послідню».

Те-кс.

— А вона там, кажеш?

— У-гу... В садку. Ти за синці вибач. Он уже червоніє. Незабаром, значить, сонце...

II

Зараз ми здалеку, отак-о. Непомітно... Бо не можна ж підійти до самої ліси та й устроїти свій непотрібний запитливий погляд у неї...

Там буяє матіола такими хвилями пахощів — потонеш...

Хіба вона сама не читала історичного матеріалізму?.. А проте гарячий струмок із серця так собі булькотить «да святиться ім'я твоє»...

...Це було так. Сусанниного батька звать Ларивон, і він — чималий куркуль (тільки з тих «культурників», що визнають велику користь кооперації, коли самі нею керують...)

А її (Сусанну) віддав був до гімназії, для того, власне, щоб мати за зятя освічену людину...

І ще мати Сусаннина не більше важить у господарстві від наймички. Ключі Ларивон завжди хо-
ває в кишеню...

В хаті грізно. Говорять неголосно. А це, як розкуркулили — батько й зовсім пари з вуст не пускає...

Ненавість така, що ложка в руках тремтить...

А в Сусанни повна голова думок. Що не книжка, го й шаліє. Та ще на молоду дівчину, трішечки мрійливу...

Сусанна до комсомольського осередку.

А тоді прийшла додому й сказала:

— Я записалась...

...Батько зразу схопив сокиру і в очах спалахнув звірячий вогонь.

А потім застріг коні й поїхав у степ. Звідти не приїздив тиждень. Далі став думати: «а може совєцька власть і справді не скоро перекинеться»...

Тоді Сусанна почала робити так, щоб не часто набігати на батькові очі. А як інструктором від агітпропу, то й все життя на фургоні...

Ніч у Цибульках, ніч у Шеляховій, ніч десь...

...І зараз: ще тільки сонце з жита, вона до виконкому...

— Це вартова підвода? То гайда.

А позавчора хвилювалась:

— Розумієте, в одного вчителя в школі поросята!.. Питаю — хто ви такий? Учитель чи агент Петлюри? Чому це ви з школи зробили саж? А другий, розмовляючи зі мною про тяжкий стан з підручниками, шмагує на цигарку геометрію. Крутить, розумієте, цигарку! Глянула, а в нього на полиці усе катехізиси складено так дбайливо... Це ж, розумієте, таке дикунство! Коли ми вже зробимо з них людей?..

...Тепер я дивлюсь на отакий запал і думаю, що Макар пішов десь пішки до міста за тридцять верстов, до укому, а вона на фургоні буде підскакувати на дощечках... І знову виганяти з школи свиней, а там нагадувати про ревтриб, там кипіти, кипіти...

...І думаю, що зробимо! (з них людей...)

III

Дні швидко відходили.

А ночі за млином вогкими куделями поміж соняшників плутались.

У гречках спочивали...

А в гречках мед — пахощі меду.

...Удень не видно було ні Макара, ні Сусанни, ні ще тих, що в осередку було четверо.

Упірнали в рядняну селянську гущуру. Й забували про їжу й про вечори...

Тільки ворушилася гущина, слухаючи, хвилювалась і теж напружувалась говорити, говорити...

...Була тоді кампанія «викачувати хліб».

Ми знали, де пропадали й Макар, і Сусанна, і ті четверо, що з осередку.

...А то їхала тачанка Гнатова (Гнат був начміліції)... Їхала звідкілясь уночі. Куняв Гнат, стомлений і прибитий пилом, і ще троє міліціонерів.

І от... про це довго розповідати, як тоді вийшло, що бандити їх побили... А бандитів зловили щось швидко.

...Приходив уночі пізно Макар, питав — чи розміняти, чи надіслати їх до чеки...

Йому тоді хотілося спробувати свого характеру... Щоб так: дивитися людині (то нічого, що бандит?) у вічі. Дивитися пильно і придушити в нагана собачку, а воно — шарах...

ах...

ах...

ах...

...Пострибала десь луна...

Аж на край світу...

І нема нічого...

IV

Ой!

Тепер зима.

Люта зима.

Знаєте — як нема ні буряка, ні картоплі, щоб борщ закришити. А якби й було, то навіщо? Немає ж дров...

У повітовому місті на третьому поверсі — замережані вікна...

А в кімнаті вже нема ні стола, нічого, тільки ліжко залишилось, бо залізне. А то все — «руминка з'їла»...

І в Наросвіті теж недавно лиш поставили «руминки», труб не пообмазували, дим перемішується з купою обіжників та «ісходящих»...

І пальці клякнуть од морозу, як дурні...

...Отож десь за столиком сидить і Сусанна.

Значить, секретарює.

Відділ у неї позашкільний. А кожушок — так собі — зоряний, принципіально не схотіла теплішого взяти у батька.
...І вже від Макара третій місяць немає листів.

З осені, виходить... Як пішов, так і немає...

Сусанна сціплює зуби, а потім потихеньку, під столом, натискує пальцем на живіт. І знову сціплює зуби.

А як попобігає по сходах у Наросвіті й дома по сходах на третій поверх, то так важко вночі.

Надавить — ворушиться.

А він — хоч би слово.

Од батька приходять чутки:

«Нехай не буде дурна, нехай не буде самошешча... Повертайся, Сусанно, додому, то, може, ще й помирилось, тільки, щоб викинула з голови оті дурниці навіки. Злигалася чортзна з ким на свою голову, а тепер — рятуй, батьку...»

...Сусанна біжить по сходах.

Не хоче слухати батькових порад, і щоб рятував, не хоче...

Це вона повинна рятувати! Не батька. Там повно палива й їжі. Там стогнуть після вечері...

Рятувати Наросвіту!

З диму, від «руминок» утікати? Додому? Тепер?..

...Ну й що ж? І злигалась. А йому краще там? Може, ноги до драних чобіт попримерзали...

...А як уже нема його в тому полку, а десь грудочкою скоцюрбився — проколотий або пробитий... Тільки кров, може, закипіла?..

— То й тоді. Навіть тоді все одно!

...Прийшов лист!

Товариш прибув і листа привіз. Адже буває так, що далі без листа не можна? Всі знають, як не можна без листа...

...І знову летить Сусанна по сходах, аж ніг не чує. І не клякнуть руки між паперами...

Ще й по районах поїхала...

А воно раптом — ще тільки ж вісім місяців...

Трапилось...

Ой!

Тепер зима...

...
Було боляче й тоскно, як воно заверещало, безпорадне, випадкове оте дитинча...

Дивилась на нього Сусанна, розірвана думками про червону зиму й про Макара... І згадувала чомусь учителів, що з школи сажа зробили...

...Земляки були з села, заходили. Жаліли Сусанну, а вона кипіла, кипіла через силу... Говорила про революцію. Питала, чому вони такі страшенно тупі?..

— Ви й добрі, а тупі, ну от, як підіски...

...Приходили товариші з Наросвіти.

Палили в «руминці». Дров з собою приносили — по два оцупки.

Було жарко.

Танули вікна...

...І снилися довгі, стомлені гони, кудись летіли вони по гарячих, сонячних сходах. І зникали в червоних туманах.

Коли «руминка» червоніє од жару й тріщить, тріщить тривожно, похапливо, — буває тоді млосно.

Тоді ж пливли перед очима далекі сонячні гони...

Снилися вісті про Макара...

І знову перекази:

«Говорять у селі кучани, що Макарова дитина народилася волосата, а нігті, як у великої людини...

Другого тижня вилізла вона на стіл (дитинка) і давай мітингувати. Мати до неї: «Господь з тобою!»

А вона як зареве на всю хату, мов у діжку загуло: «Господь з тобою! Господь з тобою!...»

...А батькові, Ларивонові, як це слухати?..

От і приїздить мати Сусаннина. В кімнату боїться увійти, дрижить під дверима...

— Тут ти, дочко?

Увійшла. Дивилася.

А в Сусанни серце те дурне підскакувало й жмакалось несамовито від образи.

— Ось дивіться, — розкутала...

Ворушиться дитинка. Червоненька лежить, ручками перебирає. Та таке ясне, мов зайчик сонячний.

Мати плакала з радощів. Плакала й прихлипувала: «Нема, нема волосся». Довго вговоряла Сусанну «покинути навіки».

...А в Сусанні серце краялось від образи...

Тоді теж скреготіли на вікнах мережані ялинки від морозу...

— Не поїду, мамо!

...Сувора стоїть Сусанна.

І за вікном мороз суворий і сивий...

І десь у Наросвіті «руминки» напускають їдкого, як образа, диму... Солодкого диму напускають.

А з фронту грізні морози, сиві морози — трублять про перемогу...

— Не поїду!

.
.
.

Потім увійшов батько.

Стояв мовчазний, товсто одягнений, грубий. Спідлоба дивився на онука. З вусів спадали крижані соплячки й цюкали об дерев'яну підлогу...

І знову дивився на Сусанну. То як же воно буде?..

Мовчала.

Говорить не хотілось.

Тільки й сказала:

— Хуга зривається. Чи не заночуєте?

Батько шарпнувся. Поклав на столі торбу з хлібом, що за спиною тримав, і вибіг з кімнати.

Сусанна прохукала у вікні латочку й дивилася, як батько підскаочив до саней і з усієї сили рвонули коні.

.
...Знову приходили товариші з Наросвіти.

V

...А як гайнули вогкі вітри довгими шляхами і погнали лихі морози —

— заплакала тоді червона зима, потекла брудними п'яточками... І було сиро й холодно.

І не було весни, і не було червоної зими...

...Тоді встала червона п'ятьма перед Сусанною, стала густою колоною, як розірвала вона конверта з незнайомою рукою...

Було в ньому таке коротке...

Остання була звістка про Макара...

А його вже не було.

Тільки були довгі гони... і Сусанна йшла по високих сходах... А ноги їй мліли і рвалися груди, а з грудей летіла і тьохкала така неспокійна, буйна пташина...

Де ж він?..— Упав... Може, проколотий... А може...— пробитий!

І летіли сходи довгими гонами з червоної пітьми до туманів сонячних...

1923—1924 рр.

МІЖ КУЧУГУРАМИ

I

Ото випали сніги білі та глибокі. Придавили люті, скрипучі морози, люд хрещений на «огнедишущі» печі позага-няли...

І Березнічовата-село кучугурами проти сонця холодно-го й гострого виблискує, немов товченим склом обсипана.

А в повітрі лагідна пороша метеликами радісно кру-титься.

І по льоду лунастий дзеньк соловейковим стогоном під чобітьми дитячими аж у вершину котиться...

— Пу-гу... пу-гу... ж-ж-ж... кряк!..— регоче крига під гострими підковками...

— Ух же й сковзалка... їдять його мухи з комарами!.. Аж лящить...

Дід Василь на зоране зморшками чоло підніме оку-ляри, гляне в віконце й промовить трохи до баби, трохи ні до кого:

— Ич, невивершені... Тільки чоботи рвуть... А яка те-пер та обув?.. Колись було пошиеш витяжки, то носиш та й носиш... та й ще носиш...

І знову нахилить сиву куделю над столом і довго во-дить коротким, грубим нігтем поміж рядків «святої книги»...

Нарешті, знайде велику, червону літеру. Й знову за-гуде одноманітно трохи розколотий, неголосний басок. Так собі тремтить злегенька й протягом клекоче м'яко в грудях незрозуміла слов'янська мова — про мудрість Соломона-ца-ря та про святого батька його царя Давида, що його «ляд-вія наповнились поруганієм», як ото він з чужими жінками втішався.

На долівці соломка свіжа шелестить. Крадькома здо-ровецький старий кіт до діда Василя підійде та — стриб на лаву. А тоді — му-р-р-у, му-р-р-р-р...

І лапку з нігтиками на святу книгу...

Дід його потихеньку за вуха:

— Га-а, погань котяча... Тпрусь, грішне створіння... Грівся б отам коло баби на печі, а то на лід викину... Будеш отам із соскамольцями...

Це так усе повагом і зовсім не грізно... Кіт собі до баби на піч, а дід Василь знову з великої літери:

— Ри-че-би-зу-мний у сер-ці-сво-є-му... несть-бо-ог...

Псалтир — «свята книга» — у воскових плямах, як у дучаках... І трохи юхтою тхне від палітурок...

Це вже над половину за пилипівку здолав дід Василь перечитати.

А до різдва треба зовсім... Щоб останній псалом на первий день різдва...

— Коли це Грицько повинен приїхати, стара? Як він там пише, не забула?..

— За тиждень же й приїде...

— Як тільки голова його зносить?.. Не приберу способу. Та ж вона мозок сушить, отака наука...

— Яюсь йому господь дає милосердний... Не товчись, сирій, під боками... лягай отам в куточку, а то на лід...

— ...ри-че-би-зум-ний...

— Он, слухай святу книгу... Я вже казала — поки до того лікаря довчишся, то й самому померти треба...

— ...у-сер-ці-сво-є-му...

Падає пороша...

Пада...

Скалочками виблискує на подвір'ї скрипучий мороз.

І з кучугурів кадять димарі кирпичевий дим — кавалками метушливими понад Березнічоватою.

— От він письменний, хоч би й Грицько... А ти думаєш, стара, знає він, коли брата господнього поминати?..

— Може, й знає... Хто його знає?.. не знаю... Спитаєш...

— Спитаю... Тільки, де там?.. А може, й знає...

— ...ри-че-у-сер-ці-сво-є-му.

Падає пороша.

Пада...

II

По тій поросі й Грицько-студент додому...

Широке виголене обличчя, здорове й веселе, аж сам з себе сміється. Плечі отакі, знаєте, що десятину за дванадцять, або й за одинадцять покосів!..

Дід шкодував колись:

— Ха-а-зя-ін був би такий, що аж... У лікарі його по-таскало!

А сам, проте, чекає тепер ученого онука й до баби ласкаво так промовляє:

— Та й сметанки ж там... і ковбаски...

Вже баба й сама мудра. Для кого ж то й пиріжечки з печінкою?.. Не сама ж вона їх поїсть. Чи, може, йому, дідові, віддасть усі?..

— Баб'ячий ваш розум не дуже-то довгий... Треба знать, як і поговорити з чоловіком... Пиріжками його ще, може, й не вдовольниш, хоч би вони й з кишмишем, а не те, що з якоюсь там печінкою... От що!..

Саме сьогодні останній псалом дочитує дід Василь. Та все у віконце, та все у віконце...

— Гич, сучий парубок... Як його довго нема...

Іде дід Василь до воріт. Прижмурюється проти блискучих кучугурів. Зір його негострий надійно так по дорозі гуляє, аж на край села стремить побачити (а вона аж сиза — дорога...). Люди собі на гринджолах поспішають. Більш нікого не видно.

— Виглядав його?.. — з тривогою запитує баба, як дід повертається до хати.

— От, треба мені... сам утрапить, як схоче прийти до нас... Думав, що колядників побачу...

— Щось їх тепер не дуже,— відповідає потихеньку стара, а сама чує серцем, що дід Василь Грицька виглядав...

Тоді він розмотує з тряпочки свої окуляри. І зморшки на чолі у нього глибшають і робляться суворі.

За одне вухо — мідяний дротик, а за друге — шнурівочкою. Так тоді й тримаються окуляри, не падають, як дід Василь знову схиляє низько срібну куделю над псалмом. І почина з великої літери...

...Ще довго, довго дід непомітно переводить очі на вікно, й знову по хаті з запашним різдвяним теплом розходяться круті слов'янські склади.

Аж нарешті обличчя дідове засміялося, й з-під суворих брів проміння дрібненькі сипнули...

— Диви, стара!.. Задавить його Боско... Пізнав клятий псюга... Так на груди йому й той...

— Грицькові?.. Ой, господи.. Де ж він?

— Га-ай, гай... От паруб'яга!.. Осісь-о вже...

У двері квадратний жмут аж сизого морозу... І з того туману посередині безмежно здоровецька Грицькова по-стать у хату загупала...

— Ось тобі й колядник!

— Еге!..— (гуп-гуп... бас від дідового далеко крепший).— З празниками будьте здорові!..

III

Сидить Грицько посередині.

Ззаду горщечок з кутею в сні...
Хрестик з соломинки стирчить.

А поруч баба ніжно припадає:

— Чи там у тих студентах усі отак-о виголені, безусі, як це ти, Грицю?.. Навіщо воно?..

Та по щоді долонею порепану тепло мацає...

— Відчепись-но,— буцімто сердиться дід Василь...— Хай попоїсть парубок... Торкай, торкай пиріг, Грицю. У сметану його, капосного!..

А Грицько й не чека на довгі просьби... На їжу він (як і на роботу) завзятий чоловік. Трохи розповідає про життя студентське, а то більше розпитує діда, як він тут...

— Кую потроху... То прядки робив, то по хазяйству... Там, мабуть, церков не дуже, в Одесі?.. Га?..

— Чого ж, є... доволі...

— Ти ж хоч по великих празниках?..

— Та, як прийдеться... До цього часу ще не доводилось бути ні в одній. Все ніколи, знаєте... Що це воно мулить?

— Ах, ти, прости, господи!.. На святу книгу сісти... Як же це ти?..

— Та я не бачив. Звиніть, діду... Ви її тут поклали на сінце, а я й той...

— Ну, хай бог простить... Дочитав сьогодні до кінця. Ще є біблія — свята книга. Ти, мабуть, уже перечитав її всю?

— Ні... знаєте... У нас там то хімія, то ще що. Ніколи все...

— Велике диво,— баба виправдує,— як там рихметик отих...

— О, то свята книга! Біблія... Там усе є. Як ходив я у Єрусалим, то мені подарував один святий чернець...

...І ще довго розповідає дід Василь про святий Ярусалим, про гори ахвонські, що стоять на Арараті, а Арарат стоїть на скелі, а скелю янголи на крильцях своїх тримають...

Вже на столі з'явилися пляшечки з «сльозою Марії Магдаліни», що ноги вона господу-богу ними обливала та волоссям обтирала... І тридцять три свічки ті, що як господу нашому було тридцять три роки... Ці свічки самі засвічуються у храмі божому. Так і засіяють відразу. І не зглянешся навіть — так і за-сі-я-ють... І ще одна зелена свічка. Це благодатна, що перед смертю засвічувати... Це торбинки манюсінькі й більшенькі, з пісочком, з земелькою — «слід божої матері»... Баба вже допомагає, бо сила їх така, що дідова пам'ять, як коли, то й спіткнеться...

З розчиненої скрині пахощі старовини, ладану, святих корінців і воску — отрутою...

А в голову Грицькові здоровий регіт нестримний. Але він зовсім спокійно і з цілковитою, немовбито, пошаною: — А чи не знаєте, діду, як тут сільбудинок?..

Аж затрусилися руки в діда й свічки по столу покотилися...

— Пху, пху!.. Що це ти ради празника святого згадуєш?

Баба й собі:

— Хай він западеться, прости господи... їж ковбаску, Грицю... А ти спитай, діду, спитай про те... Він знає.

— От ти грамотний, Грицьку, а коли брата господнього поминають, знаєш?..

Загадково бігають очі. На дворі метелиця починає зриватись. А в хаті старі пахощі п'янять сиву дідову голуву...

— Щось я... той... не пам'ятаю... як його звать — брата господнього...

— Я ж говорив!.. От тобі й студент...

— Забув, мабуть, — м'якенько баба захищає.

— Так, бабусю. За тими фізиками та «рихметиками»... як і бога звать забудеш...

...Аж кіт уважно примружився й чхнув з переляку.

Потім виліз на дідові коліна й запобігливо вимовив:

— Му-р-р-у — мур-ру...

— А брата господнього звать Яків, брат господній... Он як... Поминають тоді, як...

...То Гриць й не наважиться образити старого дідуся...

Нехай собі поминає... Отак-о... Аби оті, що бороди у них ще не посивіли, інакше. До них треба...

А тут із скрині отруєні пахощі Ярусалиму та мурий попіл, та сірий кіт, та добра бабуся з пиріжками.

Так собі й той...

Мовляв, дочитують своє...

IV

...Пішли між кучугурами чутки-розмови...

Пірнаючи аж по коліна, понад хатами, огорожами, з подвір'я на подвір'я, з бороди на бороду, із уст в уста... Поки аж до діда Василя.

— Чували, гей?.. Як бога люди сотворили?..

Дід не розуміє. Не можна ж зрозуміти отаке!..

— Мелеш, чоловіче, щось?..

— Онук же ваш... Грицько, студент...

— Атож, атож... приїхав паруб'яга!.. Там розуму!..

Як у нього голова не трісне?.. Способу не приберу.

— Чуєте ж: повнісінько людей у сполкомі, а він і почав. Почули б, от!..

— Га? То що ж він?..

Щось у діда ворухиться страшно під шапкою, і руки починають труситись. Немов з переполоху...

— Кажі вже!..

— Говорю ж: самі його зробили, бога, виходить. А то більш нема ніякого... Як почав, так трохи не до вечора... Ото було там...

— Грицько? Оце-о?..

— Люди трусяться аж... що гріх слухати... Тим часом трохи не до вечора... Багато, говорить, натворили їх... Як почав перешитувати богів усіх... Сила!.. А ми тепер — хто йо'зна... Як, дідусь?

...То як же це? Раптом дідові страхиття таке почути про нього... Онук же, а розуму було!..

Тріснула-таки...

— Здурів, н-на!.. Що, стара?.. Знає брата господнього Якова? Довчився... Грішив я на сусіду за три листки, а

тепер... Три листки з святої книги — він, мабуть, с-су-кин син, вирвав на цигарку, коли так?..

— О-о-о!.. матінко...

Сумно в хату посунули старі...

І зачинились.

А вони, ті розмови Грицькові про Всесвіт та про боротьбу людську, про сонця величні й зорі незчисленні дивною казкою ідуть між кучугури...

У двері, на піч, по куточках похмурі орачі, як тягар новий, розносять...

Ото ж один (що з дідом зараз) кудись уже поволік...

Думають.

Передумують важко.

Потроху.

V

В дорогу без кожуха не можна. А виїздити рано. Та й попрощатись з добрими старими, за ласку та за хліб подякувати...

Іде Грицько.

В віконцях через мережані березки голочками світло розсипається. Мерзнуть зорі на небі. А в душі багаття спалахує. І думка тьохкає про село пекуча, трохи смутна.

— Дід собі нехай... У нього зелена «благодатна» свічка... А от інших (усіх якби, гей!) поробити школярами, щоб порохню оту з торбинок навіки за вітром пустити!..

З думкою швидко й до подвір'я.

— Чу, Боско, дурний!.. Відчиніть, діду...

— Хто гвалтує?.. Що там?..

— Я діду... Грицько. Попрощатися. Та й кожуха — рано від'їзду...

— Нема, нема кожуха!.. Іди світ за очі, дурисвіте... Бога й без кожуха можна лаяти...

— Що це ви, діду?.. Схаменіться! Я нікого не лаяв... Відчиніть-но та поговоримо... Я тільки правду казав, а навіщо ж лаяти...

— Геть, геть! Іди по-доброму, поки дрюком не прогнав... Нічого мені з дурнями розбалакувати...

— Уже й з дурнями!.. Давно це ви...

— Гей, парубче!.. Іди собі... Помутився розум твій...

Засмутилася відразу пекуча думка.. Не за кожухом...

А що стільки отих дідів іще дочитує на світі... Свого останнього псалма з старої книги...

Багато ще. Багато...

Пішов Грицько, голову засмучену схиливши...

А в голові пливло, пливло... І зникало... і виринали місто далеке, шумливе. І світло із залів та бібліотек білою електрикою бризало в мозок...

...Шуміло товариство... І думалось, думалось... якби оці, що не посивіли ще над псалмами... між кучугурами... для них щоб... А дід... дід що!..

— А ми й без кожуха... Сімдесят верстов, це ж трохи палицею не докинеш...

1924 р.

З ГАРЯЧИХ ДНІВ

Вона трапилась мені на шляху, як ото перелогами, ярами крутими йдеш. І довкола червоно-синє мерехтіння, а з будяків дикий мак блисне тобі у вічі. І потоне в буйних паростах між рівчаками.

Оглянешся — нема його. Зник. Потонув.

А як зареве на вигоні рано-вранці поважна череда й курявою візьмуться гостроверхі хусточки у молодиць, тоді вирине він, той дикий квіт, на хвилину шелесне пахощами хвилястого поля.

Так соромливо, немов аж суворо перед очима мелькне.

І знов життя...

Бує по рівчаках, мов навіжений, вітер. Та наголоватками синіми один об одного —

— дзелень-дзелень...

І я чую: десь по межах торохтить грабарка. Ніжно під колісьми травичка розлягається. А сапки — залізо об залізо — безугавно брязкотять.

Висипало ж їх на баштаниця!

Комашнею так і ворущаться...

А ми собі на своїй грабарочці гайда, гайда...

До Обертасової, з Обертасової до Кривої, з Кривої до Криничуватої.

І вона з нами.

Марійка.

(Зовсім просто сказать: Ма-рій-ка... А як у неї між брів дві рівні-рівні зморшки куточками гострими сходяться. І на щоках засмал сонячний ліг такою принадною шкуринкою).

Блисне з-під лоба двома жаринами...

І знову мовчить...

...Перед тим важко проповзло дорогами розпатлане, немов пропасниця, виснажене лихо.

Пройшло під вікнами неблаганне.

І покотилось, і покотилося байраками-перелогами —

На д-в о л-ж я!

Тоді ото читали ми обіжника укуму. А за дверима канцелярії (у виконкомі) селяни курили кришену махорку і злісно плювали на долівку.

— Трохи не достигла, зеленувата, падлюка.

«Зробити це по змозі без ексцесів. Пояснити селянам надзвичайно тяжкий стан голодного Надволжя... Золоті речі з церков доставляти до райпарткому Бобринець. Твердо. За вашою відповідальністю... Використати місцеві агітаційні сили»...

За дверима синім шаром гойдався дим кришеної махорки.

А ми сиділи на довгім ослоні, і перед нами на столі лежав оцей коротенький папірець.

Іван Череватенко орудував тоді незаможниками. Він сидів, низько насунувши брови, і щось складне переверталось у нього в голові.

Тоді він бликнув на секретаря парткому і проговорив:

— Поздыхають люди з голоду, кому чаші та хрести зостануться? Конешно, треба забрать все золото з церков!

Секретар (називали його просто Партком) у ватяній солдатській діжурці, у сивій плетеній шапці сидів посеред нас.

Ми говорили про те, хто поїде.

Партком сказав, що якби ще хто з селян. Череватенко штовхнув чоботом у двері. У канцелярію вальнув гомін і дим. Іван узявся за одвірок. Став говорити... Писар нацокав чотири папірці. Чергова підвода повезла їх у чотири парафії нашої волості.

Я думав про те, як попи увечері будуть смалити попід хатами й потихеньку, де-небудь під тином, говорити селянам про «святотатство», про «красу божого храму» і про «велелепіє» його.

Потім пішли натовпом різноманітні клаптики передбачень. Криничуватські хазяї, а особливо жінки, що недавнечко оце в «жони-мироносиці» поприставали,— пропливли

в уяві — крикливі й богомольні. А Череватенко не переставав...

Поки не почулося з диму:

— Що ж, коли треба... Мовляв, жить дорожче, як при-
чащатися з золотої ложечки... Так тому й бути.

* *

*

Увечері дівчата й молодиці зарані збиралися біля пар-
кана. Повмиваються ото після сапання, хусточки біленькі
курениками понапинають. Та в бузок —

— Га-гах!..

Ще де та череда, а вони...

— Кого ж це ти прийшла заганяти, Меланко? Хіба
Петра? Він же не з цього боку їхатиме.

— Відчепіться! — А сама згорить, а таки діждеться
його.

Тільки Марійка як прийде, так зараз до неї:

— Тіточко, чого вони в'язнуть? Що я їм лихого запо-
діяла?

— Та й вони ж тобі нічого лихого не зичать. Хіба як
Петро, то що? Будеш комсомолкою. — А в самої заховаєть-
ся смішинка між бровами...

— А то нічого, тіточко... що він... комсомол?

— Чудна ти, Меланко. А ще в театрі приставляєш...
Таке дурненьке.

А от баба Мотря як прийде, так зараз яку-небудь но-
вину. Не дають їй, сердешній, жити ці «сполкоми».

— Хоч бери та жива у труну лягай!

— Чого ж то вам, бабусю, тяжко так?

— А я-а-ак же?.. — І пішла, і пішла... От і цього ве-
чора:

— Чули, гей, молодиці? Церкви грабують!

— Що? Хто? Де?

Збились докупи. Тільки дівчата не вгавають.

А вона — Марійка — зціпила губи, й пальці під фарту-
хом хруснули.

— Кажіть, бабо, товком. Що чули?.. Нічого брехать,
як та...

— Сама бреши, донечко! А не я на старості літ. На
голодних, кажуть... Бачитимуть голодні...

— Чого ж не бачитимуть? Чули, може, про Надволжя?
Докірливі промінці бризнули у Марійки з-під брів.

Потім прийшла череда, а вона сказала Меланці:
— Займи мою корову.
І прийшла ото до мене.

II

Я вже знав Марійку. Трошки.

Раз, завітавши до мене в одній справі, вона ховала під одежкою книжку. Я помітив і спитав.

Тоді вона зайнялась полум'ям і призналась.

— Азбуку комунізму вже перечитала... І ще інші книжки... Тургенева давав учитель. Може, у вас є?.. То дайте...

Тепер вона увійшла вовком і стала біля порога.

— Слухайте,— сказала вона таким голосом, немов обвинувачувала мене в чомусь страшному,— я до вас в одній справі.

Я подав їй стілець. Вона його відсунула.

— Правда, що з церков золото на голодних забирають?

Я думав: чи може ж Марійка піти проти нас? Вона впливає на багатьох жінок. Невже ця сила... стане по той бік? І сказав неголосно:

— Так.

Марійка мовчала. Потім блиснула двома жаринами й суворо сказала:

— Я поїду.

— Куди ви поїдете, Марійко? — спитав я здивовано.

— Куди треба. З вами. Забирати поїду.

Я підійшов до неї на ступінь і пильно глянув їй у вічі.

— Я поїду! Візьміть...

Я взяв її за руку. Пахощі дикого маку вдарили мені в серце.

— Марійко,— сказав я тихо,— ви поїдете з нами?..

— Авжеж, поїду.

Рука стала тепла, потім гаряча. Марійка шарпнула її і грюкнула дверима.

Я чув, як загула підлога в сінях під її босими ногами.

III

От ми й торохтимо грабаркою учотирьох по межах до Криничуватої.

А в Криничуватій куркулі, я ж кажу які...

Стали стіною кругом огради.
Виглядають...
Отець Андрій вдома, ніби нічого не зна.
Приїхали. Стали.
Гукнули сторожа.
— А навіщо вам сторож? (Загули). Ми всі сторожі...
— Так і так, так і так...
— Га-а-а... Знаємо! Не дозволимо!.. Поруганіє!.. Розо-
реніє!..
— Гей, люди добрі! Заспокойтесь!..— встав на підводі
Іван Череватенко.
— Поклич сюди батюшку!
— Ш-ш-о-о?.. Га?.. Не треба!.. Ми самі!.. Не дамо...
Вишкірились, як вовки. Баб'ячий крик і розпалена кур-
куляцька ненависть струїли повітря.
Під нами починала тремтіти грабарка.
Череватенко підвів рукою іржаве дуло гвинтівки.
Двинулась стіна. Заворушилась.
Кілки свиснули й застирчали з сірої маси.
Д-д-ви-нулись!
Захитався Іван Череватенко.
Став перед ним Партком. Глянув у гушину...
— Го-во-рить буду!..
Спинились. Слухали довго. І батюшка отець Андрій
слухав.
— Скажіть же їм, священник! Чого ж ви мовчите?
Це ж ваш обов'язок.
Піп помнявся, перехрестив бороду й зітхнув усім че-
ревом:
— Обов'язок мій — служити господу богу. Хай народ
скаже.
— Скажемо!.. Ска-а-жемо! Не дамо храм на поруганіє...
Не да-мо-о-о!..
Погрози й вигуки розляглись під кручею. Пішла зловіс-
на дуна берегами.
Покотилася...
Ми посередині, оточені оскаженілим буйним натовпом.
Ще мить... І страшне, безлике слово «бий!» рвонуло
кілками...
І тої ж миті повітря прорізав високий і владний жіно-
чий голос.
— Сійте-е!

Марійка скочила з грабарочки просто в натовп.

...Здивування й нерішучість пробігли по обличчях. Кілки завмерли нерухомо. Очі роздратовано вп'ялися в Марійку.

— Ще й вона буде тут агітувати!..

— Мовчи, куркульське насіння!.. Що зробити хотіли? Убити? За золоту ложку сім'я з дітьми врятована буде!.. Ану, хто спробує вдарити?

Вона стояла перед ними нерушно. Тільки — груди їй високо здіймалися, та в очах горів страшний, фанатичний огонь.

І коли все завмерло в непорушності, вона глухо промовила:

— Люди з голоду пухнуть... А подивіться на нього!

Піп важко дихав. Від спеки у нього змокріла спина. По ситому обличчю перебігав тупий жах.

— Я ж одмикаю... Хіба ж я не одмикаю... Раз люди пухнуть... Ось, будь ласка, ключі...

Ми увійшли в напівтемну прохолоду дерев'яної церкви.

Піп мовчки виніс нам золото, зав'язане в старий оксамит. Воно спокійно виблискувало на червоному полі. Переломлений промінь зеленів через кольорову шибочку з вітара й лашився до золотої чаші.

— Скільки за нього жита можна? — спитала Марійка. Ми писали.

• • • • •

IV

Вона скінчила з нами кампанію.

Я залишив село, де з буряків на межах ударили мені в серце пахощі дикого маку.

Коні повертали за гай.

Я угледів кривий обрізок вітряка. За ним — Марійчина хата.

Подвір'ям пройшла струнка постать. Її привабна біла хустина мелькнула мені востаннє, війнувши спогадами й сумом.

— Ти ніколи її не побачиш. Ніколи більше не побачиш... — проказав мені мій сум.

1924 р.

БЕЗ ПРИСТАНОВИЩА

Сесть бы мне у дороги,
(Я ль к пыли не привык?)
Мерные числит ноги,
Думать: «Вот большевик»...
Вл. Нарбут

...Знову приїздив у рідне село.

Їхав спочатку далекими степами. Летіли в вікно вагона далекі думки, як бджоли у вулик. Струнко пробігали від стовпа до стовпа дроти, по три й по чотири в ряд. І поволі замість дротів напиналась перед очима безконечна пряжа матеріної основи.

Летіли далі рідні степи.

Пересідаючи на останній станції на чийогось воза, упірнув у хвилі дорожнього пилу, щоб одторохтіти від лощини до хреста й знову до балочки, й знов од хреста до гори. Розгублював далекі мислі на межах таких знайомих полів близьких і почував, що за горою вовтузиться село і проковтне воно мене першою вуличкою, як тільки з'їду з гори од млина.

Знайшов я собі притулок десь отамо, де така звичайнісінька хата, і сусіди приходять увечері закурювати й розпитати про те, «як воно там?»...

І от, дивись, серед будня надибав непомітного, але здоровецького Серьогу, в сіренькому картузі і з великими руками.

Там, десь, Серьожина хата, вона ще й нова — не дуже давно збудована. Збудував пан Мордко та й не нажився: утік дев'ятнадцятого року.

В хаті троє дітей, жінчина мати й жінка. Тільки хвора жінка вже півроку. Крик у хаті, душно.

А сам Серьога більше мовчить, ходить та думає. І за плугом думає і в жнива думає.

...Може й про те: з якого це року оцей неп проживає, що він вкорінився ж тобі закатарженно?.. А може, й про

що інше, бо як скаже коли Серьога: «Ех, як так без при-
становища жити, то піду ж я, мабуть, у босяки або застре-
люсь»...— як скаже так і ще більше стемніє лице, то й гу-
биться воно, нерозгадане, те слово, у бур'янах.

Я упиваюсь солоною міццю його тіла; від неї завжди
йому на плечі мокра сорочка. Запобігаю гіркого болю його
розмов, щоб скласти в своїй уяві неосяжну його постать.

Розділи зникли у Серьожиному житті з того часу, як
він, не скінчивши ремісницької школи, мусив був закинути
свого молота й потушити горен.. А те слово, незрозуміле, як
недороблений шмат заліза у кліщах, застряло йому в гру-
дях. Спотикаючись на двох десятинах «для пропитання»,
губив Серьога розділи свого життя й не помітив, коли саме
прийшло самогоночне весілля, бо була вже війна й ніде бу-
ло купити «царської».

І пішло вузлуватою стьождою те життя з вродливою
жінкою, що не хотіла говорити «по-простому», а на річку
казала «речка», і тим глибоко вражала Серьогу.

А головне, що ніяк від того не можна розв'язатись, що
закон зв'язав, ніяк не можна навчити жінку дивитись ясни-
ми очима на трудне життя, не можна навчити навіть скру-
ченим утроє канатом.

Гей, скільки їх зав'язалось, отих узлів, і зашкарубло
під пекучим вогнем невисловлених прокльонів на бур'яну-
ватих нивах селянського життя?!

І чекали й не чекали вони меча гострого, щоб розрубав
їх напополам, щоб розпались на волю зтягнуті кінці не-
змінного поневолення...

Серьога власне так не думав. Цьому не можна й повіри-
ти. А думав так: «Та де ж ті в... арханголи, повилазило б
їм, як вони не бачать, що душа в чоловіка разом з печінкою
вилазить?..» ну, й таке інше.

Колись, як був жорстокий суховій, що сушить серце се-
лянське, запліднюючи його гірким корінням одчаю, ми стоя-
ли коло колодязя, я й Серьога.

Я не знаходив слова, що одірвало б його очі від запалених хлібів на степу. І я мовчав.

Я довідався потім, що Серьога думав зовсім про інше.

В цебро, що стояло перед нами напівповне, нанесло ви-
хорем сміття з загат і з горобиних гнізд. Тоді він вихлюп-
нув під ноги забруднену воду й витяг з колодязя повне цебро
чистої й холодної.

Ми напились. І це перше, що сказав мені Серьога:

— Свіжа. Настояща. Я щитав, як почалась більшовицька власть, що так і з нами буде:

— ?..

Але він далі мовчав.

Другого дня я зустрів Серьогу на полі. Він зганяв із своїм хлопчиськом з ярої пшениці кузьку. Через ниву було перекинуто каната — Серьога з Сашком тягли його за кінці, а з-під нього з колосків злітала з мелодійним гудінням шкідлива кузька. Піднявшись сажнів з два над цариною, вона одлітала на півгоней і сідала на ту саму або на сусідню ниву.

Я чекав над дорогою, поки вони дійдуть до краю.

Серьога наблизився й буркнув якесь привітання. Ми запаили. Над головами роїлись чорні жучки з мідяними крильцями.

— Серього, — сказав я згодом, — що саме ти думав, буде з нами... як почалась більшовицька власть?

Але тепер Серьога думав про кузьку. Він підвівся й підтягнув каната.

— Не з вами, — сказав він якось у землю, — а з нами, було сказано. Ну, рушай, Сашко, пройдемо ще раз в ті гони, бо вона на той край полетіла... З вами не знаю, що повинно було статись.

І вони побрели в ті гони, а за ними півколом хилилась яра пшениця й злітали жучки. Хотілось довго дивитись їм у спину. Вона віддалялась, похмура Серьожина постать, зникаючи в зелено-жовтім полиску хлібів, що страждали від лютого сонця.

Тоді я йшов понад дорогою з гірким почуттям страти. На нивах бачив селян — теж ганяли кузьку. І високим матюком було проколоте нерухоме шатро небес над полями.

...Думалось за природу й за людей, таку незбагнену (природу) й таких непосідливих (людей)...

Знову бачились не скоро. Здавалося, що він свідомо уникає зустрічі. І я не важився набігати йому на очі. Раз навіть він був одвернувся від мене на базарі, коли я випадково побачив, що він продає м'ясо, очевидночки на бариш.

Того ж вечора знову думалось про нашу зустріч коло колодязя. Я знав уже, що він «понімаючий чоловік, тільки йому не везе»...

— В наше положеніє теж нада посмотреть, — говорив мені так Лейба.

Лейба й Серьога—сусіди. Близькі. У Лейби п'ятеро дітей. Йому вже тридцять п'ять з хвостиком. Тубі його теж. Туба жаліє Серьожину жінку, що вона з Серьогою нещаслива.

— І чого то бувають нещасливі люди від того, що живуть в одній хаті? І такі близькі, і такі чужі...

Туба цього ніяк не зрозуміє. Вона ходить в синагогу й гадає, що треба жити по божому закону, тоді ніколи не буде тяжко. Лейба — той практично:

— Хіба я коли знав, як його треба отого кісся, щоб воно косило? Ні, я не знав того кісся, не знав сіяти хліб. Я тільки знав маленьку собі крамничку. І моя Туба раз у раз тепер говорить — «ой, каже, пухирі!». А що ж ви думаєте? Без пухирів? А Серьога — він розуміючий по комуністическому строю... О, він розуміючий чоловік, тільки йому не везе. І сімейні положіння не виходять... А хіба йому таки весело торгувати м'ясом на бариш, як це всім з усіх боків наскрізь видно?.. Ай, нащо так думати? Він усе думає... Хіба можна так багато думати?

Я пригадав цю подорож з Лейбою.

Тихо смеркало...

Над ставом у місячному тумані вставали широкі обриси верб.

Серьога прийшов несподівано. Ми трохи постояли, побалакали.

На прощання Серьога вийняв з кишені складеного вчетверо аркуша й поклав мені на стіл.

— Що це? — спитав я серйозно й поклав на аркуш руку.

Він трохи знітився, посміхнувся самими губами. Але проговорив навмисне уперто й жорстоко:

— Відьорко з водою... Загляньте, може знадобиться. Ваш брат на всяке сміття охотник.

І вийшов.

Я сидів над «Правдою» з суворим наміром студіювати XIII з'їзд.

І знову вставали в місячному тумані над ставом величні обриси верб. З туману випливали рядки з Серьожиного аркуша, і я не міг сміятись і не міг не думати над цією таємницею хуторянської хроніки.

Засинаючи, думав, що далеко неясно посміхався мені Серьога самими губами. І було заздро на недоказаність листа.

Снились могутні Серьожині плечі й дівчача соромливість у глибоких мінливих очах.

Вони гасли наді мною і сипали на чоло гарячий попіл літер.

Рано я знов і знов читав листа.

«В одному селі,— починався він,— живе багато людей. Із них один по прозванію, приміром, такий-то, год народження 1895, безпартійний мужик, жонатий, трое дітей, ходить на зібрання і в душі своїй боліє за свою безпартійність. Між іншим, товаришу... який буде ваш взгляд на такого безпартійного?»

Взгляд його на нашу залізну компартію був підходящий на всі сто процентів. І як можна ще по другому думать за нашу геройську Капебеу, котра признає в мужикові чолочество? Він щитає, що всякий той дурак і мілкобуржуазний вредний тип, котрий може інакше думать за партію. І він поміма, що партія комуністів б'ється, як риба об лід, щоб усякий її вірний син не був без душевного приставища, і всякі його болячки й інші чиряки на серці виликає у скорому времені й робить з нього крепкого й непохитного свого члена партії, як сталь. Ну, в тім разі, як ходить мужик і в страданні своєму хоче послужить Капебеу і всім трудящим пролетаріату і йому нема повного поміання, вона, українська партія на місцях, не повинна хіба такого безпартійного за всяку ціну прийняти й завлікти його душевною піддержкою у свої красні ряди?

Навпроти того, вона повинна все це сповнить у найлуччому виді. А за відборко коло колодязя можна сказати, що в нього теж багато було натаскано всякого бруду й піщуги з соломою, ну його ми перевернули і вилили до дна й набрали чистої, як слюза... То чи не може партія комуністів-більшовиків вичистить мужика до послідньої кісточки й напустить у його повно красної крові?..

Він теж думає, що це при душевному поводженні можна зробити на 85 процентів. І хоча в його немає повного сімейного положення за вступ у партію і деякі темні елементи в його житті через нерозуміння, но він заяву, не дивлячись, все ж подає твердою своєю рукою.

Опісля трапляється тому безпартійцю зайти на базар, в рундучок на мості, і потребовать собі стакан совецького пива. Його вже знає місцева партія через братишку, котрий теж не послідній чоловік серед українського красного пролетаріату.

І він п'є свій стакан пива й допиває його, як увіходить місцева партія і теже потребує собі пляшку. Слово за словом, як у селі повсігда буває. І пробує він собі зовсім підходяще до товаришів партійних заговорить, ну який на те має одвіт то, на мою думку, це проти чоловічества... У них знаходиться подана заява, і завтра при всій масі народу її читатимуть, то до чоловіка, хоча й безпартійного, слід поговорити, а ніяк не ковтати між собою цілу крашанку і робить і другі приставленія у залог на дюжину пива, або випить за один раз повний крустальний стакан з ручкою пива одним ковтком, теже у залог на півдюжини, і різні другі штуки, напр., поставить табуретку на дві ніжки і щоб вона стояла й не падала, теже за три бутилки пива й т. д.

Розберіть, який вийшов занавіс із того тіятру на болящі запитання і надії цього безпартійного хлібороба, котрий завтра зверх своєї сили готовий прийняти кандидата в партію і не вистача йому сили задавити всякі темні клопоти за свої міщанські невисапані сонячники й проче паршивеньке хазяйство, хоча в його й нова хата, но остається він знову ж без пристановища, і куди йому безпартійному врагу міжнародного капіталіста поткнутися, то я не знаю. На другий день, коли один за одним понасходились члени профсоюзів «піщевкус» і «кожевеннік», а також мірошники з млинів і інше безпартійне селянство, яке мололо у млині і ще не засипало на кіш, то увійшла тутешня компартія до помешкання й сіла за свій червоний стіл. Зібрання було дуже підходяще і одноголосне. І в нашого новоприставленого у партію захололо в грудях. Но як почув він назву анкети на затвердження: — «Сергій Завада!» — повишеним голосом прочитав місцевий секретар парткому, — то він устав і неожидано сказав: «Я свою кандидатуру здіймаю! Не можу я...»

І я не можу вам описати, товаришу, того зрі-

лища, яке тут вийшло, тільки той непосильний мужик, як дурак, пішов із зібрання і в стайні в себе, коло своєї рябої коняки, плакав цілу ніч і не знаходив собі ніякого хорошого виходу, окрім опридільонно тяжкого й необдуманого.

Тепер небагацько осталося мені за нього вам описувати, то я скажу од себе, що в такій нашій житні через оцей, мабуть, непобідимий неп нема до чоловіка нікому ніякого діла, і нехай він пропаде од своїх душевних елементів і всяких несвідомих чиряків, як собака, то нема коли його рятувати й виводить на ясну путь, щоб він ішов як скала і був повсігда при своєму настроєнні...

А тим часом цей самий чоловік Совецької республіки угрузає обома ногами в одбиту в поміщиків та інших кровопивців нашу землю й продовжує щодня у неї вгрузати вище колін, і боюсь, що піде ще й глибоше.

На кінець заявляю, що я дійсно для піддержки нещасної хороби жінки і всього сімейства, шість душ, принуждєн обпачкатись в спекуляцію на базарі, купуючи іноді п'ятипудового кабана і продаю євреям з копієчним заробітком, а нехороших мислів від того маю незчислимо, в чому і ви самі бачили мене недавно при такому мілкобуржуазному ділі.

Хлібороб С. Завада».

...І знову, як і звечора, хотілося читати далі, за підписом.

Але далі була тільки клякса.

Надходили ранні, запалені жнива. І інші турботи владно посіли місце в серці. Жовті жита стояли, як солдати, струнко, вверх колосками... За два тижні «до Петра» задзвонили коси, зрізуючи напівпорожній околот.

— Нечувано й невидано у нас отаких жнив,— чув я не раз по району.

І не було коли згадувати про Серьогу...

...Сходились вечорами кучани до ставу, і ми курили без перерви новий, смажений на сковороді «зеленяк». Було терпко й спокійно. Мене не вражало незвичайне відношення земляків до сьогоднішнього неврожаю; я розумів їхній спокій, їхню просту віру в силу своєї держави.

Серьогу я побачив перед од'їздом. Він сидів на відкритому зібранні ячeyки в кучочку, розп'явши перед собою газету і уважно слухаючи якусь доповідь.

Потім ми пішли разом. По дорозі говорив тільки я. Ніяково було зачіпати листа.

Ми йшли мовчки.

Серьога підвів очі й посміхнувся своєю дівчачою посмішкою.

— Нащот «відьорка» думаєте,— сказав він ніяково,— пустяк діло!

Але я йому не повірив.

Ми вже стояли коло хати.

— Можна до вас зайти води напитися? — спитав я і подивився на Серьогу.

Він мовчки пройшов уперед. Я за ним. Ми увійшли в велику хату. На долівці гралося мале. На ліжку лежала хвора Серьожина жінка. Вона суворо відповіла на моє привітання й озвалась до Серьоги:

— Парубкуеш усьо?.. По собраніях... по партіях!.. Спекулянт нещасний... подохли поросята! Щоб ти вже сам витягся...— і залилась гіркими.

У нього пройшов огонь по обличчю й згас в очах.

Я швидко напився теплої води з синього кухля, і ми коло воріт попрощались.

— Їхать? Завтра ж це? — тихо запитав Серьога.

— Завтра.

Він стиснув мені руку й нахмурился.

Я осмілился й сказав:

— То ж дурниця, що крашанки тощо. Хіба в цьому річ?

Серьога опустил брови, і вони ніби врубали йому лоба. Підвів широкі плечі й не дуже голосно відповів.

— Ваша правда. Ніхто мені не винен, що я через місцеві рівчаки в думках весь віз своїм лихом перекидав.

В очах йому засвітилась ясна думка. Я б прочитав її. Та з хати почувся жалібний, різкий крик жінки.

Він більш нічого не сказав і пішов до хати. Я повернувся, щоб іти. Переді мною лежала стомлена за день дорога з глибокими вибоями й курявою. На ній вовтузились діти, чорні, мов циганчата. Ці майбутні піонери дзвінко раділи, роблячи «мисочки» з дорожнього порошу.

Їхній сміх посипався на мене з маленьких гострих очей, мов іскри.

1924 р.

Б У Д Н І

I

На розі великої вулиці, що починається в степу десь за горою і, проплутавшись через містечко, зникає за мостом, в степу зникає, так на розі цієї вулиці й циганського провулочка — семирічна школа.

За школою далі став і береги, а перед вікнами — дикий камінь і хрест.

У школі бувають свята; влаштовує звичайно Сьома (Семен Миколайович). Узимку там дитяча республіка, дитячий виконком, представники, редколегії, гуртки.

Товариш Димів — дає порядок.

...І свято повинно мати порядок.

І будні — теж.

Учителі будуть за героїв.

Вечорами у них світиться — там своя республіка.

Бувають бурі, бувають мжички.

І сірі дні...

І настрої...

Школа цегляна, велика, «глаголем». Паркан. Жовта акація. За акаціями Чижик і Мушка — завідувачеві собачки. Їх знають. Батьки школярів усі знають — ходять до завідувача. І так люди, селяни, значить.

Між іншим: нема отих бур'янів «обов'язкових», що за час революції «буйно» повиростали по подвір'ю, вколо східців, на воротах тощо. І вчителі теж: більшість голяться щотижня, чуб як слід, за комір не лізе, одежа на місці.

Вигляд: учитель.

А час такий —

— рік революції шостий.

...Значить — осінь, діти, в класах веселий гамір, серце підскакує. Ноги по коридору чітко, чітко —
— ать-два... ать-два!..

На дворі гарби — соломі возять. І там діти — перекидаються в соломі.

Пружиниста осінь — вереснева.

...Рік революції шостий.

Ведуть, ведуть..

Записують.

Учительська: дядьки, жінки, вчителі. Тон піднесений. Діти, торбинки, пахне салом... Е-ех, пам'ятаєте?..

Да...

Завідувач — ото за столом: т. Димів Олександр Григорович.

— Саша, абедать...— Це Серафима Кіндратівна — жінка. Це є дочка, Галя. (Теж героїні — жінка й дочка).

— Так я вам говорю, що в четверту групу він не підготовлений... Розумієте, товаришу Заніздро?

— Га? Ну, то значить, в третю?

— Так. Ну... Хто там?.. А, Василь! Ступай. У п'ятій ти. Так... Відчепись, Серафимо, зараз.

Да... Курять теж — «бички» на підлогу, тоді чоботом.

А потім:

— Звиніть, забуваю, що у вас на столі смітничок.

Піднімають, кладуть у попільницю.

— Ну!.. Петре! Це до вас, Михайле Михайловичу. Ти, Гирич, в шосту перейшов, ступай в клас. Так.

Вікна розчинені. Там осінь, бадьорість.

...Шостий вересень одходить у червількові далі.

І губиться урочисто напередодні Жовтневих свят.

І це свято: початок року в семирічній. А перед тим учителі складали іспити: історичний матеріалізм, політекономія і «революционное движение в России».

Літом були курси.

Ходили на лекції.

А там нове, а там нове «філософське» і трудне...

Готували доповіді, реферати, слухали по дві, по три години, потім ішли до Миколи Порфіровича — в четверту школу — на пасіку, їли мед і ще говорили за історичний матеріалізм...

— Нічогісінько я не розумію. Як того детермінізму додержуватись у житті?.. Як от — меду, наприклад: схотів

би Микола Порфірович і не дав... Правда ж, правда, ж? — Аж підскакує Маруся.

— Ну, ну!.. На іспитах зрозумієте...

— Олександрє Григоровичу! Ви сьогодні допоможете мені розібрати главу — «Равновесіє между елементами обшества»?..— Це Тіна Порфірівна.

— Допоможу...

— Саша! Ти ж сьогодні занят...

— Пху! Ах, чорт, я й забув. Заспокойся, Серафимо...

— Ну, то коли ж, Олександрє Григоровичу?

Тихо в траві:

— Цитьте, потім... Тіночко... Не зачіпайте її...

Да...

Так-от — лекції, курси... Реферати...

Товариш Димів читає реферат.

Слухають, записують.

— Треба записати... Це неодмінно спитають на іспитах.

І де він його видрав?

Читає реферат Микола Порфірович.

Теж записують. Обидва хитрі страшенно...

— Ви думаете, їм так хочеться знати його? А проте трохи не весь матеріалізм визубрили. Розумієте — хитрі. А що Маркса того, так вони його і вздовж і впоперек. Ну — хитрі!

...А от Маруся, Євгенія Іванівна (Миколи Порфіровича жінка), Серафима Кіндратівна тощо — не хитрі... Навіщо воно їм? — У житті воно не має ніякісінького значення...

...Пройшли курси. Лекції, реферати, збори...

Свята...

Дні такі — світляки революції.

Прийшли іспити, і склали іспити всі.

А тепер праця.

І ще свято: початок року. По коридору чітко —

— ать... два! ать-два!

Пружиниста осінь.

II

— Ну, а між святами — будні.

Олександр Григорович, нарешті, йде в їдальню. Обід. Серафима Кіндратівна, Галя, ще Софія Павлівна — учителька. Всі за столом. У їдальні пахне медом. У Димова — теж пасіка.

— Учителі — пасічники. А пасіка — дбайливість, хазяйновитість, поважність.

Бджоли — комуна. Золота комуна. Труд — почесне заняття, солодкий, запашний мед прозорим бурштином наливають у магазини, а трутнів б'ють.

І от наслідки — золота комуна:

— дзз... дзз...

У Димова чотири рамчаки системи Дадана, у Миколи Порфировича двадцять чотири (четверта школа), а в Михайла Михайловича два, з них одна дуплянка — ще тільки розводить.

Софія Павлівна ставить на стіл з буфета скляну вазочку з медом. Серафима командує:

— Галька, давай, напевно ще мне полтарелкі. Софья Павловна, несіте там із кухні жаркоє.

Димів мовчки.

Ідять.

Димів за всіх вищий і худий. Трохи забагато п'єс, а серце нікуди. Лице псують синьо-червоні жилки. Буває ранками жовте. «Жолчная морда», — каже Серафима, а в самої під очима лантухи — у неї хворі нирки. Проте вона чепурненька, маленька, повненька — теж учителька. Бувало, школяра з запискою: «Отнесі Александру Грігор'євичу». А хлопець у коридорі і читає:

«Саша, всьпй, пожалуйста, этому мерзавцу под первое число. Шумит, мешает заниматься, не выучил «Что ты спишь, мужичок». Твоя Сима».

Ну, школяр записку за пазуху і натирає долонями щоки, очі. Це ще, як була стара школа.

...Димів дивиться на Серафимині лантухи під очима.

— І навіщо робити таке велике декольте?.. — кривить рота.

— А-а! А-а! Как той, так оно к лицу, а как мне...

Да... Починається.

Софія Павлівна — в учительську, носа в книжку. Годинами. Софія Павлівна сама на світі. Шостий вересень у цій школі. Приїхала взимку (з кошиком) і досі живе в їхній сім'ї. Софія Павлівна самотня — поза життям.

А от Галя — комсомолка.

— Мамо, облиш батька! Що він тобі зробив?

— Не лезь, скверная девчонка, не в своё дело!

Галя в шостій групі. Вечорами біжить на вулицю.

— Кудато ти? Зараз мені додому! Чуєш?

— Та-а! Чую...

А потім розлягається балка, тріщить дерева, плується пругкий вітер і гуде в уші солодку нісенітницю...

...Меле, набріхує, підбурює вітер.

І-іх ви, уроки!..

В учительській вікна розчинені. Димів сидить у кріслі, читає. Вчителі ще не приходили. (Школа «глаголем» — вони живуть одні: кожному окрема кімната). А в коридорах уже гуде. Фаркають, б'ються об стіни дитячі виклики. Сьома група декламує. Чийсь голос ріже високим фальцетом. Він влітає в учительську і збентежено тріпошетється над ухом у тов. Димова.

Розриває уважну думку над прочитаним. І роз'ятрується недавнє...

...Серафима стояла коло цього стола над ним з сокирою... над Димовим. І теж високим, трагічним фальцетом:

— Слиш, Сашка! Зарубаю на місці! Адін канець мне. Піши їй сейчас же, щоб душа моя успокоїлась... Слиш, Сашка!

По коридору розливний дитячий регіт.

Писав... (колись). Що він писав?.. Тоді (колись) теж було розчинене вікно, а за вікном шелестіння, липнева ніч у жовтих акаціях понад парканом.

«...Знаєте, Тіно? Якими словами треба писати про те, що невідомо звідки налетить і ні в які слова його не прибереш...

...І тепер воно стоїть переді мною загадкове, жагуче й темне. І в ньому концентрується моє життя, моя самотня індивідуальність. А хотілось би крикнути про нього так, щоб заглушити всіх. Розумієте, Тіно? Настане час, що розкується засупонене життя навіть такої одиниці, як завідувач ...ської семирічної школи...»

А другого дня така неймовірна дійсність. Серафима на Тіну з кулаками. Розходились після реферату. І він заспокоював Серафиму.

Увечері стояла вона з сокирою. Сокира істерично ходила над головою, і падали убивчі слова: «Слиш, Сашка! Пиши їй, суке, сейчас же...» І знову писав. Так, по-дурному, що підказувала Серафима.

— І от що характерно,— говорив переконано товаришам в учительській,— яка б не була добра жінка, а після тридцяти п'яти літ вона шаліє.

О пів на дев'яту приходять учителі та вчительки.

Михайло Михайлович теж приходить сьогодні поголений, в новій блузі — ще з війни залишилась. Колись він так завзято ненавидів буржуазію і гостро приймав до серця бідняцькі болі своїх батьків. І за себе тлів душею. З того часу і суворість на лиці лишилась, тільки шкодять їй надмірно дорідні губи — якби не вуса, було б комічно.

І приходять Панасевичка — виклада російську мову. У неї двоє дітей, проте вона покохала Михайла Михайловича «так, як нікого й ніколи не кохала» ...Удова.

Тов. Димів страждає від жовчі.

— Це ж гримаса! А як жінка Михайлова довідається? І це вже скоро! Що буде? Бідний Михайло. У нього зовсім Тарасів вигляд, і вуса такі...

А вони мліють. Панасевичка з вищою освітою — випадково в семирічній. Ну, й любить Михайла Михайловича. Товста. Ну, куди їй...

Михайло скошує на неї око спід кудлатої брови. Димів бачить. Читає й бачить. І своє десь заворушиться й кольне...

— От дурний народ! Тьфу! Нічого ж не вийде. Все одно нічого не вийде, треба кинути.

— Товаришу завідувач! Я готую літературний ранок з своєю групою. У мене дитяча творчість. Розумієте — страшенний рух... Поезія, драма, малярство... Вироби з глини. Треба добути віз білої глини, бо ту вже виліпили...

Це Сьома — вчитель п'ятої групи, викладач української мови, поет, організатор...

Димів думає...

— Так, так. Виліпили? Ага. Ну, добре. Привезем. Скажу шкільній раді, щоб накопали в Миколиній балці возів зо два. І привезуть. Добре, Сьома, буде. Скажіть Кузьмі, хай дзвонить. Товариші, прошу по своїх класах.

Тоді вчителі беруть під руки журнали. Дві хвилини стук-стук двері. По класах затихає гомін і йде година — рівна, довга. І пропливають години, дні проходять, розмежовані дзвоником, засипані зшитками з помилками і дитячими творами про осінь.

...— Ніяких буднів, раз праця,— говорить Димів,— будні тоді, як нема нічого.

А праця у нього йде до свята. На стіні в учительській в маленьких квадратах години — політграмота, політграмота, політграмота. Димів любить, щоб години стояли в чітких квадратах. Політграмота — його години.

Це все легко. Це праця, дисципліна.

...Серафима дисципліни не любить. А Сашу вона любить. Після обід він лягає на канапу, бере газету. Серафима сідає теж на канапу і ту газету вириває з рук. Очі їй тоді пливають кудись замріяно, і від того ще більше набрякають під ними щоки.

— Ну... ну, Саша... неужелі ти мене не любиш?..

— Що? Ну, люблю. Іди полеж, а я почитаю.

І тоді Димів думає про сім'ю, про Серафиму, думає, куди ото бігає Галя, про Панасевичку.

І ще думає за будні, чому таке провалля між святом і буднями? Між дисципліною і родинним життям? І чому саме його родинне життя не провалля, а просто ковбана? І скніє в ній вогкий, слизький туман, одноманітний, убивчий. А над проваллям — революція, гарячі фарби, огністі. Свято! Праця, напруженість, дисципліна! Що там сказано про родину? Димів пригадує марксистську літературу про сім'ю. Згоджується, і робиться йому ясно. І ще робиться тяжко, що це тільки література, а справді люди ще не вміють так жити...

Тоді він іде на пасіку і мріє про золоту комуну...

...І приходять м'які присмерки, облутуючи таємничими ремінцями пругке чоловіче серце. Тільки неугавним живчиком стукає в виски животворча кров.

А присмерки проходять і зникають у вічність.

Із-за дикого каменя пливе ніч і темними силуетами розпинається на дорозі.

Ші

Вересень далеко відлетів легкими вітрами, і починає мжичить.

Проїшли урочисті Жовтневі свята і золотий дощ листопаду.

Заходять сірі дні, і глухо законопачуються за ними вікна.

В учительській уже тон мінорить, під час великої перерви розходяться по кімнатах і потім знов сходяться на дзвоник і йдуть у класи.

Серафима цього року не вчителює. Прислали математи-ка. Приїхав він, студент гірничого інституту, зацікавив Марусю та молоду «німку» і теж потонув в учительській. Кімната в «глаголі», живе з Сьомою.

А Серафимі дали посаду аж у другій школі — далеко, ходити туди вона не може: у неї нирки.

Панасевичка теж живе у флігелі, але в учительську вже не ходить. І це вже всі знають. Нецікаво. Димів жовчить:

— Ну, ясно. Так воно й повинно було статись. Інакше ніяк. Говорив — треба кинути! Це вам, Марусю, детермінізм.

Маруся пхикала:

— Пхи, приклад нікуди не годиться. Панасевичка пхи... товста, удовище з дітьми. Дурний Михайло Михайлович, що зв'язувався.

А було так, як думав Димів. Жінка Михайлова, нарешті, застукала їх.

...Скандал. Що скандал?..

Суне довга ніч, шумлять у березі верби.

У кімнати в Михайла світиться. Михайло читає історію Покровського (на завтра лекцію), а жінка пиляє.

— Той же хам, мужик же той, семінарист нещасний... і ще пішов зраджувати дружину, вченого агронома! Ну, сказав би з путнім ким, а то... Де твої очі були? Така образа... Що в тебе жінка яка-небудь мацапура, чи що? Ось хоч би його посоромився.— На руках хлопчик. Рік.

Михайло читає Покровського. Він цілком згоден: жінка у нього інтересна, інтелігентна, син теж хороший хлопчик. І все... Ну, розумієш... Може, перестала б уже? Годі. Це ж кінчилось.

А кінчилось дуже просто: живе Панасевичка у флігелі, чекає на перевод. Російську мову викладає, а в учительську не заходить. Михайло теж в учительську не йде — ходить по коридору. Вони не бачаться, проте Панасевичка «забуть його ніяк не може».

...Михайло готується до лекції і зносить напосідливу жінчину пильню. І він з нею цілком згоджується (з жінкою), ну, що ж зробиш? Ну, їж його!

Надворі вітер і дощ і сльота.

Семирічка стоїть на розі мовчазна, з темними квадратами вікон, а з кімнат учителів моргають гніпалки.

...І це вже всі знають — як вона його пиляє. Теж нецікаво.

Завідувач — в учительській, а Серафима в кімнаті на ліжку. У неї з осені дужче болять нирки. Софія Павлівна теж в учительській.

Читають.

Софія Павлівна їде на курси.

Читають.

Іноді приходять до тов. Димова селяни: більше сусіди — Матвій, Павло, Гарась. Тоді вони випивають. В учительській Димів ніколи не п'є. Ідуть до їдальні. В їдальні для цього знято портрета Леніна і перенесено в кімнату до Галі.

Ідуть до їдальні. Серафима смажить сало (сало приносять самі гості), дістає огірків. Матвій виймає з кишені пляшку. Випивають. Тоді виймає Павло, Гарась. Гості починають варнякати про «тяжку жизнь», про революцію, про те, що не слід би забороняти самогон... Димів взиває їх остолопами, і доводить математично правильно, що вони таки остолопи.

Серафима випиває дві чарки і йде спати. Її не можна — у неї нирки.

Софія сидить на канапі мовчки. Читає. Іноді дивиться на них осінньо. Софія в ластовинні, вузькогруда. У неї довгі вії, а за ними — смуток. Кохання. Димів про це не знає. І сидить вузькогруда дівчина Софія до другої години ночі, дивиться, як поволі скляніють очі у Димова.

«Такі, як Софія, мають особливе право на щире товариську увагу», — проповзає у нього в голові. Він встає, і всі ледве розходяться.

Ранком у Димова «шаліє» серце. Він сам бере дзвоника, рівно о восьмій виходить в коридор і дзвонить.

Як хто спізниться (більше Михайло), говорить коротко, в'їдливо:

— На місце. Лягали б раніш, може це сприяє бути акуратним.

Михайло думає:

— А як сам до Тінки смалив халяви, то нічого? Народ... Але мовчки бере журнал і йде на лекцію.

IV

Приходять перші морози. Семирічка ранками гуде і грюкає дверима. Коридор наповнюється сизим холодним повітрям і нестриманим гамором.

Димів одягає руду кухвайку на ваті і застібається глухо до шиї. І вже товариші в учительській ніколи не бачать його без «мундира» аж до весни.

А морози приходять сухі, безсніжні, різкі. По вікнах ростуть прозорі ялинки, знову гостра бадьорість підкручує м'язи.

У Серафими нирки трохи кращають, вона знову сідає «до Саші» на канапу, і очі її плывуть замріяно кудись далеко.

Димів починає переплітати книги. Він любить цю працю. Любить, як книга щільно стулить сторінку до сторінки свою мудру таємницю і лежить у стосі, така безстороння й зваблива. Радісно тоді її брати і випивати з неї солодкі скарби.

— Ти б, Серафимо, взялася б до чогось, тобі ж нудно так. А я працюю. Бери читай.

Але Серафима не любить читати. Тургенєва і всіх класиків вона давно поперечитувала, а нового — що тепер цікавого? Пишуть якомсь так, що й самі, мабуть, не розуміють.

Так, щоб папір переводити та очі чимсь засліпити. Серафима любить згадати, як тоді було, коли вони тільки повінчалися. Це п'ятнадцять років тому.

Димів мовчить.

— Саша, ну када ета Панасевичка нещасная виедет? Неужелі ти нічого не можеш сказати? Груня через нейо голову прогризаєт Міхал Міхаличу.

— Відчепись ти з своєю Панасевичкою! І взагалі, Серафимо, яке тобі до них діло?

— Да! Ти нічем не дайош мне інтересоваться... Ти раз-ве жалееш меня? Ти ізверг. Ти настоящій ізверг...

Тоді втручається Галя. Вона заспокоює маму і просить вибачення у папи.

— Ти не сердься, папа! Мама раз у раз так рознервується, рознервується...

А взагалі, Димову ні з ким сидіти вечорами в учительській. Софія мовчить, і він мовчить. Читаюць.

Це таке несвіже, давне: ще чи й поїде вона весною на курси? Може, тільки говорить. І говорити більше нема про що. І з Серафимою теж. Галя готує німецьку мову, а вечорами ходить у комсомол.

Такі довгі вечори. А надворі знов вітер. І знову приходять Матвій і Павло з випивкою.

А одного разу приводять вони ще одного незнайомого товариша.

V

Було в учительській темно. Димів ще не світив лампи, як вони увійшли, холодні й свіжі.

Зразу підїхали фургоном, і він чув, як гриміла мерзла земля, і потім кинулись на їх Чижик і Мушка.

Димів кашляв і закутував шию теплим шарфом.

— Що це воно приїхало так несподівано? І просто до мене... Це до мене. І це щось уже нове. Невже нове? Звідки? Хто? За чим? Що скаже?

От про це і думав, як вони увійшли, холодні та свіжі.

— Я до вас за нарядом, товаришу Димів,— почув він незнайомий спокійний голос.— Вибачте, що так пізно.

«Чому ж пізно? Хіба треба було раніш?» Це тільки подумав Димів, а голосно сказав:

— Краще пізно...

— Так і я гадаю. Річ у тім... Я, бачте, землемір. Призначено мене на ваш район. Приміщення не маю. А сільрада послала до вас.

— Так, так, це до мене. Прошу, прошу. Я справді радий. Я ж уповноважений в земельних справах. Сідайте...

«В житті теж тако-о,— знову подумав Димів.— А може, це знову просто нахаба, простак і знову кислятина?» — І тому не світив лампи.

— Що це у вас, нема світла? — спитав Павло.

— Світла? Є світло, нема сірників.

Озвався землемір:

— О, будь ласка! У мене така «динамо» чудова.

«Динамо» креснула разів зо два білими іскрами, і довгий язик жовтого полум'я затріпався з темряви і погнав її в кутки.

Землемір сидів уже біля стола, в широкому плащі поверх кожуха, і погладжував високе лисе чоло. Обличчя мав голе, широке, з сірими очима і дорідним носом. Губи посміхались, а між бровами — дві зморшки.

Він встав, не поспішаючись.

— Король,— назвався він і простяг руку.

— Король? Так-с. Ну, а я Димів. Ну?

Увійшла Серафима.

— Моя жінка, Серафима Кіндратівна.

— Король.

— Чого ж ви король?

Сміявся.

Було радісно, свіжо. І Король сміявся. Потім вечеряли. Павло приніс чотири пляшки.

Король пив, «як землемір», так він сам рекомендував спеців його кваліфікації.

— У нас так — принцип суворівський: «бистрота и натиск»... Хоча один в полі не воїн, а нашому брату доводиться якраз навпаки. За ваше здоров'я, Серафимо Кіндратівно!

Павлові й Матвієві дуже сподобався товариш землемір.

— Настоящий чоловік! Цей одріже... Одмірить і одріже... Об'язательно! Король.

І Серафима пила.

Потім співали «Гей, нуте, хлопці...»

Димів виходив до учительської по тютюн. Там було темно, і він довго не міг його знайти. Під руки ліз землемірів кожух і плащ. У плащі в кишені револьвер. Димів вийняв його, — він був од морозу вогкий. Поклав назад. На когось знову кинулись собаки. Мабуть, шалались хлопці до дівчат. Пішов до гостей.

А тут затишно, світло.

Король розповідав, як він потрапив до цього району. Він був, що не кажи, свіжий чоловік.

Спали землемір і Димів в учительській.

Зразу курили при світлі, Серафима ще приносила подушки, потім погасла лампа, і була в семиріччі гучна тиша.

Коридором проходив несподіваний шум — залітав клапоть вітру в розбите над парадними дверима скло. Димів думав за Кузьму. «Ледар Кузьма. Казав йому — забий, мерзнутимуть завтра діти...»

А Король шестів плащем і спокійним, радісним голосом запитував:

— Що, по-вашому, Олександрє Григоровичу, у житті найкраще?

Було в учительській тепло і темно. Трохи пахло кожухом і самогонкою.

— Найкращого? Гм-м... Це як на кого...

— Ну, звичайно! А все ж несподіванка в житті і є найкраще. От, розумієте, лежу я тепер в цій учительській, а до-

тепер і не знав, що в ній так тепло. А завтра, може, буде якийсь скандал. Скандал я теж люблю, бо — несподіванка.

— Який скандал любите?

— А, може, в полі на роботі. З ними завжди скандал. Вони без скандалу не можуть. Вони й революцію з скандалом робили... І я скандал люблю — од його дужчаєш. Скандал — це теж революція. А, може, не в полі, може, в іншій місці.

— То виходить, що в житті і є найкращого скандал? Адже у вас він і несподіванка — синоніми... А ви, товаришу Король, історичний матеріалізм як?..

— Проглядав. І знаєте? Мені дуже подобається... Іменно: я ніколи не знаю, що зроблю.

— То ви погано його проглядали. (В'їдливо)...

Землемір, радісно:

— Можливо. Але я нарочито. Я боюсь, не хочу, ну його к бісам.. Тоді баста уже, як буде формула. Каюк.

— Да... Ну, це теж, знаєте...

— Хо-хо-хо! Чудило ж цей Матвій. А от дружбу я теж люблю. Я без людей не можу. Я завжди на полі з дядьками страшенно лаюся. Вони мене, а я їх. Проте, одріжу їм, — потім дякують.

Димів ще вставав закурювати, а Король уже спав.

Рано переїжджала Панасевичка в кімнату до «німки», а Кузьма в її кімнаті мив підлогу для землеміра.

У Димова знов «шаліло» серце, а Серафима скаржилась на нирки.

Король, ледве на світ благословилося, виїхав на дільницю і прийхав на обід, свіжий, широкоплечий.

VI

Він увійшов до їдальні, твердо ступаючи широкими чобітьми, і чемно привітався з Серафимою, потім з Софією Павлівною, Галею і, нарешті, з Димовим.

— Ф'ю, ф-ю-ю, — свиснув він тихенько й примружив одне око. — Значить, ми вчора хватили не по вашому... режиму. Вигляд у вас того...

Димову було неприємно, що Король помітив дрібницю, але він не розсердився, тільки зціпив щелепи, від чого на щоках його напружились сухі м'язи.

Обідало п'ятеро. Землемір сидів на «предсідательсько-

му», Димів праворуч, Галя поруч, Серафима з землеміром «vis-a-vis», а Софія «vis-a-vis» з Димовим.

Потім Король уже завжди сідав на «предсідательське» і всі сідали на свої місця.

І було так:

— Саша, не заході далеко, потому что через час приедет Сергей Ніканорич,— будем абедаць...

Землемір приїжджав за годину, сідали обідати. Король розповідав, як уповноважений третього «отвода» поскандалив з предкаенес, а він (Король) за плечі одного, другого — стій! стій! Ну, помирились. Їм тільки розкажи, в чому річ. Зараз — півкварти, і ставляй віхи. А весною відріжу.

За школу вже не говорили. Софія Павлівна не розказувала вже про свою групу: слухали землеміра.

Іноді він приїжджав не за годину, а пізніш, за дві й три.

Тоді Димів хотів обідати сам, але роздумував, ішов до учительської й читав.

Коли Чижик і Мушка схоплювались назустріч землемірові, тоді Димів теж виходив на двір, вони знімали з фургона астролябію, пакольці, вірвовки, несли втрох з підводчиком у кімнату до землеміра. Землемір роздягався, Кузьма приносив відро криничної води і поливав йому на спину. Землемір бризкав, фиркав, умивався жовтим пахучим милом, давав Кузьмі на табак і йшов з Димовим у школу.

В їдальні вже бряжчав посуд. Серафима виглядала щохвилини з дверей і кликала:

— Сергей Ніканорич! Саша! Где ж ви там?

Потім землемір перестав їздити на дільницю. Став грудень, повалили сніги.

І все життя знов було в «семиріччі». Землемір днями сидів у своїй кімнаті над планами, креслив, вираховував, надсилав до уземвідділу. Димів переплітав книги після праці, а смерком приходив до учительської землемір і голосно запитував:

— Працюємо, Олександре Григоровичу?

Сідали тоді в крісла й говорили. Тоді приходила й Серафима і теж сідала коло землеміра. І ще приходила Софія Павлівна. Тоді Серафима непомітно одсувалась од землеміра далі. Софія Павлівна розпалювала в учительській піч,—

ставало тепло. Димів сидів у кутку під дзеркалом, а землемір і Серафима під грубою.

Входила Галя і говорила:

— А чого ти, батьку, теж не сядеш сюди? Тут же тепліше...— Дивилась на землеміра пильно і сідала коло Димова.

А землемір говорив несподівано й радісно.

— Розумієте, мій колега, ідейний холостяк, прожив сорок років на світі, пережив революцію, нещодавно дістав багату дільницю і... одружився! Оце одержав од нього листа. Та ще з ким?..

Запитували.

— З жінчиною, яка ніколи не була замужем. Баришня. От вам. Скандал же... Тільки поганий скандал.

— А ви як? — питав Димів із кутка.

— Я?.. Ніколи в світі! Для мене баришня — порожній звук. Тільки дама, тільки! І знаєте чому? Дама починає друге життя, а баришня — перше. Тому дама вдвоє менше робить дурниць...

Димів думав про те, що в одного характер розхристаний, а в іншого — застебнутий глухо, ще й зав'язаний теплим шарфом. І от розхристаний пре навпростець, дивиться на світ божий круглими баранячими очима, і для нього скрізь своя кошара... Проте, він уважав землеміра за славного парня і без нього нудився.

Серафима теж нудилась без землеміра.

VII

Настали свята: різдво. Семирічка заглухла, одинокі вікна засмутились.

Учителі готували виставу — «Чудовий перстень» і антирелігійний суд над різдвом. Димів був «корінний» суфлер. Другий «корінний» був Микола Порфирович (з четвертої школи). Серафими було запропоновано роль «Яги», — вона відмовилась, проте на пробах бувала.

До театру й з театру Димів ішов сам. Серафима приходила з землеміром, коли вже починалася проба, і додому вони йшли раніш.

Дорогою Димів думав про те, чому це Серафима стала такою спокійною і не робить йому сцен.

На воротях стояла Софія. Вона підіймала на Димова

довгі вії і пропускала його повз себе. Димів питав, чи прийшла вже Серафима Кіндратівна, і йшов до учительської.

Там сидів землемір і Серафима. Землемір говорив:

— Ну, Олександрє Григоровичу! Скандал з вашим режисером. Я б на вашому місці загнав його к чортам в будку. Куди він годиться?

— Наше діло суфлерське,— говорить Димів і сідає в куток на своє крісло.

Серафима вже не одсувається від землеміра, коли увіходить Софія Павлівна.

— Наше діло не втручатися в постановку, не перешкоджати грі. Це перший закон суфлерства.

— Цілком згоден,— голосно заявляє землемір,— але бувають такі випадки і такі суфлери, що якраз їхнє слово може набрати вирішального значення в постановці. Як ви на це?

— Вирішального? Я взагалі не вірю, щоб ми щось вирішували...

Після того Димів довго не спав уночі. Він думав, що завтра почнеться праця, а діти позабували поліграмоту, на різдво пили самогонку з батьками. І Кузьма сьогодні був п'яний, вимагав збільшення платні. А там, може, навесні теж на курси треба їхати, бо завідувати семирічкою так не можна. Шостий рік минає, а ми ще все націлюємось...

Було неприємно і соромно до болю за свою самотність, за відірваність од громадськості, за свою «самостійну республіку» в учительській і в серці.

І ще думав:

...А навесні будуть росяні ранки, і бджоли навесні будуть, золота комуна... Нових підручників треба, бо з старими далеко не поїдеш.. А землемір де буде навесні? Може, якийсь «скандал» буде? А може, без скандалу обійдеться.

Димів скандалу не любить. Він любить дисципліну, порядок. «Коли що,— треба буде дати якийсь порядок. Тоді спокійніш і далеко краще».

І він силкувався уявити, як би воно було, якби він одружив жінку з землеміром. Йому було тяжко, боліла така ще свіжа рана — Тіна. Ради сім'ї він написав їй тоді такого безглузкого листа. І все розсіялось, і все пропало. Була тільки Серафима і мжичка. Мжичка мало не всі п'ятнадцять років. А тепер, коли увірвати ту мжичку, коли не буде

ні мжички, ні Серафими, нічого не буде, то буде тільки Димів, самотній, в «мундирі», і Софія Павлівна самотня. А вони пойдуть, Серафима та землемір. Землемір умиватиметься криничною водою, а Серафима поливатиме йому на спину і показуватиме: «Вот здесь, здесь еще мило, здесь потрі». А семирічка на весні оживатиме. Ні! Треба рубя поставити питання:

— Любить він Серафиму?

— Ні.

— Добре йому з нею? Радісно? Легко? Ясно?

— Ні, ні, ні.

— То нехай їде? Нехай він (Димів) побачить скандал, і всі побачать, і товариші в учительській мовчатимуть, а про себе казна-що думатимуть? Од скандалу ж дужчають?

Десь прочинились двері. Пройшов крадькома шум і заховався в гучній п'їтмі.

Димів схопився на останній думці.

«Ого, куди я забрався. У тій проклятій будці дме з усіх боків. Там унизу льох... Тягне. Це, мабуть, у мене температура». Він приклав долоню до лоба. У виску шарпав живчик, надулась жила, і було якось млосно.

Знову пройшов шум, легкий, у валянках. Прочинились другі двері, тріснув мороз на клямці...

Димів устав і приник до вікна. Коліна ніяково тремтіли і вся його суха постать хиталась над вікном довгою і білою плямою.

За вікном був сніг білий і зорі білі, морозяні, і була доріжка від флігеля до «глаголя», скрипуча, вузька. По тій доріжці швиденько перебігала постать, темна постать, напнута. Він почекав, поки вона зникла у флігелі. Потім подумав:

«Чого вона? У флігель. Ага, там же товариш Король, землемір».

Потер очі, знову подивився на сніг і на зорі... І не було вже постаті. Була тільки доріжка скрипуча і сніг білий. І в очах біло, потім червоно, зелено й ще — синьо. Він лежав розкритий на каналі, й було жарко, не було чим дихати, починало скажено видзвонювати серце:

— Дру-ту, дру-ту-ту-ту...

Пригадалися лекції, реферати і в траві — Тіна... Тіні: «Тіночко... Тіна... Цитйте». Від того висохло в горлі і схотілося пити. Води — холодної, криничної, щоб ціле відро. Знову — землемір, жовте пахуче мило... фиркає, бризкає.

Пішов босий до їдальні по карафку. Не було. Мабуть, у спальні в Серафими. Пішов до Серафими. Карафка стояла на столику. І порошок, папірець од порошка — пила вчора, а Серафими не було. Біліло порожнє ліжко. І Галі не було, Галя пізно в комсомолі і ночує у товаришки, там близько.

Пив нахилки, капало на груди, на серце капало, а серце шкварчало і корчилось.

..Ліг на Серафимине ліжко. З Галиної кімнати вийшла в самій сорочці Софія Павлівна. Пила воду. Стояла коло вікна сонна, мріяла. Потім пішла назад.

...Дивився в стелю, — стелі не було видно, тільки було видно зелене кружало, в кружало забито гак, і на ньому гойдалось чиєсь серце. Воно реготало, сичало і запитувало: — Що найкращого в житті?

Нічого йому не відповідав, тільки слухав, що воно буде сичати далі.

Кружало зробилось жовте, зблідло і зовсім розтало.

Знову був легкий шум, наче велика, товста кішка проходила і винохувала мишу. А перед тим тріснув мороз на клямці і глухо зачинились двері. Серафима підійшла до ліжка, кинула на стілець своє лисиче хутро і в самій сорочці сіла на ліжко. Шарпнулася, мов опечена, кинулась пріч і, зваливши столик, бухнула...

Карафка ударилась об підлогу і збудила тишу дрібним скляним криком.

Димів встав з ліжка, підвів Серафиму і посадив її біля себе.

Вскочила злякана Софія, але, почувши, що коло Серафими Димів, ойкнула й соромливо защемкнула за собою двері.

VIII

...Зранку був гомін. Коридором розливався дитячий регіт, а п'ята група влаштувала в себе колективну декламацію.

Сьома вбігав до учительської і хвилювався:

— Товариші! Олександрє Григоровичу! Ось ходіте. Це чудово! Розумієте, вони декламують:

...Строим мы,
строим дворец!

Це чудово. Міць колективу! Треба буде цей номер неодмінно вставити в черговий літературний ранок. Ходімте, послухаєте.

Димів ішов. П'ята група декламувала. Обличчя були натхнені, червоні з морозу і від декламації. Йому подобалось. Декламували ще.

О восьмій Димів дзвонив сам і говорив:

— На місця, товариші!

Після праці було засідання педагогічної ради, він читав новий обіжник губнаросвіти. Молода «німка» писала до Сьоми записки, Сьома червонів і виходив з учительської. Димів сказав «німці»:

— У вас голова болить? Ви б ішли до кімнати.

«Німка» хвилювалась і червоніла.

Обідали пізно. Прийшла Галя. Розповідала комсомольські новини. Потім увійшов землемір і сів «на передсідательське». На столі був самогон з перцем — дві карафки.

— О, з перчиком, з перчиком. Це чудово! — радісно говорив землемір. — У мене колега... да, той, що оце одружився, — так у нього з перцем, градусів так приблизно, щоб на п'ятдесят, п'ятдесят п'ять — просто культ. Вірять, розумієте, чоловік, як у животворчу панацею. І знаєте? Йому завжди помагає: що б не було — зараз склянку! Да. Ну, будьте!

Серафима мовчала.

Після обід Димів і землемір урочисто пройшли до учительської.

— Щось маєте сказати незвичайного? — спитав Димів, сідаючи в куток.

Землемір став посеред учительської.

— Да! Іменно. Скандал, розумієте! Така приємна несподіванка. Я женюсь.

Король говорив радісно й переконано. Його слова теж були розхристані й теплі. Димів сказав:

— Це справді несподіванка.

— Так, так! Іменно. І розумієте, Олександрє Григоровичу? Я полюбив Серафиму Кіндратівну! Ну?.. Знали ми з вами тоді, пам'ятаєте? Як отут спали. От скандал! Прощу у вас руки Серафими Кіндратівни! Як чесний чоловік — з нею ми вже домовилися. І знаєте? Дуже недавно: цієї ночі. Гадаю, що буду їй добрим мужем.

Димів заворушився в кутку. Голова його якось глибше

пішла в «мундир», і обличчя немов припало вапном. Він виворив серйозно, повагом:

— Що ж, товаришу Король, принципіально ніякий дурень нічого не може сказати проти. Покличемо зараз «молоду» (жовч!) і дочку. У мене ж дочка.

— А так, дочка! — погодився землемір, — ну! — Він подивився на Димова ясними очима.

ІХ

— Отдай мене, Саша! Зачем я тебе? — говорила Серафима.

Димів підійшов близько до неї і тихо сказав:

— Сіма... Тепер? Коли у мене нікого, крім тебе і Галі...

Софія Павлівна плакала в ідальні.

— Поздно, Саша, прішла твоя любовь, — говорила Серафима. — Потерял ти мене. А Сергей Ніканорич жалеть мене будет.

— А ти, Галю, — спитав Димів, — куди?

Галя комсомолка. Галя стала до товариша Димова і сказала:

— Мама полюбила його — нехай іде. Так же, папа? А я буду з тобою. І Софія Павлівна буде з нами.

Софія Павлівна плакала в ідальні.

— Ну, товаришу Король, Сергію Никаноричу! Шукайте свідків. Завтра йдемо до виконкому. Я згоден видати за вас свою жінку. Весілля вашим коштом.

— Ясно! Потім ми приїдемо до вас у гості... Це ж так приємно. Розумієте, я не можу без людей, дружбу я люблю. Ну, Серафимочко! Через три дні ми їдемо.

Х

Другого дня в учительській Димів до Сьоми:

— Семене Миколайовичу, прошу вас взяти на себе обов'язки завідувача на два дні. Товариші, я розлучаюсь з своєю дружиною. Вона йде заміж за другого. Ця сімейна справа відриває мене на два дні від школи. Сподіваюся, що ви так само чесно будете виконувати свої обов'язки при Семені Миколайовичу, як і при мені. А тепер на місця. Вже дев'ять, — дзвони, Кузьма!

У виконкомі просто:

«Брак громадянина Дымова А. Г. з громадянкою Дымовою С. К. з обоюдного згоди вважається розірваним. Дочка Галина залишається по її власному бажанню і згодою батьків при батьку, гр-не Дымове». №... Рік. Місяць. День.

Далі:

«Вступаючі: гр-н Король С. Н., професія — землекористувач, вік — 37 років, національність — українець, і громадянка Дымова, в дівочестві Сычова, професія — вчительниця, вік — 36 років, національність — російська». №... Рік. Місяць. День. Свідки... Підписи..

Дома було просто. Димів сказав поділити все хатне майно на три частини:

— Одну Серафимі Кіндратівні, другу — Галі і третю — мені.

І теж було просто.

Як поїхала Серафима з землеміром у другу волость, Димів сидів присмерками в учительській. І Софія Павлівна сиділа...

Читали.

Галя в комсомолі. Це їй з кандидаток у дійсні члени переходить скоро.

І думав тов. Димів: «Чому так просто? Ану, що там сказано? Так, зрозуміло».

Звертався ще до Софії Павлівни і теж запитував:

— Вам просто?

— Просто.

Читали...

А потім прилетіли весняні вітри, буйні, запашні, з невідомою думкою з країв невідомих.

Семирічка вже не завмирала після праці. До вечора гуділи класи, ішла коридорами луна і гомін. Сьома дістав у культвідділі піаніно. Склалися нові гуртки.

Починались екскурсії.

Одного дня Димів скинув «мундир». Знову сміялися в учительській.

І було вже тепло, і сміялися тепло.

Ставало радісно: надходили весняні свята.

1924 р.

ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ

Одного вечора помирала жінка начміліції в далекому районі. Був той район у холодних безсніжних степах. Помирала вона зимою. Над нею стояла порожня сутінь. Небагато ступенів вище від нуля, струмкуючи, спадало їй на чоло. І на вії вже сіявся незримий попіл смерті.

Задуманий начміліції — партизан вісімнадцятого року, що бачив багато крові й контрреволюції, — стояв посеред кімнати в шинелі і в тяжкій мовчанці приймав кінець своєї любові, нікому не відомої. Він оце прийшов із служби й побачив, що їй (жінці його) сьогодні стало зовсім недобре.

— Левку!.. я помираю, — запально прошепестіла сухими губами жінка. — Мене їсть жар...

І на щоках у неї розквітли дві червоні плями, немов запізнілі маки смутної, жовтої осені.

— Нахились до мене, Левку.

Він одірвав од підлоги підковані чоботи й одміряв два рівних, нешвидких кроки. Нахилив над нею велике й важке своє тіло.

Тіло було стомлене, але закуте в шинель, як в панцир радянського спокою. Неголене, поколупане морозами обличчя його почуло на собі легку пару, що йшла з жінчиних грудей і пахла вже мертвими легенями. Він нахилився над нею ще нижче.

— Живи, борись, не давайся... — розпачливо дивився він їй у вічі, що згасали щоразу глибше й невблаганніше. — Ось я лампу зараз засвічу, розпалю руминку.

Малиновим картузом, що видали йому в городі, начміліції махав над горлом «руминки», вдуваючи в неї повітря, щоб вона швидше дала тепла. І надаремно. Бо тільки смолястий густий дим в'їдався в очі од сирого цурупалка.

А як довгі пронизливі пищики захрипіли в жінчиних

грудях знову, він кинув картуз на підлогу й знову приник до неї.

Надворі вже було зовсім тихо. То була пізня зимова ніч. Спали вже не тільки сусіди, а й предрайвиконкому і секретар партосередку

В цей час жінка начміліції поволі вмирала.

Раз по раз хапала грудьми густе повітря з димом, широко розкривала на лампу великі очі, повні невимовного жалю. Повела ними по чоловіковому обличчю й стихла.

І стало в кімнаті так тихо, як у просторій гучній труні. З-під високого мокрого лоба дивилися на скам'янілу по-стать начміліції двоє білих очей, що вже нічого не бачили.

Тоді начміліції накрив її тіло ковдрою по шию і сів до столу.

...Ніхто не може знати, що думає комунар, коли всі сплять, і секретар партосередку спить, а він самотній сидить перед мертвою жінкою. І ніхто не може сказати, чи плаче він тоді, чи палить без перерви цигарки. Чи, може, пригадує, як бився колись із бандитами, і тоді вона його полюбила — та, що тепер мертва.

Ніхто не знає.

На світанку встав начміліції з-за столу і вийшов. Він прийшов до секретаря комосередку й дочекався, поки той розбуркався, й сів на ліжку.

Тоді сказав йому начміліції.

— Померла у мене жінка.

Секретар дивився на нього довго, незрозуміло, потім став на підлогу й підійшов на ступінь уперед.

— Померла, значить? Зовсім померла?..

— Да.

І вони постояли так кілька хвилин: один у самій близькі, з темними півколами під очима од перевтоми, і другий — у шинелі цегляного кольору, з неголеним суворим обличчям.

— Ех... — сказав секретар, — не по плану зробила.

— Треба скликати засідання ячейки, — сказав начміліції. — Вирішить, як ховати.

— Засідання? З приводу похорону? А вона ж... безпартійна ж.

— Да, безпартійна, — сказав начміліції і поволі побілів. Потім почув, що в скроні йому починає щось боляче шарпати.

Вони постояли ще кілька хвилин один проти одного, дали секретар одягся, і пішли збирати засідання.

Це вже проспівали треті півні, але ніде ще не прокидалися шуми. Тільки подекуди в вікнах починали блимати вогники. То найдбайливіші господарки квапилися до ранкової праці.

На засідання осередку прийшли всі чотири комунари і шість кандидатів.

В кімнаті осередку засвітили лойову свічку, поставили її на машинку. Секретар довго мовчав.

Хтось одійшов до порога й сякнувся. Суворо, діловито. Потім сказав:

— Холодно.

В середній шибці була дірочка. Дірочка була заліплена папірцем, але папірець трохи одстав і злегка шелестів од вітру. Проте ніхто на нього не звертав уваги, бо всі були в шапках і сиділи — хто склавши руки в рукава, а хто заховавши їх у кишені.

Нарешті секретар підвів голову й сказав, що на порядку денному стоїть одне важке питання.

Начміліції взяв слово для інформації й поінформував збори про смерть жінки.

Чотири комунари і шість кандидатів довго сиділи в мовчанні. Потому секретар подумав уголос, що треба висловитись і потім щось думати далі.

Стали говорити.

Спочатку один висловився, що смерть отак завжди: нема, нема, а тут і прийде. І що люди нічого зробити не можуть.

Далі висловились інші — глухо, з підтримкою. Бо всім було шкода; та що ж робити.

Але секретар поставив:

— Треба поховати. Щоб ком'ячейка взяла участь. Пойміть, товариші.

— Як, щоб ком'ячейка? Щоб ховала ком'ячейка?

— Звичайно. Не до попа ж іти. Як на вашу думку? До попа?

Один узяв слово й сказав:

— Тут, справді... Момент. На мою думку, момент серйозний і відповідальний.

Решта й собі сказали:

— Момент, що й говорить.

— Але ж і ком'ячейка...

— Яке вона має відношення?

— Та й як? По якому способу її ховать?—Ну, померла. Що ж ми маємо робити? Ти сам подумай. Ну, померла...

— Да, але вихід? Вихід який?

Знову довго, напружено говорили:

— Головне, що виходу немає. Отут-то. Померла. Смерть прийшла. А як поховать? Як? Головне, що відношення до нас не має, і ніякого ж у нас обряду теж немає. Ото й тільки, що жила з членом ячейки. От це головне. А відношення ж не має...

Вже давно розплився і погас на машинці недогарок. До вікна поволі підліз ранок і розповзся по кутках. У комосердку йшли безупинні дебати й міркування.

Начміліції встав. Походив напружено по кімнаті, роблячи чотири кроки по діагоналі й повертаючись усім своїм великим тілом на місці.

— Ну? — спитав він, одвертаючись до стіни. І між брів йому лягла глибока печаль.

Але на цей раз вирішили тільки так:

С л у х а л и: Про те, що в тов. Гущі померла жінка, і як її ховати.

У х в а л и л и. Поскільки ком'ячейка не знає, як її ховати, і поскільки громадянка, що померла, стороння для ячейки людина, позапартійна жінка, відношення до ком'ячейки безпосереднього не має, постільки й ховати її по-бойовому ячейка не вважає за можливе. І, крім того, нема в нас для такого іменно випадку якогось обряду.

Був уже день. Ішов він у всевладнім, хоч не дуже складнім гаморі малесенького центра. До виконкому під'їжджали підводи й гриміли колесами об гострий камінь недоробленого бруку. Через дорогу гнали господарі на водопій свій товар. Вставало мелодійне мукання, чутно було шматки простих і зрозумілих розмов.

На кожного чекала робота. І всі порозходились.

Начміліції прийшов до своєї канцелярії. Сів до стола. Вартовий міліціонер повідомив його, що ніяких випадків уночі не трапилось, і почав пити воду просто з відерця, що стояло тут на підвіконні.

Пив він довго, стогнучи й розливаючи собі на вуса.

— Поснідавши, товаришу начальник,— дружньо посміхнувся потім міліціонер до начміліції і ретельно витер вуса хусточкою.— ...Розпоряженій ніяких не буде?

Начміліції покреслив олівцем по столу, подивився на

портрет вождя, що був тут від перших днів революції, і попрохав товариша не дуже голосно:

— У вас, товаришу, жінка є. Вам черга змінятись, вартовий сьогодні Гілка. Попросить свою жінку і ще якусь сусідку, щоб пішли до мене на квартиру. Моя ця ніч померла. Зробити там, що слід. Обмить... І зодягти. На стіл покласти. От тільки стіл у мене малий. Треба більшого. На моєму навряд чи ляже...

Міліціонер тихо скрикнув: «Та що ви!», потім похилив голову, перейшов до другого стола й сказав:

— Е-ех... Тяжело це вам.

І пішов.

Начміліції посидів трохи і теж пішов. Він нічого не їв з учорашнього дня, не спав другу ніч. Йому боліла голова і трохи тремтіли ноги, коли він ставав ними на землю.

Перед своїми дверима спинився. Довго не знаходив ключа. Потім пригадав: ключ поклав був у бокову кишеню.

Відчинивши двері, постояв трохи на порозі, потім увійшов і знову дивився довго на мертву. Вії зовсім їй заохлоли і напівзакрили очі. На підлозі лежав малиновий картуз. В «руминці» — чорний оцупок сосни.

Начміліції стояв довго, поки прийшли дві жінки. Вони почали прибирати в кімнаті, поратися коло мертвої. Одна з них помацала мертву за кінці пальців, що визирали з-під ковдри, і, глянувши заклопотано на жінку міліціонеру, порадила їй тій:

— Візьмись, візьмись... подерж за ногу... щоб не приснилася.

Міліціонерова вагалася хвилину, потім теж торкнулася до холодних пальців і зітхнула. Вони дістали другого стола і, пораючись, говорили пошепки й хрестилися крадькома.

Начміліції дістав паперу і, зігнувшись біля вікна, став писати.

Він задумливо одволожив у губах хімічний олівець і написав перші рядки:

«До Крутоярської ком'ячейки.
Од начміліції Гуш і, члена КП(б)У

З а я в а».

Але тут він поклав олівець і довго водив нігтем по холодній дзвінкій шибці, гаптованій морозом і снігом. Потому

зсунув брови до неможливого, так що вони вперлись одна в одну, як гузирі обпалених, оббитих вітром снопів, і став тоді писати. На трудних переходах він подовгу сидів, не розправляючи спини, крутив олівцем у висохлих губах.

Дві жінки давно вже прибрали в кімнаті. Одна залишилася над трупом, схилила голову на руки й дрімала в знеможі. Друга пішла по сусідах.

Короткий день зійшов, і знову був вечір. А Гуща все ворухив спиною, здригаючись над папером, доки зовсім смеркло.

Нарешті він підвівся, згорнув заяву і, засунувши її за карваш, пішов знову до секретаря.

Знову зібралися в осередку чотири комунари й шість кандидатів. Начміліції просив переглянути справу.

Секретар довго мовчав. Від напруги голова йому стала наливатися чимсь важким. Почував, що на грудях проступає піт. Не відкриваючи зборів, він почав відповідати на власні думки:

— Ну, як ми будемо йти за труною жінки, що померла собі тому, що смерть на неї прийшла, і ні в якій борні вона не впала фактично, йти й співать та ще, кажете, й музику?.. І прапори, хтось сказав. Які ж у нас прапори? І потім скажуть селяни: «Диви, як жінку начальникову — так он як ховають. Чим же вона краща?»

— А по-твоєму, товаришу секретар, як? Зарити людину, як... хто й зна що, та й... А яке це враження справить? А коли б у тебе жінка померла? Або в мене...

Начміліції мовчав.

І секретар мовчав.

Потім встав один, зціпив зуби й глибше насунув собі на брови «плетьонку».

— На смерть ішов, добра б тобі не було, — сказав він і заглибився в свої слова. — На смерть ішов, ну, а такого ще не бачив. І що його робити, то вбийте мене — не скажу.

Другий подав із кутка:

— Главное, нема ще в нас усіх подробиств. Поле тобі чисте. Всіх паразитів пороздавлювали, а подробиств нема. І де їх взять? Це тобі первий факт. А другий гвоздь, що все ж рівно знайдемо. Знайдемо і сотворимо, із-під землі викопаємо. Так це собі, товариші, і знайте.

Але це знали всі й так. Проте, як бути зараз? На практиці..

І думали: «Шляхи-то знайдемо. А поки що — неясно...»
І тому такою тривогою бились серця.

— Вихід мені єдиний,— сказав начміліції, одступаючи до дверей.

— Одвезти на підводі на гробки й поховати самому? — спитали.

— Виходить.

Всі відчули глибокий біль поразки.

Тоді начміліції поклав на стіл заяву.

— Як знаєте, товариші, — сказав він. Повернувся широкою спиною, згорбився і вийшов.

Вийшов він на тиху вулицю. Спокійне і недосяжне небо горіло над землею. Начміліції почув крізь вікно гомін в осередку. Перед очима встала в ту мить одинока кімната, замережані шибки й «руминка» з чорною трубою через стіну. На столі лежить жінка — в білім убранні, в чорних черевиках. І подумав болісно й ясно:

«Ні. Не повезу її сам на тачанці...»

Секретар узяв зі столу папір і розправив його на коліні.

— Я думаю, товариші, почнем засідання,— сказав він безнадійно.— Ось я прочитаю вам спочатку цю заяву. «До Крутоярської ком'ячейки. Од начміліції Гуші, члена КП(б)У. Заява».

Секретар зупинився на мить, глянув на товаришів і, зітхнувши, почав далі:

«Товариші, ви всі — члени партії й кандидати КП(б)У, тут довго я не буду про це писати. Мені боляче говорити за безпартійну, але мертвого з гроба не вертають. Намучилась вона за свій короткий вік доволі. 1919 року в декабрі стояла холодна зима. Я тоді командував партизанським загonom в іншому повіті, де ми клали своє життя за революцію. Там я й познайомився. Вона була ще не за мною, але не раз виручала мене з біди. Може, це ради мене і несвідомо, однак революція перемогла, а моя жінка, рятуючи мене від дроздовських офіцерів, одводила їм очі, бігала до мене в балку трохи не боса й застудила груди, потім стала кашляти.

Мені байдуже, що там говорять, ніби вона гуляла до мене з кимсь іншим, аби не з ворогами революції, яких вона й близько не підпускала, це я заявляю вам чесно, як комуніст.

Тепер я вам скажу. Вам відомий бандит Пшеничний. В трибуналі знають, що я його піймав і скарав своєю рукою як зрадника, що був раніше в партизанськім загоні. Хто такий Пшеничний? За фельдфебельські нашивки продав трьох комунарів, і їх повісили в городі проти кавалерійської школи. Так от, це вона вказала мені на його слід, і я його розстріляв, а вона сказала йому: «Собаці й собача смерть». Скільки нам доводилося ще бути в скрутному стані, а хоч би раз вона, ця безпартійна жінка, підірвала мій дух або не підтримала мене, коли треба. Цього ніхто не знає, а я гадаю, що жінка комуніста, раз вона не з ворогів, а свого класу, єсть борець за революцію, котрого ми повинні ховати, як товариша. Правда, це було давно. Пройшли роки, і вона помирає мирною громадянкою. Це нічого не значить. І що ж я повинен робити? Покласти труну на підводу й самому одвезти на кладовище? Так ніби виходить, та я цього не зроблю, а ячейка повинна знайти якийсь вихід із цього нещастя.

Мені й так уже боляче на серці і важко про це говорити. Я тільки надіюся на вас як на комуністів, що ви придумаете, як зробити перед масами трудящого селянства, щоб ячейка і в такому випадку показала шлях, хоч тут і не життя, а смерть.

На цьому я висловлююся й закінчую заяву.

чл. КП(б)У Гуца».

Секретар замовк. Один із десятих підвівся, пройшов до стола й сказав:

— Що ж ми придумаем? Це справедливо в заяві. Ану скажи, як треба зробити?

— У нас є прапори? Почти що немає. Музика в нас є? Немає... Похоронні співи... Немає... «Смело, товарищи» та «Ви жертвою впали», більше не знаємо...

— Це «Інтернаціонал».

— Ні, сюди «Інтернаціонал» не підходить. До чого тут «Інтернаціонал»? Що ж ти співатимеш — «Повстаньте, гнані...»?

— Ні, не підходить.

— І знову ж «Смело, товарищи» не підходить...

Довго мовчали, крутили цигарки. розглядали свої по-
драні чоботи.

Тоді встав секретар і голосно заявив:

— Треба порадитись з масою.

— Треба...

Всі погодились.

— Покликать неможливіків. Це б давно треба. Разом
і вирішимо.

— Товариші, вже дуже пізно. На дзвіниці вдарили
другу.

— Завтра на світанку й вирішимо.

...На тому й розійшлися по хатах.

Почався світанок. Це був уже третій день.

Секретар не лягав зовсім, тільки палив цигарку за ци-
гаркою терпкими глибокими затяжками. Тепер він обмір-
ковував справу з знаменами. І ось йому з'явилася думка:
«В кооперації є свій прапор». Вихід! Як це він раніше про
це не подумав?.. Ото тільки, що на ньому, на тому прапорі,
написано:

СМЕРТЬ ПРИВАТНИМ ТОРГОВЦЯМ
І СПЕКУЛЯНТАМ!
ТІЛЬКИ ЧЕРЕЗ КООПЕРАЦІЮ
ДІЙДЕМ ДО СОЦІАЛІЗМУ!!!

Напис-то нічого сам по собі. Напис хороший, але ж...

Секретар приклав лоба до шибки й відчув заспокоєння.
У сінях заклацали щеколдою. Прийшли члени осередку з
неможливіками. Довго гупали в сінях — оббивали сніг.
У розчинені двері вривався жорстокий мороз.

Увійшли. Сіли. В кімнаті тоді лишилася ще вільна про-
сторинь, що була над головами.

— Порядок дня у нас той самий, — оголосив секретар. —
Давайте практично...

— Прошу слова, — сказав неможливік, протискуючи
вперед руку.

Він потер долонями об коліна й сказав:

— Од каенесу буде чоловіка з двадцять п'ять — муже-
ських і женських.

— Як? Хіба ви вже говорили про це в себе?

Незаможник звів на нього карі, як у дитини, очі, що грали в сьйві невеселих зморщок.

— Так. Ми говорили про це, товаришу секретар,— сказав він, хукаючи в рукав. І тут загомоніли всі.

— Раз покійна була така жінка іще в дев'ятнадцятому році, а потім, обратно, вийшла за начальника, то слід поховати по-радянському. Щитаємо, що заслужила. Та народу тут піде видимо-невидимо. Народ, думає, так-то вже за священика й держиться? Звісно, що до чого йде.

Секретареві стало трохи ніяково, що так несподівано стало все так ясно. Він подивився на всіх, прояснів і ніби запитав, ніби ствердив:

— Це інша справа. Це я розумію. Поховати по-радянському—це ж зовсім не значить, що йтиме сама ячейка й співатиме «Ви жертвою впали». Товариші! Тепер, значить, прапори. З прапорами ж? Чи як ви гадаєте?

— От туди! Звісно!

— Забрать усі прапори, які є.

— А які ж у нас є? Так що й нема їх...

— Є,— сказав секретар.— Добрий прапор має кооперація. Тільки що напис на ньому — «Смерть капіталістам», чи щось таке...

— Напис правильний.

— Та воно правильний, а вроді не підходить для такого случая,— подав незаможник з карими очима.— А повидирати літери не можна?

— Та чого ж? Мабуть, можна.

— Е, ні,— зауважив інший.— Видирать не треба. Нащо ж псувати таку річ? Можна перевернути написом донизу і таким способом накрити труну.

Так і ухвалили: перевернути слова донизу й накрити труну. Так буде навіть урочисто і взагалі найкраще. Незаможникам і членам осередку прийти на місце о дванадцятій годині для винесення тіла. А другий прапор, хоч той маленький, взяти ще в сельбудинку.

І, нарешті, прапор комосередку.

Секретар з полегкістю записав постанову в протокол і потім зробив випуску.

Знеможений чеканням і горем начміліції одержав ранком пакет. Розірвавши конверта, він наблизився до столу, схилив над мертвою тяжку чубату голову й перечитав:

«Витяг з протоколу № 127 засідання Крутоярської ячейки КП(б)У

Слухали: Про похорони громадянки Гуці.

Ухвалили: Поховати жінку члена ячейки КП(б)У тов. Гуці по радянському обряду. Винос тіла призначити на 12 годину дня, в якому взяти участь і однести тіло на кладовище персонально всім членам ячейки сукупно з незаможниками та з співом революційних пісень під червоними прапорами».

На окремому клаптику секретар писав:

«Тов. Гуца, не серчай, брат. Сам знаєш, як важко нам. Досвіду в цьому немає ж ніякого. Підтягнись».

Начміції розгладив брови й збудив двох жінок, що спали, сидячи на стільцях. Став перед ними й голосно перечитав витяг з протоколу.

— Тобто як же це? — сказала одна, більше до себе, і закліпала очима.— По-новому, чи що?

Він поклав папірця в кишеню і рівними твердими кроками вийшов з будинку.

Сніг рипів під ногами, немов хрумтіли зорі, що падали з високого, тихого неба.

1925 р.

НАД МОРЕМ

I

Їх було кілька чоловік. Зустрілися тут випадково — на березі полуденного моря, і всі отаборилися в однім будинку.

Всі були звичайні, але двоє були антиподами. Рувим був не більше як один метр на зріст. Ходив він після малярійного нападу, похитуючись від п'яного повітря й блискаючих фанатичними очима. Він завжди спішився раніше від інших схопитися з ліжка — зустріти ранкове сонце. Біг до моря, ставав над самим краєм скелі, перехилиючись грудьми через хисткі бильця старої ґрати, гукав трагічно смішним голосом:

— Здрастуй, море. Це я, Рувим Острияця.

І неодмінно за цим вітанням чувся лінивий сміх. Рувим не обертав голови, він знав, що то підходить ззаду зовсім невбраний другий.

Цей другий мав дуже спокійну вдачу; тіло йому вилискувалось тонким шаром смальцю й важило п'ять пудів двадцять сім фунтів. Це солідна вага, а, крім того, замість одного підборіддя він мав їх аж два, розділених одне від одного вогким рівчаком. Але він сміявся не з Рувимової постаті, хоч і дивно було з такої скупості природи. Ні, його смішила «внутрішня» трагедія Рувима: ця маленька людина, homo minimus, так звав її другий, жадала (ви ж подумайте!) чогось великого. Вона бачила те велике та ще й страждала за другого, що той не міг (не міг? Уявіть! Хи-хи...) того бачити.

Проїшло вже кілька днів убивче одноманітних.

Був нерухомий вечір.

Вони сиділи на високому скелястому березі, і це вже не вперше Рувим кидав в обличчя другому гострі й прикрі

слова. Ось фанатичний вогник пробіг у Рувимових очах і згас невловимо хутко. Так гасне далека блискавка.

Рувим затиснув руками поручні крісла і закричав:

— Все спить. Все мертво... Хіба ви не чуєте, як душить нерухоме повітря?

Маленьке Рувимове тіло скорчилося. Воно протестувало. Другий, що був із ним, потряс від тихого сміху животом і всім бронзовим тілом.

— Я не розумію. Чого, х-х-х-хи, чого ви хочете? Чого ви ба-жа-єте, ви, бурхлива людино?..

Рувим навмисно не помітив іронії і вигукнув своїм тоненьким птичим голоском:

— Я вимагаю! Я не «бажаю», а ви-ма-гаю!..

— Он як. Вимагаєте. Ну, добре. А чого ж ви вимагаєте, любий?

Тоді Рувим підвівся і з презирством, що залило йому очі, поглянув на другого. Той знову незлобиво затрусився.

— Х-х-хи-х. Ну, просто Наполеон, щоб я скис. Ні, серйозно. Х-хи!

Рувим одійшов і, блідий, безкровний, з дрібними цятками поту на обличчі, мовчки одвернувся. Ставши над краєм скелі, він дивився вниз, де безтурботне й лагідне море припливало на кругле каміння, немов потомлений коханець на груди милої. А за хвилину відпливало байдуже, зелено-спокійне.

Рувим одкинув голову й зажмурих маленькі непокійні очі. Мертві кипариси пахли солодким ладаном. У тьмянім серпанку дрімала могутча голова Ай-Петрі і через неї сунулось сонце, тяжкий кругляк багрянців.

— Раби,— прошепотіли сині Рувимові губи.— Раби живота, як я вас ненавиджу...

Другий образився:

— Слухайте ви, шпінгалете,— сказав він.— Я не люблю, коли мене кусає москіт. Я його б'ю оцією долонею.

— Ви... Та ви знаєте, хто ви такий?

— Я? Прекрасно знаю.

— Не знаєте. Ви — бегемот, коли хочете,— крикнув йому Рувим.— Бе-ге-мот...

Ззаду зареготали. Їм подобалось це порівняння.

«Бегемот» підігнув коліна й замовк, налившись густою вишневою кров'ю. Але Рувим не злякався його. Він нічого не міг злякатись. Спокій, що носив «бегемот» на своєму

зсмаглому череві, непорушний, як гора, спокій навалився на Рувимове серце і сплющив його, наче паперову кульку. Воно запищало крізь стиснуті голосові жиля:

— Вас ніщо не хвилює. М'язи, крізь які не дійдеш серця навіть багнетом...

— Х-х-хо-х!

— Що ж «хох»? Та вам плюнь межі очі, ви й тоді не згубите спокою... Бегемот.

— А ви спробуйте,— прохрипіла «бегемотова» голова.

— Не хочу.

— Не хочете?

— Щоб ви знали.

— То ж бо й є, комашко моя. Недобрий дух увійшов у твоє тіло. Дух Арімана. А плюнути не можеш...

— Не можу?

— Та вже ж не можете.

— Ви певні в тому?

— Ще б не певен. Я в усьому певен, черв'ячок мій.

Він прикрив тугими повіками очі — дві стиглі великі сливи — і солодко хруснув щелепами.

— А-а-е-о-о-х-х-х... Спати, чи що?

Безперечно, він зробив це навмисне. Крізь пальці він дивився на хвалька й беззвучно реготався.

— Ах, так? — скрикнув Рувим. — Не можу? Не можу? Ви кажете, що не можу. Так ось же...

...Саме підійшла решта компанії. Всі надзвичайно зацікавились. Лагідні усмішки, до образи, до знущання лагідні, розтягали їм губи.

— А нум, нум...

Але Рувим, засичавши від неможливого гніву, відбіг на бік і виплюнув гірку слину на кипарис.

Потому він скулився і затремтів від огиди.

— Бегемот!..

— От бачите, в тім то й річ,— прохрипів ворог, кінчаючи цю розмову.— Товариство, в косточки?

— Та хоч і в косточки.

Всі одвернулися від Рувима і пішли до веранди. Сіли круг столу. За хвилину їхній спокій порушувався тільки стуком доміно, що лягало на блискучій поверхні столу в асиметричні загатки.

II

І от Рувим підходить до столу і довго дивиться на них. Проте на Рувима ніхто не звертає уваги. На веранді горить електрика. Вечір заліг між кипарисами, пахне морем (гірко) і ніжно — магноліями. Рувим усе стоїть, і ніхто не звертає на нього уваги. Він тільки трохи заважає всім, бо від нього падає тінь на ці стрункі асиметричні плитки. Тоді він каже:

— Буде гроза.

Вони все одно мовчать і цокають квадратиками.

— Хоч би гроза! — каже Рувим.

Мовчання. «Бегемот» зробив хитрий хід і притулив решту квадратиків до грудей, щоб не заглядали партнери.

— Я не хочу цієї гри! — кричить Рувим.

І тут же до нього повільно обертаються в'язи. Дві стиглі великі сливи дивляться на Рувима просто-таки здивовано. Але Рувим не боїться і знову ультимативно заявляє:

— Це дурацька гра. Як схочу, то я зараз вам поламаю її.

Це вже цікаво. На це можна відповісти. І «бегемот» каже до Остряниці:

— Знаєте що, устрице, чи як вас? Одійдіть від гріха.

— А я не відійду. Не відійду від гріха.

— Ну, я вас прошу. Відійдіть. Зробіть нам ласку.

— Не одійду. І що ви мені зробите? Киньте гратись! — закінчив Рувим страшним вигуком. Рука йому вистрибнула вперед і блідими тремтливими пальцями перемішала на столі струнку загатки доміно.

— Ось вам! Ось вам! Нател!!

Всім спалахнули очі. «Бегемот» за таке нахабство міг відповісти тільки так: він перекинув квадратики в одну руку і вдарив другою Рувима в вилицю.

— Діставай по трудах, — сказав він при тому дуже спокійно. Рувим захитався, але не впав. Блиснув очима і вгніві зійшов по сходах з веранди.

— Складайте знову, — сказав «бегемот». — Таки напортило, кошеня...

І гру продовжували.

III

Раптом один сказав:

— Колеги! Здається, десь миготить?

— Так, над Симеїзом, — зауважив другий. — Але тимчасом — мій хід. Чотири й шість.

— Чотири й шість?

...Блискавиці знов перехрестили чорне небо над яйлами.

— Гроза,— озвався перший. Другий повів носом і роздуд широкі ніздрі.

— Так. Озон і електрика. Йдемо назустріч.

Всі повставали і вийшли назустріч грозі.

Над темним берегом металася маленька постать. Рувим простягав руки і, спинаючись на пальці, гукав:

— Гроза! Здрастуй, красуньо. Стихіє! Це я, бачиш, це я! Я чекаю тебе, стихіє...

Тиша. Неймовірно глибока і чорна. І ось на заході над горами невловимо блиснуло. Проходить одна і друга, і третя хвилина. За ними зітхнуло море. І тільки потім блиснуло вдруге, наче велетень став за верхів'ями гір і б'є кресалом, викрешує вогню — повільно і беззвучно. Від того шмаг неба всміхається коротко, на якусь двадцятую долю секунди. І в ту ж мить темрява заливає цю посмішку. Стає ще тихше, ще грізніш. Раптом над горами випнувся гострий вогняний багнет і з страшною силою шпортнув у темне черево неба. Із рани пролилася сліпуча кров. Від несподіваного удару верхів'я перезирнулись між собою і, здригнувши від краси і жаху, закрились мороком. Це мить, і над ними перетинається вже безліч таких багнетів. Вони змагаються між собою в дикій швидкості і силі, розпорюючи на шмаття темну завісу. Верхів'я п'яні від насолоди. Їхні голови розкрилися і підвелися над морем. В сірі камінні маковки б'ють їм огняні багнети. Ніщо не протестує проти величної розправи.

Мовчить.

І ось, немов з наказу велетня, що вже перекував попередні посмішки на цю разючу зброю і кинув їх у борню, над морем несподівано звився вітер, а в горах застогнали глибокі громові удари.

Всі стояли на березі, над кручею. Обличчя від блискавиць ставали сині, фіалкові й мертвенно бліді.

— Я задоволений,— сказав «бегемот». — Такої ночі тебе не вкусить жоден москіт.

Раптом могутий вітер пролився зливою холодних крапель, зашумів і забив їм дихання.

Ніхто не міг відповісти. Налітала дев'ята симфонія грози, і в горах, і в долинах, і з моря долучалися останні величні акорди.

Все застогло і в дикому ентузіазмі пішло в тяжкий буряний танок під ту симфонію грімів, клетоту моря й гігантських блискавиць.

Хтось схопив «бегемота» за руку. Він кричав йому, що там, поодадь від них, з'явилася на мить Рувимова постать. Ніби вона метнулась із скелі, що звали її «орлячим гніздом», і зникла в безодні.

...Чутно було тільки бурю.

IV

Ранком зійшло тяжке червоне сонце.

Ай-Петрі стояв у патріархальній сивій бороді із хмар, розчесаних багнетами. Смутний татарин ізсунув брови над побитими виноградниками. А море стояло в берегах спокійне, сонне.

Як усі побудилися і вийшли на веранду, для снідання, то не знайшли між собою Рувима.

«Бегемот» сказав:

— Нема. Значить, не прийде вже. Так-то.

І вони пішли понад морем, зазираючи вниз, на гострі скелі.

Крим.
Липень, 1927 р.

НОМО СУМ

Вечірні вулиці налито щастям. Це — щастя буття. Урочистий гомін підіймається над містом. Казкове авто вилітає на брук, розсипає сліпуче срібло, стеле дорогу — фантастичну, незміряно прекрасну. Десь глухне архаїчний копит від-трудженого коня.

В цей час я йду в юрбі. Я п'ю невимовну радість буття. В тисячах милих облич я пізнаю солодку втому. Яка прекрасна печать лягла їм під очима! Я люблю їх, хоч вони не знають мене. Не знайте! Це ж ви перед тим шуміли машинами Республіки. На цих раменах зростає нова культура, від якої ми п'яніємо! Не знайте!

Урочистий гомін підіймається над містом. Я б міг тепер піти в це веселе світле кіно. Я б міг за юрбою — вона так гостро й неспіймано пахне буттям — улитись також і в театр і дивитись на чудову гру артистів. Ми творимо велике мистецтво. Ми оголосили нещадний вирок підлоті й блюзнірству минулого. Хай не тяжіє цей фатум над нашою головою! Вогненною рисою викреслюєш з серця ганьбу цього слова: рабство!

Але сьогодні такі принадні вулиці. Вечірні вулиці, я хочу бути з вами! Чути, як гуде високими дротами трамвай, як котиться хвиля від муру до муру, хвиля збуджених голосів, вигуків, дотепних жартів, іронії, привітань, розставань і сміху. Коли мої очі натраплять несимпатичну пику мого смертельного ворога, — о, я відразу його впізнаю, бо він не має тої печаті під очима, — я обсиплю його пику презирством. Але це ж секунда, і потім я з вами.

Так я йду, аж доки м'язи мені не починають слабнути. Тоді я сідаю на ослоні в свіжому сквері, де ще пахне ро-

сою, бо садівник розбризків тут щедри струмочки — на квіти, на дерева, на траву. Як добре, що я всіх знаю, нікого не знаючи особисто! Так само вони знають мене — не знаючи. Вони — друзі. Але тут я чую незнайомий голос. Він наближається до ослона й каже:

— Алкоголіку Шурубі дайте, громадянин, скільки не жаль.

Я підводжу голову і застигаю. Світло ліхтарів спадає. Меркне. Вечірні вулиці кудись зникають, і в моїх вухах застряв тільки цей голос. Я спочатку не розумію, не можу збагнути цього наглого прохання, хвилину мені здається — містика, галюцинація? Але громадянин у синій полатаній сорочці навипуск стверджує своє прохання, навіть вимогу, і хоч постать його хитається переді мною, вона нагадує безперечну реальність. Він каже:

— Я ж человек? Да, человек. Значить, я хочу випить, як ти думаєш? Я мушу хотіти випить, і я хочу випить. Но я не маю. Ось! Це на госпромишленості. На! Рука залізобетонщика, подивись, показує тобі алкогольік Шуруба, поспотріте, громадянин, на цю лапу!

Він показує свою руку. Ми (бо вже підійшло кілька чоловік) дивимось на неї, і я в захопленні. Забуваю, що постать хитається. Бачу тільки прекрасну, могутню руку, стиснуту в кулак. Це безперечна реальність! Кулак віддавна вже невмиганий, але пружкі жили, різуче конкретні, проступають на межі передпліччя й кулака. Він повагом повертає цей кулак навколо осі. Тепер я бачу на тій самій межі, з долонної сторони, дві гулі, тверді, як камінь. Вони давлять на очі майже фізично. Дивлячись на них, я почувую, що очі мені твердіють. Дві гулі — це м'язи Шуруби. Він напружив їх страшним тиском. Здається, що ними можна забивати гаки в камінний мур.

— Бачиш?

Ніхто не відповів. Нам ніяково відповідати, хоч ми, звичайно, бачили. Прекрасно бачили. А ніяково. Бо він же хитається. О, кулак у нього знаменитий! Але якби він хотів показати ще й другий, або ж обидва разом і знов сказати: залізобетонщик! — я певен, усі розійшлися б. Страшенно ніяково.

— Та він п'яний, — упали чийсь недбалі слова. — Ходімо, Мотю, бо ще почувеш тут глупості.

— Конешно, п'яний, — відказує Шуруба і в цей час

підморгує мені лівим оком. Ну й симпатяга! Я такий йому вдячний!

— П'яний, да. А ви ж як думали, громадянин із молодю громадянкою в рожевому платті? А ви ж думали, що може, тверезий? Помилка. По-настоящому — да, п'яний. Но, може, громадянка не бачили, так я для них можу показати ще раз. Це можна...

Тут голос із юрби (ви ж уявляєте — вже стоїть густа, розвезена в посмішках юрба. Дивно! Як вона встигає за півхвилини... Та де, за п'ятнадцять секунд — уже і збіглася!):

— Ходім, ходім же, Мотю, говорю тобі. Чуєш, він знову хоче показувати.

— Стривай,— нетерпляче відказує золотий голосок.— Стривай же, куди ти тягнеш? А що він хоче показувати? Може, й справді інтересне.

— Де інтересне? Звичайний кулак хоче показувати.

— А-а! То ходім. Ще справді якась глупість. Теж показує...

За цим милим подружжям поволі відходить юрба, бо, знаєте, може попросити. А завжди ж краще відійти раніш, а не тоді, коли просять. Краще — відійшов, немає тебе при тому, от і все. Ясне *alibi*. Та й чого ж стояти? Ніяково. Ну, подивився, дай другому подивитися. Але Шуруба має свій намір. Очевидно, йому до зарізу треба випити.

— Громадянин,— звертається він до чиєсь спини, що вже, похитуючись на гарних ногах, відпливає.— Громадянині! Нада дати копійок, ну, скільки там...

А спина (до другої спини):

— Ні, ні. Дай, а він піде й купить півпляшки.

Тоді Шуруба чесно відказує:

— Правильно. Купить і ще ж і вип'є. Обратно ж, справедливе замечаніє.

Та все одно йому не дають. Тоді він звертається вже до себе.

— П'ять п'ятдесят сьогодні на госпромишленості заробив? Верно, заробив. Де вони? Наше діло. Хто заробив? Залізобетонщик Шуруба. Хто випив за них? Алкоголік Шуруба. Так чого ж ти копилиш губу, бледна громадянко? Ти, чи що, випила? Треба знати, що таке человек, а потім копилити всяку таку губу. Одно слово, сволоч, як і вам давно звісно, сволоч та ще й рожева. Человека надо знать человеку!

Він розхвилював мене. Та безперечно ж! Бо таки ж правда. Номо sun!...

Ні...

Сум!

Глибокий сум.

Бездня. Почуваю, що провалююсь у неї з ослоном. Не чую ні врочистого гомону, ні копита відтрудженого коня. Шуруба хитається. Боюсь, що він знову почне просити. Він! Розумієте, з таким кулаком! І хоч я й не можу пити спиртів (мені не весело від них), одначе я відкриваю уста і,— здається,— кричу йому, що гаразд, ну да, добре, що я знайшов товариша. Страшенно, мовляв, хочеться з кимось випити. І таке інше. А він нахиляє лише до мене лице (трохи не вколе їжакowymi колючками вусів) і питає:

— Винуватий,— каже він,— здається, ти щось там шепотиш? Чи то, може, тобі губи від нервів підскакують?

— Ні, ні,— кричу (ніби кричу) знову.— Зовсім не від нервів. Хе! Сказали теж, від нервів! Я кажу, що от підвезло. Хочеться випити, а тут нема доброго товариша. Ось і гроші. Чого ж тут стояти? Ходімо.

— Купуєш?..

— Та як же інакше? — запевняю його. Але в ту ж мить відкривається мені глибший зміст його запитання, цєбто: дуриш? Я не так відповів. Когось купувати — це ж дурити. Як на перше квітня. Тоді я гаряче роблю спростовання.

— Зовсім не купую. Чого б я мав купувати? Чоловік чоловіка? Зовсім не купую. Але я ставлю. Ходімо.

Шуруба дивиться мені в вічі десь півхвилини. Неповоротка думка ніби з'являється йому в чоловічках і розпливається вогкістю по глибоких западинах очей. Він кладе мені на плече свою руку. Тепер я почуваю, що важить ця рука! Безперечна реальність. Не піти вже не можна. Я підводжусь з ослона. Ну, от. Я готовий!..

— Бачила, бледна гражданко? — збуджено гукає Шуруба.— Нада знать человека...

З цими словами він обіймає мене за шию, і ми йдемо в пивну... (в пивнушку, каже Шуруба).

...Ні, сум! Глибокий сум. Бездня.

Я загубився в десятках десятків спин і голів, що обхилили всю цю... пивнушку. Страшенно несимпатичні випарий пахощі підступають до носа, до горла. Куди б його подіти

дурну свою голову, щоб вона не крутилася, як мертвий качан? Вона стає така важка! І разом ви цілим своїм туглубом кудись пливете на густих шарах диму, істеричних піснях гармонії та розпачливих, диких поминаннях ваших кривих...

Шуруба вже не може налити в склянку. Жовта пінява рідина, тепла й мерзена, летиться з пляшки на стіл, як з-під коня. Замість крові залізобетонщика й моєї наш мозок підпливає цією рідиною, що вже не знаходить місця в наших тілах і розпирає очі, шкіру, череп, животи...

Проклята повідь! Ми п'ємо її з Шурубою, а вона, як море — все прибуває і з сичанням та піною виходить із берегів... Ми п'ємо кухлями, вона ж стогне й шумить хвилями... Годі, ми не зіп'ємо її, не приймає душа. Греблі! Загата! Мури! Нас заливає піною, що накипіла на казані рабської цивілізації. Десь горять, десь спалахують маки. Пливім! То світять наші. Хай не зраджують м'язи! Пробиваймось до них, бо вони спалахують дужче і кличуть!.. Нас кличуть, Шурубо!

— Шурубо!.. Товариш!.. Друг!..

— Хто кличе? Не поїду!

— Треба поїхати. Скоро зачинять пивнушку... пивное заведеніє...

— Не поїду. Діти сплять... Хай сплять... Нехай...

— Годі...— І я признався йому, що не п'ю цих напоїв, тільки сьогодні, з ним, бо мені тяжко було дивитися, що він, Шуруба, залізобетонщик — раб своєї пристрасті — простягає руку... до кого?.. за копійку!..

П'яних, але щирих слів його я не можу повторити.

— Ідемо, Шурубо! Де наші картузи? Ти, краля облуплена!..

Вечірні вулиці вийшли з берегів і смердять, наче всі шкапи міста, стогнучи, напустили в багнище річки, і тоді річка вийшла з берегів. Куди ж подівся урочистий гомін? Де ті милі обличчя? Собачі морди вибігають із казино і шкірять зуби. Ніч... Нас зачіпають смутні дівчата з підведеними очима і губами кривавими — кров'ю туберкульозних.

Ох, невесело!

Шуруба кличе мене ночувати. Ми разом входимо в його низьку чорну кімнату. Нас зустрічає мовчазна, змучена жінка. Діти сплять. Шуруба переступає поріг і простягає

руки до жінки. Вона з одчаєм прихилиється до стіни, затуливши лице. Шуруба йде до неї повагом і щось страшне, неминуче в його ході. Мені стає моторошно. Я згадую його могутній кулак і хочу кинутись, стати між ним і жінкою. Раптом він обертається до мене, посміхаючись несвідомо, дерев'яною посмішкою, а в очах йому стоять п'яні сльози...

— Браток,— вимовляє він і робить тупу, довгу паузу.— Садись собі, де хочеш. Мені треба поговорити з жінкою. Я ж человек... Ганнусю!.. (Тут він знов обернувся до неї).— Ганнусю!..

Вона не відкриває обличчя. Слабкі прокляття вириваються їй між пальців. Худі плечі гостро настовбурчились, здригаючи під старенькою хусткою.

— Знов? І... ні копійки?..

— Ганно! Последній раз... будь я проклятий. Перед цим громадянином...

Шуруба глухо заскреготів зубами й став задихатися. Чорна шия напнула його дугою, подавши голову наперед в безумному пориві.

— Слово залізобетонщика!.. Ганно...

Раптом вона схопила його за плечі й струснула їх кволими руками.

В очах їй спалахнула нелюдська мука.

— Говори! Знову просив? Кажіть правду. Просив... у тих... ситих... золотозубих свиней... Просив?..

— Ні!.. Брешу!.. Він звалився на стілець і дико, потрясаючи стіни кімнати, заривав. Тоді вона нахилилася над ним і зашепотіла слова любові й пробачення. Крізь цю надлюдську симфонію скреготу, кипіння сліз і шумів вітру надворі проривалися його слова:

— Кінець. Я ж людина. Ганно! Людина, чи ні?..

Я не міг стерпіти цієї нечуваної ніжності й суму. Містика... галюцинація?.. Ні, невідступна реальність. Вона вривається в мої вуха!

«Номо сип»,— ворушилося в отруєнім мозкові. Я похилився на стіл і задрімав свинцевим сном.

Як я прокинувся, був ранок. Шуруби не було — він пішов уже на роботу. Жінка годувала дітей гарячою юшкою без хліба. Вона подивилася на мене спокійними, суворими очима.

— Умивайтесь,— сказала вона, не відриваючись від діла. І я вмився холодною, свіжою водою. Гарячі, спухлі по-

віки відпочивали в ній. Вода змивала сором із моїх очей. Я вклонився добрій господині і вийшов геть.

І от я броджу по вулицях міста, а вулиці гудуть і кояться в буйному ритмі. І кожний камінь закипає працею. Я броджу, і творча втома наливає мій череп. Здалека мріють велетні-риштовання, на яких — незліченна комашня. Я зустрічаю благословенний вечір і хочу побачити Шурубубу.

Вечірні вулиці наліті щастям. Це — щастя буття. Урочистий гомін підіймається над містом. Казкове авто вилітає на брук. Розсипає сліпуче срібло. Стеле дорогу — фантастичну, незміряно прекрасну. Десь глухне архаїчний копит відтрудженого коня.

В цей час я йду в юрбі. Я п'ю невимовну радість буття. В тисячах милих облич я пізнаю солодку втому. Яка прекрасна печать лягла їм під очима! Я люблю їх, хоч вони й не знають мене. Не знайте! Це ж ви перед тим шуміли машинами Республіки. На цих раменах зростає нова культура, від якої разом ми п'яніємо. Не знайте!

Сьогодні я не знаходжу Шурубуби. Урочистий гомін підіймається над містом.

Харків. 1927 р.

ТОРТ

Мудрі латинці вигадали прислів'я: «De gustibus non est disputandum». Дурниці! Не можна сперечатися про смаки, бо що, мовляв, одному до вподоби, те іншому, може, й ніяк не смакує? Та хіба ж не довів геніальний Ейнштейн, що не тільки закони Ньютона, а й це латинське прислів'я також підлягає відносності? Так. Нічого не можна приймати на віру, бо ось така річ, як хоч би й торт, чудовий витвір кондитера, він перший заперечує наведене прислів'я.

Скажіть-бо: хто не любить торта? Хіба ви можете бай-дуже на нього дивитись? Ні. Ви не можете. Чому, скажіть, проходячи повз вітрину державного тресту солодких виробів, ви раптом спиняєтесь? Не відповідайте! Ясно. Це зупинив вас торт. Великий і круглий, він лежить на кришталевій полиці в райдугах бемського скла, сховавши своє пахуче, пухке черево в білу, рожеву або золотисту шабатуру. На вас дивиться тільки його ніжне кремове обличчя з тонкими, як фантазія, рисами. Вони міняться вам перед очима. Хвилина, друга,— ви ще змагаєтесь, як справжній стоїк. А далі — безсило опускаєте ліву руку з портфелем, а права підіймається вам натхненно, наче справді вона вже тримає ніж справедливості і збирається розділити ним крихке тіло торта на рівні частини: собі, дружині, гостеві, його дружині й дітям.

Не крийтеся ж! Ви любите попоїсти чогось смачного, а від торту й поготів ви не відмовитесь. А тепер, коли ви майже відкрили нам вашу багатогранну душу і, мов ту урну для коштовної оливи, словнили її бажанням, ви не відмовитесь вислухати коротеньку історію одного торта.

Був неприємний 19... рік. Саме тоді по тротуарах цокали «дерев'яшки», хоч на бульварах дерева давно пожовкли і сипали вже золотим листям. Здається, це єдине, що було тоді в місті золотого. Бо тих, що носили золоті наплічники, вже не було, а решта ходили ще в лантухах і згаданих «дерев'яшках», і навіть молоді, збираючись під вінець, віддавали данину цій бойовій моді, як про це сказано в пісні:

Ужасно шумно в доме Шнеерзона...

Тепле дихання непу ще тільки ледь проносилося в повітрі й не могло зогріти всіх. Та, виховані героїчною епохою військового комунізму, ми навчилися були цінувати реальний сухар, міцні дерев'яшки і добрий сірий лантух вище від ефемерного торта, незручного «контеса» і невловимого крепдешину, що ними тепер ви тішите свої очі. Я хочу сказати, що ми були голодні, як два коня,— я і мій друг Антон Гвоздь.

Я щасливий тим, що можу сказати: Антон Гвоздь — мій друг. Щасливий, бо з нього була незвичайна людина. Ніколи я не знав, і ніхто б не міг узнати, коли саме він казав правду. Одначе, й ніхто на цілому світі не міг би закинути моєму другові, що він десь, колись збрехав, а саме отам-то й тоді-то збрехав, хоч на макове зерно. Ні, рішуче ніхто не міг цього зробити! Бо очі й борода мого друга, яку він міг за тиждень відпускати на 2¹/₂ дюйма, завжди вас переконувала. Його очі суворо проймали вас, чорна борода остаточно відкидала будь-які сумніви. Розповівши якусь неймовірну історію, він дивився на вас з таким виглядом, від якого вам ставало радісно на душі, хоч би як перед тим ви були засмучені. І коли ви, сплеснувши руками, вигукували: «От! Ну, ти ж дивися! Яке!» — то він у свою чергу відповідав: «Да, це прямо аж невдобно слухать...», ніби цю історію розповів не він, а ви самі. Тоді він починав над вами реготатися, і вам ставало страшенно ніяково, що ви зморозили таку дурницю.

Ех, Антон Гвоздь, Антон Гвоздь. Де ти? І що з тобою сталося? Я переконаний, що твоє місце на верхів'ях слави. Бо хто з наших товаришів може похвалитися, що має твою фантазію? Але краще розповідати спокійно.

Нам було доручено: зібрати кошти на ідальню для голодних дітей. Зібрати кошти! Легко сказати, але ми самі хотіли їсти не згірше від дітей. Антон принаймні крім якоїсь дурниці з макухи, нічого не мав у роті ще від того

дня, як ми одержали це складне доручення. Прошло вже днів з п'ять. До кінця терміну лишалось два дні, бо нам було дано тільки тиждень.

— Розгорни ініціативу, вигайдай, зроби що хочеш, на решті, влаштуй спектакль, а гроші щоб нам були.

Так сказали Антонові в Комітеті допомоги.

Словом, гроші на післязавтра були потрібні, як недавня перемога під Перекопом. Отже, місто, що в ньому ми тоді жили й діяли, мусило за два дні виявити найбільшу свідомість, велике почуття громадського революційного обов'язку. Воно мусило накидати нам добру торбу мільйонів та інших астрономічних «деньзнаків» тих дивних років. Ми не мали жодних сумнівів щодо високого ступеня свідомості наших громадян. Але спосіб, яким її збудити! Про це, власне, тільки й ходило.

До мого плану мій друг поставився надто скептично. Признаюсь — він просто засміяв його.

— Хе, — сказав він. — От план. Та це не план, а... фу-р'єризм, коли хочеш наукового визначення твоєї нездатності. Придумав...

— А чим же він нездатний? — спитав я.

— Він не сурйозний.

— Не сурйозний? Чому ж він не сурйозний? А що на твою думку значить сурйозний план?

Гвоздь подивився на мене з відвертим презирством.

— Треба мати хоч крихту отут (він показав пальцем на лоб). Фантазії хоч на копійку. Інакше діти їстимуть такий непридатний до вжитку харч, як твої плани. А що твоїм планом не будеш ситий, то дітей чекають муки голоду.

— Не сердься, друже, — відповів я з ехидством. — Бо й сам ти не можеш сказати, що ж таке сурйозний план.

— Я? Не можу? Я? Цебто я не знаю, що таке...

Він з обуренням замовчав, а через хвилину кинув:

— За сурйозний план ми вважаємо такий план, який дасть гроші, а не комбінації з пальців. Пойняв?

— Гм. Не зовсім.

— Дурень, положим, цього й не зрозуміє. Треба базуватися на інтересі самих громадян. А дурень, як ось ти в даному разі, буде пропонувати замість того гру на їхніх духовних якостях.

Словом — я пропонував зворушити місто палким, щирим, вогневим закликком: «Все на допомогу дітям». І ось

цей план (збори, урочиста промова) Антон Гвоздь жорстко засміяв.

Тоді я теж посміхнувся і кинув на нього убивчий погляд:

— Маючи таких мудреців, як Антон Гвоздь, революція, одначе, може бути спокійна. Бо вони саме й придумують те, що треба. Побачимо ж. Я принаймні більше не втручаюся,— сказав я ображено і, впавши на ліжку, одвернувся до стіни.

Гвоздь посвистів біля вікна якогось військового марша, проспівав один куплет «Ужасно шумно...» і, не сказавши більше ні слова, вийшов з кімнати.

* *

*

Я заснув. Соромно признатися, але голова мені відмовилася далі працювати. Я перебрав усі плани, які тільки може придумати людський глузд. Були хвилини, коли мені з'являлася майже геніальна думка. Але крізь сон, що почав бороти мене, проступала Антонова борода й стирала мої думки недбало й скептично. Потім почали ввижатися зовсім уже позапланові картини. Мов крізь серпанок, побачив я свого друга верхи в часи минулих походів і відступів. Підвівшись на стременах, він сідає на задню луку свого розгойданого сідла й дає коневі волю. Кінь крокує ритмічно, помахуючи вороною гривую. Антон озирається на товаришів, від яких він навмисне трошки одбився, і виймає з чобота загризений кавалок теслярського олівця. Що він робитиме? Ага, я знаю. Це він вивчає абетку. Схилившись над ременем сидіння, ще теплого й вогкого від його збитого й розпареного тіла, Антон Гвоздь опирається лівою рукою об передню луку, а правою креслить на середині сідла назву царицинської газети:

«С а л д а т р ы в о л ю ц и и».

Креслить він її дуже довго, закреслює і знову креслить. Йому незручно сидіти, але він забуває за все і в такій непристойній позі їде цілу версту. Він страшенно впертий, цей колишній коваль, а тепер командир ескадрону, Антон Гвоздь. Чоло йому збіглося зморшками і в рівчачках стоїть творчий піт. Він починає всміхатися. Може, він придумав «сурйозний план» і креслить його на ремені сід-

ла?.. Так і є! Він щось придумав, а тому я можу тепер остаточно заснути...

І я спокійно заснув, захропів і засвистів так, наче жодного обов'язку не висіло наді мною ні у вигляді дамоклового меча, ні у вигляді дитячої колонії, що голодна чекає на післязавтра грошей.

* *

*

Я вийшов на вулицю, коли вже зовсім почало смеркати. Вогкий вітер ударив мене в лице, побіг по спині, засіяв пшоном мої відкриті груди. І я знову взявся серйозно думати. Так я дійшов до будинку колишньої гімназії. Тут я мимохіть зупинився: мою увагу спинили вогники, що спалахнули в загратованих вікнах. Я підійшов ближче. Ні, я мабуть, помилився. Але ось знову чвіркає вогник і вириває з напівтемряви зали Антонову бороду. Так! Не може бути сумніву. Мій друг стоїть посеред зали — біля нього ще двоє незнайомих мені людей. Вони блискають «зажигалками» і обдивляються залу. Що це може значити?

Я підходжу до дверей і налягаю на них плечем. Двері відчиняються, я входжу в коридор, а звідти напомацки проходжу до зали.

— Антошо! — кличу я свого друга не дуже сміливо. — Ти тут, Антошо? Можна мені увійти?

— Заходь, заходь, — весело обзивається він. — Подивись, яка прекрасна зала для танцюльки. Як ти думаєш?

— Для якої танцюльки? — питаю я, нічого не розуміючи. Але Антон не відповідає мені й звертається до чоловіка, що стоїть поруч нього:

— Так кажете, що тут була колись гімназичецька церква?

— Да, була. Все було колись. Була й церква, — зітхає чоловік.

— А після того що було?

— Та всього було за революцію. І клуб почали були, і так далі.

— Ну, от, а ви кажете — невдобно. Чудово! Ходім, друже, — Антон повертається до мене, і ми разом виходимо.

Ми йдемо якийсь час мовчки. Антон насвистує марша, а я думаю: що це все має значити? Раптом він спинився посеред вулиці й весело, непереможно, голосно заіржав.

— Що тобі, Антошо? Боже мій, що тобі подіялось? —

крикнув я, не знаючи, як спинити цей регіт, від якого я боявся, що мій друг розколеться на шматки.

— Нічого! Нічого, братішечко! Ходім додому, і ти все визнаєш, навіть більше, ніж тобі годиться знати.

Я слухняно побіг за ним.

Ми увійшли в свою кімнату, засвітили олійничок (незабутній! де ти тепер?). Антон почав говорити натхненно й радісно.

* *

*

— Братішечко! Було колись урем'я, до війни, до революції. Конешно, зголодався тепер народ, невдобно мені говорити. Ну, я згадаю. Приїхали ми в город із Никоном, з ковалем. Я ще за підмайстра був. Приїхали заліза купити на ход. Кували ми тоді ход Максиму Ширинці, путній ход, двадцять вісім карбованців без ящика. І от іду я по вулиці, а база в мене економічецька сам знаєш яка. Іду собі. Дивлюсь на вікна. І тут перед очима кандітурська. Став я, сили мені не вистачає. Лежить на вікні колесо без шпиць, під конфект розмальоване, і таке, що очі в нього грузнуть. А що вже з душею робиться, то про це не будемо говорити. Ну що, думаю, якби його покуштувати! Трудно мені було побороти апетит. Заходжу я в кандітурську, виймаю 5 карбованців ковалевих — саме на дві шини дав. Почім, питаю, оця штука? А баришня дивиться на мене, бачить гроші. «Рубіль двадцять», — каже. «Рубіль двадцять? Пустяк, — кажу. — Дайте попробувать». — «Нелзя, — каже, — починать, а есть початое. Звольте». І ножиком — чик, подає мені скибочку, тоненьку, як п'ятак. Поклав я на язик, а воно, як дим, і розтало. Ну, до чого, друже мій, смачне! Виріс, революцію пройшов, а не забув. Питає мене баришня: «Ну что ж, завернуть торт?» А, так воно, думаю, торт. Не дивно ж, що воно таке й смачне. «Ні, — кажу, — не треба. Не наравиться». Повернувся і вийшов.

Антоша знову заіржав, як на вулиці.

— Аж самому невдобно. Вийшов. Та ходу — по залізо. Прийшов, — Никон чекає мене і лається.

Я вислухав мого друга терпляче. Потім сказав:

— Я гадав, що ти щось придумав, а ти дурниці згадуєш. Торт... Навіть смішно.

— Почекай, — закричав Антон. — Почекай же! Тепер у

нас народ, можна сказати, ячкашу їсть і не мечтає. Та це тільки здається, що не мечтає. Насправді це зовсім не так. Бо як подумать за людську душу, то для неї торт, якби тільки він був...

— Торт? Тепер?

Я зареготав не згірше від самого Антона.

— Ха-ха! Тут діти з голоду мруть, грошей на ячкашу треба, а він — торт.

— Да! Торт. Іменно, щоб ти знав, що торт. Слухай же. В тій залі позавтрюму буде танцюлька. Публіка приходить повеселитись на «танці до утра» після перемоги на військовому фронті. Ми оголошуємо зарані грандіозну американську лотерею. Великими літерами на ахвішах стоїть: між іншими штуками буде виграно торт. Поспішайте скуштувати! Я тобі говорю, я, Антон Гвоздь, ти побачиш, що значить чело́вечецька душа. І що таке гіпнатичецький торт. От тобі план.

— Так, але де взяти торт?

— Буде, я вже домовився. В місті зберігся майстер... А матеріалу дістану я. Торт буде.

Що я міг відповісти? Я сумно опустив голову. Мені здалося, що мій друг занедужав.

— Торт? — спитав я тихо.— Антошо, лягай спати. Ранком видніше буде. А то ти договоришся ще до чогось.

Та Антоша й не думав спати. Він сказав, що зустрів тут, у місті, бойового товариша свого, Андрія Ключку, командира полку з Царицинського фронту, і зараз іде по-радитись ще з ним. Той йому допоможе, коли я не здатний ні на що. Той притягне публіку, і сам перший візьме участь у розиграші.

* *

*

Минула ніч. Минув день, день шаленої підготовки. Сліпо, не думаючи, я підкорився Антоші. Я робив усе, що він мені наказував. Зрештою, не лишилося вибору. Завтра ми мусимо мати гроші.

І от настав вечір. Я тільки-но повернувся з тієї проклятої зали, де завтра буде «танцюлька» і розиграш містичного торта. Стомлений прибиранням зали, я ледве пересуваю ноги.

Відчиняю двері, входжу в кімнату, і що це я бачу на

столі? Ні, що це виграє там золотистим, зеленим, червоним кольором? Це велика, кругла шабатура, і в ній — торт. Антоша стоїть біля нього і всміхається в бороду.

— Не підходь,— каже він.

— Чому не підходь? Як це не підходь, коли...

— Не підходь, кажу. Дивись здалеку, не ближче трьох шагів.— І він серйозно кладе біля себе нагана.

— Антошо! Так я ж хочу помацати.

— Хе! Много вас таких. Помацати. Зроби, а потім своє і мацай.

З цими словами він одмикає свого чемодана, обережно спускає в нього шабатуру з тортом, два рази повертає ключ і той ключ потім кладе собі в кишеню. Я не можу поворухнутися...

В цю хвилину в кімнату входить Ключка.

— Здоров, Ключко! — гукає йому назустріч мій друг.— Все готове! Бажаю тобі першому виграти.— Він ще раз одмикає чемодана і показує нам від столу торт.

Ми стоїмо з Ключкою приголомшені. Нас немає. Ми — це саме бажання, подив, захват, нетерпіння. Але Антоша не дозволяє нам довго милуватися з цього дивного витвору невідомого нам майстра. Він знову, і вже остаточно, замикає торт в чемодан. Я тільки бачу, як хлопнула кришка над ніжною, блідорожевою поверхнею торта й заховала від нас його чудові рельєфні рубчики з білого та червоного цукру, немов канти на дорогому матеріалі командирських штанів.

Ключка стоїть безмовний. Очі йому горять упертим вогнем.

— Гвоздь! — каже він.— Я граю! Хай там що, а виграє хтось із наших, коли не я сам. Нічого годувати тортом міщанство.

Антон урочисто відповідає:

— Хто платить на лотереї, всяк має право виграти.

Тоді я підходжу до нього із почуттям глибокої поваги й любові тисну його в обіймах.

Ключка повертається на закаблуках, дзенькає і починає схвильовано ходити по кімнаті. Від нетерплячки він аж здригається в плечах. Його кудлата голова вперто хоче виграти.

Ми знову забули з Антоном, що майже нічого, крім макухи, не їли.

* * *

*

Я не міг заснути. Три години я промучився, немов на гарячому вугіллі. Антон нічого не хотів розповідати. Він лежав нероздягнений на ліжкові, тихо насвистував і на всі мої запитання відповідав:

— Завтра, друже. Завтра, як кінчиться вся історія.

Нарешті він заснув.

Тоді я тихо, мов тінь, підвівся з свого місця. Чоботи я навмисне скинув, ще як лягав спати. На самих пальцях я пройшов кімнату, підліз до чемодана. Дихання мені перервалося. Серце калатало неможливо голосно. Я приклав до чемодана вухо, немов я міг щось почути. Та я нічого не почув. Звідти відповідала мертва таємниця. Тоді я озирнувся на ліжку і став поволі підіймати чемодан. Дивно! Він здався мені страшенно тяжким. Тим часом я ж знаю, що крім торта в ньому є тільки повітря — більш нічого. Може, мені здалося? Треба перевірити. Я знову взявся за чемодана. Але в цю мить Антоша рвонув голову з подушки:

— Назад! Застрелю на місці!

Я відскочив до столу й мимохіть зняв руки догори.

— Та чого ти? Хіба я беру, чи що? Ну, хотів попробувати, яке воно, — чи важке.

— Гляди, щоб земля тобі не була важка. Лягай!

Я ліг. І якось, ніби в воду впав. Заснув. Спав до другого дня. До обід, після обід, майже до вечора.

* * *

*

Коли я встав, Антоша сидів уже коло столу і щось підраховував на клапті грубого синього паперу. Я подивився на нього тупо, щось пригадуючи. Я ніби спав три доби підряд. Нарешті, я пригадав. Але чому це в кімнаті темно? Що це, ранок? Вечір?

— Друже, що ти робиш? — спитав я згодом.

— Я підраховую, скільки приблизно ми зберемо, — відповів він так, ніби між нами нічого не трапилось.

«Ну, добре», — подумав я.

— А що це, Антошо, — ранок чи вечір?

— Який ранок? Вечір, братішко. Взувайся, будемо йти.

За півгодини ми вийшли. Антон сам ніс чемодана з тортом і при тому вдавав, що він легкий, як пір'їна. Уже

перед самим будинком колишньої гімназії він узяв мене за плече вільною рукою і тихо сказав:

— Ти будеш при мені, як член комісії. Та гляди, щоб на лиці в тебе не було якого метафізичеського виразу, як придивишся до торта.

Я, не роздумуючи, кивнув головою, ми увійшли в будинок.

Публіка почала збиратися. Командир Ключка виконав свою обіцянку — прислав музикантів. Войовничі сурми наповнювали помешкання важким трепетом. Стільці швидко вкривалися людьми — жінками, мужчинами в піджаках, молоддю і навіть старими. Я помітив, що на дверях перевертують квитки.

— А кому будуть гроші за квитки? — спитав я мого друга. Він глянув на мене, як на безнадійного.

— Як? Ти не догадуєшся? Ми перекажемо їх телеграфом за кордон генералові Врангелю. Але що там тих грошей? Головне — торт.

Більше я нічого не питав. У залі згустилося повітря. Галас і гамір зростали щохвилини. Люди квітли в шумі й звуках маршів. Щоби їм наливалися кров'ю. В очах перебігали вогники. Пахло вже пудрою, навіть іще гостріше — одеколоном, духами, весною, нарешті, чорт забери! І влившись у цю схвильовану юрбу, я ще раз і ще раз сказав собі: Антон Гвоздь — це геній. Як приємно бачити ці обличчя, на яких горить нетерпіння.

Мені пригадується, що перед тим, як почати танки, хтось виступав, хтось співав і хтось декламував. Словом, це був таки справжній вечір. А потім ударила перша команда.

— Мазурка!

Зала стрепенулася, як від магніту. Хтось навіть вибіг на середину зали й закричав, розштовхуючи публіку:

— Назад! Круг! Круг! Ле кавайе ангаже во дам пур ля мазурка!

Антоша сидів у цю хвилину за лаштунками на чемодані з тортом і часто поглядав на годинника.

В залі затихло. Музика різнула мазура. Серця всім підстрибнули живим сріблом, і за кілька хвилин помешкання гуло, стогнало і шкварило, ніби ці ноги не знали «дерев'яшок», а на таліях, що зараз кружляли й підскакували, ніколи не висіла сіра лантухова «мануфактура».

Вальс.

Краков'як.

Па де-катр.

Коханочка.

Хіявата.

Па д'еспань.

— Ле дам ангаже во кавайе пур ля краков'як. Пур ля краков'як! — гукав розпорядник танців. Це був природний, справжній розпорядник танців. Його ніхто не обирав, він сам виринув з публіки і почав командувати. Спочатку в нього була чудова зачіска. Чуб йому блищав по обидва боки проділу, немов його було полаковано. Тепер він розтріпався, маніжка трохи висмикнулася, камізелька взялася брижами, але він літав по залі, як справжній арлекін.

— Пур ля венгерка! Пур ля чардаш! Пур ля бальний козачок! — гукав він до хрипоти, до саможертви.

Нарешті, публіка змокрила.

Затомилася.

Тоді Антоша когось покликав і сказав:

— Перерва.

Той метнувся до зали. Піймав розпорядника. Розпорядник нахилив одне вухо.

— Медам! Граждане! Товариші! Перерва! Ассее ву! Перерва, сіль ву пле.— І саме в цей час прийшли військові. За лаштунки прибіг командир Ключка.

— Гвоздь! Де торт? Пора починати лотерею.

— Пора,— сказав Антоша і штовхнув мене ліктем.— Виходь на естраду, оголошуй як член комісії.

— Що оголошувати?

— Так і так, буде розиграш торта, редкость у такий час. Іди.

Я вийшов. Публіка сиділа вже на стільцях, які всяк собі приносив з коридору, з других кімнат. Передо мною сиділо море людей і хвилювалося білими хустиночками. Я обвів їх очима і почав:

— Товариші! Діти безневинні — голодають. Зараз буде ко... (я хотів сказати «комісія», але вимовив): буде кожний мати можливість узяти участь у розиграші торта...

— Торта! — прокотилось по залі.

— Ах...

— Так, торта,— ствердив я, дивлячись у сотні розширених очей, у сотні ротів, що розкрилися назустріч моїм словам.

— Торт буде розіграно зараз. І хто бажає виграти в

І. К. Микитенко в студентські роки. Фото 1923 р.

такий час торт, редкість, будь ласка, приготуйте гроші. Торт зараз буде розіграно! Зараз...

Я не знав, що треба казати далі. Але я бачив, як від кожного мого слова розширені очі фосфорично блискали, як термометр загального настрою підстрибнув, нарешті, до найвищого порога. Тоді я ще раз сказав:

— Торт...

і нетерпляче оглянувся в той бік, звідки мав з'явитися Антоша.

Він з'явився. Спочатку з-за лаштунків випливали руки, що тримали коробку, потім увесь Гвоздь вийшов на естраду і урочисто, повагом проніс свій скарб до столу, що стояв посередині.

— Торт! — крикнули в перших рядах. І вся зала раптом заніміла. Скільки безумного бажання відбилосся тоді на обличчях! Чи пам'ятаєш ти, мій друже, Антоне Гвоздь?

Ти сказав, подумавши дві секунди:

— Мільйон. Хто більш?

І перший же ти поклав на стіл останній «деньзнак».

Хвилина проходить у мовчанні. Я давно зійшов зі сцени, сиджу між публікою і стежу — за виразом твого бородатого обличчя.

— Не будемо губити дорогого часу, — кажеш ти через дві секунди. — Хто більше... Ра-аз...

— Мільйон сто... — чується голос.

— Мільйон сто двадцять п'ять...

— Мільйон сто тридцять, — закричали із двадцяти місць.

— Півтора! — крикнув командир Ключка.

І «деньзнаки» почали лягати на стіл пухкою купкою.

— Півтора! — голосуєш ти. — Ррр...

— Мільйон шістсот...

— ...сімсот...

— ...вісімсот...

— ...дев'ятсот...

— Два!

— Два сто!

— Два сто сімдесят п'ять...

— Двісті. Триста... П'ятсот...

— Три!

— Ррр...

«Друже! Ти надаремне ведеш це грізне «рр...» ніби хочеш сказати «раз». Ти не хочеш сказати «раз». Ти знаєш, що робиш.

Публіка почала забувати себе. Ті, хто спочатку тільки дивилися нервово, вже давно посилають руки в кишені, в гаманці, в ридикюлі...

— П'ять...

— Десять!..

— П'ятдесят!..

— Хто більше? Р-рр...

— Сімдесят п'ять!..

— Р-р...

— Сто!!

— Р-р...

Ах, Антошо! Помру — не забуду. Ти підкорив собі юрбу, ти забрав у неї всі «деньзнаки», що вона принесла з собою на «танцюльку». І коли ти побачив, що вже треба кінчати, ти гукнув:

— Сто мільйонів! Р-раз! Д-д-ва...

Тоді вискочив розпорядник танців, що приберіг останні сто тисяч, і блідий і мокрий ледве промовив:

— Сто мільйонів сімдесят п'ять тисяч...

— Сто мільйонів сімдесят п'ять тисяч, — кажеш ти, збираючи від нього гроші. — Рр-аз! Д-д-ва! Сто мільйонів сімдесят п'ять тисяч трр...

Публіка злилася в одну істоту. В одну муку.

В одну тремтячу душу.

Хтось стиснув мене за плече безумними пальцями...

— Невже він?? Невже він?? Ах! Води! Води!

(Хтось знепритомнів. Але ніхто не звертає уваги).

Розпорядник танців стоїть біліший від своєї маніжки, на яку йому капає піт із підборіддя. Здається, він переможець.

Раптом підводиться Ключка.

— Сто мільйонів сто тисяч!

Публіка захлинається... Мені здається, що їй нестаче повітря. Я відчуваю: якщо в Антоші щось не чисто, тут може статися трагедія. Юрба вже не юрба. Вона вже стоголовий звір. Він тяжко дихає, немов збираючись кинутися на здобич. Розпорядник танців — їхній розпорядник. Але командир! Командир... Що він собі думає, цей командир?

— Швидше! — кричить чийсь голос. — Швидше кінчайте. Чуєте? Ш-швидше, вам говорять!!!

— Трр...

— Сійте! Сто мільйонів сто двадцять п'ять тисяч, —

стогне розпорядник танців і кладе останні двадцять п'ять на стіл.

Антоша зблід. Чого? Чого ти зблід? Віддавай швидше розпорядникові танців торт. Він його заслугував. Він виграв. Чого ж ти тягнеш?

— Сто мільйонів сто п'ятдесят тисяч! — гука в цю хвилину Ключка і кидає на стіл двадцять п'ять — також останні.

Розпорядник падає на стілець, як труп.

Публіка дійшла останнього ступеня. Якщо зараз торт дістанеться командирові Ключці, Антошу розірвуть. Я це відчуваю і підводжусь, наче мене підіймає якась невідома сила. Антоша обводить очима залу.

— Р-раз!.. Д-два!!! Трри!!! — гримить його сталевий голос.

Публіка зривається з місць. Божевільно простягає руки. Антоша згрібає гроші й сходить у залу, скакає через рампу. А командир Ключка вибігає на сцену і хапає в свої руки коробку.

— Бере!.. Бере!.. (Публіка зараз когось розірве).

Але командир Ключка не хапає, він справді бере і так само, як і я, не зразу може її підняти. Йому горить обличчя. Ха! Він не може підняти... Торт такий важкий... І раптом командирове обличчя розпливається в неможливо широку посмішку. Він шукає очима Антошу.

— Гвоздь! — гукає він. — Скільки тут фунтів?

— Тридцять вісім, — відповідає Антоша.

— Макуха? — питає знову Ключка.

— Да, — відповідає Антоша.

— Яка?

— Обнаковенна. Свиріп'яна, — подає Антоша останню відповідь.

Тоді командир Ключка виймає з коробки макуху і, замахнувши над кудлатою головою своїми сильними руками, пускає її чимдуж у залу, в прохід між рядів — по підлозі.

«Торт» падає, мов камінне колесо котиться між рядів і гуркоче:

— Гур-гур-гур-гур...

Раптом публіка зрозуміла. Раптом вибухає велетенська електрична розрядка.

Стіни дрижать від реготу. Я боюсь, що вони впадуть на наші голови від цього стрясіння. Я шукаю Антошу.

— Що ж тепер?

Антоша виходить наперед. Глянувши на нього, зала гримить ще дужче.

Тоді він кланяється самою бородою, немов каже: «От! То ж таке одколоть. Аж невдобно слухати». Ні, він каже інше:

— Громадяни! Товариші! Від імені Комітету дітей дякуємо за...

— Торррт! — лягає зала.

Антоша зробив знак музикантам і страшенно ввічливо й поважно сказав:

— Дайош польку!...

* *

*

Ах, мій чудний Антоне!
Вогонь і Гвоздь.

1928 р.

І ДІОТ

Ви кажете: холоуї плюс ідіот. А, прошу, ви знаєте, що ідіоти теж різні бувають? У тім то й річ, що різні бувають на світі ідіоти. Хіба ви не знаєте, що іноді людина, яку вважали довгий час за дуже розумну, принаймні, досить розумну, дотепну і головне хитру, і навіть дуже хитру, може потрапити в такий стан, що тільки й лишається сказати про неї: ідіот! І більш нічого не лишається про неї сказати.

Маю на думці історію, що трапилася з моїм знайомим, навіть сусідою і, можна сказати, кумом, і кумом не в розумінні сучасного кумовства, а в розумінні справжнього кума, цебто кума старої, дореволюційної якості.

Людина поважного віку, цілком поважного, одружена, має трійко дітей, перша жінка померла одразу ж по Жовтневій революції, і від чого померла? Сміх. Від якогось дурацького вдару в мозок, хоч це зовсім не був локальний удар саме в її голову, а загальний, я б сказав, генеральний удар у всі недотепні голови, які тільки не зуміли своєчасно присісти чи в інший спосіб уникнути згаданого вдару.

Здається, якийсь матрос потоптав їй фікуси, ви ж розумієте — під час революції чого не буває. Під час революції, знаєте, все може бути. В кожному разі, мені пригадується — фікуси.

Але, прошу вас, якісь там дурацькі фікуси, коли вже націоналізували й будинок, і невеличку шахту, — чи варто було завдавати собі клопоту через якісь, даруйте на слові, фікуси? Я гадаю, не може бути двох відповідей. Але хто зрозуміє жінку? Цей філософ ще не народився.

Отже, вона так оскаженіла, що того ж таки вечора й пішла «ад патрес», словом, як кажуть, дуба дала.

Ну, дала дуба, гаразд. Іван Семенович, не будь дурень, візьми та й підхопи собі молоденьку подругу дальшого свого життя. Так і назвав: Пупонька. Очі — таким чортом і, крім того, отут родима цяточка, там се, там те — писанка, стерво, а не дівчина. Власне третього хлопчика вона йому й подарувала щось місяців за чотири по одруженні. Темпи, знаєте, надзвичайні. Я, ніби, ухилиюся трошки. Але це, прошу вас, дуже важлива деталь. Діти — наша надія. Діти, коли хочете, все. Це — піонери майбутнього.

Ну, Іван Семенович прекрасно знав, що наш спільний патрон і хазяїн, Геннадій Павлович Кустодієв, від'їжджаючи перед двома роками до революції за кордон, вручив мені всі повноваження і разом усі турботи й клопоти за свої копальні. Скажіть, будь ласка, який секрет. Хто цього не знав?

Отже, я дуже сумлінно взявся до справи. Не знаю, як на вашу думку, а на мою, то вже прошу вас! Перервись, трісни, зійди парою, а виправдай хазяйську довіру. Бо що таке хазяїн, але так, щоб без політики, антерну? Хазяїн — це твій пан, ти — його собака. Дуже просто. Останнє дозвольте мені навіть підкреслити: собака. З мене ніколи не був нудний філософ, а навпаки — завжди практик. І скажу просто: якщо з тебе собака вірний, незрадливий, відданий, собака хазяйський, а не приبلуда, то вже одне це значить, що в тебе завжди щось та є в череві, ніколи не ходиш голодний. Ми, матеріалісти, не можемо міркувати інакше.

Так-то.

Геннадій Павлович Кустодієв виїхав, коли б не збрехати, влітку тисяча дев'ятсот п'ятнадцятого року, і виїхав саме до Франції. Прекрасна, знаєте країна, Париж, Марсель, а також Шампань, тонке поводження. Одне слово — тендіт. І не встиг я надіслати йому річного звіту за шістнадцятий рік, як ось на початку сімнадцятого шарах вам — щастя в хату, як каже народна мудрість. Спішний лист.

Без зайвих слів: продай копальні і все до пня, гроші бережи до окремого розпорядження.

Боже мій, який несподіваний лист, який дивний. Копальні давали прибуток. І мало сказати прибуток. Це були золоті копальні.

Але що зробиш? Хазяїн велить, ти виконуєш. Не слід потурати серцеві, хоч воно тобі сходить кров'ю, коли продаєш копальні. Раз сказано, виконуй.

Але скільки ж дають? Сто тисяч золотом... Соромно сказати. За такі копальні, грабіжники! Та за такі копальні, якби спокійно продавав, триста можна б узяти, півмільйона!

Одначе продав за сто: листи з Парижу один за одним. Негайно, негайно. Я плакав, як сукин син. Що я?! Жінка, діти плакали. За батьком так не плакав.

Продав.

Аж тут — трах! Лютий місяць. Революція. І от вам, значить, революція — будь ласка: ще один зайвий доказ — що то значить хазяїн. Все. Не продай я вчасно копальні, zostавив би хазяїна без копійки і, ясно, без копалень.

А повинен я сказати, що з Геннадія Павловича була надзвичайна людина. Можете собі уявити? Здається, одного вершка бракувало до семи футів. Колосальний. Руки, знаєте, як лопати. Густа волосня, чорна густа волосня на пальцях, короткі, дебели нігті, іржу виколупував. Зуби — кожний зуб, мов долото. Нарешті, голос! Я не чув ніде такого голосу. Вийде, бувало, ранком на двір, кахикне, чи там що інше, так, повірите, мені на копальні чути — дві з половиною верстви. Надзвичайна людина. І працювали ж як у нього!

«Ледарі, ви, — каже, — сусвітні. Грабіжники. Я годую вас, а ви збільшення платні вимагаєте? Вон з копальні, сам працюватиму». І рукава засукує.

Впливало. Зараз усі ставали до роботи і навіть за зменшену платню. Ніяких страйків.

Тітка в нього була. Дуже любила конваларія маяліс — сердечні краплі чи од геморою, не знаю. Але тітка! Двох мужчин однією рукою підіймала. Не знаю чи правда, але тринадцять разів була замужем і ніби всіх прогнала. Раз пожартувала була з шахтарем, той, бачите, хотів поглузувати з неї.

— Нездужаєте, — каже, — Конваліє Ларивонівно? — Її Конвалія звали.

— Ох, — каже, — голубе мій, нездужаю. Ох, важко мені, — каже. — Та так, знаєте, за пупа взяла сердегу, підняла над головою і кинула. Чудово. Тільки хекнув і вмер. Отака богиня.

— Вип'ємо, Генашо,— каже вона раз до патрона.

— Вип'ємо, тьотю. Чом не випити.

Сіли і за годину сулію горілки вдвох укутали. Два з половиною літри, молока стільки не вип'еш. Ну, словом, надзвичайні люди.

А Пупонька — це була позашлюбна патронова доня. Набув він її з якоюсь зовсім випадковою штабс-капітаншею 57-го Модлінського полку, а та візьми та й махни в закордонні мандри з якимсь Розкукуєвим, чи Розлюлюєвим — купчик, першої гільдії. Словом, як водиться поміж жінок. А Пупонька зосталася.

Однаке Іван Семенович теж не дурень. Як не є, а патрон мав щось та одписати цьому чадові, Пупоньці.

Ну, добре.

Спродав я копальні. Сто тисяч золотом! Ви уявляєте?

Повний кабінет мішків. Золото скрізь. Золото в повітрі, золотий порошок. А все інше — прах. Ув очах золото! Сльоза тече — золота сльоза.

Моральне задоволення, воно більше важить і дорожче від будь-якого іншого. Зробити людині приємність і якій людині! Врятувати хазяїну скарби, догодити йому й почути слово похвали,— це річ високої якості. Словом, я плакав, як сукин син, це вже я сказав.

Але прошу вас, настає революція. Не так-то легко вдержати у своїх руках сто тисяч золотом. Мўка, уявляєте собі?

— К чорту! — говорить мені Іван Семенович.— Поділилось та й по всьому! Він заїхав світ за очі, а ви, куме, повинні ризикувати через його гроші? Поділилось.

— Ні, голубе, не випаде.

Ви уявляєте? Який цинік. Га? Нічого собі комиз, поділилось!

— Куме,— кажу.— Забудьте про золото. Його нема. Це міф. Це — легендарне золото. Його ніколи в нас не було. Золото патронове. Тільки патронове. І завжди патронове. Хрест!

І, знаєте, перехрестився.

— Дурень ти,— каже Іван Семенович.

— Зате,— говорю,— чесний.— У груди себе вдарив.— Хазяїна не продам, не обдурю, не зраджу.

Запекло, прошу вас, коло серця. Як можна зрадити хазяїна? Свого, законного, справжнього хазяїна!

Ніколи! І ще раз — ніколи. А кум своєї...

Важко, ні, до того ж важко мені було з тим золотом. Продукти, прошу вас, подорожчали, життя собаче. Ні спокую, ні надії. Ніч, темна ніч, зоря не тече в небі. Кара господня, а не життя.

І от, зайшов якось я до вечірні, помолився. «Ну,— думаю собі,— каюк. Тільки, щоб кум не знав, Іван Семенович тобто».

А він мені мало не щодня права свої доводить.

— Раз,— каже,— те, що Пупонька безумовно має законні претензії на спадщину. Це раз. А друге, що й я ж вам, Семене Миколаєвичу, не чужий. Життя прожить — не поле перейти. Я ж не припускаю думки, що ви замахорите всі гроші, не поділитесь. Ви ж не ідіот, куме, щоб наражати себе на клопіт та небезпеку. Шутка сказати! Я ж вам голову прогризу. Я, нарешті, знайду дорогу, куди слід, щоб вивести такого супчика на чисту воду.

Це вже було задужо.

— Ну,— говорю,— Іване Семеновичу. Знаєте,— говорю.— Це вже, знаєте, чорт знає що. По-перше, ви, припустім, теж не ідіот, щоб не зрозуміти однієї зовсім простої речі: не поділю я, от і все. Ні з ким не поділю. Ні з кумом, ні з сватом, ні з братом. Платон мені дорогий, а істина дорожча. Не поділю! Зрозуміли? А по-друге, Пупонька заробляла,— говорю,— ці гроші? Ідіть, будь ласка, прошу вас, ідіть, прошу, заявляйте. А тільки грошей у мене — фіть! нема... От і все.

— Де ж вони,— каже,— поділися?

— Де? Чудна ви людина, Іване Семеновичу. І розумна, здається, а таке питає. Ха! Де гроші? Хто ж таки питає, де гроші? Нема, от і вже. Будь ласка!

Не повірив. Прийшли з ним до кабінету. Обдивилися. Немає ані п'ятака. Трьох копійок нема. В їдальню. Нема! В дитячу, в кладову, до вбиральні пішли...

Ну, хоч запали, а хоч би тобі злот. Ніде й не пахне золотом. Ніби його ніколи тут і не було. Ніби то був золотий сон, легенда, міф, золота мрія. Фіть! Розвіялась і нема.

Став тоді Іван Семенович посеред кабінету, побілів, за серце вхопився і так, знаєте, пошепки, ледве чути, закричав. Усім своїм еством, усім життям закричав.

— Мерзотнику! Ти переказав золото за кордон? Хазяїну? Уб'ю холоуя!

І впав.

Лежить, губами ворухнути не може, пальцями не ворухне, тільки очі безумні стали. Дивляться вони на мене, все серце мені перевертають. Така динаміка. Білки налилися, жилки червоні, страшно дивитись.

«Нещасна,— думаю,— Пупонька. Це ж Івана Семеновича не інакше, як параліч ударив...»

І вгадав. Одвезли ми його додому, поклали. А він — непорушний.

«Тепер,— думаю,— ти нічого мені, куме, не зробиш, я вільний. Господня воля. Як сказав поет — «мені час тліти, а тобі цвісти», так от якраз навпаки вийшло.

Почав я з своєю родиною трохи спокійніше жити. А потім знову — як закрутило...

Од Геннадія Павловича більше ні слуху, ні послуху. Що вже намучився я! Приїде чи не приїде? Перестраждав скільки, пережив. Де він, як там йому. Чи вмер? А тут ще новий клопіт. Яким чином, яким способом, яким, на рещті, робом, не знаю, пройшла чутка, ніби я, розумієте? Ніби я спродав комусь копальні й переказав за кордон сто тисяч золотом. Переказав за кордон — одна версія. Друга — здав більшовикам. І третя версія — приховав золото, закопав золотий фонд, капіталіст, ворог народу, ви собі уявляєте.

Агенти, чека. Таке пішло! Трусять мене, в погребі шукають. Не міг же він переказати за кордон! Як же він міг переказати, як тоді вже була революція? Золото мусить бути в нього. Золото десь тут, десь закопане.

А може, зрештою, і не закопане. Може, його взагалі не існує в природі. Боже мій, чого тільки не скажуть під час революції. Можуть сказати, що ви закопали свою власну голову, своє сумління, що ви закопали чорт знає що.

Посадили мене в підвал. Сім'я голодна. Мені загрожує найвища кара. Зблід я, схуд, на мерця схожий став. Загубив пуд дванадцять фунтів. Але твердо стою на своєму.

— Не продавав, знать не знаю, золота в мене ніякого не було, нема і знаю, що не буде. Я людина найманої праці, наймит і от вам омнія меа. Все життя мене експлуатували. Кустодієв так, дійсно, Кустодієв капіталіст. Я ж пролетарій, хочу жити і працювати з радянською владою, і тільки з радянською. От і все.

І випустили.

Боже мій! Вийшов на сонце, на свіже повітря. А повітря чисте, чистий такий більшовицький воздух. Дзвінь у природі — ясна та прозора. Іду — хитаюсь. Пташка защебетала. Деревя розпукуються. І кожна тобі травинка, і всяке зело таке миле, таке зелене. Став я, за паркан тримаюся і плачу. Ну плачу ж, як сукин син. Гірко стало. За що? Кому я що винен?

Приходжу додому. Жінка знепритомніла, діти в крик. Батько воскрес! Батько воскрес! Воїстину воскрес. Бо знаєте, що таке батько? Батько це, коли хочете, все. Батьком усе тримається.

Сів я до столу. Подивився. Бідність же яка...

Коли це, не минуло й півроку, дістаю посаду!

Все забулося, все минулося. Республіка потребує людей, що знають своє діло. І от Семен Николаевич Барабола теж має місце на радянській землі. Має роботу. Має гроші! Одиссея, прошу вас, чиста одиссея.

Живу, працюю, як сказав поет.

Тихим вечером засвітиш світло, сядеш, сім'я навколо тебе, самоварчик закипить. Ну чим не життя? Минає рік, другий, п'ятий. Мануфактура з'явилася. Халву почали виробляти, як і за мирного часу. Живеш собі, як і справжній трудяка. Одробив, одсидів на посаді і душа спокійна. Обов'язок перед державою виконав. Рівновага на душі, гладінь.

Тільки іноді — нема, нема та й колупне в серце. Мороз по шкірі пройде. Заплющиш очі, страшно стане...

Раз таки пішов і звідав кума. Він трохи підлікувався. Можна було зрозуміти, що він, власне, хоче сказати. Гірко так ворухнув губами, докірливо промовив:

— Випустили тебе... віддав їм золото... за пайку... без мене... кум!

Защеміло мені серце ще раз. Але що я міг йому сказати?

Так і пішов додому з важким настроєм.

Сидимо за самоварчиком. Вікна фіраночками позатуляні. Мовчимо. І от дружина моя, прекрасна, знаєте, жінщина, помовчала так і питає:

— Сеню, скільки це вже років, як Геннадій Павлович виїхав за кордон?

Довго я не відповідав їй. Потім замислено так одказую:

— Дев'ятий рік пішов... Але чому ти про нього згадала?

— Та так,— каже,— згадалося...

І в цей момент, прошу вас. Клац! — у двері. Чиста Шехерезада. Ми так і прикипіли. Сидимо, не ворухнеться ніхто. А серце мені тук-тук-тук... Зблід я, наче перед страшним судом.

— Хто там? — питаю, нарешті.

— Відчиніть,— одказує глухий, низький бас.— Відчиніть, Семене, це я.

Жінка знепритомніла. А я підійшов до дверей, одчиняю. І от увиходить обшарпана, стара, бородата людина.

— Кого вам треба? — питаю.

Подивилась на мене людина, сіла до столу та так одним словом мене й рубонула:

— Тебе, Семене.

— Хазяїне! — скрикнув я не своїм голосом.

Так, це був хазяїн. І от, будь ласка, що тут ще можна сказати? Це був Геннадій Павлович Кустодієв, в одязі старця, в чоботях жебрака і з сріблом у волоссі, замість золота, що дзвеніло колись у його кишнях.

Довго ми так сиділи. Ніч минає, а ми про незначущі речі розмовляємо. Нарешті кожний нерв до краю напружився. Тоді Геннадій Павлович тихо поспитав:

— Ну, що ж, Семене? Як же справи?

І замовк. Дивиться на мене й мовчить. Туман ув очах. Вогкість. Ну, прошу вас, незносна картина.

Тоді я вислав усіх із кімнати, підняв одну планочку з паркета і дістав звідти бокал. Підніс його на світло. А він так і бризнув іскрами. Були в ньому діаманти, якраз на сто тисяч карбованців три чверті бокала діамантів.

Поставив я їх перед хазяїном.

— Ось,— кажу,— моя відповідь.— І весь захолов. Уся кров мені захолола. Емоція — неможлива.

А він висипав діаманти в пригорщ, дивиться на них, не моргне. А скільки я на них дивився отак довгими ночами! Очі безумні, руки тремтять, слова не може вимовити. Потому загорнув діаманти в хусточку. Сховав.

— Як же це ти? — питає.

— Не турбуйтеся,— одказую.— Я вже знав, як треба робити. Золото перевів на паперові гроші, а як вони почали падати — купив діаманти...

Встав тоді Геннадій Павлович, дістав із кишені сто карбованців.

— На,— каже,— бери за вірну службу.

Поклав на столі і вийшов. Саме така пора, зоря потекла в небі. А я стою і плачу, як сукин син.

«От і все,— думаю.— А кум же, ідіот, до паралічу дійшов, гадав, що я по-холуйському оддав хазяйське добро державі — за пайку, за якусь там, прошу вас, пайку! А може б її ще й не дали. Звідки людина може бути певна?»

Так-то. Різні бувають на світі ідіоти. Плюс холуї.

Січень, 1930 р.

ПОВІСТІ

АНТОНІВ ОГОНЬ

I

— Вставай, брате-камерад! Гей, чуєш ти? А глянь, він спить, як той кінь. Потяг стоїть десять хвилин. Вставай, чорт! Станція Помішна...

Той, що так гукав на цілий вагон, торсаючи свого товариша, був чубатий здоровецький паруб'яга в добрих чоботях, у чорній куртці і в новенькому дешевому галстуку під свіжим м'яким ковнірцем. Широке енергійне обличчя його, що дивилося на горішню полицю, де мурчав «брат-камерад», аж кипіло йому обуренням і здоров'ям.

— Проспиш ти, брате-камерад, і царство небесне отак,— сказав він сердито.

Товариш його схопився й почав тикатись по кутках, складаючи в кошики розкидані книжки та інші свої речі.

Це був високий, білястий чоловік, років, може, з двадцять сім, але через те, що він був заспаний і мав якийсь невивірений землистий колір обличчя, він виглядав значно старшим. Він ретельно почав засупонювати кошика, натискаючи на нього коліном, від чого ззаду йому напинались штани, що були дуже витерті й сильно блищали. Вже з самих цих штанів можна було вгадати в ньому людину, якщо й не дуже енергійну, то, принаймні, дуже всидливу й терплячу, яка, може, кілька довгих років добивалася свого в одних і тих самих штанах.

— Пся крев,— мовив він, нарешті, дуже спокійно, навіть мляво і до того ще так, як справжні поляки ніколи не вимовляють.— Чом же ти мене раніш не збудив?

Паруб'яга в дешевому галстуку весело подивився на пасажирів і раптом зареготав:

— Го-го-го! А щоб ти пропав! Оце добрий лікар. Та тобі няню треба. Як же ти будеш без мене? Хто ж тебе будитиме?

Пасажири й собі засміялися, а той, білястий, трохи занепокоївся, наморщив лоба й почав навантажуватися кошниками та пакунками:

— Ну? — сказав він і подивився на свого товариша.

— Що день грядущий мне готовить? — спитав той і додав: — Ходім. Проведу тебе. Сьогодні ти вже робиш перший ступінь на terra incognita з дипломом у кишені. Давай, брате-камераде, твої жечі на плечі. Ходім.

І коли вони вийшли на перон, то пасажири почули його молодий, енергійний бас:

— Гей, дядьки! Хто з Кривого? Маєте пристойний заробіток із цього пасажира.

До них підійшов кремезний чоловік у високих калошах, у панамі і в макінтоші.

— На Криве? — запитав він.

— Так, — відповів білястий.

Чоловік у макінтоші зміряв його поглядом і промовив ні до кого:

— Я маю вже підводу. Хоче три карбованці. Може взяти й двох. Дамо йому в такому разі по карбованцю й сімдесят п'ять. Ви згодні?

— Ну, ясно, згоден, — крикнув за білястого товариш. — Поїду не я, а ось цей цілитель недуг. А мені ще машиною шкварити. Ну, прощай, Миколо, давай лапу. Гляди ж... Головне, брате-камераде, не спи. Дуй. Чорт його зна, що там нас чекає. Але треба йти сміливо. А роботи ж там чекає... Роботи... Роботи... Ну, дуй, брате-камераде, дуй! Та не забувай Гупаленка, то й чорт тебе не забуде, як той казав. Все ж таки п'ять років протирали рядом штани на ослонах тієї альма матері. І не спи!

Пролунав другий дзвінок.

Паротяг засичав, як чорний змій, роздув ніздрі білою парою, чхнув і поволі рушив.

— Прощай, Гупаленко, — крикнув білястий, коли той на ходу вже стрибнув у вагон.

— Ого-го-го-го! Миколо, го-го! — відповів Гупаленко з вікна, ще й картузом помахав. — Дуй, брате-камераде! Го-го!

Так розсталися на далекій степовій станції Гупаленко

та Микола Підгаєцький, що оце, скінчивши медицину, їхали кожний собі на відпочинок, а потім і на роботу.

— Їдем,— сказав чоловік у макінтоші й зворушив ногою Миколиного кошика.

Микола ще раз глянув, як зникав потяг, і пішов до підводи.

Вони добре вместилися на возі, але дядько їхав повагом, бо саме випав дощ, і колеса врізалися в м'яку дорогу.

Супутник Підгаєцького витяг цигарницю й запалив. Потім простяг Підгаєцькому.

— Ні, дуже дякую,— відповів той,— не маю, на щастя, цієї згубної звички.

— То дивно. Адже ви, здається, лікар? Принаймні, скінчили оце медичний факультет.

— Звідки ви знаєте?

— Ваш «камерад» сказав, що ви «цілитель недуг». А лікарі мусять палити й проповідувати іншим не вживати цієї отрути.

— Він сказав правду. Але я не палю.

— Дуже розумно робите, дуже розумно,— сказав сусіда, посміхаючись. Він підгорнув під себе добрий жмут соломи, розправив ноги і вже більш не тривожив Миколу.

Сонце почало припікати. Сира дорога взялася теплою парою. Коні, посковзуючись, розмахували хвостами й хропали. Їзда була тиха і досить важка.

Микола мав звичку міркувати про себе. І тому, коли його супутник почав дрімати, він міркував:

«Це дуже добре, пся крев, що я вже скінчив... І що мені двадцять сім, а не тридцять сім, припустім, чи скільки там — це теж незле. Наш вік — то є короткий вік. Такий короткий, що людина не встигне гаразд круг себе обдивитися, щось помислити, ба й щось удіяти, як її вже й нема».

І, так промовивши, він спускав гарячі повіки, немов би зачиняв за собою віконниці, ховаючись у тихий морок.

— Ньо-о ж ти, патика! — погукував дядько на борозню.

А Микола собі міркував:

«А ці п'ять років, що я вчився на лікаря, то хіба ж бачив їх або я їх відчув? Отак, наче водою спливли. Тепер лише підчитуй собі потроху... А життя, то ти візьми його до рук, як ті віжки від баских коней, та й потроху попус-

кай, потроху. Мовляв, і не розганяйся так, щоб не стяминвся, коли й приїхав».

Отут він довго дивився на левів, що поважно пливли ген-ген по небу, замітаючи його сніжно кудлатими своїми гривами.

Як перекотили за могилу, коні пішли тюпця, гарба за-торохтіла і веселіше пострибала вже по сухій дорозі.

Миколин сусіда прокинувся і знову палив і поглядав іноді на Миколу через носа, випускаючи в бік тоненькі струмочки диму.

Він мав уперте підборіддя й сірі котячі очі, що світилися чи то іронією, чи то підозрінням. Вигляд мав напрочуд здоровий, ведмежі щелепи ходили йому, як брама, коли він розмовляв. Дивлячись на нього, Підгаецький відчув незрозумілу ненависть і заздрість. Невідомо чому, саме заздрість.

Сусіда виплюнув із зубів цигарку, дістав із чемоданчика шматок пирога й почав їсти.

— Маєте, може, призначення до Кривого? — раптом запитав він досить непривітно, коли вже під горою зазеленіло містечко.

— Ніякого.

— А що ж робитимете?

— Нічого поки що. Треба тим часом обдивитися, відпочити.

— До брата, значить?

— А ви ж це хто такий, що знаєте?

— Я? Я знаю. Хо-го, будемо ще з вами зустрічатись, колего Підгаецький, коли так.

Останню фразу промовив уже майже весело. Очевидно, відповіді Миколині його потішили.

— Адже ваш брат Слав Підгаецький?

— Ви його знаєте?

— А другий брат Кость?

— То ви, певне, свій чоловік у Кривому?

— Як бачите.

— У них все гаразд? Не знаєте? Я дуже давно був. Кілька літ.

— А що їм стане? Ну розкажіть же про університет. Як там у вас тепер... нові порядки?

— У-гу, я знаю тепер, хто ви,— перейняв його Підгаецький.

— Можливо.

— Ви лікар із Кривого.

— Він. Доктор Кранц.

Дядько раптом засмикав віжками, засовався на полу-драбку й луснув борозню батожилном.

— Ну ж, ти... боїшся!..

Потім таки не витримав, повернувся до пасажирів і запитав Кранца:

— Так це, значитьсья, ви лічили, тобто, мою невістку Хвеньку, що, тобто, ногу одібрало після апаратії?

Кранц покопирсав у зубах соломинкою, сплюнув на до-рогу й відповів:

— Поганяй, поганяй!

Дядько крутонув головою, нараз повернувся до коней і знов оперіщив бідолашну борозню.

— Пішла ж, ну! Ще й боїться...

Микола потроху почав розповідати за інститут. А Кранц слухав та все дивувався.

— О, ні! Не так колись було. Ну-ну, порядочки!

Потім дещо він розповів із життя в Кривому, про зна-йомих тощо. Але то були оповідання, повні скептицизму та іронії.

— Почнете працювати, то побачите, що то за втіха ма-ти справу з цими... громадянами. А інші втіхи... то їх тут, знаєте, свого часу махновці позабирали...

— То, звичайно, як до життя підходити,— говорив Ми-кола,— бо то є дуже складна річ.

— Ще б пак! Але все це, здається, не дуже вас обхо-дить, бо ви, я бачу, філософ,— сказав, посміхаючись, Кранц.

Криве зовсім було близько. Навколо вже торохтіло роз-таборене по-літньому життя. Перегукувалися людські го-лоси. Після дощу потужно пахло свіжими соняшниками та свиріпою. Микола дихав на всі груди, випинаючи їх назу-стріч веселому вітрові.

Десь виривалася в повітря несподівано висока й енер-гійна лайка.

«А навколо таки силенна сила цікавих... ну, ландшаф-тів, чи як ці німці кажуть. Що не кажи, а революція, пся крев, порозмальовувала їх так, що неабияк,— думав собі Микола.— Є, є цікавого. Аби лиш не проскочити повз... Оглянешся, мовляв, а позад тебе такі духовні малюнки, що були аж горіли, видко, та вже линяють. І ти линяєш. От і посмикайся тоді. Гм...»

— Та но-о ж, ти, зрадунайська! — стомлено гукав дядько.

Вони в'їздили в містечко.

Кранц устав біля лікарні. На прощання він сказав:

— Певне, будемо бачитись? Вам же цікаво одвідувать мою лікарню?

Підгаецький мляво потис йому руку й так само відповів:

— Я гадаю. Поганяйте, дядюшко, он туди...

Потому гарба під'їхала до воріт.

Це були сірі сторчкові ворота з великою клямкою біля хвіртки — спокійні й поважні. За такими ворітьми завжди відчувається чисте подвір'я, повне всякої живності.

Тут мешкала родина Слава Підгаецького, дуже відомого фельдшера — на все Криве. Можна сказати — спадкового фельдшера. Колись ще їхній дід, повернувшись із довгої служби цареві та вітчизні, оселився на цьому місці, збудував собі хатку і став лікувати народ, бо в солдатах навчився був тієї медицини. Так і пішли по людях чутки: фельдшер Підгаецький! Як тільки що кому трапиться, так і до нього. Дійшов дід неабиякої слави. Бо таки не тільки людям, а й скотині міг при біді пустити кров, одволати від живота чи запобігти іншому лихові. Потім і його син, щепто Миколин та Славів, та Костів батько, теж вивчився на фельдшера, так само в солдатах. Хатку стару він потім завалив, а натомість поставив пристойний будинок. Славу ж дідову не розвіяв, а ще збільшив її, заслугував і собі вічну подяку кривчан та й далеких слобід та виселків, що навколо Кривого. Своїх синів він теж привчав ще змалечку до медицини. Та тільки старшого Слава й дїждався побачити своїм спадкоємцем. Слав років дванадцять тому закінчив уже школу, таки справжню фельдшерську школу, а не в солдатах, і, проблукавши кілька років по земських службах, осівся на батьківщині — на приватну практику. При цьому й помер батько, не подолавши висипного тифу під час лютої епідемії 1919 року.

Кость, найменший син, був єдиний, що тьмарив батькове трудове життя. Все йому якось не велося.

Микола ж, навпаки, пішов угору. Він таки достукався перед батьковою смертю вступити на медичний факультет, що тоді навіть звався медичною академією. Набїдувався він, зате ж тепер лікар. А скільки він мріяв про це. Доктор Підгаецький — це ж... не фельдшер Підгаецький. Хоч

саме прізвище Підгаєцький бринить чимсь шляхетним. Мабуть, таки давні прадіди були поляки. І хоч давно, ще з діда, нічого польського в родині Підгаєцьких не залишилося, крім прізвища та імені Слав, а все-таки Микола почував ніби якусь приємну зверхність над хлопцями, з якими гуляв ще в дитинстві. Тоді ж він навіть засвоїв собі двоє польських слів. Вимовляти їх добре він так і не втямив, а проте вони вросли в його вдачу навіки.

«Пся крив, воно таки приємно приїхати в гості, скінчивши університета. А як тут Кость? Що робить він, цей ледацюга, що зрадив дідівську традицію й зовсім кинув учитися будь-чого?»

Микола з великою приємністю ступив на затишний ганок, обкутаний густою мережкою хмелю.

Назустріч вийшов заклопотаний Слав у білому халаті — саме приймав пацієнтів. Він так і завмер. За ним вибігла стурбована жінка з малим Вітулькою, потім її сестра, потім подружка сестрина, сухорлява дівчина, що приїхала з сестрою в гості з профшколи. Народу назбиралося, отже, доволі. Нарешті загримів і Кость.

— А-а, професор Підгаєцький! Здоров, здоров! Ах, ти ж! Дивися! Ну!

Всі цілували Миколу по кілька разів, обтрушували його, обдивлялися з усіх боків і говорили всі разом. Дуже були зворушені. А Кость скидав із воза кошики та пакунки і галасував:

— Дуню! Тягни цю премудрість до хати.

Потім Слав покінчив швидко з пацієнтами, ще раз обняв Миколу, і тоді всі повалили до їдальні. Там їли довго і випивали, хоча Микола і не вживав горілки, але його примували для такого свята.

— За здоров'я нашого лікаря! Перед тобою, Миколо, все. Перед тобою... Ах, що там говорити. Щастя людині. І випивали. Одним словом, зустріли його дуже гостинно.

Довго, до пізньої ночі не стихали голоси. І здавалось Миколі, що він гори може перекинути, аби захотів. І всі, не тільки Гупаленко, а й вони, вся родина, кажуть те саме. Навіть якась енергія ніби десь заворушилась, якби саме тоді була й трапилась «гора» — напевно б перекинув.

...Наговорилися й полягали, звичайно, спати.

II

День один і другий пройшли дуже швидко й непомітно. Миколі доводилося по кілька разів розповідати за іспити, за професорів, за театри, за великі вітрини з золотом і шовками, за все, що тут здавалося таким неймовірним і незмінно викликало у слухачів великий подив.

Але потім Кость почав виявляти свою нестриману вдачу, чим справедливо обурювалися і Слава жінка, і сестра, і подружка сестрина, і всі, хто слухав.

— Ну чого ви роти пороззявляли? — кричав Кость. — Ах! ох! ух! Ех, ви ж. Глибінь провінції.

Йому закидали:

— Мовчав би. Теж городянин. Мовчало б краще.

— Ясно. Я — Великий Вигнанець, щоб ви знали...

...из городов бежал я нищий,

И вот в пустыне я живу,

питаюсь жирной пищей...

— Та вже ж. Лсбуряка здоровий. Подивися на нього.

— А ви — тля! Славе, це ж тля в тебе. Де рація вашого існування? Одверто: я ніде її не бачу.

Слав завжди поспішав. Він мав в селі велику практику і не міг через те подовгу просиджувати в гурті. Раз у раз ходив він з великим грушевим ціпком по містечку, довгоногий, з стетоскопом у кишені, що торохтів йому на ході. А ні, то їздив на села на власних бігунках, що в них дядьки перепрягали свої коні, коли приїжджали за ним фургоном.

Слав одмахнувся од Костя, наче од мухи.

— Та замовчи ти, Костю. Не можна ж так.

Але той не мовчав.

— Ну що ж тут дивного? — кричав він. — З якогось там шкарбана професорська порохня сиплеться, а вони ахкають. Ходім краще, Миколо, на Бежбайраки. В поле ходім! Там у Слава пшениця. Ех! Заночуємо на хуторі. До дівчат тебе поведу. Життя! Локомотиви, а не дівчата.

— Пропащий ти, хлопець, Костю. Пропащий ти, пся крев, — говорив йому Микола.

А Кость відповідав гордо:

— Як усі поети!

— Такі, як ти, хіба. Такі пропащі. Поети, що таке поети? Хіба вони здатні на працю?

— Ну, доволі філософії. Ідьмо на Бежбайраки. А потім я вже дивитимусь, на що здатний ти сам.

Звичайно, Микола на таке не міг погодитись. Це було навіть смішно, що той вітрогон так серйозно пропонував подібні речі. Іхати — куди? До якихось дівчат. Ха! Він не уявляє собі, що таке серйозна людина, лікар.

— Ну й чорт з вами, коли так,— говорив тоді Кость і завіюювався кудись через сад понад яругою.

Одначе дуже швидко життя набрало для Миколи найспокійніших форм. Йому давали повну змогу відпочивати. Його не тривожили більше.

І от він лежав собі в альтанці в дитячому плетену возику й розгойдувався повільно в такт своїм думкам...

Рип... ри-и-п...

Рип... ри-и-п...

Рипів возик. А в тому возику стиха шаруділо під Миколою сіно.

Над альтанкою згиналося вишневе гілляччя, навантажене темним соком ягід. Вколо даданів* дзвеніли томливо золоті комахи — хвалу робітному дневі, що одлетів. Удень плодилися й працювали. Пругко сідав вечір. Клав невидиму печать на все, що подіяли люди і що помислили — від зорі і до його неминучого приходу.

Пругко сідає вечір — таємними літерами заводить діла землі в розгорнуту, мов крила, велику книгу Безвісті... Так говорив Кость. Микола, гойдаючись, думає. Спокій.

І раптом за парканом грає в порожню дійницю перший напружений струмок.

Молоко.

Струмочок сикнув із повного, мов той удалий книш, вим'я, долетів до дна, вдарив у дзвінку дійницю і голосно розсипався на дріб'язок. Молоко.

Джі-і-м!

А його вже наздоганяє другий, і за хвилину високо сходить у повітря жагучий танок:

Дж-жім-мі! Джі-м!

Дж-мі! Джі-м!

Дуня.

...Дуня майстерно доїть. У неї струмочки наче граються.

Вона не дурно бере од Слава п'ятдесят карбованців на рік, ще й одягу.

* Д а д а н и — система вуликів.

...Микола чекає вечірнього молока. Дуня приносить по-вен кухоль і ставить на столик. Молоко шумує, піниться, і швидко теплий його запах наповнює альтанку.

Кость тим часом залучає теля. І п'є потім із дійниці. Напившись він пробує голос, декламує:

— Пахучі соки землі!
Гіркий полин і холодна м'ята...
Дух кануперу і любистку!

Незабутні перелази на жовто-синіх грядках, де в'януть останні васильки, де сухе бадилля! І ситі осінні корови в левадах... Тоді, земле, приносиш ти на пухких своїх грудях, на гаптованих у просинь рушниках рожеві внески до надзвичайного кооперативу людськості... І тоді поважно заглиблює трудящий люд пазурі в твої пухкі груди і припадає устами до Твоїх Великих Молочних Дійок!

Ох, пахучі соки землі! —
Гіркий полин
І холодна м'ята...

Кость регоче, як молодий лошак.

— Великий вигнанець, хе! — каже Микола з глибоким скептицизмом. — Було б тобі не псувати повітря в інституті своєю романтикою, а працювати. О, ми дійшли великого терпіння в роботі. Так то ж ми. А от ти тепер співай про великі дійки, доки тебе Слав од них не прогнав іще.

Тим часом Дуня масивно стоїть поруч і каже:

— Пийте, бо прохолоне.

Вона витирає спітнілий, але спокійний вид свій шкаруб-ким рукавом і йде собі геть.

Гуп. Гуп. Гуп. Гуп.

Спокій.

Микола бере кухоль. П'є тепле вечірнє молоко. Воно парує йому на коротких англійських вусиках і м'яко посідає шлунок.

Тоді він думає:

«Слав таки добре влаштувався. Має собі хоч поганеньку батьківщину, оцей сад. Колишні батькові пацієнти, що їх він теж прийняв на спадок, вони так само вважають і його, як і батька колись, за свого «спасителя». Він таки не погану голову має од батька, мій Слав. Вже ж не таку, як той ледащо Кость, що в жодному інституті не міг утриматися, — скрізь чистили. А от Славіві, йому і в господар

стві не погано ведеться: коні, корови, свині, бджоли, ягоди. Гей, і жіночка, мов тая цесарочка, і син Вітулька — такий хлопчисько, що хоч хто, то позаздрить. От син! Мале, в колодочки лише вбивається, але ж розумне. Ото хлопець».

— Вітулько! Туль! Туль! А як ти сьогодні сказав на дядя? Хто дядьо? Хто — питає Микола з альтанки.

Вітулька вибігає на ганок голий, налитий, мов пуп'янок, і дзвінко гукає:

— Зяну-у-да!

— Ха-ха-ха! — ніяково сміється Микола. — Та як, як? Ах ти ж!.. пся крев. Ото вже десь на вулиці почуло та й до мене приклало. Власне, зануда, а не «зянуда». Ну, я ж тебе піймаю. Нашльопаю, ой дам тобі «зянуда».

Але Вітулька зникає за сукнею в матері, що теж рего-чється аж до сліз. Вона така маленька й ловка, а Слав такий довгий, довговолосий, і от, дивн.

«Ні, Слав таки молодець, — думав Микола далі. — Та він собі в оцім благодатнім містечку не фельдшер, а найменше, як приват-доцент. Найменше. Ще я собі на лобі, може, і не одну гулю насаджу, покіль доступлюся такої популярності. А ти ж як гадаєш? Життя — то це тобі не Штрumpfель або якийсь там Бум. Тут тобі геть все на практичних вправах побудовано. Можеш собі щонайкраще усвідомити всі найновіші теорії, а на Останньому Іспиті сядеш. Так, самого знання медицини, мабуть, не досить. Любов і зненависть у чотирьох стихіях Емпедокла, ось ти кризь них пройди і вийди переможцем на Останньому Іспиті. Спробуй, пся крев, і сядеш. Да-да. Таки сядеш. Зріжешся, а тоді й смикайся. Анум, тоді вже смикайся».

І так йому яскраво уявлялося, як можна «сісти» і «зрізатися» на «Останньому Іспиті», що він аж підсовувався ближче, наче бачив отут перед себе оцю трагічну сцену. Він навіть знімав таку розмову, начебто хтось із кимось іншим говорить. А він тоді лиш слухає та підкахикує, та тре себе долонями по колінах. Цю звичку придбав ще за студентства.

«— Нуті-с... Термін ваш кінчився. Ви готові? Що маєте сказати? Кхе, кхе!»

— Я Слав Підгаєцький.

— А так, так. Нуті-с?

— Я був за фельдшера тридцять п'ять років. У мене син — доктор медицини (розуміється, що це має бути років якихось за двадцять).

- Я: 1) екстрагував 1974 зуби,
2) розітнув 982 абсцеси,
3) наставив 11534 банки,
4) врятував сотні сот людей од різачки,
5) од запалення,
6) од...

— Так, так. Прекрасно! А де ваші, так ми мовити, трофеї?

— Трофеї? Будь ласка. Ось мої коні, ось мої корови, мої бджоли, мої кури, мої свині. Це моя жінка, ось моя сім'я. Та я ніколи не лягав на свою постіль, не напившись теплого молочка. Мені шістдесят п'ять літ, а в мене всі зуби цілі.

— Вашу зачотну книжечку...»

За цим тривала коротенька пауза. Микола робив рукою хвилястий рух в повітрі (підписував). І при тому промовляв: Вепе!»

Потому, відчуваючи гострий спазм у горлі, казав:

«— Нуті-с... а ти, пся крев? Ти чому прийшов на Іспит без штанів? Ти сина маєш? Ні! А де твої сліди?

— Я? Та я ж... у штанях...

— Е, що то за штани! Непорозуміння, а не штани. Непорозуміння, кажу вам. Ви хто такий есте?

— Я? Лік... я лікар. Я той... я жив... я той... я працював... та ось нехай люди скажуть...

— Люди? Кхе, кхе. Кожен за себе, кожен відповідає тільки за себе.

— То, може, продовжите мені термін? Може...

— А-а-а... Ні. Запізно. Нуті-с. Провалюйте. Зрізались».

І низько падала голова з покривленим од гіркої іронії обличчям. Але чому саме так? Хіба не може бути зовсім інакше? Адже він не вірить Шопенгауерові, що життя є злочин. Навіщо ж припускати саме такий іспит, гірший від страти, що про неї говорить цей чорний філософ.

Якщо виринав із яруги Кость, то він вкривав Миколу сміхом.

От він заглядає до альтанки й бере баса:

— Го! Доктор Підгаєцький розв'язує складні психологічні проблеми, як жити так, щоб завжди бути готовому до Останнього Іспиту. Ех ти, «нутіс»! Ходім-но краще до нашого, брате, народного дому. От де театр устругнули.

Був у Мошка заїзд,
А тепер тіятр...
Всіх ми загнуждаєм,
Загнуждаєм, брат...

Знаєш, хто це склав? Не знаєш. Дід Щербина... Да-да, отой самий! Що вівці пас... Нічорта ти не розв'яжеш, я вже бачу. Занудишся. Ходім. Сьогодні я виступаю в ролі великого виявляча міфу про Христа і його дива. Народу буде, брате, бородатого мільйони. Будеш мені за вченого опонента. Не хочеш?

— Ні.

— Не підеш?

— Ні. Я не звик ламати комедії.

— Він не звик комедії! Ах ти, трагік ти нещасливий! Залишайся, вий на місяць. Дунько! Збирайся. Гайда!..

Кость махнув довгими ногами через паркан, залучив теля і десь там зник.

Потому з вулиці чутно як верещить Дуня і регоче Кость.

Спокій.

Микола п'є молоко. І от настав один із таких вечорів.

Поволі на альтанку випинався немудрий місяць і спокійно ставав на варту.

Кость збирався знову кудись зав'ятись, вийшов на ганок, подивився на небо.

— Ах, непереможна бутафорія глибин! (Так він говорив про місяць). Коли береш ти, прибудний Каїне, на гострі вила праведного свого брата і Авелеві тремтять золоті вії, тоді скільки на землі фальшу! В які безкраї океани пафосу летить, летить і поринає, і зникає, і знову народжується в ті самі секунди твоя осяйна імітація!..

Але місяць спокійно став на варту. Кость давно пішов. Слав і ціла сім'я солодко спали. Микола був самотний.

На трьох церквах по черзі відбивали години. Відбили десять. Одинадцять. Тоді місяць ізсунувся на стару яблуню.

Дванадцять відбили.

Години прогули спокійно, глухо. Мідь, густа і д'рвеня, пливе над садами, в степ, на волю — глухо і моторошно.

Микола вийшов з альтанки, підніс голову, попробував свої біцепси і сказав:

— А ми не так то легко й зріжємось, треба вам сказати.

Пізніш він робив вправи. Потім розхристав сорочку і, посвистуючи, вийшов за ворота.

Там падала тінь од лікарні. Біла лікарня стояла через дорогу обгорнута з трьох боків акаціями та берестками. Ще далі й далі із саду випинався білим причілком гостроверхий будиночок. На всю стіну маячив на ньому великий темний обрис хреста.

Мертвичка.

Микола пройшов до саду. Сперся на стовпчик і думав, що не вадило б і йому посісти отаку лікарню. Та де... Не кожному ж, як цьому хитрому Кранцові, отак щастить. Теж не хто його зна коли скінчив, а дивися.

Стояв і міркував собі далі й далі. А над ним перепліталися нескладні звуки собачого розпачу з далеких вулиць, несподівані шелести акацій і ще якісь тихі сторожкі шуми, що тайну їхнього народження й смерті знає тільки ніч. Вони зливалися в щось гармонійне, сходили в повітря одним далеким співзвучком і теж пливли на степ, що за лікарнею,— до млинів.

Вулицею проходили білі постаті, все більш по дві. Іноді одна постать була біла, друга чорна. Вони з'являлися із глибин саду і тихо, мов прикуті одна до одної, посувалися вниз, у глибину містечка: там зникали, де росли гомін і шуми. І мов би за кожною з них пропливала таємнича історія.

Те все натискувало йому на груди якоюсь тривогою, такою, що ставало жарко, починало горіти обличчя.

Дивився їм услід і думав:

«Скільки їх щодня закохується й розкохується. А що не кажи, молодість — то таки славний шматок життя. Чи й є такий ще другий? А нема. Нема. Ех, медичний факультет, пся крив, що не кажи, а погано впливає на твої природні почуття. Отак фізіологію твою відсотків на тридцять уріже. Коли б хоч не більше. Та, мабуть, і більше. А ніч хоч куди! Ніч так ніч.

Потому він уже збирався йти додому, та йому раптом почувся знайомий голос.

— Так і є! Кранц...

Голос наближав згори. То дужчав, то раптом уривався і знову прокидався вже ближче.

З ким же це він? А цікаво. Що ж, можемо пройтись собі теж по дорозі. Ніби на променад.

— Allons! — скомандував собі Микола і пішов назустріч.

Та постать, що була з Кранцом, зупинилася. Але зараз же почувся спокійний, трохи насмішкуватий Кранців голос:

— Хо-го! Микола Матвійович? Так пізно? Чи не на нас чекали? — Вони зійшлися посеред дороги, і Кранц додав тим самим тоном:

— Я, можна сказати, пізнав пана по халяві. Ось, нарешті, маю щасливу нагоду появити вам молодого колегу. Дозвольте? Доктор Підгаєцький Микола Матвійович. Людина, що перед нею багато ширші обрії, аніж будь перед ким із нашого брата.

На цих словах Кранц повернувся до дівчини, що стояла поруч із ним, і вклонився їй нижче, ніж того вимагала «нагода». Широкі схилені плечі йому під вогким чесучем могутніми м'язами, наче помуровані. Схиляючи їх, Кранц ніби хотів удати покору перед неминучістю, що йде за цією зустріччю. Дівчина простягла Миколі руку, м'яку й білу, ще білішу од місяця.

Микола вдихнув у себе вечірні пахощі і відчув тривогу захоплення. Стиснув ту гарячу руку. І раптом здивувався:

— Чи ба! Ви?!

— А я.

— О! О-о!.. Ви знайомі... го! — вдав тепер велике здивування Кранц.

Дівчина мовила:

— Здрастуйте, Коль... Ох, пробачте! Зле ж ви робите, що не зайдете відвідати колишніх своїх знайомих. Ви ж коли приїхали!

— Ну от. От бачите. Я ж казав. А він дивиться, наче впавав з Олімпа,— підкидав далі Кранц.

Микола стояв, не відриваючи руки. В очах йому ширилась розгуба й радісне задоволення:

— Ви? Оце ви така тепер? Та коли ж воно сталося?

— Буває, буває колего. Ото ж глядіть, хоч надалі не проморгуйте. Негаразд, колего.

І Кранц розкотисто зареготався. Він помітив, що Підгаєцькому уже годі йти додому, і запропонував:

— Виходить, що ми тепер удвох із вами одведемо Ліду Аксенівну додому.

За цим він узяв її під плече, і вони втрюх пішли вулицею.

Ліда здорово сміялася, виблискуючи проти місяця міцними зубами.

— То були часи, Миколо Матвійовичу. Хай їм смуток. Пам'ятаєте, як ви приносили мені цукру в хусточці? Ха-ха-ха!

Луна підкидала те гнучке «ха-ха-ха», наче якийсь пустун перевозив бабу: камінцем по тихій воді.

Ліда розповідала:

— Тоді наші папаша ледве були витримали. Така бідність. Ну, ледве-ледве. Коли б ще з рік так побуло, то й не витримали б. Комерцію були їм заборонили, хоч пропадай.

— А тепер? — запитав Микола.

— О, тепер. Звісно, не те, що було до свободи, а все-таки можна жити з гріхом... ха-ха!

Кранц глузував:

— Ну, а що вже за матеріалісти з оцієї нової молоді, то й сказати не можна. З першого ж слова матеріальним станом цікавиться. Чи варто, мовляв, і починати.

Микола пручався, одкидав жартами вже як тільки міг. Він почував, що все, що зараз робиться, то це не є просто «так собі», а що воно має якесь «значіння».

Це особливо ясно ставало, коли дивився на її стан. Він хоча й був не такий-то вже тоненький, навпаки, це був досить помітний стан, але вона несла його легко, немов би пливла по воді на невидимому човні. Коли ж вона доторкнулася, випадково, може, до його руки своїм голим м'якеньким ліктем, то викликала тим якусь ненормальну довгу та вщипливу систолу*. Так, довгу систолу, наче було спинилось серце — він це добре пам'ятає ще й зараз.

— Ну й діла, пся крев, треба вам сказати. — Так він тоді синтезував свої почуття.

Кранц ізнову розкотисто зареготався. Потім сказав, що він дуже радий, що він щасливий бути хоч свідком того, як народжується в чиємусь серці вогонь.

Спочатку він сказав:

— ...як народжується... антонів огонь. Хо-го! Що, здорово?

Але зараз же й перейняв себе:

— Ні, ні. Що за недоречні жарти. Чистий огонь. Справ-

* Систола — стискання серця.

жній, гарячий і... червоний, звичайно. Словом, святий огонь.

Ліда ахкала до нестями, а Микола тривожно відчував, що це не «так собі». А Кранц глузував далі.

Проте справжнє піднесення опанувало їх під кінець.

Голосно розмовляючи, дійшли вони до воріт.

— Ну? — сказала Ліда.

Вона спинилася. І всі спинилися. Яюсь ураз вони сквапливо віддали один одному на добраніч.

Змовкли і розійшлися.

Кранц аж іздалеку вже засвистів і швидко зник у темному провулочку.

А Микола, повернувшись додому в тривожному настрої, ще довго потім гойдався на возику, слухав, як він рипить і як шарудить сіно.

Блукав потім по саду. Робив вправи, довго, до муки. Нарешті, дійшов до того, що навіть витяг із Славової цигарниці кілька цигарок і палив їх, палив одну за одною, що аж світ йому паморочився. Ніколи ж людина не палила, а тут раптом мало не до світу пихкала димом.

III

Кранц ніколи не думав жити в цьому проклятому містечку. Які були мрії, думки, сподівання! Чудовий кабінет десь на кращій вулиці міста, популярність, прийоми, товариство, добрий заробіток, безтурботне, красиве життя, а іноді — подорожі...

О, ці мрії мали під собою реальний ґрунт. Ніхто з-поміж студентів не носив такого прекрасного мундира, як він; ніхто не вмів так недбало скидати рукавички, приходячи до аудиторії на лекції старого професора-аристократа, світила своєї науки. Щоправда, він не дуже вчашав на ці лекції. Для педеля завжди висів на його номері другий картуз; до того ще трояку в зуби ретельному педелеві — і рестрація забезпечена. Але як він уже, бувало, прийде, то всі бачили: прийшов Кранц.

Так, всі казали, що майбутнє йому всміхається. А тепер... Де воно, те майбутнє? Батьків знищила революція — це несподіване лихо, ця господня кара. Не такі вже незчислимі капітали мав батько; ні, звичайні великі виноградники, своє підприємство. Того було досить, щоб він міг носити

найкращий мундир і мріяти про інше життя, ніж він його має в цій глухій ямі.

Ах, він мусив був піти на службу. Куди? Йому дали лікарню в цьому глухому районі, де багато, страшенно багато сіл, а в кожному селі — багато людей, великі родини, від дідів до онуків, мешкають вони в малих для таких родин хатах. Бруд, тіснота, жах. І в кожній хаті є хворий. Ці безконечні виїзди на фургонах, на драбінках, на збитій соломі під брудною рядниною в підозрілих плямах, як вони йому насточортіли! Така неприхована ворожість підступає часом до горла, що хочеться плюнути в лице, перекивлене, заморожене лице дійсності. Та куди ж ти себе подінеш?

І так щодня.

Люди привозили ті хвороби купами, ховаючи їх у брудних онучах, у ряднах, у струпах між жорстким волоссям. Наповнювали прийомну специфічними випарами, човганням чобіт, зітханнями й стогонами, кашлем і хрипінням.

Щоранку починалися для нього справжні тортури: хворі входили до кабінету безконечною низкою, розповідали про своє лихо незрозумілими словами й безглуздими рухами; дивилися на нього так, ніби він був не молодий лікар, а старий бог, досвідчений і милосердний.

Він згинав над столом свої дивовижні плечі й старався, принаймні, не заглиблюватися даремно в діагностику.

— Зайва річ. Цілком же зайва. Їх там видимо-невидимо, і в кожного незлічимі скарги. Та це кожного слухати?

І він, не дивлячись іноді на обличчя жінки, що намагалася якнайзрозуміліше розповісти йому своє лихо, пригадував хоч будь-який рецепт і швидко писав його на манісінському клаптику паперу.

— Rp:

«Resire... Ну, чорта їй даси... хоч би щось таке, щось таке. Resire», — думав він. А жінка вдавлювала собі живіт чорними пальцями й розповідала:

— Пече мене. Таска мені під груди, каменюкою пре. Іноді в животі немов хургоном що їздить. І ото ж вам ріже, ріже, а потім — шпик! шпик! Осюди-о.

— От! от! Послухай її. Це люди! І оце люди! Ось тобі рецепт. Питимеш по п'ятнадцять крапель три рази на день... на воді. Вживай легкої дієти. Пюре, масло, яйця, бульйон. Нічого пікантного. Далі!

— А редьку можна?

— Далі! Господи, коли ж їм край?

...Ішли дні, прийоми, чужі, незрозумілі люди. Кранц не важився їх зрозуміти, до них придивитися, їх наслухатися.

Він думав:

«Зайва річ. Хіба це люди? Хіба варто було діставати вищу освіту, щоб у цьому гною вовтузитись? Та ж тут немає з ким слова сказати».

А люди одходили далі й далі. Кранц ставав щодня самотніший.

О, та самотність, мов щось живе, гостро-образливо в'їдалося йому в мозок, раз у раз сичала незадоволенням, розпалювала самолюбство і призводила до різних сутичок. Із ким? Та з усіма, навіть із нижчим персоналом, що обслуговував лікарню.

І виходила з того самі неприємності. Скажім, такі: санітарка Килька взиває його товаришем! Ну який він їй товариш, скажіть, будь ласка? Це стало, нарешті, незносним.

— Я тобі не товариш, чуєш ти, гергело дурна! — крикнув він їй одного разу, коли вона сапала йому на вгороді картоплю і знов обізвалася до нього цим словом.

— Теж товаришка. Подумаєш!..

Санітарка тоді не дуже образилася. Лише зауважила, що «ми теж у таких товаришах не нужденні. Думають, що як вони лікар, то ради них тільки й світ стоїть. Яке щастя! Пхе! Подумаєш!»

Ця спокійна сентенція ще дужче розпалила його. Він задрижав і зблід.

— Голову одрубаю сапою. Рішу! — крикнув він майже в нестямі.

Санітарка, така підтикана, зморена, звела на нього здивовані очі, скривила зелені від бадилля губи і плюнула раз, потім удруге. Потім нахилилась до землі й ретельно почала підгортати кущі.

І що ж? Після того він мав побачення з головою місцевого «Робземлісу»*. Цей спокійний парнига з мідяною шкірою прийшов до нього без картуза, дивився на нього суворо, наче він мав якесь пра́во так дивитися на Кранца.

— Ви собі як хочете думайте,— говорив він.— На те ваша добра воля та розум і та освіта, що ви її маєте. Але навіщо ж вам здалося переконувати Кильку, що ви їй не

* Професійна спілка робітників землеробства і ліспромисловості.

товариш? Вона, може, й сама добре бачить, що ви не можете бути їй за товариша, та з ласки своєї хотіла таки бути до вас доброю.

Цей випадок ще більше переконав Кранца, що «вони» ніколи його не зрозуміють.

Або, скажімо, його не хотіли навіть зрозуміти на райз'їзді, де він робив доповідь за лікарню та за свою роботу. Не хотіли зрозуміти, що він кращі роки свої віддає цьому району, що він сили свої тут покладає, висотує щодня їх. А що він за те має? Хто йому дякує? Хто дякує?

Кранцові й справді не дякували.

З ослонів підводились суворі незнайомі обличчя і з такими рухами, як у лікарні, висловлювали догану. Говорили грубо, нетактовно, що він, лікар Кранц, бере хабарі, що без хабарів не дає добрих ліків, а дає лише водичку та соду, що він не має в серці доброго слова до мужика, що народові такого лікаря не треба, як оцеї Кранц. Он той, що був, той знав, як з ними розмовляти.

Він стояв перед тією чорною стіною, що здавалася йому неприступною, навмисне ворожою, навмисне грубою, аби ображати його, аби принизити. Стояв і не знаходив простих слів, простих і нехитрих, щоб пробити ними стежку до їхньої свідомості.

Він злісно одійшов у куток, обтер краплистий піт з гарячого обличчя і псхвалювався покинути, ображено прохав зняти його з роботи, звільнити од обов'язків. А з'їзд шумів, говорив своє, хвилювався, чорний і непевний, як море, що в ньому Кранц не знаходив жодного берега.

І от такі неприємності, вони, звичайно, псували і апетит Кранцові і взагалі утворювали атмосферу для праці, для спокійної розумової праці, майже неможливу. Просто ні на кого було спертися, принаймні морально спертися. Що з того, що заїжджав іноді орендар парового млина Лаврен Липа та ще деякі мужики, що мали міцний вигляд, упевнені, спокійні рухи, добрі свити, добрі коні тощо? Зрештою, вони були дуже грубі й надто фамільярні із усією своєю статечністю. Вони — як те мудре прислів'я каже: «Пусти свиню за стіл, вона й ноги на стіл». І ясно, що якогось глибшого зв'язку, що давав би моральне задоволення, у Кранца не було з ними.

Аж ось зовсім несподівано з'явилося йому в житті нове. В цій ямі воно зажеврило вогником надії. Ні, Кранц не був

сентиментальною людиною. Ідеалізувати не любив; тут за-пахло ґрунтом, а це річ найприємніша.

Трапилось так, що захворів на сердечний напад грома-дянин Лева, той Аксен Парфенович Лева, що мав чудову крамницю в Кривому. Ну, звичайно, було чого поспіша-тися, коли людині сердечний напад. І тому Кранц, як тіль-ки-но запросили його, зараз же таки й поспішив. Напад, виявилось, був не такий уже гострий та небезпечний, але це ще нічого не значить, треба було одвідувати, заким не покращає зовсім. Та й з першого візиту не було жодних підстав відмовлятися надалі. Так і почалося.

Кранц ото прийшов знервований, змучений тим з'їздом, розговорами з «Робземлісом» та іншими неприємностями. Все кипіло в ньому. І не було кому навіть поскаржитись, не було з ким поговорити, як з людиною, щоб відчутти хоч на хвилину, що ти єсть ти, лікар, носій вищого, що в тебе є горда чутлива душа, а не якийсь розпечений камінь, що тільки сичить від бризок слини з ротів цієї темної юрби.

З цим гнітючим, важким почуттям відразу до всього Кранц переступив поріг Левиної хати. І от, якось дивно... Теплий і напівтемний супокій просторих помешкань обгор-нув його, немов цілющим хітоном, збудив йому почуття, таке загнане й занедбане, але таке приємне почуття влас-ної гідності. Він відчув на собі магічну силу оточення.

В півтемряві десь блищало високе свічадо, і в ньому відблисало Кранцова широка постать. Праворуч темним блиском виступав масивний буфет. В прочинені двері він глянув до іншого покою, звідки саяв тихий вогонь лам-падки. Все було якесь пристойне, солідне, певне своєї моці й тому спокійне. І всі ті неприємності, що він їх зазнав, розтавали непомітно, щезали, як легкий дим. Натомість приходило, вливалось в душу благословенне почуття сили.

— Прошу вас, докторе, прошу,— почув він голос з то-го покою, де блищала лампадка.

Кранц увійшов і привітався. Огрядний дід з розкіш-ною бородою лежав на білому, як морозяний сніг, ліжку. Кранц уважно розпитався про його здоров'я, дізнався, на що він скаржиться, зібрав найдокладніший анамнез. Потім приступив до перкусії.

Широка дідова грудина під його твердими пальцями заговорила ясними пневматичними, далі напівтупими й ту-пими сердечними тонами.

Він окреслив межі серця, вийняв з бокової кишені замшевий кисетик і, добувши з нього прекрасний фонендоскоп із довгими гумовими кишечками, почав аускультатию. Заклавши каучукові кінчики в свої вуха, він поставив мембрану на дідове серце, і легеньким рухом пальців зробив дідові знак не дихати. І так схиливши над дідом голову й трохи приплющивши очі, він слухає таємниці старого дідового серця. Так, безперечно, є шумок на аорті, трохи січуть *bicus pedali* *, межі трохи зайшли праворуч, але з такими гріхами ще можна жити. Отже, виявилось, що небезпеки такої немає... Ці краплі, що зараз йому буде приписано, чудово полагождать справу.

Кранц відчув солодке задоволення. Тут йому приємно було докласти своїх знаннів. Він писав рецепта, немов творив якусь високу мему. Потім пожартував:

— Ви ще будете танцювати.

Дід просто ожив при ньому. Зняв таку цікаву розмову, що просто мило було слухати. Почав навіть казати за політику. І в його словах, що немов кублились у білій бороді, був запах хитренької іронії, що йшла від солідного дідового достатку.

Розмова тоді пішла в них жваво.

Кранц охоче погоджувався, що політика собі політика, а дійсність є дійсність. Дід умів переконати, що дійсність насправді краща від політики. І що воно не дуже кому й вадить, коли ті «правителі» говорять вголос страшні слова. Бо на ділі виходить не так то вже й страшно. Навпаки — справи посуваються дуже добре, і вже, наприклад, дід цього року зможе відремонтувати й другу свою крамницю і поширити цю, що є зараз.

— А ви гадаєте «ім» від цього буде гірше? Та й на копійку! Їх тільки розкусити треба. А розкусиш — не страшно. Хе-хе! Ви ще, докторе, людина молода, гаряча. А воно так виходить, що «вони» — теж люди, хочять пожити. А владу мають, чого ж ім? Нарешті, починають розуміти життя і потроху в ньому перетравлюються...

Дідова філософія якнайкраще пасувала до Кранцового настрою. Головне — «розкусити», це таки правда його. Дід, певне, добре їх розкусив. Тож за чотири роки він роздуб таке кадило. І тепло, і дим солодкий. Він, мабуть, добрий жмут червінців має щомісяця від своєї крамниці. Е, то

* *Bicus pedali* — двоголовий м'яз.

йому й легко філософувати. А ти б, діду, спробував поговорити з ними на з'їзді. Або щоб прийшов до тебе такий гицель, як голова «Робземлісу», та почав тебе брати «на баса» та дозволити тобі думати, як ти сам хочеш. Що б ти тутечки заспівав? Але загалом у нього здорова думка, в цього діда.

— Значить, розкусити, кажете, треба? — сміявся Кранц.

— Атож. Та й видно вже — на наш вік таки вистачить. Лідо, а приготуй но там, що бог послав. Ви ж не знайомі ще з моєю донею?

Це вийшло в діда справді дуже просто. Нікому б і на думку не спало, та й не могло спасти, що тут щось передбачено, що дід собі щось там думає і таке інше. Це ж натурально, що дід виявив себе гостинним господарем. Та й хіба дочці щось там коштує налагодити до шклянки чаю?

От Аксен Парфенович і звелів їй.

Розуміється, Кранц рішуче казав не турбуватися, бо він нічого не хоче, у нього такі неприємності, йому зараз ні до чого. Проте йому приємно було чути, як у тій кімнаті бряжчав посуд, дзвеніло тонке скло і цокали чийсь моторні закаблуки.

Потому він прийшов до їдальні і тут побачив Ліду Аксенівну. Що то було за вражіння, що вона тоді на нього справила! Може, це вплинули обставини, розмови, попередні неприємності? Але сама її присутність у цім дикім селі, де нема людей, тільки хворі й злі типи, серед яких погрузли навіть учителі і все, що могло б об'єктивно мислити, «коли б не втратило навіки свої самостійності», — сама її присутність тут здалась йому екзотичною, малозрозумілою.

Він ще тоді високо оцінював її, як добрий баришник цінує з копита молоду й сильну коняку.

«Цей білий дід, певне, доброго посага має для доньки, — промайнуло йому в голові. — Червінців так із сот п'ять не менше. Інакше не може бути: вона б не сміялася так невимушено і не мала б таких очей».

Не дуже було коли міркувати. Познайомились і дуже весело їли втрюх вечерю, потім пили запашну каву. Дід швидко потім пішов собі, а вони ще посиділи якийсь час.

Але того вечора він не спромігся ще розгорнути перед нею своєї душі, своєї сили. То, бачите, було перше знайом-

ство, що вимагало до деякої міри бути офіційним і... обмеженим.

Ліда запевняла його, що десь вона його нібито бачила, коли ще вчилася в гімназії.

— Ну бачила ж! От бачила та й годі, коли вчилася в гімназії.

Вона говорила взагалі легко, а ця фраза була в неї рефреном. І йому було це приємно знати, що вона вчилася, хоч він і знав, що ніколи вона його не бачила і не могла бачити, а говорить тільки, щоб він знав, що вона таки вчилася в гімназії.

Вони посиділи вечір і знайшли дещо спільного.

Багато він потім міркував собі на самоті. І що ж ви гадаєте? Хіба він мертвий, щоб не жадав вирвати від скупого життя хоч крихту?

Кранц отож і знову заходив до діда, щоб порозмовляти з ним за серце, за нову крамницю й інші приємні речі. Іноді він ішов потім з Лідою на ганок, і там вони сиділи цілком задоволені. До млина дід, мабуть, її не пускав, бо скільки їй Кранц не натякав, щоб піти колись увечері, то вона мовчала. Проте Кранцові почало здаватися, що під ним оновлюється ґрунт. Власне, твердішає. На нього тепер можна стати, коли тільки самому Кранцові буде вигідно. Це особливо ставало ясно, коли він розмовляв з дідом. Хитрий дід. Безперечно, дає аванси, але ніяк його не впіймаєш.

Незабаром потому приїхав Підгаєцький. І от, коли вони сиділи на ганку, Ліда його запитала:

— Ви знайомі з Підгаєцьким?

— Ну, а хіба що? — відповів їй так, бо не хотів, щоб вона про когось говорила.

— Та нічого. Чи він тут довго буде? Цікаво. Він теж лікар. Певне, десь матиме лікарню.

— Ви так гадаєте?

— А то ж як?

Власне, з того вечора почуття «ґрунту» у Кранца змішалася з тоном глузування, з яким він говорив тепер про «особливі ухили в вихованні сьгоднішньої молоді в вищій школі».

— Запевняю вас, — говорив він надмірно щиро, — запевняю вас, Лідо Аksenівно, що кожен із них може годинами читати вам «міжнародне становище» або «третій інтернаціонал», наче вірші, напам'ять.

— Та що ви кажете? — дивувалась Ліда.— Навіщо ж то вони?

— А от питаєте доктора Підгаєцького.

Слово «доктор» він навмисне підкреслював і реготався.

І от, зрештою, вони таки пішли до млина. А повертаючись додому, зустріли Миколу. Кранцові тепер важко пригадати точно, що саме відчував він, коли вони зустріли Миколу. Він лише пригадує, що коли попрощалися з Лідою Аксенівною, то, дійшовши до провулочка, він почав свистати.

І свистав він саме оцієї пісеньки:

Т-оо-ре-одор,
Сме-лее в бой...

На самоті він признався самому собі, що який не є цей Підгаєцький — безвольна, аморфна істота, меланхолик і тряпка, а все ж таки його невчасний приїзд може де в чім і нашкодити. По правді: боявся він цих молодих. Хай вони однобокi, начинені «міжнародним становищем» та іншими ознаками нового часу, але є в них поза тим щось таке, що дає їм право задирати кирпу. Що саме, він не може схопити, але щось відмінне від того, як це було за його студентських років. Добре, що до Підгаєцького не можна цього прикласти: він хоч і з молодих, а не може навіть самому собі дати якоїсь ради.

Але Ліда Аксенівна ніби не помічає цього. Вона буквально зраділа, зустрівши цю тряпку. Так, вона знає Підгаєцького давно, між ними стара приятель, але з цього тільки одне й виходить: треба знівелювати її, ту приятель, якомога рішучіш. А втім... невже він захопився цією «містечковою принцесою»? Ха-ха! Як вам сказати.

Людська душа — це темний штанглас *. В нім напевно зберігається сильна отрута, але яка? Це знає тільки власник штангласа, і зовсім не в його інтересах писати на ньому сигнатуру: така-то. Люди можуть угадувати скільки завгодно, а правди не визнають. Ця правда розкладається від людських очей, як розкладається в штангласі отрута від сонячного проміння. І тоді вони однаково гублять свою силу. Отже, людина мусить узяти собі за принцип: берегти

* Штанглас — посудина для ліків з темного скла або з фарфору.

свої штангласи. Щодо самої «принцеси». Вона, безперечно, має свої плюси. Але, на випадок чого, Кранц дещо знає про неї і має з приводу того свою власну думку. Думка чим зручна? Вона зручна тим, що її можна міняти в залежності від обставин. Для цього тільки не треба відкривати свій штанглас передчасно.

Проклятий Підгаєцький! Чом його не завіз кудись подалі той ведмідь «камерад»?

Отже, Кранц до деякої міри почав страждати. Йому іноді розвільнювався шунок. І хоча то були страждання фізичні, але хто не знає, що людські емоції мають матеріальне походження? Таким чином, шунок йому сильно впливав і на психіку, запинаючи її іноді непривітним плащем песимізму. Одначе було ясно: життя набуває певного інтересу. Там десь — мета, і до неї треба дійти. Перешкоди ж для того, щоб їх усувати.

Так не дуже ясно, але постійно й послідовно казав він від того разу і Ліді Аксенівні, з якою майже щовечора ходив тепер до млинів.

IV

В житті Миколи Підгаєцького від тої нещасливої зустрічі ніби ніщо не змінилося. Все було так само, як і раніш. Але то тільки зовні. Насправді ж від того часу його життя змінилося майже в корені. Воно набрало тепер зовсім іншого сенсу. Колишній спокій пішов десь у марево; з'явилась тривога, чудна, незрозуміла нехить думати про те, що раніше становило для нього глибокий зміст. Що казати, коли навіть про «Останній Іспит» не хотілося більше згадувати. А це, що Слав таки молодець, що життя треба взяти в руки, як віжки від баских коней, та й попускати лише потроху,— все це стало тепер байдуже й мертве, мов купа вчорашнього попелу,— її розносить вітер і припліскує дощ, але ніхто не звертає на те уваги.

Натомість прийшло нове, гостре, мов колька в грудях, улізливе, прокляте питання. Він не чекав на нього, він просто розгубився.

Кость, від чийх очей не могло ніщо заховатися, прийняв цю новину дуже весело.

Він сказав Миколі одного разу:

— Нашого доктора, здається, зачепило за *plexus solaris* *.

Микола здригнув від цих слів, ніби спійманий на гарячому. І тільки слабо посміхнувся, нічого на те не відповівши. Тільки розкрив уста та так і завмер, скрививши губи. В цю мить болоче запитання в самому його серці піднялося тужною хвилиною:

«— Адже, признайся, шкрябає? Намотує? Кажі одверто, принаймні, не валяй дурня перед самим собою. Даремні змагання. Ти, лікар Микола Матвійович Підгаєцький, перед ким непочате життя, великі обов'язки перед суспільством, що вивело тебе в люди, ти починаєш це життя з того, що тратиш спокій ради... Признайся ж ти, слабодух!

— Кого шкрябає? Кого намотує?— відбивався він, закриваючи двома пальцями очі».

Від тиску пальців кружляли феєричні жовто-зелені кола на чорному густому тлі. Було так приємно стежити за їхнім безумним рухом, в якому вони розсипалися на ромбічні кришталі, на золотий порошок та іскри.

«— Намотує? Дурниці! Ніхто не заперече — вона нічого собі. Тепла й біла, як молоко. Все це приємні речі. Але ж — міщанка. Нуті-с? Міщаночка ж?»

— Гм, гм. Ось ти з якої ходиш...

— З якої? Це не гра, це — факт. Нічого спільного з радянським лікарем, перед яким...

— Е-е, не крути, Підгаєцький! А чого ж ти не можеш спокійно дивитися, як вона вдвох із тим... із тим Кранцом ходить вечорами в поле? Хе! Чого ти потім блукаєш по саду і палиш цигарки? Вони тобі потрібні? Забув, що таке нікотин? Страшний алколоїд, пся крев, може, пригадуєш?»

Тоді Микола сердився, зводив до купи брови і йшов у кінець саду, вниз — до криниці. Сідав на цямрину й помічав, що цямрина зроблена добре, щільно — Слав не любить робити для себе зле.

Місяць тепер сховався пізніше, але коли він стояв над криницею, Микола перехилився грудьми через цямрину і дивився на нього — який він у воді.

— Морда! (на місяць). Ти чого? Від кого це ти сюди? Ти бачив, як ми тоді йшли? А, правда, Кранцові не подобалось, що вона той... що вона всміхалася?— Пригадував усе до найменших дрібниць, що було того вечора.

* Нервові сплетіння, що зветься сонячним.

Може, вона чекала, що він прийде потім до них. Та чого б він мав іти? Наче йому нічого немає до роботи. Хай уже ходить той...

Він підіймав камінчики і пускав у криницю. Місяць од несподіваного булькання дрижав, розсипався на дрібні кружала, біг по воді темними жовтими смужками.

— Цікаво, інтерференція. Ніби все ясно: місяць — то джерело світла з фокуса, припустім, Л... Чорний отвір цямрин — це щілина, крізь яку проходить це проміння з далекого джерела. В криницю. Душа (психіка, мозок) — то глибока криниця, обкладена камінням, щоб не обсіпалась і не завалилася. Виходить, душа обкладена камінням. На дні — холодне срібло води, що готова, як призма, прийняти проміння з фокуса Л... Цебто він хотів сказати — від місяця, що світить чужим світлом. І от на рівній і тихій поверхні — її лице, чи то його лице (місяцеве). Брутальна рука підіймає камінь і кида його на дно. Призма захиталася. Змінилися фокуси. Все розбивається на потворний дріб'язок, на темно-жовті смуги, що біжать гадючками на збурених хвильках води і ховаються в чорне каміння. Який жах! Майже фізика.

Так само він може прикрити тяжкою лядою отвір своєї душі, і жодний промінь туди не пройде від... Ах, які дурниці!

...За криницею починалася глибока яруга. Над кручами росла дереза, колюча, густа, непролазна. Добре в ній було ховатися колись од махновців. П'яні махновці чисто геть собі морди понаколюють, одержу пообносять, руки подеруть, а не знайдуть. А він, ще колись малим був, знайшов тут одну дрібничку: дудочку. Думав цигарочник. Застромив у рота та й подався додому показати. «Дивіться, цигарочник, цигарочник!» А дудочку міцно в зубах тримає. Батько, як угледів, та так і покотився... «Покинь, дурню, зараз виплюнь! То ж я викинув наконечника» — сміху було. «Не розшолопає,— кажуть,— що вона за штука, та й зараз до рота». А то таки часто буває, що людина не розшолопає, та й влізе. Отут під дерезою і знайшов її, ту дудочку. Смітничок тут був тоді. Ну, а в дерезі махновцям де ж його знайти тих, що ховалися?

Спогади про махновців стають Миколі на очі далеки-ми неймовірними привидами. Що вони робили з жінками? Десь тоді була Ліда, що її не було в містечку?

Так, так, вона, здається, була з батьком у місті. Хоч

люди й накажуть такого, що... Навіть Кранц, інтелігентна ж, здається, людина, а що плескав про неї та про махновців, коли їхав із ним од вокзалу...

Ця думка хльоснула його, мов батоном в обличчя. Йому стало млосно, він звівся і, здається, застогнав.

— Мерзотник. Яких методів він уживає, щоб одігнати інших. Пся крев... ніхто тобі не збирається заважати.

Але одного разу, надвечір, він поголився (бо треба ж колись голитися), убрав новішу сорочку (бо доки ж його в тій самій ходити) і пішов.

«Куди?» — вставала думка. Та тільки перед Левиними ворітьми він признався самому собі, що пішов до Ліди.

V

З Ліди Аксенівни була дуже хазяїновита дівчина. Ви б не сказали навіть, що вона дівчина. Поводження, статура, уміння чудово варити конфітури, м'яке підборіддя й рівчачок на шиї — все це промовляло за її досвідченість. Вона, безперечно, давно вже заслуговувала бути комусь за путящу жінку, та не так то воно легко вийти заміж. Хто ж його знає, чи Кранц має на думці щось поважне, чи тільки так? Легше було б повірити Підгаєцькому, але він чомусь не приходить і ніби уникає зустрічей. А втім, того вечора, як вони бачились, Підгаєцький так себе тримав, що й справді можна б сподіватися. Та хто ж його знає. Становище таке складне, що треба докласти розуму, бо з двох іноді не залишається ні одного.

Того вечора Ліда Аксенівна варила в блискучій мідяній мисці ягоди. Помішуючи ложкою густу вишневу рідину, вона передумувала всі можливості, всі припустимі ходи, як спокійний шахіст міркує над кожним ходом своїх фігур. Саме тоді Микола підійшов до воріт і нерішуче відчинив хвіртку.

Угледівши його, Ліда Аксенівна пішла йому назустріч із ложкою в руці та з червоним від ягід чи від жару губами.

— Аж ось ви, — сказала вона приємним голосом, який буває після добрих конфітур. — Таким гордим стали, відколи зробилися лікарем.

— М-м, — посміхнувся він, але не сперечав проти такого висновку: це не було йому неприємно і ніяк не шкодило.

Він сів проти неї на стільчик і почав стежити за її рухами. Ягоди закипіли, треба було поратися, щоб не збігли. Вона нахилилася над мискою; Микола з приємністю глянув на неї в такому положенні. «Вона сама наче ягода, зріла, повна густого соку»,— подумалось йому.

— Н-да, Лідо Аксенівно,— промовив він на свої думки.

— Що таке?

— Так то були часи, кажете, як я приносив вам цукру в хусточці?

— Атож. І не згадуйте. Хоч воно, з одного боку, приємно згадати.

Микола відчув до неї вдячність за ці слова. Він тихо спитав:

— А з якого?

— Та ну вас,— лукавила Ліда Аксенівна, копирсаючи ложкою в ягодах. Вони саме кипіли, аж булькали.— А ви це, може, до фотографа зібралися?

— Чому? Хіба...

— Такий ви, знаєте, інтересний. А в нас же тепер новий фотограф, Гітальський. Дуже добре знімає. Ні, не кажіть. Я знімалася в городі, а потім у Гітальського, і ось ви побачите, що Гітальський знімає навіть краще. А яке чудове паспарту!

— Але при чім тут я?

— Так ви ж той... Наче на карточку йдете зніматися! Ха-ха-ха! Йй-право ж, так!

Микола відчув, що він червоніє, що його нападає знайома неприємна млюсть і починає дзвеніти у вухах. Він знав, що найгірше для чоловіка становище це тоді, коли він смішний. Знав це теоретично. І невже на перших своїх кроках він мусить перевірити цю істину на собі?

— Ходи чорним, скажуть — ледащиться; ходи білим, скажуть — чепуриться. То як же вам догодити, шановна Лідо Аксенівно!— відповів він жартом.

І добре зробив. Сам це відчув і ніби заспокоївся. Тільки щось стискалося в грудях. Не міг придумати жодного слова такого, щоб ним почати розмову про те важливе, про що думав на самоті. Як це гупо виходить! Навіщо вона приплела сюди якогось фотографа? Ці пошлі, брутальні звичаї говорити всякі дурниці, аби не мовчати, аби, мовляв, розважати гостя... Добра тобі розвага. Ух, аж у піт кинуло.

А Ліда Аксенівна ввічливо провадила далі:

— Ви тим уже догодили, що, нарешті, згадали й про нас і таки завітали хоч через місяць. А я думала, що ви прийдете раніше. Прошу, їжте ягоди.

— Дякую. Справді думали?

— От тобі й на! Скільки разів думала. Та їжте ж, будь ласка! Чи ви не любите? А чом же ви не приходили?

— Та так, знаєте... не мав часу.

— А що ж ви робите? Мабуть, інтернаціонал читаєте?

Микола здивувався до того, що не знав навіть, що сказати.

— Інтернаціонал? Який інтернаціонал? Що це ви, Лідо Аксенівно?

— Та я ж не знаю, я тільки спитала. А що ви робите цілими днями та цілими вечорами?

Питання поставлено руба. А справді: що він робить? Пригадався чомусь Гупаленко, зовсім не до речі. Стало якось ніяково, ніби він у чомусь винний.

— Що я роблю? Справді, що я роблю? Добре, що ви про це мене спитали. Та я не можу вам відповісти.

— Це добре! Чому ж то? Може, таке щось таємниче?

— Не знаю.

— Що не знаєте?

— Не знаю, що я роблю. Тому й сказати не можу. Не завжди людина може зрозуміти людину. Для цього треба почувати те саме, що чуває інша людина. Для спільного почуття треба мати спільні думки, навіть спільні душі. Власне, в головному, бо завжди лишається щось суто індивідуальне.

Почував, що каже, дурниці, страшенні дурниці, а сказати щось іншого не міг. От, просто хотілось би сказати, зовсім просто.

Ліда підвела від жару червоне обличчя, глянула на нього та так і покотилася з сміху. Вона аж ляпала себе ложкою по стегнах, лишаючи на білій сукні криваві плями.

— Чого ж ви смієтесь, Лідо Аксенівно?

— Бо вам, мабуть, щось пороблено! От лихо, людина сама не знає, що вона робить.

Тут уже стало ясно: треба сказати щось таке, щоб вона зрозуміла. Та й чого ховатися? Треба себе взяти в руки, примусити. Він дивився на неї збоку; червоні плями на її сукні горіли йому в очах. Це дратувало, мучило. Чому

він не може сказати? «А що, пся крев, взяло тебе, Підгаєцький? Одкривай карти. Все одно в неї всі козири. Дивися, які в неї кучері. Відкривай карти». Підступило йому до горла. Він заплющив очі.

— Мабуть, таки пороблено,— вилетіло йому з уст.— І це ваша робота. Ходжу, немов без пам'яті.

Навіть не знав, як це сталося. Що він сказав? Почув тільки останні свої слова, позеленів від злості на себе і спробував засміятися.

Вийшло ненатурально.

А Ліда сміялася гучно, вдоволено. Рот їй аж дзвенів, мов резонатор, від того сміху.

— Що ви кажете? Знаємо вас. Мужчини тільки й знають дурити. Отак інший раз накажуть, слухай їх. А самих потім цілий місяць не бачиш.

Миколі пішла по тілу приємна теплінь. Він зітхнув із полегкістю. Видно, що вона прийняла це як жарт, а разом, може, й не зле, що він так пряmolінійно... Ці жінки... їх не так то легко зрозуміти. Та краще й для себе. Зрештою, треба ще подумати. Це не такий крок, що його можна зробити, злегковаживши наслідки. Проте хотілося сидіти ще довго і дивитись на неї. І ніяково було сидіти, бо про що говорити далі, не знав.

Нарешті, він набрався духу і встав, щоб іти додому. Треба дещо, мовляв, зробити, годі так: то жарти, то се, то те. Он із сельбудинку папірців надіслали, лекції треба читати і взагалі роботи невичерпна сила. Життя, вона повинна знати, накладає тепер великі обов'язки. І комусь ці обов'язки треба виконувати. Йй теж відомо, що так жити не можна — самим особистим. Ні, є ще громадське, його не треба забувати. Кожна культурна одиниця тут розцінюється дорожче від золота, бо їх мало, цих культурних одиниць, а потреба в них колосальна, це вона сама знає. Отже, час йому взятися. І він візьметься. Тепер він особливо візьметься. Для праці потрібний звичайно ентузіазм; він відчуває, що від цього дня все піде інакше. Так, вони будуть зустрічатися...

Ще довго він говорив про обов'язки і про життя. А тим часом Ліда Аксенівна накладала йому на блюдечко рожевого шумовиння. Він погодився і таки з'їв.

Потому вони попрощалися. Ліда Аксенівна провела його до хвіртки. Ще раз попрощалися. Микола довго затримував її гарячу руку. А тут якраз назустріч. Аксен

Парфенович. Він ще не бачив Підгаєцького відколи той приїхав.

— А, здоровенькі були, Миколо Матвійовичу! Як же вас бог хоронить? — сказав він тепло, по-батьківському. — Давно, давно не бачив. Ви ж тепер лікар, добились свого. Тепер тільки жити.

— Дякую. А ви тут як, нічого?

— Та нам що? Доки податки ще не задушили зовсім, то живемо. Може, дасть бог віку добити. Аби день до вечора.

— Так. Торгуєте помаленьку?

— Хоч би на хліб. І то вдячні. Може б, зайшли, посидимо трохи?

Але Микола вже не міг зоставатися. Він попрощався, сказав, що другим разом, бо зараз поспішає додому, і вийшов за ворота.

Уже зовсім смеркало. На «головній вулиці», що йшла через базар, було порожньо. Де-не-де виходили на прогулянку перші пари. Збитий за день порох сідав повільно на землю, сивіючи в густому, насиченому повітрі.

Микола йшов, опустивши голову і постукуючи палицею об дорогу. І ось через кілька кварталів він майже наткнувся на Кранца. Той поспішав униз, звідки йшов Микола.

— А, доброго вечора, — всміхнувся Кранц.

— Поваження, — відповів так само Підгаєцький.

...Додому він прийшов того вечора пізно. На столику стояв кухоль з молоком. Микола взяв його до губів. Молоко було холодне, на поверхні плавали мертві метелики, що легковажно потопилися в його пахучому шумі.

Тоді він поставив кухоль і пішов униз до яруги. Там довго сидів на цямринах, кидав у криницю камінці. Доле-тівши до води, вони давали коротку звістку про себе:

...бульк.

...бульк!

І йшли на дно.

VI

Була вже друга година ночі, коли Микола зібрався спати. Та зусилля його були даремні, бо заснути він ще довго не міг. Часом він підводився на ліжку, пригадував

усі її слова і останню хвилину, коли вони прощалися. Потому зовсім реально уявлялася вона сонною. Ось вона лежить на м'якому ліжку, їй душно, вона хрестом розкинула руки, збила під ноги ковдру. І раптом перед очима з'являвся Кранц. Взявшись двома пальцями за краєчок панамы, він кидає: «А, Микола Матвійович! Доброго вечора». І, посміхнувшись, іде далі, насвистуючи якоїсь облудної пісеньки. Миколі хочеться обернутись, подивитися, куди він піде, перед якими воротами спиниться; але він не може цього зробити. На спині йому тліє Кранцова посмішка. Нарешті він примушує себе, спиняється і швидко повертає голову назад. На вулиці порожньо; тільки в останню мить зачинилася хвіртка в Левиних воротах.

— Пся крєв,— вимовляє Микола.— А чого ти пішов? Було б тобі сидіти, а не тікати, як це ти зробив.

Ранком він мав такий вигляд, ніби встав після хвороби. Коли вся родина сіла снідати, Слав подивився на нього і похитав головою. Жінка Славова теж докірливо глянула, підсовуючи до нього повну маслянку. Сестра і сестрина подружка між собою презирнулися і пирснули кожна в свою тарілку. А Кость, розвантажуючи маслянку, сказав:

— Чого ви дивитесь? Не єдиним хлібом із маслом живе людина. Дайте йому спокійно жити філософією. Бачите, як він поправляється з неї. А колір обличчя — краса! Просто жовтий інтернаціонал.

Микола при цьому слові густо потемнів. Кость діткнув його до самого серця своїм дурним жартом. Він устав і вийшов із-за столу, майже не снідавши.

Костеві теж не було коли зволікати. Наближалася возовиця, треба було полагодити гарбу, вистругати тік. Слав цілком на нього здався, а сам тільки й знає, що своїх пацієнтів. Та Кость ні на кого не ремствував. Йому дуже подобалася роль господаря. Вийшовши надвір, Кость гукнув на Миколу:

— Слухай, ескулапе, зроби ласку, потримай ось тут мені дишло.— Він поліз під гарбу і довго морочився коло якоїсь залізки, а Микола терплячи сидів на дишлі. Йому думалось: «Кость хороший хлопець, а от заблудив у житті. Так і пропаде нізащо». А Кость несподівано запитав:

— Ну, як там у тебе на романтичному фронті? Нова фаза, чи й досі статус кво?

І сталося так, що Микола заговорив із Костем одверто:
— Розумієш, Костю, я не міг їй нічого сказати! Ти знаєш, про кого мова.

Кость зареготав.

— То було б дивно, коли б ти щось сказав! Та не сумуй. Треба не говорити, а діяти. Діяти, діяти!

Микола почав хвилюватися:

— Слухай же, пся крив! Це дуже складна історія. Ходім до криниці.

— Чому? Кожну, найскладнішу навіть, історію можна розповідати, сидячи на дишлі. Ні дишло, ні, тим паче, історія від того не постраждають. А втім, я згоден і до криниці.

І, вже сидячи удвох під горбком, вони розмовляли далі. Микола розповідав від самого початку.

Кость увійшов у смак і щиро вигукував:

— Дурень ти, Колько, як я подивлюся!

— Ти так гадаєш?— ніяково запитував Микола.

— Я гадаю!? Що значить, я гадаю!.. Ти дурень, і гадати тут нічого. Він пішов до неї вдень! А вечори він залишає Кранцові. Що можна сказати вдень?

Що він може сказати вдень, коли сонце таке сліпуче й видко, як ворухитися од легкого вітру кожна волосинка на голові, а не тільки як горить обличчя і падають додолу очі? Вночі, коли спокійний місяць, коли довгі тіні й не така розгуба, і кожна клітинка прохолоняє, чи, може, запалюється, та не так колюче, немов од запалюючого шкла, а горить сріблястими райдугами в солодких туманах підсвідомості,— тоді б сказати! І не думати, а сказати саме вголос, щоб вона чула, щоб зрозуміла те, що звичайно всі більш-менш досвідчені люди кажуть при місяці, а не при сонці, бо воно при сонці таке, зрештою, незначне, таке комашине... Ну, що то за обставини: «грають на блискучій міді золотаві язички полум'я, булькоче маленькими везувіями солодке повидло». Везувіями! Ха-ха-ха!

— Пся крив, везувії в тазу з повидлом. Я ж казав, що вона — глибокий символ міщанства, так і казав собі.

— Ну, облиш,— сміявся Кость.— Хіба не любиш повидла? Зимою, наприклад, як надворі метелиця, мороз, глибокі сніги. А вона на канапі ноги підбрала, чашка з пахучим чаєм біля неї і вазочка з оцим. Га? І до тебе: «Колько, лялько, йди сюди, тут тепло, будеш зі мною чай

пити з повидлом». А в тебе — бурі, солодкі везувії щастя з грудей. Симфонія, гармонія і піаніно. Ха-ха-ха!

— Ти, Костю, глузуєш. Я дурень, що почав з тобою цю розмову.

— Ні, ти, власне, дурень незалежно від цього, і я ні на один міліграм не буду здивований, коли Кранц під самим твоїм носом зробить те, що по праву належить зробити тобі. Що значить по праву? Ти маєш на все в житті таке право, як і я, тільки тобі не вдається й понюхати того, що я сміливо вживаю. Бо ти мняло. І так ти «промислиш», власне, «промнеш», усе своє життя. Отож ворушися, коли не хочеш засмердітися. Любов не повинна віднімати стільки часу, інакше ти станеш трутнем. А суспільство чекає від тебе роботи!

— Ти переходиш межі, Костю!

— Не подобається? Я можу не говорити. Між іншим, стривай, що це у мене в кишені шелестить? Так і є! Позавчора був на пошті і взяв тобі листа.

Розмова далі не клеїлась. Кость поспішав лагодити гарбу. Він запалив цигарку і залишив Миколу самого.

Тоді Микола розірвав конверт і став читати. Лист був від Гупаленка. «Брат-камерад» подав Миколі вже кілька листів і все не міг дочекатися на відповідь. Микола пригадував, як вони жили в одній кімнаті й готувалися разом до іспитів. Це було так недавно і ніби давно, хто його знає й коли. Кімната на четвертому поверсі. Вікно в чийсь стіну. На столі, на ліжках, на кошиках — книжки, атласи, препарати. Як вони обидва рвалися жити! Власне, Гупаленко. Скільки він зіпсував крові тим квартирним господарям, двом старим дівам! А тепер він ірже в листах, як той кінь, а листи швидкі, писані олівцем то в аптеці, то в сельбудинку, то на виставі.

«...Миколо-о! О-го-го-о! Чорт тебе ще не вхопив?»

Гупаленко писав, що він уже склав дипломну працю, їздив оце до інституту. І незабаром має отримати призначення. Але й без того призначення під ним земля вгинається від роботи, бо він. Гупаленко, «жме» її, аж курява встає, так «жме» тую роботу.

Миколу драгували ці листи, різкі лаконічні шматочки паперу, на яких іноді було знати пальці.

Він хотів якось відповісти, та про що він йому напише?

Так не відповів і цього разу.

VII

Кранц почав нудьгувати знову.

Проминуло ще кілька тижнів, а становище від того не покращало. Воно стало навіть складніше. Не раз було так, що він не заставав Ліди Аксенівни вдома. І не треба було пояснень: він знав, що це значить. Лютий він повертав додому і зустрічав її з Підгаєцьким. Віталися, і знову ніби все ясно. Вона пояснювала, що вони чекали на нього, а потім пішли назустріч. Отже, виходило, що його місце в серці Ліди Аксенівни зберігається свято. Проте, коли другого дня приходив до Леви, то знову заставав Підгаєцького з Лідою. Тоді він удавав заклопотаність, питав, як здоров'я Аксена Парфеновича і йшов з суворим обличчям у кімнату до діда.

Лева доброзичливо брав його за лікоть, садовив на крісло й казав:

— Цікаво, цікаво. Ось прочитайте газету. Вони так линяють, що аж шерсть із них сиплеться. Там я нігтем відзначив.

І він пускав із бороди шелестіння й булькання тихого, придушеного сміху. Вони запалювали цигарки, починали розгляд «внутрішнього становища». Кранц поволі заспокоювався. Розмови з дідом повертали йому певність і віру.

Проте ніколи йому не вдавалося викликати діда на одвертість у такій мірі, щоб узнати все, що найгостріше його цікавило, що починало розгорятися в ньому, нарешті, загрозливим огнем. Лева був досвідчений бесідник.

Кранц бачив, що дідові приємно брати його, доктора Кранца, за лікоть, наче свого чоловіка, вдарити іноді по плечі або й по спині і з ним балакати по ширості геть про все, а головне — про політику. Кранц уважно його слухав, а потім деякі думки дідові сам переказував йому в новому світі, з іншого погляду і навіть запалювався від того, а дід гладив бороду, шелестів і булькав сміхом і підтакував:

— Отож-то. А я ж вам що казав?

Побалакавши з дідом, Кранц ішов надвір, ще раз вітався з Миколою і з Лідою, тепер уже спокійно і весело, як старший. І питав у Миколи, ховаючи в щучках губ білу отруту слини:

— Ну, молодий наш професоре, коли ж ваша перша лекція для трудящого селянства?

Микола ніяковів. Лекцій він ще й досі не зібрався читати. Та в нього є причина: він лише недавно скінчив, ще не обдивився навколо себе, ще не склав собі плану: життя — то, бачите, не така річ, що його можна смикати за який завгодно хвіст, і то безкарно. Треба той хвіст обдивитися, щоб до нього вже прикипіти, щоб на першому скоці не одлетіти геть десь на смітник. І то, пся крив, тертимеш потім гулі собі хто його зна й доки.

І взагалі, людина, що хоче розважно підходити до життя, повинна зважити шляхи, епоху, свій вік і сили, а також дещо з оточення. То тут наполягати, що за ці місяці він не зробив цього, навіть смішно. А от він, лікар Кранц, уже восьмий рік як скінчив, другий рік як у цьому селі й т. ін...

Кранц знизував плечима, поглядав на Ліду й казав:

— Колега Підгаєцький мислить, що я й досі ні на що не зважився. Хто це йому сказав?

Потім він витримував чималу паузу й провадив далі таким тоном, як першого вечора, що він, звичайно, ні до яких хвостів чіплятися не має. Може, це й потрібно тепер для інших, та тільки не для нього. Для нього потрібен не хвіст, а ґрунт. Ну, а цей ґрунт, почім знає колега Підгаєцький, може, вже й знайдено. І коли Підгаєцький у цьому пересвідчиться, то хай не дивує.

Ліді ж треба було їх мирити, доки вона сама ще не знала, як буде.

— Ну, годі, годі! Навіщо ото сперечатися? — казала вона з помітним задоволенням. — Ой, оці мужчини.

Вона бачила, що вони штрикають один одного за неї, ці два радянських лікарі, знала, що один із них має її неодмінно посватати і вона стане лікаршею.

І почувала себе дуже добре.

Тоді й папаші буде незле. Бо то радянський лікар, він матиме вплив, із ним же повинні рахуватись. Ті страшні часи, що були придавили їх до землі, що й дихати не можна було вільно, ті часи навіки десь проминули, натомість ішло виплекане у мріях майбутнє, цілком певне, забезпечене.

Йй ставало смішно, коли вона згадувала тепер, як Микола приносив тоді їм цукру в хусточці. Смішно, наче од веселой пригоди, що про неї вона читала колись у книжці. Ще більше тішило її тепер те становище, в якому вона зараз перебуває і з якого має вийти, хоч так, хоч так, а не погано. Віддатись було б приємніше за Підгаєцького, а

проте — Кранц людина певніша. Між іншим, від якогось часу їй почало здаватись, що Кранц нібито проховол до неї. Щоправда, таким бував він лише при Миколі, а наодинці з нею зовсім іншим. Кілька днів тому він говорив їй такі приємні речі. Та й Микола казав дещо непогане. А кому з них більше вірити? Просто тяжке роздвоєння. Тому, гляди, повіриш, а він тільки побалакає. А той відкинеться. Видно, вже Кранц і так щось надумав. Чистий клопіт.

Ліда не помилялася. Кранц таки справді надумав. Він остаточно зважив, що п'ятсот червінців — коли б їх мати — людині ніколи не можуть завадити, а лікареві вони доконче потрібні. З ними можна добре влаштуватися в великому місті. Зрештою, він не для того дістав освіту, щоб перепустити їх мимо свого носа, віддати їх якомусь шмендрикові, що, певно, й рахуби їм не добере.

Кранцові не треба було вгадувати, чи вона їх має, ті червінці. Він знав, що вона мусить їх мати, коли хоче бути за лікарем. А чи вона хоче? Питання...

Ця думка швидко зростала йому, як куц важкого винограду. І незабаром вона його наповнила солодким тремтінням.

— «П'ятсот червінців! П'ятсот!»

Бажання прискорити хід подій опанувало його.

Він прокидався вночі. Йому ставало жарко, наче що палило його з середини. П'ятсот кругляків неймовірно зростали, роздувалися в огненні кола, крутилися перед очима скажено швидко.

«Умій сильно хотіти й ти будеш мати»,— думав тоді він і гарячково тер собі чоло.

«Можна подумати, що я закоханий, як дурник, так мені палає голова. З якого боку зайти? За який хвіст учепитися, як каже той stultus Підгаєцький? Чи не за самого Підгаєцького? Стоп! Гадає ж той чортів дід щось за свою доньку, чи не гадає? Отже, я можу зачепити це питання. Звичайно, не для себе. Ха-ха-ха! Чудова ідея. Вже хай він не крутить, торба з білою бородою».

Кранц горів, наливався солодким бажанням, аж очі йому червоніли. Захопившись, він починав поглиблювати свої думки:

«Вони думають, що розвиток господарства, культури, промисловості, зріст торгівлі, набування республікою більш-менш пристойного вигляду — це все виникає вна-

слідок «творчості мас». Тим часом культура — то є щастя окремих осіб, глибоко індивідуальних. Коли б не було цих прагнень окремих осіб, їхнього вогню бажань, їхнього завзяття в своїх стремліннях, завзяття до загибелі, чи була б тоді культура? Дикість. Жодної культури не було б.

Я йду до того, до чого йду, тому що знаю: коли досягну його, буду щасливий, і моє щастя буде корисне для вселюдства, бо воно стане за стимул. І в своїх стремліннях я зовсім не маю додержуватись їхньої політики. Я йду своїм шляхом, бо мені так краще. Дід іде своїм шляхом, бо йому так краще. Він поширює свою крамницю не тому, що їм для політики це потрібно, а тому, що це самому дідові потрібно для того, щоб віддати доньку за лікаря. І дід цілком вірно каже, що й «ім» від цього буде тільки краще. Адже від чого їм стає краще? Від того, що такі, як ми, уміють хотіти, уміють іти вперто до свого особистого щастя. Ми! Це значить — я! Я хочу насолоди. В цьому щастя цілого людства, бо це єдина рушійна сила до нього. А взагалі треба якомога швидше покінчити цю справу».

Ця філософія жерла Кранца ненастанним вогнем, що йшов йому від кожної клітинки мозку, від шкіри й навіть від кишок. О, якби могли постати з гроба і одягтися в плоть древні кістки Франсуа Кене — великого медикуса Людовика XV і славної-преславної маркізи Помпадур! Старий Франсуа цілував би Кранца. Та не встане учитель, як і його король, як і сама маркіза. І ніхто не втішить його і не втішиться його безумним вогнем.

Тоді він умішував у зойки та одчайдушні змагання історично розчавленого свого класу солодку отруту мудрості Ніцше.

Йому здавалося: з туманів минулого виходять широкі шляхи, биті гостинці, а ними йдуть люди, подібні до його знайомих, до його родичів, що десь на півдні, серед власних великих виноградників і слуг. Над ними звисає голу-бе тепло і стелється їм трава невимовних пристрастей. Він пізнає себе в тому задуманому індивідуумі, в тій надлюдині, що сунеться в карнавалі культури поруч із жінкою.

В неї надзвичайні форми.

То його жона.

Це було далеке від мороку первісних інстинктів цього села, від примітиву містечкових ідеалів, від страшних прийомів і грізного гудіння з'їздів. Ця брудна, неприємна дійсність відсовувалась все далі й далі. Запаленими очима

вдивлявся він у білі сади своєї фантазії, а вони цвіли і вабили, дихали запашною прохолодою і кликали під молочне своє тремтіння.

Кранц виходив на подвір'я, бродив у білому, як манія, і загадково говорив у тишу світанку:

— Я почуваю в собі вогонь. Він буяє не тільки в моєму мозку. Він жене карнавали культури по нерівних шляхах історії. І я йду з ними. Чорт забирай, доки ж його сидіти в цій ямі? Зрештою, Ліда Аксенівна плюс п'ятсот дорівнюють щастю.

Як і все геніальне, його план мав бути до неможливого простий. Він змішає всі карти в руках Підгаєцького.

Ва-банк!— і доктор Кранц матиме можливість змінити своє остогидле життя. Одначе треба згодом одіслати Мотрю, поки не пізно, бо вона безтактовна дівка і може щось ляпнути Ліді.

Так міркував Кранц під час одного прийому.

Потім він пішов до Миколи. Сонце котилося по другій половині неба. В альтанці стояв гарячий дух старої сосни. Микола в знеможі лежав на возику без сорочки і слухав, як гуділо від бджіл повітря.

«Бджоли можуть працювати в таку спеку, коли важко поворухнути пальцем, і завмирають від першого подиху осени. А люди важкі і роблять навпаки. Костеві можна визнати деяку рацію. А що буде, коли настане осінь? Може, десь, буде лікарня, багато праці. До праці пора вже братися, давно пора братися»,— думав він.

Та праця ніяк не уявлялась, скільки він не намагався. Натомість впливали інші образи, і від них ставало ще душніше, ще більше тьмарилося й завмирало в грудях. Він мусить признатися, що любить її. Любить так, що без неї не зможе почати нове життя. Признатися перед самим собою, остаточно це визнати, щоб не було жодних хитань. Любить? Міщаночку? Це ти, що «везувії» в повідлі? Брехня, облуда, ганьба! Що таке любов? Хіба він такої любові чекав?

Любов міщанки...

Брехня! Під яким кутом розглядати «міщанство» та «неміщанство»? Ні, ти скажи, ти не крути. Тепер ти крутиш, а тут крутити немає куди. Вбити в собі те, що, може, на все життя стане джерелом сили, це, знаєш, пошукай дурнішого. І більше балакати з тобою за це нам нічого. Крапка».

Поставивши крапку, він мимохіть повертався знову до того самого й знову, може вдвадцятьє, переконував себе в чийсь особі, що в житті бувають випадки, коли треба бути одвертим і рахуватися з фактами. Адже вона без нього теж не зможе жити. Вона сконцентрувала на ньому все, що в неї є найкращого. Він глибоко це відчув останніми днями. Вона любить його. І та її чиста, безпосередня любов, така молода й прозора, як перший мед із цвіту акації, хіба може загинути, пройти марно, безслідно розвіятись? Ні, це був би злочин.

І в ту ж мить підіймалися нові сумніви:

«Ти певен її глибокої любові до тебе? Ти так кажеш, наче гудзика до кальсон пришиваєш — міцно й надовго, пся крєв».

— Хо-хо-хо! — реготалася особа.

Саме коли вона так розходилась, а Микола слухав її, знеможений і спітнілий, увійшов Кранц. Він мило посміхнувся, вітаючись.

— Ось де людина, що вміє заховувати стоїчний спокій. Лежимо? Потіємо?

— А, докторе Кранц! Сідайте отам, — показав Микола на ослінчик.

По правді, він дуже здивувався. Це вперше до нього зайшов Кранц. Певне, трапилося щось надзвичайне.

— Що, цікавий випадок, може? Хочете запросити на консиліум?

Кранц зареготався:

— Іменно — цікавий випадок! І мені здається, що я мушу втрутитись. Бо ви без мене в цьому випадку не дасте собі ради. Отже, я прийшов на консиліум.

Він запалив цигарку й сів біля Миколи.

— Слухайте, колего, давайте поговоримо відверто. Я хочу внести ясність у деякі питання. Ми люди однієї професії. Отже мусимо дбати про деяку корпоративну згоду. Я трохи старший за вас, маю більший досвід, і ви мусите послухати. Ну, кажіть просто: ви проти неї нічого не маєте?

— Та проти кого?

— Ну проти неї... проти Лідочки, коли б у неї був добрий капшук червінців.

Миколу підкинуло, мов на пружинах. Він схопився руками за бильця возика, аж вони йому хруснули, і випнув проти Кранца очі, немов хотів з них дати випал.

— Ви мені підете звідси пріч, коли будете, пся крев, мене штрикати, пся крев, докторе Кранц!— майже заверещав він.

— Ого! Бачу, бачу, що нічого не маєте проти. То не валяйте ж дурня. Чуєте? Я можу сьогодні ж побалакати з дідом. Треба потрусити, що в тій торбі є.

Микола підвівся і знову впав на возика.

— Ні, це... Та це щось дике...— Промовляв він довго, навіть лірично та все вичитував Кранца та вичитував.

Як то він, інтелігентна людина, доктор Кранц, наважується звести найскладніші почуття, найделікатніші рухи людської душі до звичайної, безпардонної спекуляції!? Це, звичайно, може бути лише жарт з його боку, але жарт недоречний, не гідний людини, що має якусь мораль у своєму череві. Бо то є вже простісіньке свинство, що виходить за всякі межі, і з боку його, Підгаєцького, що справді кохає (критись тут нічого) Лідію Аксенівну, з його боку це може викликати тільки обурення! Велике обурення й більш нічого. Ні, він ніколи цього не припустить.

Такий безоглядний ідеалізм просто роздратував Кранца. Він прийшов з найкращими намірами і зовсім не для того, щоб слухати подібні дурниці.

— Ви не встигнете надіти сорочку й почепити галстука, як я вже розмовлятиму з Левою і скажу йому ваші умови. Не побіжіте ж ви слідком за мною, як... дитина, щоб перебивати справу? А втім, на другий день ви можете заявити, що берете її голу, а черв'яці, може, їх там є п'ятсот, мовляв, лишаєте йому, дідові, щоб вони йому прили під *gluteus*'ами *. То вже ваша справа, а це моя, як старшого колеги.

Повернувся і вийшов.

Миколу цей випадок страшенно приголомшив. По-перше, це може вбити її любов. А по-друге, він ніколи не гадав, що Кранц особисто так байдуже до неї ставиться, що навіть піде його сватати. Що робити? Іти до неї, дати пояснення? Але як він гляне в вічі?

Раптом усе переверталось у голові догори дригом, і кров шуміла в серці так, ніби там за одну хвилину зчинився тяжкий ендокардит. Нікуди він не піде. Становище дурацьке — найкраще почекати.

Він лежав до вечора, лежав, коли прогуло одинадцять,

* *Gluteus* — сідничний м'яз.

а як знову почали гудіти години, пішов з тяжкою головою до криниці.

Чув, як у дерезі коло яруги щось шаруділо, важко дихало й придушено сміялося.

— Ой, коле, куди ти...— виразно чув він чиєсь шепотіння.

Було темно, місяць зовсім не сходив, а над селом сипало холодну росу, і вона сідала йому на волосся.

Десь за яругою виводили чиїсь хрипучі, надірвані груди:

Він малюточку покла-а-а-в,
а поклав зло-де-й,
у-у-бив,
убив йо-го-о-о-о...

Та все те пливло кудись понад Миколою. наздоганяючи його розпуку, що так само рвалася йому з грудей.

Вийшло з дерези одне. Друге затупало понад яругою. Одійшло геть далеко, кашлянуло і теж затягло:

Всігда й приследовал за не-ю-у
всігда... к любові ї-йю склоня-я-л...

Повз криницю пройшла Дуня (то вона вийшла з дерези), послухала і важко зітхнула. Подерлась на гору.

— Яке свинство! Спекуляція і фізіологія,— крикнув він їй услід. Дуня перелякано затупотіла по стежці і зашуміла темним гіллям.

VIII

Що він пережив за ці дні, що минули після Кранцового візиту!

Це була мука, якої не доводилось переживати йому ще ніколи до цього часу. Що значить Кранцова пропозиція? Чи не є це пастка, в яку хочять затягти його, Миколу Підгаецького? Така раптова зміна... Ні, він не дасть так легко себе піддурити. В кожному разі, він не хоче бачитися з Кранцом, який ось прийде повідомити його про наслідки. Цілі дні Микола блукав над балкою.

Але Кранц не приходив. Наче все це приснилось Миколі, наче ніяких розмов не було і ніколи Кранц не від-

мовлявся сам від Ліді Аксенівни, і ніколи він не пропонував її Підгаєцькому разом із червінцями... здається, п'ятсот червінців? Що ж це? Невже приснилося? Галюцинація? Маячіння? Чому він не йде, цей проклятий Кранц із плечима ката, із щелепами ведмедя?.. Чому він не сповіщає про наслідки? Раніш того Микола нізачо тепер не піде до неї... Бо як він гляне їй у вічі? Ох, яка мука...

Нарешті, це стало неможливим. Він не хоче далі терпіти. Червінці видають йому серце, в якому живе тільки любов до неї, а більш ні до чого. Червінці, прокляті червінці, п'ятсот разом, неначе п'ятсот живих істот, п'ятсот химерної черви ворущаються купою, шелестять і пускають у повітря отруйний дух розкладу, в повітря, що ним він дихає... Рятунку! Поради. Де, хто його зрозуміє? Навіть той безголовий Кость кудись завівся вже з тиждень, пропадає в Бежбайраках чи де.

Може, побалакати з Славом? Хоч йому ніяково трохи говорити про це з Славом. Та одначе... Хай знають, пся крєв. Він все одверто розповів Славові. Одверто — про розмову з Кранцом. Про свою муку він замовчав. Злякався в останню хвилину. Рішив: «Ні, треба ще подумати. Може, все це несерйозно, може, завтра я вже забуду й візьмусь до праці...» І сказав тільки жарт: червінці! От спекулянт, мовляв. Навіть сам сміявся з свого жарту. Слав похитав головою, одначе повірив, що жарт, розказав про це своїй жінці, а жінка розказала сестрі, а та — своїй подрузі. За обідом уже всі сміялися й робили з того анекдот: казали що Микола забагатіє, мов у казці.

Микола сидів блідий і нічого не їв.

Пішли дощі.

Несподівані літні дощі, коли тіло наливається тривожною грозою. Тоді воно мліє і важко падає на ліжку, і голова поринає у мряку. Вночі стукали насичені громи і болісно різали очі фіолетові блискавки.

Падав нападами дощ. Він ніби відрізав Миколу на час від Ліді Аксенівни. Падав раптовий, з бульбами, загрозливий, злісний. Від нього захлинались і гоготіли ринви, пливло бистрими струменями подвір'я, шуміла яруга... Потім напад стихав. Нишк. І починало сіяти. Густо і тепло... Негода стояла довга. Та не треба було зважати на неї Миколі, бо Кранц тим часом не дрімав ні хвилини. Небез-

пека конкуренції з боку Підгаєцького тільки підштовхнула його на рішучий крок. Не приїзди Микола сюди, може б, він і не задумав того. А тепер... було б гупо не зробити того, що збирається зробити Підгаєцький.

А Микола писав уночі листи до неї. Тільки й того. І такі вони здавалися правдиві, переконливі. Він читав їх, доки не виучував напам'ять. Тоді вони блідли, жмакався папір і літери гасли, мов попіл. Він дер їх на дрібні шматочки і знову писав.

Ранком Дуня напинала на себе лантух, підтикала високо сукню і, поклавши листа за пазуху, виходила на вулицю, щоб нести його до Ліди. В останню хвилину Микола наздоганяв її, відбирав листа назад і, відсапуючись, вертав додому. Дуня йшла за ним і бубоніла. Чого б ото вона ганяла людей по багнюці, не звісно для чого?!

А в сніданок, коли збиралися всі в їдальні, починалися жарти, запитання, співчування.

Подружка сестри Славової жінки розповідала, як уночі їй приснилося, що в неї сороката сукня. Глянула... а вона геть уся із червінців! Та шамотить, шамотить. Вона аж прокинулася. Дивиться — ні одного червінця. Реготалися до сліз, а вона раділа потихеньку, що Миколі неприємно й боляч, бо, здається, почала в нього закохуватись.

Потім дощі враз спинилися. І стало Миколі легко.

Він проробив усі вправи, підбадьорився. Чекав вечора. «Той Кранц із глузду з'їхав. Він просто вигадав жарт і драгував мене», — гадалося йому. Але доволі відкладати. Сьогодні має бути остання розмова з нею, потім він сам побалакає з батьком. Доволі хитань.

Микола рішив остаточно. Серце йому солодко стислося. Він уявив собі, як зрадіє Ліда при цих його словах: «Я люблю тебе, люблю навкі, віднині ми не будемо розлучатися» — і т. ін. Важко тільки почати, а там слова самі з'являться. Власне, можна і про це сказати вже Славові, щоб для нього не було несподіванки.

Він пішов до Слава і сказав йому про свій рішучий намір.

— Знаєш, Славе, нічого, пся крев, не зробиш. Доки ж його бурлакувати? Он у тебе сім'я. Треба й мені. По правді: люблю її, і вона мене любить.

— Як знаєш. Діло твоє, — відповів Слав.

— Так. Я, розумієш, вагався. Але що ж?.. Життя — це така штука... Хе, нічого не зробиш.

По цій розмові його бажання бачити Ліду, швидше сказати її слова любові й ніжності ще збільшилось. До вечора воно розгорілося неможливо тривожним полум'ям. Миколі почали навіть тремтіти руки, в горлі з'явилися чудні спазми. Він увесь знемігся від чекання. Тільки тепер відчув він, як сильно він її жадає, яка вона безмірно дорога для нього. Кожний дотик її руки, кожний погляд — яке це щастя!

Мов у тумані він прийшов до неї увечері. І ось тут і сталася несподіванка. Зустрів його сам Аксен Парфенович. Микола затривожився:

— А... де ж це...

Дід лагідно зашелестів бородою:

— Поїхали в гóрод, Миколо Матвійовичу.

— В город? Як то в город? Чого? З ким?

Щось йому тоді обірвалося, і в очах замахала перебитими крилами розгуба.

— Чого в город?

Дід виніс йому стільця, давав цигарки. Микола палив їх, посилаючи іноді до рота вогнем. Смикався і слухав, що говорив дід. А дід виблискував бородою, задоволено всміхався й потішав Миколу:

— От би й вам уже слід так, як доктор зробив. Ви і не пізнаєте тоді себе, бо то велике діло — сім'я. Душа вам тоді на місці. Ніяких тоді вам лекцій не заманеться. Ви слухайте мене, старого. У вас іще немає становища, тільки диплом у кишені, а диплом то хоч і приємний шматок паперу, але ж поки що мертвий. А от коли він оживе, у вас буде всякого добра. Та від вас же й залежить, щоб він ожив. Знаєте, треба, щоб у вас щось уже було в руках. От Кранц — ви подивіться. Добре зробив. А на вас я дивлюся — ні, щось ви не те ще думаєте.

Микола не розумів спочатку ділових натяків, але загрозлива свідомість того, що сталось, поволі насовувалась на нього, наче його топили головою в бруд. Щось йому в грудях причаїлось і сичало, як опечене:

«Та це ж незрозуміла річ, пся кров, щоб так люди могли чинити! Але що то за люди? Свині, а не люди. Та де! Свині мають більше сумління...»

— А як буде у вас щось у руках, тоді — слухайте мене, старого — зробіть так, як оце доктор зробив. Будьте певні, йому буде непогано.

Щось дід ще йому розповідав, щось радив, та замість того Микола чув тільки, як шелестить дідова борода і терпнуть його власні руки.

«Тобі зле, Підгаєцький?— сичав знайомий Миколі голос.— То, може, ти попрохаш у діда Леви шклянку води? Він, напевне, не відмовить. Не зможе відмовити! Бо то було б уже останнє свинство. Та нащо вода? Де ж їхня любов? То ж простісінька спекуляція і... фізіологія». У мозку проповзало довгим слизьким черваком. «*Amor est titillatio quedam concomitante idea causae externae*» *. Хе, Спіноза має рацію...

Що ж ти будеш запивати водою? Він аж скривився од внутрішнього болю.

«Скільки червінців даєє ви тому пройдисвітові Кранцові за те, що він бере її за жінку?» — хотілось йому крикнути. Але він не крикнув. Він сказав ледве чутно:

— Нуті-с. Вітайте. Хе, здорово...

...Дома Слав передав йому листа.

Микола механічно розпечатав конверт і глянув на підпис.

— Від Гупаленка?— спитав його Слав.

— Від Гупаленка,— відповів він не своїм голосом і безсило випустив листа додолу.

Слав глянув на нього здивовано.

— Що тобі?

Микола ж до останнього дня ще жив якоюсь неймовірною надією. Він згадував Лідині очі, коли вони зустрілись в останній раз з його очима. В них же горів тоді невимовний блиск. Він не міг бути брехнею, такою підлою,

— Нічого. Перша гуля, пся крев... Дай мені спокій.

ІХ

Кранц із Лідєю швидко повернулися з міста. Ліду вітали батькові приятелі, знайомі, родичі. Чутка про їхнє заручення пролетіла містечком швидко, як горобець. Говорилося й за великий посаг, що дає Лева за дочкою.

Микола ж до останнього дня ще жив якоюсь неймовірною надією. Він згадував Лідині очі, коли вони зустрілись в останній раз з його очима. В них же горів тоді невимовний блиск. Він не міг бути брехнею, такою підлою,

* Любов — це задоволення, що супроводжується ідеєю зовнішньої причини.

такою безоглядно ганебною. Так могли дивитися лиш очі, що кохають.

Дуня прийшла з базару і, висипаючи на стіл баклажани, розповідала на всю кухню:

— Таке там робиться. Тільки й чуєш, що про весілля. Кажуть, дохтор і прийомів не робить. Самі хвершала.

Йй ніхто майже не відповідав, ніхто не розпитував. Тільки чутно було шамотіння й тишу. І від того слова її бомкали розбитим дзвоном, вривалися через зачинені двері, долітали до Миколиних вух і трясали його, як грім.

Він не помітив, як підійшов до одвірка і впився в нього зубами...

— Пся крев...— ледве злітало йому з уст, що стали зовсім білими.

— Я не можу цього пережити,— шепотів він в справжній розпуці.

І раптом задзвеніли голі Вітульчині п'яти, бризнув за дверима його невинний сміх. Він вкотився в кімнату, рожевий і замузаний, як баклажан, і, вистукуючи себе маленькими кулачками по череву, забігав круг Миколи. Сонце ще не зійшло з його круглої спини і пашіло на ній червоними плямами. Він заливався в радіснім збудженні. Крізь сміх вилітало:

— Занюда, занюда!..

Цього Микола не міг уже витримати.

— Що таке, що ти белькочеш, чортів вилупок?— скрикнув він на хлопця. Мати сердито витягла Вітульку до кухні і пскарала його ляпасами по голому тілу.

Микола вперто чекав ночі. Зловісні думки гнітили йому мозок. Коли прийшов тихий місячний вечір, він сів на підвіконню і закам'яніло слухав, як хропе в саду на старій кожушині Дуня.

В кімнатах теж панував сон, тільки зрідка скрипіло чись ліжко і знову все затихало.

Тоді він найгостріше відчув ту кривду, що йому вчинили. Він, хитаючись, пройшов через кімнату, де спали Слава і його жінка, пройшов до крайньої кімнати, що була в Слава за прийомну.

Він ще не знав, що саме зробить. Підійшов до мармурової полицки, намацав там прискавку і повагом, методично продезинфікував її спиртом, потім — ефіром.

Ця робота навіть захопила його. Скінчивши з прискавкою, він поліз до шафи, де стояли слоїки з різними сигнатурками. Засвітив лампу. Став їх перебирати. Під руки лізли всілякі тинктури, що можуть припинити шлункові болі, кровотечу й т. ін., але ніяк не можуть тепер радикально послугувати Миколі. Нарешті, на нижчій полиці він намацав невеличкий штангласик і наблизив його до очей...

Кокаїн.

Перед очима гойднулися дикі примари кушів erythroху-лососа, що ростуть у тропічній частині Південної Америки. «Тубільці з Перу і Болівії жують його священне листя»,— пройманули йому в голові неясним сполохом шматки фармакології, що він її колись з таким напруженням складав професорові Лаврову. Два рази він різався на кокаїні. І лише за третім разом вивів на широкій університетській таблиці його велику формулу.

«Пся кров, вона надзвичайно заплутана. Так, так... В основі її подвійне кільце, що утворюється, здається, з п'ятичленового піролідинового кільця, з шестичленовим піперидиновим кільцем... Екгонін... Здається, тропінкарбонова кислота...»

Перед очима вирізались знаки і лінії. Вони затанцювали смутний танок і стали плазувати одне на одного, складаючи формулу...

«Але чим заповнено четвертий зв'язок С? Що там іде за О? O.CO... C₆... Що далі? Ще один знак... Один...» І як він не намагався пригадати, нічого не виходило. Формули рвалися на своїх суглобах, розповзалися по мозку складовими частинами і ще більш заплутували картину.

«Тут жарко,— подумав він,— тут просто нема повітря».

Захопивши в руки прискавку, пляшечку з ефіром, штанглас із кокаїном і кавалок вати, він тихо, як злочинець, вийшов у сад і вскочив до альтанки. Розклавши на столику всі причандали в зразковому порядку, він скорчився на возику і знову тяжко загадався.

Думки скакали тривожні, пристрасні, і серце від них сходило такою гіркою кров'ю, немов вона була вже пересичена отрутою.

«Той, хто увійде сюди першим, відразу побачить... бліде, як папір, обличчя, посудомлені руки, що впиваються в тіло, в розідрану на грудях сорочку... і нерухомі, випнуті очі... До пульса. Нема. Все даремно. Слав (нешасний!)»

кинеться до штангласа... але я загнав цілі п'ятнадцять грам рідини».

Він старанно підрахував. П'ятнадцять грам... 2%... 0,3— це досить...

«Wöhler, Niemann і Lassen, ваш винахід — надзвичайна отрута!.. Людина від такої дози може впасти одразу непритомна, побіліти, трохи покорчитися з холодним потом на чолі і за кілька хвилин усіх поквитує».

— Уявляю...

...це трохи зіпсує їй настрої... Але мені те все вже байдуже... Я вже не бачитиму цієї безсоромної міщанки, що ляпає себе ложкою по стегнах і що...

...і я вже не читатиму Гупаленкових листів... цих скотячих листів... в яких ця тупа людина скаче гопки проти цілого світу.

...він насилу перелазив із курсу на курс, раз у раз у великих муках складав іспити, немов кожний із них родив у тяжких муках. А тепер він ірже і гокає над моєю головою, наче володіє якоюсь таємницею життя... було б написати йому востаннє, що він просто дурень...

«...Миколо, о-го-го... Чорти тебе ще не вхопили?.. Тут зрозуміти треба: ми царі! Перед нами такі можливості, яких ніколи в історії не мали класи. Ми, брате-камараде, як велетні казкові, світ перевернути мусимо. І верхи на нього сісти... і полетіти, щоб земля двигтіла... і полетіти не чорт його зна куди, а знаєш куди!»

...Як ти прийдеш сюди, я тобі покажу, між іншим, такий «случай», що тобі й не снився в наших хвальних факультетських клініках. Якого дідька ти там стирчиш?»

Все, все... все пригадалось Миколі.

Давно палала світова зірниця, і за млинами вже гулко торохтіли гарби. Виприснуло сонце.

Микола, скорчений, лежав на возику і нерухомими очима дивився невідомо куди. На волоссі йому, як і на листві дерев, сяяла холодна роса. На столику лежав шприц і крапля рідини тремтіла на кінчику голки.

Тільки як задзвеніла дійниця і Дуня сердито гейкнула на Маньку, Микола кинувся, ніби від сну, провів долонею по обличчю і не міг встати, бо йому заціпіла кожна клітинка від довгої незручної лежні.

Чого ж ви дивуєтесь? Що він не вмер? Так, він не вмер, бо він, Микола Матвійович Підгаєцький, зовсім не

такий дурень, щоб справді загнати собі три деці кокаїну під шкіру.

Увійшла Дуня, відсунула шприц і пляшечки й поставила на столик великий кухоль з молоком. «Утвердження життя»,— посміхнувся Микола кривою посмішкою.

— Пийте,— сказала вона,— бо прохолоне.

Однаке, Микола не пив. Він навіть не доторкнувся до кухля. Увійшов до кімнати, побачив Слава і сказав йому:

— Ну, Славе, буду їхати.

— Як? Уже ідеш?

Проте ця звістка не була зовсім несподіваною. Миколин вигляд казав про те, що він пережив цієї ночі неабиящо. Він ніби постарів на кілька років. Отже, зайве було б припрохувати.

Всі відразу заметушилися, забігали. Послали в Бежбайраки по Костя. Він уже два тижні не повертався додому. Переказували, що він тут щось організовує, когось збирає, над чимсь клопочеться. Всі останні події в Миколиному житті пройшли поза ним, нічого він про них не знав. Але почувши від посланця, що Микола має сьогодні виїхати, він залишив усі справи і верхи прискакав додому.

По правді, Микола не дуже-то бажав побачення з Костем, він ніби боявся цього побачення. Проте Кость нічим його не вколов. Він тільки, глянувши на нього, покрутив головою і зауважив:

— Да, треба їхати. І чим швидше, тим краще.

Микола склав у кишені свої книжки, листи і невеликий свій гардероб.

Знову сіли в ідальні і добре на розлуку випили.

— За доктора Підгаєцького — нового, не тряпку, а людину! Не сердься, Микола, і випий з меншим братухою, організатором колективу «Агротруд»,— виголосив Кость.

Всі здивувалися.

— Ну, вже й організатор. Хто тобі повірить? Мовчав би краще,— сказала Славова жінка.

Микола ж глянув на Костя і рішуче підніс руку з чаркою.

— Охоче, пся крев! Давай!

Відразу всім стало веселіше. Ніби це був щасливий день, коли скінчилась тяжка криза. Микола поглядав на Слава і знову думав: «Молодець». Навіть Кость його зворушував тепер своїми невгаванними поривами. Чорт його знає, може, й організує що. Від таких типів на все можна

чекати. А головне — добре, що жодна душа не знає про цей легковажний замах на себе, що так невдало стався цієї ночі. Ну, тепер держися, пся крев, лікарю Підгаєцький.

Увечері Кость одвіз його на вокзал. Прощаючись, він сказав:

— Передай від мене привіт Гупаленкові. Люблю таких людей. Ти ж до нього?

Микола ніяково посміхнувся.

— Добре. Мабуть, передам. Кланяйся Кранцові, — засміявся він у свою чергу, як Кость ударив по конях.

Х

По од'їзді Миколи Підгаєцького в Кривому ніщо наче не змінилося. Та, по правді, і од'їзду його ніхто не помітив. Все сталося так швидко й тихо. Але майже вслід йому виникла одна причина, через яку ця історія скінчилася трохи несподівано.

І все через діда. Кранцові не слід було вірити йому на слово. Отож, дійшовши найвищого напруження й паралізувавши Підгаєцького, він зробив дідові, так би мовити, пропозицію. І по тому за тиждень він мав побратися з Лідєю.

І от, хитрий отой дід із зрадливою бородою все заспокоював та посміхався, коли Кранц говорив йому про діло.

— Все буде добре, — казав він, не називаючи конкретно цифри.

А в останній день дід узяв Кранца за лікоть і повів до себе в кімнату.

Кранц захолов. Сорочка йому прилипла до спини гарячою плівкою.

Та й було від чого похвилюватися.

— Ну, мій любий зятю, — твердо сказав йому дід, — ви маєте від мене п'ятдесят червінців. — Сказав і глянув Кранцові в обличчя. Глянув і швидко додав: — А колись я вам ще дам п'ятдесят. Це вам буде разом сто. Сто червінців. Бо я люблю свою Лїду і не хочу, щоб вона йшла за вас гола.

— Ви жартуєте? — спитав Кранц. Бо іншого він нічого не міг сказати.

Але дід не жартував. То була найповажніша правда.

Він не мав більше лежаних грошей для доньчиного по-сагу.

— Ні? Ви не жартуєте, милий чоловіче?— крикнув у нестямі Кранц.— Ах ви ж...

Він ледве стримався, щоб не вийти за межі й не плюнути часом у дідову бороду. Тільки притис його до столу й подивився на нього так, що дід ще більше побілів.

— Ух! Це я з радості. Прощайте! Піду заспокоюсь. Я знервований чеканням до чорта...

Кранц насунув бриля перед самим дідовим носом і виїшов з покоїв червоний, як налитий...

Того ж вечора він написав до Леви цього листа:

«Вельмишановний громадянине Лево!

Ви мусите зрозуміти мене швидше, ніж хтось інший. Перед нами стоять великі завдання, і ми не можемо ставитись до себе, до свого власного життя байдуже. Не маємо права. Наша історична епоха вимагає од нас уваги, великої уваги до того, що ми чинимо і як ми чинимо. Наше життя належить більше історії, ніж нам самим. Ви мусите мене зрозуміти. Ви знаєте, як палко я йшов до своєї мети — побратися з вашою дочкою і поділити з нею всі радощі і все лихо життєвої боротьби, і ніщо, здається, не тьмарило нам світлого майбутнього, жодної хмарки начебто не було. Аж ось на мою голову впав несподіваний грім. Я вас не обвинувачую. Ви — батько і мусили дбати за свою дочку, ховаючи од нареченого таємницю її минулого. Та, бачте, сталося так, що я в останню хвилину про все довідався. Мені лишається благословити долю, що все так скоїлось.

Тепер ви розумієте, вельмишановний громадянине Лево, ми не можемо стати родичами. Мене проймає жах, коли я уявляю, що я міг стати за чоловіка тій, що знала аж трьох махновців...

Не буду ятрити ваші батьківські рани, кінчаю свого листа...

З боєм подаю вам останню пораду: віддайте її за Підгаєцького. Він був би їй дуже підходящий муж. Особливо, коли ви обдаруєте його тими червінцями, що мали стати за базу мого щастя з вашою дочкою...

Ті сто червінців, що ви мали сміливість мені запропонувати...

З останнім привітом *Кранц*».

Одіславши листа, Кранц вважав справу за скінчену. Але вся ця історія так зле на нього вплинула, що він захворів на розвільнення шлунку і неспокій нервової системи.

Лежав самітний в своєму помешканні, що за лікарнею в саду, і не припускав до себе санітарок. І все йому здавалося, що над ним сплітається велика борода, лоскоче його, лізе йому в ніздрі, у вуха. Потім вона стає ніби дротяною, і кожен дротик розпалюється і пече його боляче, нестерпно в мозок. Він махав на неї руками, кричав, що це насильство, щоб він мав одружитися з нею. Коли її кохав інший... І нехай кохав...

— Я радий, що запалюється в чиемусь серці огонь. Хто сказав «антонів огонь»? До чорта!

— Борода! Я ж покладався на тебе,— кричав він.

А борода насовувалась ще ближче і пекла його, доки він не падав знеможений на ліжку.

Тоді з туманів минулого виходили широкі шляхи, биті тракти. Ними ішли люди, що були подібні до його знайомих, до його родичів, що десь на півдні серед власних великих виноградників і слуг. І здавалось, що виноградники знову батькові, і слуги батькові, і він такий ще молодий, і все ще в нього в майбутньому...

Та досить було хоч трохи йому заспокоїтись, як марева зникали і натомість проступала справжня сувора дійсність. Вона рвала йому живіт. Кранц скреготів зубами і, спльовуючи набік гіркою слиною, лаштував собі на живіт грілку. В ній знаходив єдиний порятунку.

Одеса, 1925 р.

ДИТИНСТВО ГАВРИЇЛА КИРИЧЕНКА

ЗАВОД

Я вмію зневажати скрутне становище і нехтувати небезпеку. Ще тоді, в благословенні дні мого дитинства, я не вірив зозулі, ніби скільки вона тобі накує, стільки років і проживеш. Геройство — ось за що я тільки й міг полюбити людину. Давні чумацькі традиції моїх дідів, що ходили у Крим по сіль, на Дін по рибу і в Знам'янські ліси по дубчаки на ярма та на розвори до своїх возів,— які вони милі й смішні! Перший, хто навчив мене дивитись на ці традиції звисока й заперечувати їх кожним кроком свого життя, це були мій батько.

«Живи не так, як жили батьки, а так, як велять тобі розум і серце».

Це було їхнім першим «вірую», хоч ніколи й ніде вони його не висловлювали. Вони тільки все життя повторювали матері, коли вона гризла їм голову за пияцтво:

— Прокопівно! Мила моя, ти дурна. Тобі ще треба сто років учитися й тоді ти не будеш така розумна, як я.

Я зрозумів, звідки йшло їхнє «вірую». Воно зростало разом із темним риком мужичих кишок, із хрускотом їхніх кісток. Я зрозумів це тільки тепер. Тоді ж я приймав не розумом, а серцем батькову пісню, єдину, яку вони уміли співати, і то лише в дні натхненного й трагічного пияцтва:

Врем'я лється так, як речка,
Чоловік горить, як свечка...
Вітер дунув — он погас,
От і слава вся про нас...

Так співали батько в дні трагічного пияцтва, коли в їхніх очах під кудлатими бровами спалахував страшний смуток. Тоді я читав у цих жахливих словах: «ти п'єш, чоловіче, себе пропиваєш! Гляди ж, по твоїй спині пройдуть ненажерливі сусіди, ти здохнеш у злиднях, і слави по тобі не лишиться. Хіба для того ти покинув ходити по наймах і сів на свій куций шматочок землі?..»

Аж ось гримить об стіл важкий і чорний кулак. Батько підводять голову:

— Пррокопівно!

Мені стає страшно. Я забиваюсь у куток, але я певен тепер, що нізачо не буде так: «огонь погас» і все... Ні! Я не знаю, що буде, але він не погасне. Мені плывуть перед очима червоні, як жар, папірці, що позавчора вночі приносив Іван Бондар. Батько невідомо куди їх позапроторювали, я ні одного не міг знайти й показати хлопцям, але я бачив, як Бондар виймав їх із-за пазухи. Я чув навіть, як перед світом приходили Яворенки й бубоніли про щось із батьком. Я тільки не міг дізнатися, про віщо вони бубоніли. Але я знаю, що батько ходили із ними в сарай, а ввечері вони їздили верхи кудись на Животовське чи на Варунове.

Чую гіркі, в'їдливі слова:

— У тебе ж діти, розорителю ти, катюго мій...

Мати схилилась біля дверей. Гіркі слова з плачем і докорами падають, як дощ за кривим і темним вікном.

— Пррокопівно!— знову гримить об стіл важкий кулак.

Я здригаюся... Гасне кволе світло... І десь у мороці плыве моя страшна любов до батька, до геройського батька...

* *

*

Скоро я починаю дещо розуміти. Батько в компанії з Бондарем, з Явдокимом Сіроштаном і з двома братами Яворенками. Мало не щоночі хтось приходить до нас, і я чую їхні притишені розмови. Вони згадують часто Варуна Секрета й другого пана — Животовського, говорять про землю, про оренду, яку хтось там захопив, а іншим от немає ні крихти. Мене це мало обходить; мене цікавить тільки, чому вони так пізно збираються і куди вони потім ідуть. Також хотів би я знати, де вони беруть ті білі й червоні папірці, які я бачив у них уже не один раз.

Тим часом одна подія в нашому житті, що трапилась за кілька днів потому, як батько їздили кудись верхи, заступає від мене все, мов хмара. У нас пропала коняка. Вона була жеребна, і її не можна було гнати так швидко... Це була єдина коняка, більше в нас не було. Мати довго й гірко плакали. А батько тоді страшно запили і співали своєї улюбленої пісні. Саме тоді до батька прийшли його товариші. Він, хитаючись, вийшов із-за стола привітав їх і посадовив на лаву.

— Друззя! — сказав до них батько. — Ви знаєте Романа Кириченка?

Ті подивились на нього й презирнулися між собою.

— Та звісно. Ми тебе знаємо.

— Чорт на що хитрий, ну я хитріший...

На цих словах батько вийшли із хати, а за хвилину повернулися і вийняли з-під поли пляшку. Мовчки налили вони кожному і, коли всі спробували й знову подивилися на них, вони нагнулися і вимовили:

— Ми з Валантирем! Самі! Свій завод...

Тоді батькові товариші глянули на нього злякано, обступили його й почали говорити пошепки, озируючись навколо, ніби їх справді хтось міг почути. Але вони не могли переконати мого батька, щоб він розвалив свій «завод».

— Розвалити? Та хай ще казна спробує дійти такого градусуса... Шутки сказать!

— А як хто викаже?..

— Хе-е-е... — Батько хитро засміялися. — Хай краще викажуть і знайдуть завод, ніж...

Що саме ще могли виказати й знайти, я не міг розібрати. Але всі притихли, ніби до певної міри погоджувалися з батьком.

Все це захопило мене до останньої міри.

Це був веселий час. Я щось знав і нікому з хлопців не казав ні слова. Але ось одного разу вони самі приносять мені страшну новину. Була вже пізня осінь. Давно повибирали геть усе на городах. Земля чорніла спустошена, обгризена й витоптана. Я ходив по грядках, марно жадаючи знайти хоч будь-яку городину. І ось я чую голос:

— Ей, а ти й не знаєш...

На греблі стоїть Ладька, він захекався, махає мені рукавом драної матеріної кофти, в яку він убрався, й гукає:

— Ходім швидше на сіроштанівщину...

Я стою байдуже. Чого мені на сіроштанівщину? Хай

краще Ладька йде сюди, я йому дещо розкажу. Але він кричить, аж захлинається.

— Ходім, дурний... Там Явдокима Сіроштана зарізав сусіда... за поле... Не давав поля...

Ці слова падають на мене разом із вітром, що гне верхів'я дерев і мне на чорній землі суху огудину, курай і порох. Що він бреше, цей Ладька? І бреше... Позавчора в нас був Явдоким Сіроштан і про щось радився з батьком.

— Та хто ж зарізав?

— Колодочка! Так кишки й випустив...

Ладька розмахує руками, підшмаркує й витирає носа довгим рукавом, з якого стирчить обстриювана вата.

— Чого ж ти стоїш? — кричить він. — Треба швидше бігти...

Він повертається й летить греблею, перекинувши ногу через довгий дрючок. Хвилинку я вагався, але в другу хвилину я вже наганяю його коло спуску, й ми біжимо з ним разом. Він похапцем, ковтаючи слова й вицокуючи зубами, інформує мене про обставини сьогоднішньої страшної події.

— Додому прибіг і кишки в руках... Та й помер уже...

Ми надивилися того дня на всяке диво. Явдоким Сіроштан лежав, як ми прибігли, під хатою мертвий. Руками він і справді притримував жмут кишок, що випали йому на свиту. Кажуть, що сусіда зарізав його саме після обід. Хто його зна, але ми з Ладькою бачили кілька справжніх квасолин, що разом із кров'ю прилипли було до його одержі. Навколо густим муром стояв народ, і всі мовчали, — коли-не-коли хто скаже слово й знов мовчать. Кажуть, за стражниками послали.

— Добився землі... — пробубонів чийсь низький і загрозливий голос.

На вечір прибули стражники і в'язник і чисто геть усе посписували. Але що найдивніше було для мене: вони витрусили у Сіроштана ті папірці, яких я не міг здобути ні в який спосіб...

* *

*

Скаженої зимової ночі, коли шибки тріщать від морозу і в комині свистить хуга, ми сидимо на лежанці — я, Гриць і мати. Крім нас, у хаті ще двоє ягнят. Вони цілий час бекають і стрибають по золотій соломі, що нею потрушено долівку. У нас є дві овечки. Обидві вони привели ягнят,

і це вся наша худоба. В хаті, під самою стелею, на кривому дроті блимає лампа з погнутим жерстяним кругом і з надбитим до половини склоом.

Ми допіру з'їли трохи печеної картоплі, і зараз я віддаю шкаралупу ягнятам і вчу їх битись на «баран-барандуц». Одного я вже добре навчив. Він б'є мене в лоба дужче, ніж я його.

— Цього доведеться продати,— показують мама на мого баранчика.— Може, хто купить на смушок. Хоч би карбованця дали.

Я чую, як серце мені кам'яніє від цієї думки. Баранець гризе мене за пальці. Я нічого не помічаю.

— Я не дам продати! — кажу я згодом.

Мама сумно посміхаються на мої слова.

— Треба, Гаврилку. До батька треба йти. Щоб він уже не дїждав, катюга нещасливий. Розорителю! Бог би тебе покинув, як ти мене кинув з дітьми.— Сльози, як дощ, падають їм на лице. Мама не можуть далі говорити.

Гриць довго сопе і дивиться на мене спідлоба. Потім говорить до мами:

— Хіба вони винні, що в тюрмі?

— А хто ж, я вища? Якби не мудрував, не вигадував штук, робив, як люди роблять, то й не сидів би.

Хто міг тоді довести мамі, що вони даремно ремствують на батька?

Я тільки сидів, зціпивши зуби.

І ось ізнову ми слухаємо гірке оповідання про батькові штуки. Розповідають мама, але не доказують. Та ми й самі з Грицем дещо розуміємо. На нашу думку, то був веселий час, коли батько зробили були вдвох з Валантирем «завод» і почали гнати горілку. Часом вони бували п'яні, а мати завжди в сльозах і тривозі. Дим із залізної кабиці підіймався над дахом нашого сарая і линув у небо. Першим, хто згорів від цієї проклятої кабиці, був Гриць. Він хотів підкинути в неї дров, і в цей час йому спалахнула сорочка. Він вибіг на двір і, доки добіг до хати, вітер роздмухав його в кричущий сніп вогню. Врятували. Вилікували так, що в нього правий бік став, як той бубон,— гладенький та білий. Весною, крім того, він упустив на себе борону й пробив собі цей бік гострим зубком. Тепер на ньому невеличка чорна пляма.

Пригода з Грицем була тільки початком. Вогонь, що в ньому він тоді скрутився, був ніби гаслом. Батько, зви-

чайно, знехтували його. Як і раніше, вночі носили відрами воду з глибокої криниці до гнутих холодильників, а вдень накривали кожухом діжку з «затвором», що завжди стояла в хаті. Небезпека ходила за нашими спинами. Годі, сміливий винахіднику! — ніби гоготів батькові вогонь. Буде тобі! — неначе булькала рідина в казані і в холодильниках. Проти закону йдеш! — кричав «завод» одвертим смородом. Та все на світі повинно дійти свого кінця.

За кілька день потому, як у мертвого Сіроштана витрусили з пазухи папірці, до нас теж прийшли начальники. Батька не було дома вже кілька день. Ніщо так гостро не стоїть у моїй пам'яті, як той безумний відчай, з яким мама вбігли в хату, помітивши стражників, коли ті ще тільки їхали греблею. Мама вихопили із скрині якусь важку річ. То був якийсь невеличкий ящик. Вони вибігли з ним на двір і десь блискавично його заховали. Потім знов повернулися до хати.

— А діжка!! — скрикнули вони, як тільки переступили поріг. — Діжка ж... — Вони схопили за втори ту прокляту діжку, до половини налиту «затвором», і, напинаючись до останньої міри, покотили її косяка на двір. Мало не коло самого порога діжка перекинулася, заливши землю пінявою рідиною, що й на землі продовжувала пухкати й вигравати. Тоді вони схопили мірку з попелом і присипали калюжу.

Начальники увійшли на подвір'я.

— Іздесь живьоть Роман Кириченко? — запитав стражник. — Пущай вийде із хати.

— Нема його, — прошепотіли мама чужими, синіми губами.

— Тода почньом.

Вони обдивилися кожен куточок подвір'я, перерили сараї, ввійшли до хати, списали все, що було в ній, і, наткнувшись на другу діжку, що залишилася в хаті, подивилися один на одного.

— Маляс, — сказали мама.

Начальники заглянули в діжку. То був таки маляс, — головна речовина в батьковій промисловості.

— Для чого?

Ну, для чого? Мама відповіли, що маляс цей — для скотини.

— Для скотини? А скільки ж у вас тієї скотини? — Вони весело між собою пересміхнулися.

Мама нічого їм не відповідали.

— Понімаємо,— сказали начальники. Вони склали протокола, запечатали діжку і вийшли на двір.

І тут підстерігало нас найстрашніше лихо. Стражник по-молодецькому ступив з високого порога на попіл, та раптом підсковзнувся і навзнак, як хмара, повалився в калюжу. Вона бризнула з-під нього так, що не тільки мати здригнули, а й вся земля задриготіла, ніби сам господь ударив у неї гнівним чоботом.

Начальник важко й загрозило кречкув. Лежав він на землі стільки, що мав час убрати в себе трохи не всю калюжу й надихатись її солодовими пахощами.

Лиха година! Його падіння було падінням мого батька.

Увечері, як вони повернулися з города, їх арештували, не давши переступити порога.

Хуга заходиться в комині плачем і сміхом. Десь від морозу лопається крига, ніби трахає короткий і соковитий грім. І знову тихо, урочисто. Страшно. Я дивлюсь на маму, що вже не плачуть, тільки похитують головою і намагаються стримати якусь чудну, ніби горду, задоволену посмішку. Я догадуюсь: вони думають про суд. Мені також розгоряються щоки, навіть вуха починають палати вогнем якоїсь жертвної відданості. Я підморгну Грицеві й, ледве стримуючи радість, запитую маму:

— А на суді? Що ж тоді тато сказали?

— На суді? Хай йому буде так легко сидіти, як мені було його легко слухати...— Але очі їм блищать уже зовсім не від сліз. І надаремно вони намагаються стиснути губи, що підскакують їм від сміху.

— Питає в нього захитник: «Мабуть,— каже,— ви робили дуже слабу горілку?» А він, розоритель, повертається до суду, насуває свої дурні брови й відказує йому: «Зачім слабу? То ви не пробували, господин захитник, Вже як я зроблю, то не буде слаба». Прокурор так і скипів. «Що ж ти,— питає,— може, скажеш, кріпшу за казньон робив?»

— А тато?— ледве вимовляємо ми від трепету.

— «Нуда, кріпшу,— каже,— господин прокурор». Отакій катюга... «В мене,— каже,— як на десять градусів не кріпша була за казньону, то й не горілка... Головна сила — в малясі».

Тут я зскакую з лежанки. Я не можу сидіти. Що б я зробив? Що б я сказав?

— От! — кричу я, і починаю від щастя битися з обома баранчиками, аж лоб мені пухне. Бо я не маю таких слів, щоб висловити ними своє захоплення. Я можу зараз тільки битися.

І я б'юся, ніби не з баранами, а з справжніми прокурорами.

— Ось тобі градус! Стук! Стук!..

Вночі мені снився «завод», діжка з малясом і начальник, що танцював у калюжі. Ранком я почув тривогу. Неділя — тихий сонячний день. Хуги немов і не було. А мені журба не дає спокою. Я обійшов подвір'я, зайшов у клуню. Порожньо, сумно. Крізь драну покрівлю намело снігу. Він лежить у кутку, мов купа срібних висівок. Можна б побігти, скликати хлопців і показати, який ловкий сніг у нашій клуні. Я певен, що в їхніх клунях немає нічого подібного. Та якась нехоть, байдужість обгортає мене. Я іду звідси до сарая. Дірка середніх дверей також заметена снігом, але видно в глибині розвалену кабіцю. Я пробіраюсь туди і довго стою над нею, мов археолог над древніми розкопками. В пальці мені заходять зашпори, ніс немов хто ріже гострим ножем, але я не звертаю уваги, бо в серці мені розцвітає справжнє велике полум'я. З лівого чобота вилізла устілка — цей чобіт у мене справді поганий. Але правий! Він — як залізо! До нього так пристає колодочка від мого дерев'яного конька, а мотузки на ньому так добре тримаються, що мене ніхто не може перегнати.

Бажання, міцне, як мороз, охоплює мене всього. Я підіймаю ланпачину — під нею мій коник. Ні Гриць, ніхто, ні сам прокурор тут його не знайшов би.

На левадах зараз лід потрушено сніжком! Ще рано, й нічия нога там не ступала. Він, певне, лежить, як скатертина. Пролетіти від плеса до греблі, назад, поміж лозою, понад хвосами*, прорізати рівні лінії, обмерезжити всі береги, щоб крига тьохкала під ногою, мов соловей! Удривши лівим чоботом — раз, два — летіти! Летіти на одній правій нозі, гордо піднявши ліву — назад чи вперед... Що є на світі кращого?

Хвилина — й мене вже немає на подвір'ї. Тільки чую позад себе Гриців голос. Шкода! Він хоче, щоб я повернувся й віддав йому чоботи. Босий, він біжить за мною

* Хвосо́а, чи фосо́а — на Кіровоградщині так називають маленьку річку, майже рівчак, посеред левади.

аж до криниці, та я знаю, що все ж/одно не дожене, хоч я і в чоботях. Та й з якої речі? Як він учора гуляв цілий день у чоботях, а я сидів у хаті, то те нічого?

— Вертайся! — кричу йому по-братерському.— Дурний! Можна простудитися.—А сам тим часом уже стою на льоду, коник уже під чоботом — тільки прив'язати. Мотузки врізуються в ногу. Так і греба! Я ламаю вербову гіллячку, роблю щурку й закручую їх ще дужче, аж доки нога зовсім дерев'яніє і ніби прикипає до коника разом із чоботом.

А лід же, лід який!

Я різнув залізком перед самим Грицевим носом...

— Тепер доганяй!..

Якщо ви знаєте, що значить сніжок під ногу, то ви уявите собі, як я летів. Іншого разу лід буває дуже ковзкий. Тоді ліва підошва, замість обертися й штовхнути тебе вперед, сама плазує по льоду. То вже не їзда. Будь ви хоч і сам прокурор, а добре наб'єте лоба. Але цього разу лід був такий, про який можна тільки мріяти. В житті не часто випадає людині пережити щось подібне, як на такому льоду. До того ж коньок мій був «на підрезах». Це значить, що залізко в нього не просто гладеньке й тупе, мов той підісок, а що воно посередині має гостру борозенку, і через те він уже не схибить, не слизне вбік — він летить просто, як стріла. Крига під ним аж ойкає, сичить і тьохкає, ніби їй щемить, ніби хто лоскоче її. А ви, коли вмієте по-справжньому радіти, ви почуваете, що від коника вам іде радісне тремтіння в кістки, ніби хто притиснув до вас великого гучного камертона, і він наповнює ваше тіло внутрішнім глибоким трепетом.

Вітер уже свистить мені в вуха. Огонь обсіпає обличчя. Я давно розкидав поли, мені й так жарко, аж чуб мокрий. Лоза дзвенить, з верболозу падає сніг, коли я вриваюся в найтісніші куточки і на маленьких латочках льоду роблю викрутаси, яких ніхто, крім мене, не зробить. То я закручую бублик, то я плету батога, то раптом пишу вісьмірку або починаю гнути такі холодильники, що серце не витримує з реготу.

— Завод! — кричу я на цілий берег і рівно, плавко, як птиця, вилітаю з лози на рівне плесо.

Чому завод? Я й сам не знаю. Це струнке і гучне слово п'янить мене, мов пісня, мов золота струна, що бринить в морозяному повітрі.

— Завод! — гукаю ще раз, не маючи сили зупинитись. І чомусь здається мені, що батько мусять почути мій вільний голос, навіть побачити, які холодильники я загинаю. Я не уявляв, де той город, де та тюрма, де прокурори. І навіть батькового обличчя я вже не пам'ятав. Був тільки простір, дзвінкий та рівний лід і...

Ополонка! — раптом блискає перед моїми очима холодною темною плямою. Хтось уже рубав на громаки... Руки б йому покорчило, якщо це Ладька... Хоч би не вскочити... Але для того, щоб звернути, я мушу вдарити хоч раз лівою ногою — обпертися, інакше коник нізащо не зверне, бо він же «на підрезах»... Та де там обпиратися, коли до ополонки тільки мить... Я напинаюсь назад, падаю на спину, але з розгону сунуь ще по льоду і, не знаю вже як, — пірнаю в ополонку.

— Ххххх! — тільки вирвалось із грудей, ніби хто стиснув їх так, що витиснув із мене раптом увесь дух, який тільки в мені був.

— Ххххх!

Мабуть, я був геть упірнув, бо й шапка плавала на воді. Усіх дрібниць, правда, не запам'ятаєш. Але ж і холодна була вода до біса!

Насамперед я зрозумів, що додому не можна буде вертатись... Мати, безперечно, битимуть, а Гриць, так той сміятиметься і дражнитиме. Але я вже знаю, де можна висушитись. На цій думці я схопився руками за край ополонки, щоб якимось та вилізти з неї. Але край був поколотий і відразу вломився. Я знову пірнув... Потім знову вхопився — за другий край. Тепер, думаю, не вломиться. Він то й справді не вломився, але одяга так намокла, чоботи з водою стали такі важкі, що я ледве ворушив ногами. Пальці по льоду сковзаються, підборіддям я вперся в край ополонки, а видертись, як на сміх — не можу...

Здається, я почав кричати «калавур», хоч ніхто мене, звичайно, не міг почути. Як би воно далі було, хто його знає. Мабуть, я таки видерся б і сам, та мені не дали хлопці. Вони саме налетіли сюди — теж на коньках.

— Диви! Гавря Кириченківський... — закричали вони саме тоді, коли мої пальці знову почали мене зраджувати і, мов граблі, посувались до краю ополонки.

Як мені не було гірко, я змушений був прийняти їхню допомогу. Витягнувши мене з ополонки, хлопці тут же й порадили:

— Знаєш що? Не бійся.

— А що? — спитав я, майже на очах обмерзаючи льодом.— Хіба я боюся?

— Іжджай у лазню! Там можна висохнути.

Вони гадають, що я не подумав про це!

Та я ще як тільки перший раз було упірнув, то вже була думка саме про лазню. А куди ж його більше підеш?

Лазня була зовсім близько. Я доїхав до неї за одну хвилину. Вона стояла коло самого берега, привітно чорніючи маленьким закуреним віконцем на рудій стіні. Я скочив до сіней. Зараз, тільки відчинити оці низенькі дверчата, позатикані ганчір'ям (щоб не виходила пара!), і теплий дух обдасть мене... Можна буде зовсім поскидати одягу, розвішати її на жердині, що над кам'янкою, а самому вилізти на полок... Там страшенно тепло. Може, ще й не всидиш... така іноді буває спека. І я з останньої сили відчинив двері. Але ніякий теплий дух не обдав мене. В лазні, як завжди, була густа півтемрява, в якій мені ще легше було помітити, що в задній стіні світить горлянкою велика кругла дірка. Словом, учора хтось наостанку одіткнув заткало, як усі, нарозкошувавшись у гарячій парі, пішли додому, вихекуючи надмірне тепло під свої кожухи. А може, то парубки затягли заткало десь ради сміху? Однаково! Через це тепер не можна було б сказати, що в лазні велика спека. Навпаки, одяга почала на мені тужавіти з кожною хвилиною. Тоді я ризикнув на останній вихід. Я видерся на кам'янку. Адаже там ще мусило було зберегтися тепло від учорашнього вечора. І я не помилився. Хвилин через п'ять, а може через двадцять п'ять мені почало здаватися, що зуби в мене цокають не так шалено, і ніби сон, пухкий і теплий, починає обіймати мене.

Я почав марити. Це було прекрасно. Ні рук, ні грудей, ні чобіт я вже не почував. Голова стала палати, як великий казан, замуrowаний у кам'янку, під якою ніби готів огонь. Хлопці не помилилися. Тут таки найкраще можна висохнути...

Я став сміятися, так мені зробилось легко й весело. Потім почало здаватися, ніби я вже дома, бігають ягнята, і я граюся з моїм баранцем. Я уявляю з себе «завод», а він — прокурора. Я здорово даю йому лобом.

Та нашу чудову гру хтось перебиває. Хтось жалібно голосить наді мною, капає на мене воском із двох ясних

заплаканих свічок. Я борсаюсь і не даюся. Що це за новина! Мені треба висохнути. Як я можу інакше?

Але свідомість на хвилину повертається мені повною мірою. Я почуваю теплі руки, що тягнуть мене з кам'янки. Я чую, як з-під моїх чобіт падає каміння, і на мить я застигаю. Це мама!.. Хто їм виказав, що я тут?.. Потім мене обкутують і несуть. Але куди й навіщо — я вже нічого не знаю.

* * *

*

Так пройшов кінець зими, поки я горів на лежанці, літаючи на казкових коньках, у казкових країнах — поміж життям і смертю.

І ось одного разу я знову бачу весняне сонце. Ластівки стрижуть його проміння своїми гострими крильцями. Сходить трава. Дерева розпускаються. Світ перед тобою великий, як безодня. Десять днів тому я вже встав. Мама дістають мені з скрині нові «бежові» штани й нову тоненьку сорочку. Шито їх на смерть, коли вже всі були втратили надію. Одначе я можу зносити їх і живий. Це навіть ще веселіше, бо хто з хлопців носив коли-небудь штани «на смерть»? Та нікому з них і не снилося. А от я такий, що зношу що завгодно. Я нічого не боюсь. Для мене це все одно, що й нічого. Однаково, як у цурки згулять. Пустяк.

Того ж дня за мої штани знали всі хлопці. Що й казати! Вони трохи не луснули від заздрощів. Тільки Ладька, як завжди, зробив вигляд, що йому байдуже.

— Ет, вони не крепкі,— сказав він.

Ну? Я хотів йому на місці пробити голову. Тільки що я після хвороби, не зовсім іще очумався. Тому я лише зціпив зуби і глибоко приховав образу.

— Не крепкі? Нехай... Побачимо, які в тебе зуби. Чи крепші за мої штани.

А він ще й додав, байдуже одвертаючись:

— Як наші дід померли, то їм також були пошили штани на смерть. А я й розірвав. Звісно, не крепкі, що ж я не знаю?

Проте хлопці були на моєму боці. Що не кажи, а їм не доводилось носити «на смерть» навіть поганого гудзика, не те що там штанів чи сорочки. Отже, кілька днів я мав право пишатися й розповідати їм, як ото ловко буває хворіти.

А за тиждень нове щастя привалило до мене. Мама сказали, що ми йдемо з ними в город — до батька. Що вже Гриць лютував! Але він був старший і через те мусив залишитися дома стерегти хату.

Я вже не пам'ятав нічого. Дні мені стали такі довгі, що я мало не вмер з нудьги. П'ятдесят, дев'яносто раз я допитував маму, коли ж нарешті? Що терпець уривався, а що й обновки ж мої щодня зношувались.

Та нарешті той день настав. Ми взяли хліба і ще якихось гостинців батькові. Мама склали все в торбу й наділи її на свої плечі, обливаючись сльозми від гіркої образи. Я запевняв, що сам донесу торбу, що я б і дві такі доніс. Що там тієї торби! Але вони не дали мені, ще й мене самого взяли за руку, наче я був малий. Я, звичайно, скипів. Та мені так було їх шкода, що я, ковтаючи сльози, покірно пішов поруч. Туман застилав мені очі, як ми проходили селом.

І тільки в степу, як вийшли на «телеграфну» дорогу, я зітхнув з полегкістю й почав розмовляти.

Промину дорогу, не хочу й згадувати. Бо я таки підбився був і, на мій сором, мамі доводилось нести не тільки торбу, а часом підносити й мене. Чи то ще хвороба не вийшла з мене, чи я не знаю. Але я не додибав... Якби нас потім не підвіз чоловік за дев'ять копійок уже перед самим городом, то й ночували б у степу. Та чоловік був добрий. Він їхав на ярмарок і підхопив нас, а потім ще й дозволив нам переночувати під його возом.

Вечоріло, як ми в'їздили в город. Я ніколи не бачив стільки підвід. Дорога повз фортецю захрясла ними, ніби чорними запорошеними жуками. Курява підіймалась така, що крізь неї ледве можна було пробитись. За цими хмарами десь хряпали підкови, десь підіймався гуркіт, гомін, дзвони, чудне клекотіння. А де — я не міг зрозуміти. Коні зійшли на брук, і наш хургон почав так підскакувати й торохтіти, що я вже не чув власного голосу, хоч я, здається, добре кричав. Та й як було не кричати? Відразу передо мною заблищали багряним вечірнім блиском такі хати під «залезом», такі вікна, хрести на церквах, чашечки на «телеграфках», стовпи, мури, шибки, лісні склади, пляшки з червоним квасом, рундуки, звощики, баришні — білі, як дим, стражники з сюрчками, пани, коні, гамазеї з борошном, що я не міг отямитись і тільки кричав, мало не зриваючись з воза.

Ми стали посеред кінського майдану, позад кам'яниці окружного суду. Ми ледве всунулись у натовп, мало не переїжджаючи через чужі дишла. І відразу, як тільки я скочив додолу, я опинився наче в лісі. Кінські ноги, колеса, хвости, батоги, чоботи,— це тільки й видно. Очі плутались у цій гушавині. Над головою десь котиться камінний клекіт, іржуть і хрумкають коні, але не видно города. Тоді я знову видерся на віз, став на полудрабок і так завмер перед цим дивним і неймовірним видовищем.

Я, мабуть, довго так стояв, не мігши одірвати очей від високої бані, що випиналась темно-золотим черевом над урвищем будинків. Вона встромляла в вечірнє небо гострі кінці своїх хрестів. Мені було прикро, що так швидко смеркало і все зливалось в одну страшну куткувату кам'яну купу.

Раптом!.. Цієї хвилини я не забуду до смерті. Вона протаврувала мене всього, наскрізь пройшла через моє тіло... Раптом — блиснули ліхтарі, в одну мить, коротку, як удар. Все місто засяяло, заграло, затанцювало і вдарило аж у небо, наче хлюпнуло молоком. Так і залишилось небо — обляпане, мов сива глибока ковбаня. Зірки немов пішли на дно і вже блищали аж ізвідти зеленкуватими камінчиками.

— Оце-то хвинарі! — прошепотів я, німий і схвильований, майже розчавлений. В ту ж мить я подумав за хлопців і відчув, що мені не стає повітря від цієї думки. Це вже тобі не те, що «як наші дід померли, то їм теж на смерть пошили». Тут уже й Ладька язика прикусить.— Оце-то хвинарі!

Як там я спав! Та й хто міг би спати? Тільки перед світом я трохи зажмурих очі. А цілу ніч я думав про те — хто і як засвітив ліхтарі, як і з чого я почну розповідати, коли повернуся додому. Крім того, назавтра я сподіваюся піти трохи далі від воза. Може, вони думають, що я так цілий час і просиджу тут, нічого не побачивши? Тоді вони не знають мене. Я ще й дещо собі купую тут. У мене є п'ятак, що мені дали мама, як тільки я видужав. Думки літали в моїй голові, як змій на вітрі. Ледве зачервоніло сонце, я вже був на ногах.

— Ну що, козаче? Виспався? — спитав мене дядько. Він уже порався біля коней. Я тільки головою махнув. Мені не було часу розмовляти. Мама вже прибирали солому, що дядько давав нам підстеляти, складали речі й збиралися. Я також старався допомагати. Тепер мені швидше хоті-

лося побачити тюрму й батька. Ми стали дякувати дядькові за ласку, і тут мама йому говорять:

— Нехай хлопець побуде коло воза якийсь час, поки я дещо справлюсь. Ти ж, Гаврилку, чекай мене.

Цього я найменше сподіваюся. Що я тут робитиму? Хіба я не можу піти з ними? Ні, вони кажуть, щоб я чекав їх біля воза, поки вони справляться. А потім уже підемо разом.

Я мусив був скоритися. Та тільки їх не стало, а дядько одвернувся до коней, я й собі одійшов трохи від воза. Одійшов і подивився. Віз такий, що його легко буде впізнати: сторчовий задок, трохи щербатий і пофарбований, під возом висить відро. Сусідні вози я теж запам'ятав. На одному лежали мішки, а на другому сиділа товста жінка...

Я почав вибиратися звідти.

Перше диво, на яке я наткнувся, була водокачка. Я просто зареготав, побачивши цю кумедію. Стоїть собі дерев'яна хатка, а з неї стирчить залізна труба. Підходять люди з відрами або підводять до корита коней, постукають у вікно — і з труби починає бігти вода! Такої штуки я не міг собі уявити. Мабуть, добру годину я стояв тут, помираючи со сміху. Разів із десять я вже підставляв під трубу рота, й вода чисто геть заливала мене. Я вже добре напився і вмився, а проте цікаво й далі дивитись на цю кумедію.

Нарешті я вибрався з гушавини возів. Передо мною стелилася широка вулиця. Вона йшла вниз, рівна, як кам'яний рівчак, видовбаний серед високих домів. Глянеш угору — дроти. Навколо глянеш — люду, як черви. На одному провулку я побачив чоловіка з зеленою скринькою. Він продавав морозиво. Я ніколи не їв морозива і тому зупинився, щоб подивитися, яке воно. Він накладав його на маленькі блюдка, стромляв кістяну ложечку й передавав покупцеві. Той з'їдав його за одну хвилину і йшов далі. Це було хоч і не таке цікаве, як водокачка, одначе мені теж закортіло скуштувати. Я спитав — почім воно? Виявилось, що я міг би з'їсти, розмінявши свого п'ятака. Але тут мені прийшла до голови одна блискуча думка. Краще я куплю за нього якогось гостинця батькові. Оце була думка! Батько доволі настраждались.. Я відразу пустився бігти, щоб знайти десь підходящу крамницю. Я ще не знав добре, що саме куплю, але там, у крамниці, я вже виберу. Монета була велика, груба й до того ж — нерозміняна. Я стискував її в кишені так, що вона аж змокріла. П'ятак — це не-

абищо! Нарешті, якби я схотів, я б міг купити за нього пісталет. Це була моя давня мрія. Знаю, ніщо б так не здивувало хлопців, як пісталет. Мені навіть дух забило, коли я уявив собі їхні обличчя. А батько хоча ж і настраждався, так ми ж їм принесли хліба...

Раптом я зупинився. По вулиці їхала блискуча хата, з вікнами, з ганками, просто котилась, аж камінь під нею стогнав. Я глянув вниз — залізна дорога! Колеса йдуть двома залізними рівчачками. На передньому ганкові стоїть чоловік і дзвонить так, що я не можу втриматись. Це вже не водокачка! Всередині повно людей, а воно, прокляте, біжить, як грім. За хвилину його не стало. Але я стояв на тому місці, й ніхто б мене з нього не зрушив. Я б радий був померти, щоб побачити це диво ще раз. І побачив! Через якийсь час знову задзвонило. Друга хата пробігла повз мене, та ще ж якого сміха! — назустріч їй теж бігла така сама. Вони розминулись і подалися та туди, а та туди. Ну, я вам кажу,— цього не можна було витримати. Вони бігали повз мене раз по раз. Я дивлюсь, і ніхто мені не восприща. Мабуть, тут мені відразу прибавилось років, бо я відчув, що можу зробити що завгодно. Я помітив: за півгоней до мене воно зупиняється. Люди — хто виходить, а хто сідає... Тоді я побіг далі й, не довго бігши, побачив, що й тут воно спиняється. І знову люди виходять.

— А що, якби й собі?

Ноги мені затремтіли, язик став, як жарина, аж у роті висохло. Наче мене штовхнув хто — я побіг назад, туди, до першої зупинки.

Став. Чекаю. Ось воно пре. Я вибігаю насеред дороги й підіймаю руку. Чоловік, що на ганку, закручує рукою залізну корду, дзвонить, колеса шкварчать, і вся рахуба зупиняється. Тоді я, не довго думавши, заходжу й собі всередину й сідаю на лаву. Спиною обпираюсь назад, руками беруся за дві залізнички, що по боках, і зажмурюю очі. «Тепер, думаю, хай біжить, як хоче, то я не впаву. Гаря!» Знову задзвонило, задрижало й покотилося...

Ех!.. Яке це було щастя! І тут я чую:

— Кавалер! П'ять капейок.

Я навіть не встиг отямитись. Передо мною стояв начальник з червоними рубчиками на картузі і з ремінною торбою. Він простягав мені маленький зелений папірець і повторював:

— Скарей. П'ять капейок за білет.

Рука сама вискочила з кишені, я розтулив долоню, і він узяв мого п'ятака, тицьнувши мені замість нього отой папірець. Тут була вже й друга зупинка. Я встиг тільки перелічити пувички на грудях у цього начальника. Їх було дев'ять, десята десь, видко, одірвалась. Я схопився з місця, вибіг на ганок і стрибнув додолу саме тоді, як воно вже знову рушало.

— До біса! — пробурмотів я.— Ще завезе тебе десь.

Але я був щасливий. У мене навіть залишився доказ — мій білет. Нехай-но спробує хтось не повірити, що я вирубляв тут такі штуки.

Тепер можна робити інші справи. А п'ятак? Тільки тут я відчув, на яку жертву пішов ради геройства. Але мені не було шкода. Батькові ми передамо хліба, адже ми принесли в торбі. А пістолета я таки матиму колись, не я буду! Зате ж цього, що я спробував зараз, ніхто з хлопців, мабуть, до смерті не спробує.

Тепер треба повертатись до воза. Я глянув на сонце. Що це значить? Воно підбилось уже майже під обід. Я повернувся й швидко пішов, бо може бути, що мама чекають уже на мене. Я пройшов одну вулицю, потім другу. Тут має бути чоловік із зеленою скринькою, з якої він продає морозиво. Я обдивився. Його нема... Ніякого морозива... Проте мені стало трохи холодно. Можє, я проминув той провулок? Кам'яниці окружного суду не видко через цей жовтий будинок. Здається, що його тут не було тоді, цього будинку...

Довго мені не можна було роздумувати. Я пустився бігти назад. Але коли прибіг на те місце, де, здається, допіру стояв, то це вже було не те місце. Тут рундук із квасом та з цигарками, а тоді його не було. Але ж стовп і дванадцять чашечок на ньому — ті самі... Я задруге їх порухував. Дванадцять... Отже, я мушу взяти ліворуч. Я взяв ліворуч, пробіг два провулки і знову зупинився. Тепер я був у зовсім уже незнайомому місці...

«Оце то хвинарі»,— прийшла мені до голови безглузда думка. Вчора то можна було з них милуватися, але до чого ця думка зараз? Адже становище моє не таке-то вже славне.

Словом, я почував, що як стоятиму тут і далі, то можу ще заплакати. Цього ще не було! Сльози вже почали просякати мені очі, та я зірвався з місця і знову почав шукати вулицю, що нею вийшов з майдану.

Так я пробігав, мабуть, довго. Сонце вже стояло добре на обід, коли не почало зсуватись на полудень. Відчай,— незнайоме досі марудне, жорстоке почуття,— опанував мене. Я вже хотів лягти під стіною, так я стомився. До того ж мені стало так шкода себе, що я б, напевне, вже заплакав. Горло немов хтось обценьками стиснув. Що я тут робитиму? Я пропав! Тепер-то вже пропав...

Але в цю мить щастя повернулось до мене знов. Я побачив товсту жінку, що сиділа там, на сусідньому возі. Вона й тепер сиділа так само, наче й не ворушилася від того часу. Віз котився вниз тією вулицею, що я на ній стояв. Чоловік шов біля коней, а товста жінка сиділа на возі, позираючи навколо. Як я зрадив? В одну мить я перебіг вулицю.

— Тітко! — закричав я.— Звідки ви їдете?

Жінка глянула на мене й щось хотіла сказати, але чоловік обернув голову від коней і кинув їй:

— Батогом його, босяка. Ще поцупить щось...

Я остовпів. Добре діло! Що я можу поцупити, коли я сам не знаю, де я?

— Я заблудив. Чого ви кричите?

— О, таке заблудить! Ти й чорта проведеш... Городське.

— Старий! Йй-бо ж це, мабуть, той хлопець, що ото жінка загубила,— вмішалася нарешті в нашу розмову тітка.

— Ви бачили маму? Де вони? Як я знайду їх?

— Біжи туди, он — вози стоять. Там вона тебе шукає. Буде тобі!..

Я озирнувся... Де я стояв? Біля кам'яниці окружного суду. Сміх один! Це ж за одну хвилину я можу знайти наш віз.

Я крутнувся й швидко був на майдані. Та нашого воза я не застав уже. На тому місці стояли мама, виглядаючи мене зо всіх боків. Вони плакали, сердились і лаяли мене.

— А чого ж ви не взяли мене з собою? Що ж я, сидітиму коло воза?

— Мучителю ти! — крикнули вони на мене.— Ти теж такий, як твій батько...

Одначе треба було поспішати. Ми й так спізналися на побачення. Мама дістали вже дозвіл, і справа була тільки за мною.

Ми швидко пішли до в'язниці.

— Де ж ти був? — спитали мене мама по дорозі. Видко було, що вони вже пересердились. Я розповів про водокачку тощо, але про п'ятака змовчав. Аж дома потім признався, як я катався на трамваї.

Доки ми йшли до в'язниці, я міг знову багато дечого побачити цікавого. Наприклад, на одній вулиці ми зустріли чотирьох арештантів. Вони йшли по два в ряд, ізв'язані за руки цепками. На головах у них були кругленькі сірі шапочки. По боках ішло аж шість стражників із шаблями. Вони так блищали, що не можна було дивитися.

— Що воно таке? — запитав я маму.

Вони нічого не відповіли. Тільки губи їм перекривилися й очі почервоніли, налилися сльозами.

— Оце ж і твій батько до таких достукався, — сказали вони згодом, як партія вже пройшла.

Я мовчав.

За кілька хвилин ми підійшли до тюрми. Це була стара, погана тюрма. Темні клепані залізом ворота, вдовбані в камінний мур, були такі низькі, що гарба з снопами нізащо в них не проїхала б. Мур теж був старий, горбатий і поколупаний. Коло воріт стояли стражники в чорних шинелях. За муром нічого не видко, тільки четверо вікон угорі з прутами, завтовшки, як моя рука.

Мама подали стражникові бумагу. Він прочитав, подивився на нас, узявся рукою за вуса, а другою подає назад бумагу.

— Спрач бумагу, бо вже позно.

— Як це так?

— Та так, що говорю — спрач. Нада було в свій час врем'я прийти.

— Ой боже!.. Сорок верст же пішки йшли...

— Ето не касаїця. Хоч би й п'ятдесят верстов.

Я хотів відразу вкусити його за палець або за ногу. Собака рудий! Як же це «не касаїця», коли ми прийшли до батька?

— Пане надзирателю, — благають знову мама. Але він навіть одвертається. — Пане надзирателю, та згляньтесь ж...

— Раз тобі сказав — не врем'я. А треба приходиться у свій час.

Тоді мама вийняли ганчірочку, розв'язали вузличок і, нахилившись до його руки, щось тицьнули йому в долоню. Він потер пальцями і, видимо задовольнившись, посу-

нув руку в кишеню. Я тільки помітив, що між його пальцями блиснуло щось кругленьке. «Карбованець,— подумав я.— Це ж за мого баранчика... Ану, що він скаже тепер?»

Стражник знову взявся за вуса.

— Обожди.

Він підійшов до воріт. Зазирнув у віконце й сказав комусь, що був з того боку:

— З дванадцятої камери заводчика, пушай немедленно йдуть сюда.

Я ще не промовив ні слова, відколи ми сюди прийшли. В грудях мені було тісно. Я нічого не міг сказати, тільки дивився на мамині заплакані очі. Мені стало страшно, коли я подумав, що зараз придуть батько. В цю хвилину до дірки, що була в воротах, хтось підійшов і приник до неї лицем.

— Явився.

Я почув страшенно знайомий голос. З дірки дивилося на нас пожовкле, схудле обличчя з сивуватою вже бородою.

— Хто мене кликав?

Мама заридали болючим, голосним плачем, від якого мені перевернулося серце. Батько, нарешті, побачили нас і тихо, з тяжкою скрутою чи застогнали, чи зітхнули. Вони покликали маму, а потім мене. Я стояв біля мами і тільки зазиравав угору на те прокляте віконце, що було досить високо. Я ще не був такий великий, щоб до нього дістати.

— Тату, чи ви прийдете? — нарешті спитав я.

— Скоро, синочку мій. Пожди, ще трохи. А ти ж не забув складів?

— Ні, я їх добре вивчив,— промовив я далі, захлинаючись від сліз.— Я й далі вчитиму, тільки вже приходьте додому. Мама продали обох баранців... Зате мені пошили штани на смерть... Я їх не рву і буду довго носити. В Семена Чекала, знаєте, ота гніда коняка, вона здохла...

Я б іще говорив багато, почувваючи, що мені однаково не вдасться всього сказати. Та мама припали до віконця і щось тихо й гірко почали говорити батькові. Я тільки ловив окремі слова. Вони, здається, дорікали батькові. Тоді батько посміхнулися й відповіли:

— Не журись, Прокопівно. Одсиджу. Якби не ми, то для кого б і тюрма стояла? Он із Павлівського сидять двоє за податі, а один ще й за те, що проти начальства йшов...

Батько втішали маму, але я чув, що їм самим не дуже весело.

— А ти сурйозних разговоров не заводь,— сказав надзиратель.— Теж там «проти начальства йшли». Знаємо тебе. Та вже й пора закончить свіданіє. Нарозговорювались і доволі.

Цього я вже не чекав. Він узяв карбованця, а тепер ще й хоче не дати нам довше поговорити з батьком! Що це за такий великий пан? Я б його з'їв на місці...

— Дайте ж нам ще хоч трохи подивитися,— сказала мама.

Вони показали стражникові хліб, той обмацав його й передав батькові. Потім мама взяли мене на руки, підняли до батька, і я побачив, що на їхній голові така сама сіра кругленька шапка.

— З чого ця шапка? — спитав я.

— Із сукна. Вона тобі подобається?

— Ні, я тільки питаю. Як був у мене баранчик, то я грався з ним у прокурора. Я йому добре давав у лоб, тому прокуророві.

Батько засміявся...

Стражник підійшов до нас і рішуче взяв маму за плече.

— Достатотно. Врем'я пройшло. А ти цить, яке...

Мама нізащо не хотіли відійти. Він узяв їх за плечі обома руками й почав відтягати од воріт. Тоді я не витримав. Я, як був на руках у мами, так і схопився йому за шию, повиснувши на ній. Я так розсердився, що піймав його за вухо зубами й прокусив наскрізь. Він дико скрикнув, а я впав додолу. Схопившись на ноги, я дивився на нього, важко дихаючи. Він прищулив од болю голову, лайнув нас так, що аж ворота заgrimіли, а потім, плюнувши, додав:

— Байстріюк! Видно, що одного заводу... Пойшли вон зотцедова, под сем вітров!

Мама навіть не встигли здати собі справи, так швидко це відбулося. Тільки я був щасливий, що мені вдалося помститися хоч на цьому стражникові.

Він з лайкою зачинив віконце. Там, де одну мить тому я бачив батькове лице, тепер чорніла іржава залізна дошка.

Ми хутко пішли звідти.

Перед нами була знову далека дорога.

ПІСТАЛЕТ

Звичайний пісталет з курком і собачкою за шість копійок — це прекрасна, надійна зброя, коли вміти з нею поводитись. Може, дехто думає, що це не так? Надаремне. Мій власний досвід дозволяє мені твердити саме те, що я оце сказав.

Пригадую, що мені тоді сповнилось одинадцять, дванадцятий пішов.

Таких років людина стає вже на свої ноги, починає жити власним розумом; авторитет батьків губить потроху свою імперативність, і людині доводиться виробляти свої погляди на життя.

Припустімо, батькова махорка. Лежить вона завжди на комині. І нехай собі лежить до якогось часу. Нікому не заважає. Але коли, я ж кажу, сповнилось одинадцять, дванадцятий пішов, то тут вона вже не влежить. По-перше, сама собою приходить цікавість:

«А якби взяти та надсипати з півпачки, а потім, як іти в школу, та з товаришами під Бобринецьким мостом і закурити? Як би воно було?»

Будьте певні, що це не сама думка. Будьте певні, що за кілька днів вона перетвориться в діло.

Хлопці, звичайно, будуть страшенно здивовані. Це ж ясно. Посиплються запитання:

— Де ж ти взяв?

— От герой!

— Невже вкрав?

— І не боїшся?.. Т-ц! Отето так тето!

Звичайно, Ладька може не повірити, що ти справді вкрав. Він неодмінно скаже, що ти знайшов, а знайти, мовляв, і дурень може, не те що там герой.

Але чому він це скаже?

Ясно чому. Бо його батько не вживає махорки. Взагалі в нього батько якийсь тютя. Отже, сам Ладька ніколи не може вкрати не то що півпачки, а й пучки. Значить, героя з нього не буде. От він і єхидничає...

Та наплювать! Треба тільки за два чи за три дні знову принести півпачки. Нехай поспробує сказати, що знайшов. Та ніхто не насміє й писнути. Бо де ви бачили, щоб знайшов хто раз півпачки, а потім знову й другий раз півпачки?

Ніде.

І тоді вже ти герой. А раз ти герой, то гляди ж — роби так, щоб не заплямувати свого високого звання. Неси гордо і непохитно свій прапор. Припустімо, там доведеться витерпіти від батька який десяток різок чи від учительші знову там десяток-півтора лінійок або квадратиків. Наплювуть. Ради ідеї старі школярі терпіли, не скривившись, коли їм Юхим Іванович навіть і зовсім відкручував вуха. Ви скажете: «Е, так то ж Юхим Іванович».

А ви гадаєте, що Глафіра Іванівна як? Вона, хоч і жінка, але справжня учительша. Вона, наприклад, може дати школяреві двадцять п'ять лінійок, навіть не посміхнувшись, навіть не розтуляючи губів.

Сильна жінщина.

Але вона не витримує згуку. Знову ж, хто це може довести? Тільки герой.

Пригадую, що пісталета я вкрав у Янкеля, як купував тетрадьки. Купив дві тетрадьки за чотири копійки і вкрав на шість копійок пісталета.

Ніхто, ані одна душа не знала в нашому «отділенні» за мій пісталет. Знав тільки я. І я сказав раз:

— А хочете, хлопці, я злякаю її?

Треба сказати, хоч мене всі добре знали,— я міг, припустімо, в кого завгодно забрати коржі, сало, цукор,— але мені не повірили. Власне, знов-таки Ладька. Він зараз сказав:

— Овва!

— Та не «овва»,— одказав я,— а так, що вона й перекинеться.

— Тю, ти диви на нього,— сказали вже хлопці.

— Чим же ти її злякаєш?

— Вона самого земського поборе.

— Згуком,— сказав я. І більше ані пари з вуст.

Словом, кілька днів у класі точилися гарячі суперечки — чим і як «він» може її злякати? Що то має бути за такий згук?.. По-перше, вона за деякі «згуки» справді дає по двадцять п'ять лінійок, але ще ніколи не було так, щоб вона злякалася. Та й від чого? Від згуку? Який же то має бути згук, раз так?

«Ага,— сказав я собі,— ну, побачите ж...»

Саме того дня я нарешті вкрав дві крашанки. Прокляті кури взимку несуться дуже зле. Отже, вони затримували всю справу. А тут ще мама, не похопишся поперед них: я

в школі, а вони й підберуть, як тільки яка знеслася. Та вже на цей раз я не звівав.

Тепер лишалося тільки виміняти пістонів.

І от нарешті я маю за дві крашанки повнісіньку шабатурочку червоненьких паперових пістонів.

Пригадую, що мені серце мало не розірвалося з радощів. Вони, ті чарівні кругленькі пістони, начинені всередині сіркою та селітрою, лежали в моїй кишені. Я дивився на вчительшу, слухав, як вона розповідає історію, і думав: «Чекай, чекай, буде завтра тобі історія...» А вони лежали тихо, пропікаючи своїм дотиком мою ногу.

Я не знаю, чи може тепер так впливати на тіло радій, як пекли тоді мою ногу пістони.

Увечері я зробив генеральну пробу. Я пішов на леваду. Верби шуміли й подзвонювали замерзлим віттям. Я почував себе героєм перед самим собою. А це головне. Поклавши на полицю п'ять штук, я простяг руку і гордо, відчувачи в грудях надзвичайний тиск, спустив курок...

— Бах!..

Ні, я не можу сказати, як це було прекрасно!

Вночі (ви самі знаєте, що я не міг спати) я вирішив конче дати завтра заряду не з п'яťох, а... з десятих! Нехай, нехай...

Ви не уявляєте собі нашої вчительші. По-перше, коли ми приходимо вдосвіта, лиш тільки одспівали треті півні, і починаємо «обережненько» гатити підборами в «апаратні» двері, вона виходить в коридор і лається. Чого лається? Хіба ми знаємо? Однак двері відчиняє, ми входимо до коридору й обтрушуємо сніг. Вона стоїть, напнута пишною ковдрою, і здригається. Від неї пахне невимовно хороше. Сьорочка — як сніг. Тіло — як сніг. Вона стрижена, і вся голова чомусь у білих паперових баранчиках. Куди вони діваються вдень, не знаємо. Вчительша палить цигарку, пахучу, як миро, лає нас, як тільки може, і велить сидіти каменем.

Ми сидимо каменем кілька секунд — вічність. В класі — півтемрява. Учительша, значить, знову лягла, досипає.

— А я вмію свистіти на чотири пальці, — починає сьогодні Хома.

— Ну?.. От бре...

— Дурний. А диви...

Нижний, як шелест, і тривожний, як сполох світання,

вилітає з Хоминого рота свист. Це, безумовно, прекрасно. Але в моїй кишені — таємниця, і перед нею свист, хоч би й на всі пальці, — це просто забавка згуковиків. Та про мою таємницю знає тільки луна в глухій леваді та я.

Хлопці присікуються до Хоми, щоб навчив. Він почуває себе героєм, переможно поглядає іноді в мій бік і вчить хлопців вставляти в рот чотири пальці гостряком.

— Отак, — каже він, — коли хочеш, щоб був настоящий згук...

Знову глянув на мене.

«Черв'як ти, — думаю я, — свистяк ти». І ще багато різних ущипливих слів прикладаю до цього задаваки. Але в моїй душі розгортається неприступна гордість, і я вимовляю ці слова без злості.

Раптом Ладька, що ніколи нічого не вміє, свиснув.

Та як свиснув!

Він ніколи потім не міг так свиснути. Просто раз на життя чоловікові пощастило це зробити.

— Фю-їть-фіть, — гнучке, як сталь, як найтонша сталь, пронеслося по класу, вдарило в шибки, в стелю, в стіни і покотилося луною по коридору.

Учительша в подібних випадках бере молотка і б'є ним у свої двері зсередини.

Сьогодні ми думали, що вона розвалить школу.

День почався суворою карою. Ладька, звичайно, ревів, як рева, одбріхувався, просився і за кожною лінійкою вихлоплював долоні, наче йому хто кидав на них з сковороди розпеченого млинця. Боягуз! Задавака!

Всі мовчали. Обличчя були суворі. Чекали ще якоїсь пригоди.

Я забув сказати, що вчительша п'є о дванадцятій б о р ж о м. Це слово... Ну, рішуче і досі викликає воно якийсь трепет... Це одне слово чинило на «отділеніє» дивний вплив.

— Кіріченко Гавріїл, принеси мне із моєї спальні боржом.

Ви чуєте? Б о р ж о м... Як це вам здається? Я міг сплести яке завгодно слово, бігаючи за вівцями цілий день по широкому полі і вигадуючи найчудніші слова і різну нісенітницю. Але такого слова, тепер признаюсь, я не міг сплести. Звідки воно, чарівне, як Ельбрус, який викликав у мене завжди асоціації про величезний б р у с, що об нього вітри нагострюють свої зимові крила?

Учасники Одеської студії «Гарт». Фото 1926 р.
Зліва направо: (сидять) М. Пригара, В. Гадзінський, І. Микитенко, З. Краян (З. Микитенко), (стоять) М. Орлик, В. Миколюк, О. Сергієнко, М. Войців, П. Долина.

Сьогодні вона послала чомусь Дубинчиного Василя. наче він щось там розбирає. Я ж — перший учень в «отділенні», крім того, наші мама завозять їй іноді різної живності за моє «повіденіє», і я до цього часу мав виключне право ходити до неї в спальню і навіть крав великі недокурки. Отже, при чім тут Василь Дубинчин?

«А, так ти он як,— зловісно подумав я.— Десять зарядів! Ні на один менше»,— і рука моя поклала на полицку точно десять надзвичайної вибухової сили пістонів.

— Що ти шепчеш, Кіріченко?— спитала вона, наливаючи в склянку кришталевої рідини.— Пайді-ка, голубчик, к доске. Ну, пайді-ка сюда...

Хм! Чого б це я мав піти до дошки? Я вже тиждень як не розгортав книжки — і безумовно не рішу задачі.

— Що же ти стоїш, как столб?

— Ось вона його злякає... хі-хі,— почув я позад себе таке протинне, образливе хихикання. Безумовно, хихикав Хома. Свистун нещасний!

Мені вдарило в голову.

— Я й сотщеда ответю,— сказав я.

— Ш-ш-то-о??

Вона хотіла поставити на столика склянку і підійти до мене. Ви розумієте, чого. Ну, я зовсім не хотів бути таким покірним телям. Я стояв за партою, як скеля, хоча в колінах проходило тремтіння й під шкірою горіла кров. Це було, безперечно, велике повстання духу. Рука фатально виприснула з кишені. Курок був зведений...

— Ш-то? Я тебе...

Але вона не договорила. Чудовий, громовий вибух — ба-ббах! — і гострий запах сірки був їй за відповідь. Ви можете собі думати, що то був казна-який вибух. Ну, а я вам скажу, що він наповнив клас, як громом. Ха-ха! Кажуть, що я поблід. Але вона... вона впустила склянку з боржомом, стала як крейда, і гепнула (на своє щастя) в крісло.

Скільки б, ви думали, вона мовчала? Ми вже гадали — вона оніміла. Але за якийсь час, запевняю вас, що дуже довгий, перелякані хлопці помітили, що вона ворухить губами

— Води,— вимовила вона.

Що ж я роблю? Я давно вже впустив пісталета додолу й підгорнув його ногою під ніжку парти. Нехай вона спробує взнати, хто дав постріл і де та зброя. Тепер я кричу на хлопців:

— Та дайте ж швидше води. Фулігани!..

Сам я переводжу холодний погляд на Ладьку та на Хому, що тремтять, мов недорізані курчата. Але вчительша уже опритомніла.

— Встать!— командує вона, як старший ундер-командир. Я іменно пригадую старшого ундер-командира, нашого сусіду, що прийшов «на побивку» і за чаркою щодня проробляв перед нашими батьками всі ці грізні команди...

Одначе, мені не треба вставати, коли я стою цілий час, як «стовп» (так думає вона). Ні, я стою, мов скеля,— так воно є в дійсності.

Всі, як один... Що там, як один. Ніколи ще не вставало «отділеніє» так, як цей раз. Вони зірвалися, а не встали.

— Чь-то это? Чь-то, я вас спрашиваю, осли, ефіопи,— промовила вона так тихо, що я аж... власне, не з'якався, а так просто мені стало чомусь моторошно.

— Кто это, я вас спрашиваю, каторжане закоренелне? Кто это такую произвол дерзкую гнусь?

«Ну,— подумав я,— доволі б з неї було й п'яťох зарядів. А так ще матимеш халепу».

Всі мовчали. Як дерево. Як камінь. Ну, вже наш клас, щоб виказати на кого — то ні. Крім того, ніхто не знав. Я сидів на задній парті, а вибух наче розірвався з неба. Проклятий запах і трохи диму! Вони згубили мене. Кажуть навіть, що блиснув огонь. Я не пам'ятаю таких дрібниць.

Але що вона робить! Вона йде просто до мене і нюхає. Нюхає вколо мене, потім лізе під парту й нюхає там. Я заглядаю за викот і бачу, як їй червоніють спочатку шия, потім і груди.

— Вон!— каже вона з риданням.— Вон с моїх глаз, арестант уголовний!!

— Глафіро Йванівно!— зривається перше з моїх вуст.

— Вон до свіней, навекі вон, чтоб я тебя не відела, отраву моеї печені... інквізitora моїх нервов. Вон! Ти...

Таких слів вона ще ніколи не казала, як тоді. Я не хочу їх повторювати, хоч вони до мене й не пристали. Не хочу з принципу. Подумайте самі, що мені залишалось робити. Вона не подумала за лінійку. Вона ані торкнулася до мого вуха. Вона не бажала мати зі мною ніякої справи. Навіщо б я мав виявляти непотрібну влізливість?

Вон — то й вон. Я взяв і пішов. А що ж би ви зробили на моєму місці?

«...По-перше, вона думає, що я стрельнув з ключа. Гвоздиком. Ну, а це хіба такий великий злочин? Тут може не бути зарані продуманого плану. Могло трапитись випадково. Значить, можна буде сказати комусь, щоб завтра дістав з-під парти пісталета. А там, через кілька днів, я знову сидітиму в класі й приноситиму їй із спальні боржом».

Так думав я під Бобринецьким мостом, чекаючи, поки із школи йтимуть товариші. Я, власне, міг піти собі додому й без них. Героям не потрібні оплески та хваління. Але я міг образити їх.

І дійсно, коли я вийшов назустріч їм з-під мосту, вони закричали мені й понесли мою торбу з книжками. Вони не знали, що можна виголошувати на честь героя промови, і тільки давали мені кожен — хто перо, хто шматочок олівця, хто половину гуми, хто аркуш нової промокатки.

Так, за такі хвилини варт було постраждати.

— А пісталета не знайшла? — питаю я між іншим.

— Якого пісталета? — дивляться на мене товариші.

Я загадково посміхаюся, обіймаю за шию одного, і ми відходимо вбік. Я даю йому директиви — де і що. Він гордий з моєї уваги.

Що їй казати, то був знаменитий день!

Як же розгортаються далші події?

Вона переказує батькові через десяцького, щоб батько прийшли чогось до неї. І це в той час, коли я збираюся «в школу», набиваю торбу книжками, велю мамі дати мені сьогодні пірижків і таке інше.

Ви розумієте, як це неприємно.

— Що, вже знову якогось хука встругнув? — питають у мене батько.

Я дивуюся надзвичайно. Що я міг такого зробити? Батько можуть спокійно сидіти вдома, що там вона ще вигадала. За кілька днів ми маємо заколоти свиню, мабуть, вона знає. Але шинка має добрих три-чотири тижні висіти в димарі, доки буде готова. Чого ж тепер іти?

Батько мовчить. Я, заспокоєний, чіпляю торбу через плече. Товариші (вони знають, як треба робити) уже гукують мені в вікно. Я виходжу до них.

Ми йдемо в школу.

Одначе, як тяжко висидіти кілька годин під мостом. Ви собі не уявляєте. Фантазія виносить вас на чарівних крилах. Де ви за цей час не перебуваєте! Але зрештою стає зимно. Ноги клякнуть, пиріжки давно з'їдені — тепер лишається тільки чекати, доки вони йтимуть із школи.

І як несподівано заплуталась справа. По-перше, вони йдуть сьогодні без крику, на обличчях у них якась розчарованість.

Я зустрічаю їх і простягаю до Гараська руку за пісталетом. Всі мовчать. Він не дивиться на мене.

— Що трапилось? — питаю я.

— Ніякого пісталета там немає, — відповідає Гараська.

Цього вже я не чекав. Невже він посмів украсти мого пісталета, переховав його в інше місце й тепер думає, що я повірю йому?

— Віддай, — кажу йому, — зараз! Віддай, коли не хочеш, щоб я тебе вдарив по «чорнильниці». (Завжди йому вся морда в чорнилі, просто дивно, як це він робить).

— Ану, вдерь, — кидає він спідлоба. І ви чуєте, як він вимовляє це слово? Він каже «вдерь»... Кожному ясно, що це погорда. Я не можу цього стерпіти. Я змішаю його з гряззю... Та я йому...

— Не зачіпай! — кричать хлопці. — Він ні при чому. Пісталета, може, там і не було. Х-хі...

Знову Хома. Нещасний, він думає, що вколов мене.

Але виявляється, що пісталета справді під партою не знайшли. Він зник, мов у казці. Учителюша, безумовно, щось знає. Так думають усі. Вона дала Гараськові шістнадцять квадратиків по щиколотках, як тільки той нахилився під парту. Але не спитала, чого він там шукає. Ми не кажемо, Гараська сам винен: чого було нахилитися, коли перед тим він і так уже облазив усі парти? Але чому вона не спитала? А нащо їй питати, коли вона, мабуть, знає не тільки те, що там був пісталет, а ще й те, де він зараз.

Так заплуталась справа.

— А хто приносив їй боржом?

Ця думка була геніальна. Як блискавка. Таку прозорливість міг виявити тільки я — з цим усі погодились. Але Дубинчиного Василя раптом не стало. Він наче провалився крізь землю. Ми тільки тепер помітили.

— Ну, то він його бачив у неї в спальні. Барбос. Хай не думає собі, що ноги йому будуть цілі.

Нам тепер ясно, що пісталет у неї в спальні — і викрасти його не легко. Але приймає ми знаємо, де він. Зрештою неможливо тільки видертись на небо. Що ж до вчительшиної спальні, то я знаю деякі інші входи, крім дверей з коридору.

Значить, я йду додому, посвистуючи і влучаючи іноді дуже вже сміливого собаку грудкою межі вічі.

Уявіть же собі, що я бачу, входячи до себе в хату. Мама стоять біля печі зажурені й зустрічають мене такими-о словами:

— Довчився? Матимеш тепер від батька на рибу. Ой, шибенику ти неслухняний, свиня ти нескрѣбана.

— Що таке? — Я щось з вітру не чую. А це що?

На столі лежить мій пісталет.

— Мій пісталет? Звідки він взявся? Ви не знаєте, чий це?

— Буде тобі пісталет. Зараз увійде батько.

Бачу, що ви нічого не розумієте. Так, я теж не сподівався, щоб батько, незважаючи на мою розмову з ним, взяли та й сходили до вчительші. Одначе я швидко догадався, що так воно і є.

— Ховайся, — сказали мама. Але треба їм було сказати це раніше.

Розчинилися двері. Увійшли батько, причому в руці в них (хоч вона й була за спиною) помітив я одну замашну річ, з якої зробив правдивий висновок, що тато були оце зараз на леваді. Тут я згадую, що тоді починався березень — і поволі відходили від морозу рослини, а особливо лоза. У нас на леваді була надзвичайна лоза. Може, хто знає, що це за гнучка річ? Тому я не смію нагадувати зайвий раз. А хто не знає, хай пробачить — йому тяжко буде зрозуміти.

Одним словом, батько мали зі мною розмову. Здається, почалась вона так:

— Ну... стрілець, гайдамака. Догрався? Вигнала... Зо-всім вигнала...

І на цих словах батькова рука з-за спини піднялася вгору і...

Власне, я гадаю, що цього діалога можна, без великої втрати для оповідання, не писати. А ще тому, що далі він має повторитися значно виразніше, коли справа дійде до шинки.

ШИНКА

Це дуже смачна річ. Я це добре пам'ятаю. Мені вже тридцять один рік, від того часу доводилося куштувати багато дечого, але шинка... Ні, я до смерті її не забуду.

Це було так.

Очунявши трохи після згаданої «розмови», я почуваю себе незле. Проходять дні, непомітно складаються з них тижні. Я не можу вірити. За школу ніхто не згадує. Щось мені підказує не дуже часто потрапляти на око батькові. Я так і роблю. Є дуже багато місць, куди я мушу сходити; наприклад, до баби, потім — до хрещеного в третій звод, потім ще лишається багато хат, де я дуже давно не був через ту школу. Отже, тепер мені навіть нестає часу. Хлопці заздрять мені до останньої міри. Недавно ми такі закололи свиню. Тато готують шинку, — незабаром великдень, і я їстиму її скільки завгодно.

Як це прекрасно звучить в оповіданні! Але в житті все має лице і ницю. Як тільки шинка почала доходити в димарі, виявляється, що найбільший кусень готується, для кого ж ви гадаєте? Так; він готується для вчительші.

Я мушу забути за всіх і за хрещеного й сісти за книжку: батько гадають, що їм удасться-таки вговорити її прийняти мене знову до школи. Вони ходять до неї мало не щодня і кажуть, що вона починає м'якшати. Я ж собі думаю, щоб вона вже закам'яніла навіки...

Тим часом вона остаточно приходить із батьком до згоди: я принесу їй «окорок», а вона вже сама навчить мене стріляти...

Останній пакт цієї угоди я відчуваю тільки силою своєї інтуїції, бо батько його майже не зголошує, мабуть, через те, що завтра «плащаниці», і він не хоче псувати мені настрій. Любий тато! Він умів виховувати в мені вдячність.

І от надходять найтрагічніші моменти. Я вбираюся в чисту сорочку, мажу олією чуба — готуюся до плащаниці.

В звичайних випадках це дуже весело. Пригадуєте собі? Ви кладете в кишеню дві червоні крашанки і йдете до церкви дуже повільно, щоб не потовкти крашанок. Ви маєте покласти їх в мідяну миску перед плащаницею. І ось, як тільки ви за ворота, уже вам хочеться дременути, щоб аж земля задвиготіла під ногами; десь по дорозі влучити каменем собаку, десь забігти на річку; але ви не можете компрометувати вашого тата, якому чомусь там му-

сильно бути соромно за такого прудкого сина. Так, ви чудесно це розумієте, але ваші ноги просто вириваються з-під вас. Проте ви опановуєте себе, і ваше серце наливається від того невимовною втіхою.

Але не буду відхилятися. Я сказав, що цього року буде трохи інакше. Насамперед я мушу нести до вчительші «окорок». Це по дорозі, а відтам я піду вже до плащаниці.

— Ну, гляди ж мені,— звертаються до мене батько цілком серйозно.— Неси шинку та пам'ятай: не донесеш — не приходи додому...

— Смішно мені. Я не донесу. Та хто ж тоді донесе? Скільки там вона важить? Вісімнадцять фунтів.— Коли б це казали не батько, я б міг образитись.

— Я тебе знаю,— говорять знову батько,— за силу я не кажу, ти, як схочеш, то й дідька попреш...

— То чого ж ви в такому разі?

— Ну, ну, не патякай. Щоб не капарився де, а швиденько мені йшов. Так і знай: не покладеш на стіл їй шинки — не вертайся додому.

Я не розумію. Така передмова... вона може на всякого чоловіка, хоч той і зовсім вільний від забобонів, нав'язати сумнів. Хай там я не дуже-то радію з перспективи знову стати школярем, та все ж я не дурень якийсь, щоб загубив десь по дорозі шинку. Не голка ж це.

— Давайте, чи що, бо я вже йду. Так ніколи не зберешся.— Ого, я хапаю під праву руку шинку, як метелика. Хоч вона таки важкенька. Батько не пошкодували для вчительші пів свинячого заду з ногою.

— Перехрестися, ти,— кажуть мама.

Це легко зробити вільною лівою рукою. Я кладу на себе хрест і виходжу.

Ну? Куди ж я піду? Чи вищою дорогою, чи селом? Повертаю на село. І чую такі батькові слова:

— Куди, куди повертаєш? Ступай вищою дорогою. Там менше собак і ближче. Нема чого селом телпатися, щоб кожне тебе бачило.

Я мусив був послухати батька. І було б мені так і йти вищою дорогою аж до школи.

Було б! Завжди буває потім легко сказати: було б мені краще не так, а так. Та мало чого не буває. Очевидно, є така сила, що тягне людину з правдивого шляху.

Коротко: як тільки наша хата зникла за вербами, я

повернув—ви вже знаєте, куди. Чому? Які принади стояли на цій дорозі, що селом? І досі не можу вам сказати. Не припускаю думки, щоб я в ту хвилину помислив за качеля... Щоправда, цигани взяли моду раз у раз на великдень виставляти на вулиці проти своєї кузні перекидну качеля. Ох же й качеля! Вітер, а не качеля. Вони таки заробляли на ній. Але ж це була п'ятниця, і звідки я міг знати, що качеля вже готова? Дурниці, я зовсім про це не думав.

Я просто іду собі селом, як годиться порядному чоловікові. Хіба я не дивлюся під ноги, хіба я падаю і дражню собак? Нічого подібного. Я дивлюся перед себе, і щось мені таке мріє там, на тому кінці вулиці. Як вам сказати... Може, то й є та дурацька качеля... Хто його знає. Не знаю. Клопіт мені, що там таке стоїть.

Ну, так, коли підійти трохи ближче, то це справді качеля. Уявіть: п'ятниця, а вона вже похитується, готова до ваших послуг.

Я стаю на хвилинку, щоб тільки перекласти шинку на другу руку, і відчуваю раптом, що мені зле.

В голові задзвеніло страшенно. Перед очима гойднулося. Земля і люди пішли передо мною колом. І водночас — що це з моїм серцем? Чого воно так солодко стислося?

Було б мені не звертати з дороги і пройти повз неї. Але я ж кажу, що є така сила... Вона притягає мене сюди.

Я підходжу, здоровкаюсь до циганчуків, що де-не-де там цюкають біля неї аби-аби: вона-бо зовсім готова.

— Іх, і качеля ж, татку мій,— приказує один циганчук.— Іх, і качеля! Дзвіниця!

Я нічого не можу сказати проти. Де проти — на мою думку, він навіть недооцінює її. Я вже сказав, що то був вітер, не качеля. Коли стати на неї, накинати дві каблучки на ноги, щоб не сприснули з підніжки, і потім гойднути — раз! два! піддай! ух! жени, жени! — то можна дуже легко вигнати голоблі за верхній валок, що все село буде під вами, а потім — рраз! і пішли млинка...

Я міг перекрутитися підряд разів п'ятнадцять. Куди там Хсмі, не кажу вже за Ладьку. Нічого подібного їм і не снилося. Я можу це довести коли завгодно, хоч і зараз, як на те пішло. Тільки мені треба занести спочатку до Глафіри Іванівни оцю шинку. Зважаючи на батькові побоювання, це треба б зробити зараз, а потім уже вернутися і довести, що я не задаюся.

Ви кажете, що так і зробили б на моєму місці — спочатку однесли шинку, потім, може, ще й до плащаниці пішли б і вже аж потім зайшли б на качелю, коли вже так, мовляв, кортить?

Слова! Теорія! Хто розуміється на качелях, на цих прекрасних критеріях справжнього героїства і високого піднесення духу, той, певне, так не скаже.

Словом, я йду за певним законом логіки: навіщо я маю потім вертатися, коли це забере якийсь час? Я зараз стану на качелю, а потім віднесу шинку й піду собі до плащаниці. Де б її тут поки що покласти?

— Слухай,— кажу я на циганчука,— ану давай я погойднуся.

— Дві крашанки, серденьтко, дві та й гойдайся,— відповідає він по-хазяйському.

Паскудство. Я ж забув, ну зовсім випало з голови. Де взяти їх, ці дві крашанки? Дві, тільки дві, а позавтрьому я дістаю від матері цілий десяток.

А він ще й додає:

— Ну, серденько, ну, ну! Швидше, швидше, бо мені дуже ніколи...

Тепер, коли мені, я ж кажу, тридцять один рік, я розумію, що він нікуди, власне, не поспішав, а так тільки... А тоді я мусив був рішати до геніальності швидко.

— Получайте!— і я витяг з кишені і віддав йому дві крашанки, ті, що були призначені лягти в глибоку хрестильницю перед підніжжям святої плащаниці..

І тут я поплював на долоні, як годиться, щоб не горіли та не сковзались. Став на затилок. Ступні в каблучки. Струснув голобами. Тремтіння пройшло через мої м'язи і через качелю...

— Піддай!

Пішла поволі. Гой... гой...

— Раз! Раз!

Качеля грає піді мною, мов скрипка. Я жену з кожним разом дужче і дужче.

— Ти, ти... Щьоб мені, серденьтко, не впав,— кричать з землі циганчата.

О! Краще б вони не турбувались за мене. Тепер же наді мною панує самий простір.

— Дивіться! Гей! Дивіться!..

Я нарівні з верхнім валком. Піді мною ворущиться

якась комашня. То, мабуть, циганчата та цигани, що по-виходили з хати.

— Гаря! Гаря! Ой-йой-йой... Щьо він робить?

Ага, що він робить! Груди мені переповнюються незрівнянним щастям. Блискуча думка прорізує мій мозок: ще дві крашанки легко буде вкрасти там, під час цілування плащаниці... Ця думка додає мені ще більшої сили розгону.

— Дивіться. Даю млинка...

Раз!.. Пішов...

На одну хвилику я стаю головою вниз, потім голоблі хитнулись і пішли через гору.

— Ух!

Раз...

Два...

Три...

Ви знаєте, що це значить? Це я, одірваний від землі, творю в повітрі божевільні цикли. Село, як зачароване, кружить підо мною. Шкода — нема тут Ладьки та Хоми, вони б тріснули з задрощів. Та я забуваю за них і за цілий світ.

Чотири...

П'ять...

Шість...

Сім...

— Сказився,— кричать мені з землі,— уб'єшся! Годі! Вісім...

Дев'ять...

Д-де...

Я німію.

Те, що почув і побачив я на землі, як саме виганяв десятий раз,— це вище за мої сили.

— Габаа! Ксс... Покинь! Туйва! Куди? Бери!..

— Лови! Держи!

— Фіть-фіть, Барбос!..

— А-а-а! Га-ла-ла...

— Гала-ла-ла-ла-ла...

Що? Що? На тому місці, де лежала торба з шинкою (я поклав же її під дверима біля кузні, на хвилинку ж поклав!), нема тепер нічого. Нічого! Мені ж добре це видно з качелі. За кожним разом, коли я злітаю за верхній валок, я бачу під кузнею шинку. А за десятим разом я рап-

тсм уже не бачу її. Вони галасують, як у пеклі. Махають кулаками... Регочуть... Ага, вони кричать на собаку! Одначе ані душа з них не рушиться з місця, вони тільки лалалакають. Певне, той собака вже далеко з моєю шинкою...

Ви знаєте, що качелю не легко спинити, коли вона отак розгойдалася. Треба, щоб хтось там хапав за голоблі, затримував.

Якраз! Хоч би хто пальця підставив. Певне, їм було не до того... Я зліз, як вона стала сама.

— Шьо там було, шьо там було, серце, в тій торбі?— питають вони мене — і старі, і малі, одне поперед одного.

— Віддайте! Ви! Віддайте шинку!— кричу я їм не своїм голосом.— Шинку!..

— Тату мій,— каже стара циганка,— за яку шинку ти натякаєш?

Я натякаю! Що я на це скажу їй?

— Може, я поворожу тобі, серце, яка тобі доля?..

Моя доля... Де той собака?..

— Де той собака, я вас питаю?

Тут я бачу на вгороді біля загати якогось собаку: він справді щось там тягає, я не знаю що.

— Відніміть!..

Ну, що відніміть? Що відніміть, коли там, може, сама кістка вже залишилася, якщо справді шинку взяв собака... Ви питаєте мене, чому я так кажу? Я тому так кажу, що це ще велике питання, який собака її взяв. Питання, що лишилося для мене нерозв'язаним і донині.

Однаке двоє циганчат зриваються з місця і летять туди, до собаки. Мене зраджують сили, і я тихо присідаю на землю. Гомін, поради, співчужання — все змішується в моїх вухах і рве мені голову.

— Шинка,— шепочу я,— шинка... пісталет... Глафіра... тату...

І щось мені гаряче, як смола, побігло з очей і в'їлося в щоки... По дорозі ото ж я був раз чи два упав — не пригадую, чи я казав вам про це — отже, руки мені були не дуже чисті, і тепер сльози вмивали мої кулаки. Так, мушу признатись, то були сльози. Я, мабуть, розвозив по обличчю цю брудну рідину, бо казали потім, що то була душе зворушлива картина. Не бачив — не буду казати. Взагалі дозвольте не спинятись на цьому моменті.

Прибігли циганчата. Вони кажуть те саме. Від шинки залишилась сама кістка. Хто його знає, чи то була від шинки, чи так собі звичайна кістка, може, від якої торішньої коняки.

Тепер що мені робити? Я ні з ким не можу порадитись, я мушу до всього доходити власним розумом. І от що я придумую: я піду тепер до вчительші і скажу їй чисту правду. Чомусь мені здається, що вчительша повинна зрозуміти моє становище і стати вище за якусь там шинку, без якої вона, зрештою, легко може обійтись.

Ідеалізм? Може. Але я не знав тоді таких слів. Навпаки, мені стало зовсім легко на серці.

Я приходжу до неї. Стукаю.

— Хто там?

— Я. Кириченко Гавриїл.

— Какой Гавриїл?

— Хторой.

— А-а,— каже вона протягом,— ввійді.

Я трошки відхилию двері, так тільки-тільки, і всовуюсь.

— Драстуйте, із плащаницею будьте здоровії.

— Что ж,— каже вона,— спасібо, будь і ти здоров.

І здалося мені, що вона глянула гарненько на мене і помітила, що я з порожніми руками.

— Отец прислал?— питає.

— Отец,— кажу їй правду. І тут починаю говорити, щоб Глафіра Іванівна не безпокоїлась, тато дійствительно передали вісімнадцять фунтів шинки, з якою вийшло нещастя. І розказую од всього серця, що я не буду більше, а інакше мені немає возврату через татів характер.

Вона слухає мене, слухає, і бачу я, що це їй не подобається.

— Ступай же, откуда прішол,— каже вона після моєї чистої правди.— Не окорок,— каже, важний, а неісправність твоя важная. Помні мойо слово — будеш ти в тюрме когда-нибудь. А в школе тебе нет места после таких художеств...

І цим словом вона остаточно вбила мене. Таким воно здалось мені образливим, таким жорстоким... Художеств...

Не пам'ятаю вже, як там я виходив від неї, як що. Боляче мені зробилось за всіх страждаючих.

— Нема правди на світі,— крикнув я, і годі вже й до

плащаниці йти. Тепер мені вже ніяка плащаниця не допоможе.

Іду я тією дорогою, що додому, а на серці мені, самі знаєте, до чого невесело. «Зайду я,— думаю собі,— під міст та подумаю. Як же воно тепер буде?»

І от я приходжу під міст, де я нещодавно зазнав таких солодких і таких коротких radoщів.

Але скільки чоловік може висидіти під мостом? Не такий довгий той день, я просидів його, а далі що? Далі приходять вечір, налітає звідкись холодний вітер, починають шуміти верби. В деяких хатах починає блимати світло. Це ще більше відрізує моє пристановище від життя. Я не боягуз, але мушу звідси вийти.

«Мама тепер учиняють паски»,— приходять мені до голови. Я видираюсь з-під мосту і йду. Правди від мене тепер не ждять. Я так просто і скажу батькові, що я передав шинку вчительші, поклав їй на стіл.

— Що ж вона каже? — питають мене батько.

— А що каже,— відповім я батькові,— каже: «Скажи отцю благодарю». От що вона каже.

— А де ж ти гасав до вечора?

— Не гасав, а чекав,— скажу я,— бо її десь дуже довго не було. От і все.

З цим я приходжу додому.

Щось там стоїть на воротах. Коли це батько стоять, то я не знаю, кого вони виглядають. Краще я піду поза хатою, щоб не заважати їм.

Але, як тільки я витикаюся з-за хати і хочу попід призьбою тихенько пройти до дверей, як татова рука хапає мене за праве вухо.

Вирватись я не міг. Та й ніхто б не міг. Про це навіть казати нічого, щоб можна було вирватись від батька. У них дуже цупкі руки. Промайнула одна думка:

«Невже вони знають?»

Проте я стою на своєму.

— Справився? — питають батько.

— Аякже, справився,— відповідаю я не дуже-то боязко.

— Де шинка?

— Шинка? Та, що ви дали? Одніс.

— Кому відніс?

— Їй.

— Кому це їй?..

— Що ви, не знаєте, чи що?

— Кому це їй, питаю тебе?

І я вже почув, що батько все знають. Якийсь собака вже доніс, що от, мовляв, що там з вашим сином? Що там було в тій торбі? Сміха, мовляв, було на всю вулицю. Язик би йому відпав.

— Бийте,— кажу,— на смерть убивайте, а я не винний.

І чим мене перший раз ударили, не знаю. Ніколи ні до того, ні після того так не боліло.

Як я заверещав! Як я звився в батькових руках! Смішно згадувати про це, коли маєш за собою тридцять один рік. Здається, мати вибігли з хати і кинулись до нас. Куди там! Що мама вдіють навпроти тата? Вони затягли мене в сіни і зняли однією рукою ремінні віжки, а другою, пробачте... вони спустили мій туалет. Мабуть, віжки були трохи мокрі... Вони так різали тіло, що я міг спокійно наробити всяких непростойностей, не пам'ятаю вже, яких саме.

— Це тобі шинка! Це тобі шинка! Це й пісталет! — приказували батько.— Це й пісталет! І качелі! І пістони! І плащаниці!..

Що це було, розказати тяжко. Я порвав собі голос, а був порядний голос. Мати трохи не вмерли. Батько обливалися потом, вони зовсім змучилися. Сусіди чули через три городи — не дадуть збрехати...

І... довелося-таки знову йти до Глафіри.

Пролежав я щось із тиждень та й засохло, як на кожному з нашого брата.

Дуже смачна річ ота шинка. Мама потім давали мені по шматочку щодня. Щодня, доки й одужав.

Але стривайте! Невже я Глафірі Іванівні не віддячу?

ТИМ ЧАСОМ

Крім пісталета я страшенно любив кадьничню. Якби ви знали, що це за річ! У піст, як ми говіли цілою школою, я тільки й чекав, коли вийде з вівтаря отець Олександр і піде між рядами з кадьничнею.

Та й було на що подивитись. Вийде, стане біля архістратига Михаїла. Чуб кучерявий, сам красивий, постать, як грім, і так якось як крутоне на великому пальці кадьничнею, а вона тільки «брязь-брязь», і вже круг нього ціла

хмара. Як він це робив, хто його зна. Деякі жінки умлівали навіть.

— До чого ж ото отець Олександр ловко кадять...

Я пробував дома: теж виходило, але не так. Щоправда, я не мав тих припасів. Я брав невеличкого волоського гарбуза, зрізував меншу половинку, видовбував більшу і потім приробляв покришку. Для брязкоту я чіпляв залізочки до шпагатинок, що на них вішав свою кадьничю. Я не мав також вугілля й ладану, але я обходився ватою з батькового пальта.

Як покласти добрий кавалок вати, підпалити його і потім почать кадити, то дим буває не менший, тільки він не так пахтить.

Я так полюбив кадьничю, що мало вже не навчився орудувати нею так метко, як отець Олександр. Та якось батько помітили, що їхнє пальто все тоншає і тоншає. Дірка в підкладці невелика, а вати вже й на спині не стає. Всно, сказать би, й пальтишко те було таке, що хоч і все скади, то невелика шкода. Дісталось воно батькові за дурницю: випивали вони в Максимця (як завжди), і хтось з компанії украв їхній кожушок, а замість нього подарував те пальтишко. Правда, і кожушок був теж драненький та задубілий, а прсте пальтишко ще гірше. Сама тобі дірка. Мати все кляли та ніяк не могли його облатати. А батько, звичайно, мусили були його берегти. Отож вони помітили, що пальто немов усихає...

— Це ти, мабуть, шибенику? — питають вони мене.

А я саме приступаю до пальта і одна рука в мене за спиною.

— От, воно мені,— кажу,— потрібне. Мабуть, мама на гнотики беруть для лампадки.

— На гнотики? — говорять батько.— Гляди мені, бо я тобі дам гнотика. Хіба ж на гнотики стільки піде?

А воно й справді — ніколи не піде. Я й не туди, що там мало вже й залишилося. В інших місцях так пальто вже як плівка.

— Ну, то я ж,— кажу,— хіба знаю, де вона дівається, та вата? Зносується, а ви на мене нарізались.

Повернувся, а ззаду кадьничя... зовсім забувся. А батько зразу й догадалися.

— Ах ти,— кажуть,— шарлатан ти першої марки! Що ж ти брешеш? Я думав, що він там кізячком кадить, а ти

одежу розореш... Бач, який священник знайшовся, щоб тобі вже в голові кадило...

Вихопили ту кадильницю та на моїй голові й зністожили.

Одначе мені ще довелось-таки бачити справжню кадильницю. Як це сталося? Та ніколи ж я не гадав, що матиму стосунки з справжньою срібною кадильницею... Тримати її в руках, бачити, як вона близько, перед твоїми очима, мелькає, брязкає ланцюжками... Де я міг про це думати?

Але життя таке чудне. Іноді воно так складається, що гарбузова і срібна кадильниця кінчають однаково свою службу, відігравши таку приблизно роль, як оця, що я допіру казав. Лише не на тій самій голові.

Отже, розповім про це, не забігаючи наперед.

ВАННА

Після нещасливої шинки батькові все ж таки пощастило якось ублагати Глафіру. Вона знов прийняла мене до школи. Це вже, здається, шостий раз. Не пригадую добре.

І от починається чудова осінь. Я вже перейшов у третє «отділеніє». На грядках часом іще позалишались баклажани, великі, червоні, аж горять. Станеш на нього чоботом, а він тільки — чвирк!

А на «переменах» у школі хлопці їдять кавуни. Потім ми гуляємо на причілку в пувичок.

В четвер, після великої перерви, у нас завжди буває «закон божий».

Батюшка отець Олександр приїздить поштовими кінями. Їхній машталір розповідає нам, чи батюшка сьогодні сердиті, чи ні.

— Сьогодні батюшка смирні, не бійтесь.

— Хіба? А ви ж почім знаєте?

— Та вже знаю,— каже він, примруживши ліве кудлате око.— Єсть така триекторія, що знаю.

Батюшчин машталір був колісь у салдатах і вміє багато таких слів, що й учительша їх не чула. Ми якось питалися. «Не знаю,— каже,— не говоріте глупостей». Так ми питаємо батюшчиного машталіра:

— А яка ж вона, га?

— Триекторія?

— А!

— Е, це веш, хлопці, непойнятна. Вона і є, і нема її. Я сам не бачив, бо вона, звинить, у воздуху.

— І вгадує?

— Повсігда. Кажу смирні, значить, смирні. Кажу сердиті, значить, держіться...

І тоді вже ми держалися. Бо таки була машталірова правда: батюшка ввіходили розгнівані і зразу, під ким зарипіла парта, беруть його за носа, аж посиніє бідний.

— Отвечай: кого Самсон побив ослиною челюстю?

То він, середяга, пищить-пищить...

— Хвістілі... хвісті... хвістілімлян...

— Хвістілімлян? Насмешка над законом божим?..

І вже так нахвістілімкає, що до нових вінників не забудеш.

Але спочатку отець Олександр заходить до Глафіри Іванівни. І вже ото, як зайшов, то вже маємо час нагулятися. Чи він їй теж закон божий «преподавав», чи хто його зна. Не знаю. Аби нам було коли пограти. Інший повідкрочує пувички чисто геть від штанів і від сорочки та програє.

Але мені везе. Я, як виграю, то вже мої, а як програю... ну, то там побачимо.

Одного разу гуляємо ми в пувичок. Дзеоника нема та й нема. Отець Олександр ще не приїхав. А тут не везе. Що вдарю, то й поза ямку, й поза ямку.

— Бери,— кажу,— не бійся, побачимо, до чого воно сьогодні дійде?

Охота мене взяла: ану ж, до чого я дограюся? Хоч верну все, хоч...

Одним словом, відкротив я останню пувичку від штанів і застебнувся дерев'яною цурочкою.

— На чесну,— кажу,— сьогодні. Платить, так готівкою. На.

Вдарив я. Поза ямку. Він ударив — у ямку... Забрав...

— А що,— кажуть хлопці,— на чесну?

А я стою та й думаю.

— Щоб ви знали,— одказую їм,— ще на чесну. Шкода тільки, що більш ніде не маю пувички.

А самому вже прийшла до голови одна думка.

— Знаєте, що? — кажу я до хлопців.— Став хто за мене пувичю. Виграю — твій виграш, Програю — зроблю за те щось таке, чого ніхто з вас не зробить ніколи в світі.

Хлопці зиркають один на одного. Радяться.

— Що ж ти зробиш?

— Кому?

Я таємниче посміхаюся.

— Йй. Глафірі.

— Що?.. Треба знати, що ти зробиш. А то що ж так давати пувицю.

— Спортю воду.

Настає уважна тиша. Потім розлягається регіт.

— У ванні?

— Побоїшся...

І як сказали вони «побоїшся», я відразу рішив:

— Нет, спортю... Що ж вона знушається з мене? Сьогодні знов казала, що я «розбойник». А який я розбойник? Кого я розбив?.. Хто докаже?.. Вона думає, що це їй так і пройде... Ні.

Мушу пояснити: Глафіра Іванівна любить дощову воду. У неї завжди під ринвою стоїть велика ванна. Дощовою водою Глафіра Іванівна вмивається тощо.

І нехай би хто насмів щось укинути в ванну, або якомсь інакше «спортити» ту воду... Саме вчора пройшов дощ. Ванна стоїть повнісінька прозорої води. Вітрець пробігає по ній і злегка вівсюжить рівну поверхню.

— Ну, гляди ж, спорти,— каже один.— Я ставлю.

Він поторохкотів коробкою і дав мені одну від штанів — «бляху».

— Став і ти бляху,— звелів я товаришеві.

Кинули. Моя лягла ближче до ямки. Мені першому бити.

Всі обступили. Тільки дихають...

— Бий,— кажуть,— чого ж ти?

Я націлився. Зміряв, скільки буде до ямки. Підсунув ніготь під пувицю і сильно розправив палець.

Пувичка підскочила й перелетіла через ямку.

— Ех...— вирвалось у одного.— Як же ти б'єш?

— Бий ти,— кажу я до товариша. А в самого, почувваю, в горлі пересихає.

Він ударив. Не добив; лягла ближче. Знов моя черга. Але я мушу бити ту, що далі. Як на цей раз не вб'ю — пропало...

— Націляйся добре,— радять усі хлопці.— Бий великим пальцем.

— Да, да, великим, бо вказательний — він завжди невірньо б'є...

Я націлівся великим. Але вже як не везе, то не везе...
— Цок... (поза ямку!)

А тому тепер, звичайно, легко вбити: обидві лежать на долоню від ямки. Він націлівся.

— Цок! Цок! (у ямці).

Він мовчки поклав у кишеню обидві «бляхи».

Всі глянули на мене. Що ж я робитиму? Мушу сповнити обцянку. Але що саме я зроблю, вони ще не знають.

Я відходжу на півтора сажня від ванни і на хвилинку одвертаюся. Потім знов повертаюся і стаю за вітром.

— Раз мати спородила, раз і помирати,— говорю я до хлопців.— Тільки хто скаже вчительші, тому першому і помирати. Розступіться...

— Що ти робитимеш?

— Розступіться, кажу, од неприємності.

І тут я зробив одну річ, якої, звичайно, хазяйський син не дозволив би собі. Цюправда, я зробив там на макове зерно.

Але й того було досить...

Хлопці аж попадали.

— Ну, цитьте ж,— кажу.— Умріть...

На тому і кінчилось, коли б не Кириченко Гавриїл перший. У нас було в класі два Гавриїли. Я був Гавриїл другий, а він перший. Але той перший, по правді, був такий макуха! А очі в нього, як два шматочки холодцю.

Ось йому треба було наїстись чогось солоного й схотіти пити... Він не був при нашій грі, десь там у куточку доїдав своє сало, як кіт, щсб ніхто не бачив і не попросив. Тепер він прийшов і просто до ванни.

— Пить...

Хтось хотів його шарпнути, але не дали.

— Хай п'є... Пий, Кириченко, пий.

Він нагнувся і втопив губи в ванну.

Хлопці не витримали і так заверещали від сміху, що він зрозумів.

— Ви щось зробили? — спитав він.— Що ви зробили?..

Тут один згуковичок радісно заляпав у долоні і, підстрибуючи на одній нозі, писнув від насолоди, як миша:

— Напився? (Письь!) А добра водиця? (Письь!) То ж Кириченко Гавриїл хторий так ізробив.

І сказало, мишеня дурне...

Що тут сталося з тим Кириченком першим! Він почервонів, аж посинів. А хлопці лягають зо сміху.

— Нічого,— кажуть,— воно пользительно.

Хоч би вже мовчали.

Дивлісь, що ж це буде? Кириченко перший — круть на одній нозі... До вчительші!

— Заявлю,— каже.— Ти,— каже,— мене отруїв, і я не живу...

— Дурний,— кричать йому хлопці, а він не слухає.

— Все одно,— каже,— заявлю, хоч і виживу. Чого ти знущашся? Або заявлю, або одкупись.

Як сказав «одкупись» — кінець.

— Одкупиться? А чого ж? Можна. Ще й дорого дам, аби зносив,— кажу я йому і показую кулака.— Бачив? За кожне слово, що піде з твого поганого рота в учительшине вуха, даю по три груші. П'ять слів — п'ятнадцять груш. Десять слів — трижди десять — тридцять груш.

Груша — коли б'єш щиколотками по голові. Кириченко перший це добре знає.

Одначе не встигли ми сторгуватися, як дзвоник зателенькав і став біля хвіртки. Приїхав отець Олександр.

Всі розбіглися — не встиг він заявити.

Та дивна річ. Сьогодні отець Олександр зовсім не довго був у Глафіри Іванівни: зайшов і вийшов за хвилинку. І таке в нього на обличчі, немов вони полаялися. Тільки хіба ж батюшка можуть лаятися та ще з учительшею?..

Одначе отець Олександр увійшов страшенно лютий, аж коси ворухатяться, наче вітром їх підіймає. А ніздрі — то спадуть, то розідмуться.

— Погана триекторія,— шепнув я до хлопців.— Хтось постраждає.

Тільки шепнув, так і сталося. Отець Олександр підійшов до одного:

— Пір господен в Капернауме...

А той: «Пир.. пир.. капир.. наумі... пир...» А далі хоч би слово. Пир та й пир.

— Угу,— промовив отець Олександр.

Промовив та як «пирне» сердягу під щелепи, так той шматочок язика і відсік. Тоді батюшка до Хомки.

— Пір господен в Капернауме...

— Не... не загадували... якраз до пиру загадали, а пиру не загадували...— каже Хомка, а сам голову в плечі.

— Тать смердяща! — скрикнув отець Олександр.

Та за носа... Найгірше, коли за носа... Якось як покрутить, аж зуби викручуються... Але Хомка вже звик, він

тільки чмише. Тоді отець Олександр походив, походив між партами й став біля Кириченка першого.

А той червоніє, червоніє — ось трісне. А батюшка за Капернаум годі вже та за богослужіння питають.

— Ти! Порося! Когда священнослужитель кропить святою водою? І когда ету святую воду п'ють православниє християне?

Серце мені завмерло. Чую, хтось душиться сміхом...

«Ну,— думаю,— пропало... Тепер заявить»...

— Когда православниє християне п'ють ту воду, я тебя спрашиваю, тумба?

— Котору? — перепитує Кириченко перший і червоніє ще дужче.

Тут хлопці не витримали. Зубами кусали парти, а потім як прорвало... Регіт!.. Та який регіт! Шістдесят сім чоловіка разом.

А батюшка до Кириченка першого:

— Так ти смєшть?.. Тварь нечестивая. Ти ещо комєдію?..

І так якось обома руками за обидва вуха взяв Кириченка першого та лобом об пружок парти, лобом, лобом... Тільки рукава, як крила в страшного птаха, злітають. Нарешті, в Кириченка першого потекли з носа прикмети. Тоді отець Олександр вихопив з кишені велику хустку в чорному горосі, витер собі нею обличчя і вийшов геть, червоний, як монастирський кавун.

Кілька хвилин потому тривала тиша. Отець Олександр лайнувся на машталіра, теленькнув дзвоник, і аж тоді ми всі зірвалися зі своїх місць.

Це було несподіване свято: по-перше, закон божий скінчився майже на самому початку; по-друге, всі мали неабияке видовисько — ніс Гавриїла Кириченка першого... Такий ніс не завжди доводиться бачити. Уявіть собі червоне розтовчене яйце, обмочене гузкою в чорнило. І ви гадаєте, що той Кириченків ніс викликав співчуття? Гадаєте, хтось підійшов, пожалів, спитав, чи болить? Навпаки.

— Покропив? — закричали хлопці, перекидаючи від радості парти.

— Ну, як же воно після свяченої води?

Кириченко перший скривився.

— В-ва-в-в-в...

— Диви! Він плаче. Дурний, чого ти?

Я відразу зрозумів, що хлопці нарobili мені лиха. На-

вищо було зачіпати, коли в чоловіка й так поганий настрій? А після цього, він, звичайно, піде й заявить...

І пішов. При такому настрої кожний би заявив. За себе не кажу, я б не заявив, а він, звичайно, слабший на характер, пішов до Глафіри Іванівни і все, як на сповіді, розказав. Навіть більше, ніж на сповіді, бо Глафіра влетіла до класу з затиснутими зубами, синя, аж бурякова від гніву.

— Кіріченко! — закричала вона. — Кіріченко Гавріїл второй!

— Я, Глафіро Іванівно, здесь!

— А, ти здесь?.. Ти здесь, крокоділ нещасний?..

— Здесь.

Вона стала проти мене і схопила себе за груди.

— До яких же пор?.. До яких пор ти будеш уменьшати мою жизнь? Что ти наделал!

— Хіба я вменьшаю?

— Ч-то ти наделал в дощевую воду!!.

— Це брехня. Я тільки постояв. Що ж я — не понимаю, що дощову воду не можна портить?

— Поніма, а сам спортив, — каже Гавріїл перший.

— Замолчать, ілі я с ума с вамі сойду! Пошол за грубу на двенадцать дней, а там посмотрим...

Дванадцять днів за грубою! Це багато. Там страшенна спека, тісно, закапелок зовсім темний, бігають миші, і потім найбільший сором — стояти за грубою. Туди ставлять тільки безнадійних дурнів.

— Я, Глафіро Іванівно, не портив.

— Він не портив, — повторюють за мною й хлопці. — Він тільки націлявся ради практики.

Але їй, очевидно, така «практика» зовсім не подобається. Мені навіть здалося, що це ще більше її роздратовало. Вона почала задихатися.

— За грубу, тебе говорят! Ілі ти оглох? За грубу!

— Мені, — кажу, — не тяжко. Я стану й за грубу, й скрозь. А тільки ж несправедливо.

Я затиснувся до того проклятого закапелка. Він здавив мороком мою душу. Глафіра Іванівна підбігла до груби й штовхнула мене в плечі.

— Лезь, сороконожка отвратительная, лезь!.. А там посмотрим...

З цим я погодився: ми посмотрим. Та кому від цього буде гірше, це теж іще посмотрим. Власне, я не мав ніяких

планів, але в мені підіймалася буря протесту проти несправедливості.

Я простояв за грубою до вечора. Хлопці рішали задачі на «все дійствія», але рішити ніхто не міг... Лінійка так і свистіла в повітрі. Долоні пухли, наливалися кров'ю. Тоді я вперше подумав, як добре буває іноді втекти від життя, сховатись від бурхливої дійсності, хоча б на піч або за грубу. Стоїш собі або хоч і присядь для зручності. А навколо тебе морок і навіть павутиння. І на душі такий сумирний настрій, що заплював би все на світі.

Та я страждав на колективізм. Сумління почало мене мучити: чому я не страждаю разом із ними?

Я підніс руку, висунувши її з закапелка:

— Глафіро Іванівно, вот я знаю, вот я...

Я ризикував ради товаришів, бо рішити задачі також не міг би. Та вона не повернула навіть голови в той бік, звідки почувалась моя заява.

* *

*

Так я вийшов з тієї тюрми, коли аж надворі почало сутеніти, а в закапелку стояв уже густий морок. В класі нікого не було.

— П-шол,— сказала мені Глафіра. І я вийшов.

Дома я міг на перший раз легко пояснити запізнення.

Я сказав, що вчителька залишила мене складати її книги.

— Бач, як вона тобі довіряє,— сказали батько.— Гляди ж, шануйся мені.

— Наче я не шануюсь. Другого ж не залишила, а мене залишила.

Але на ранок знов те саме...

— На место,— каже вона і показує пальцем за грубу, наче іншого місця для мене ніколи й не було.

— Глафіро Іванівно...

— Молчать! За грубу!

Одним словом, що й казати,— становище не дуже блискуче.

І от, зовсім несподівано мене рятує випадок. По правді, я тільки на випадок і надіявся. Але я не міг гадати, що то буде отець Олександр. Як на те, їм треба було посердитися з Глафірою, і це мене врятувало, але й завдало

пізніш великого клопоту моєму рятівникові — самому отцю Олександрові.

Сталося так. Під час великої перерви, коли хлопці, напевно, гуляли в пувичок, а я один за всіх мусив був терпіти знуцання, раптом зателенькав батюшчин дзвоник. Чому? Закон божий відбувся вчора, чому ж це знову батюшка? Мені стало так весело, наче я не в тюрмі, а сам десь їду на батюшчиній бричці. Я визирнув у вікно. Машталір відкидав посторонки. Значить, збираються постояти довший час. Отець Олександр поправляють на грудях хрест і йдуть до класу. Так і є...

Перерва скінчилася. Всі на місцях. І що ж ми бачимо? Глафіра Іванівна хоче пройти в двері,— в одній руці у неї журнал, а в другій варення з абрикосів на маленькому блюдці.

Але отець Олександр значно за неї грубший мужчина. Він стає на дверях перший і вже Глафірі нікуди просунутись, тільки рука з блюдцем стирчить.

— Ви мене задушїте, отець Александр,— чуємо її голос.— Кудa ви прьоте, когда сейчас мой урок географїї?

— Кушайте свої абрікоси в комнате.— відповідає їй отець Олександр,— потому что ви ошібаєтесь...

— Нет, уж ізвініте, ви ошібаєтесь. Закон божїї бил вчера.

— А я вам говорю: закон божїї такой предмет, что полезно і сегодня повторїть. Можете забрать ваше блюдце, об которое я пачкаю рясу.

Він посунув трохи ліктем і ввійшов у клас.

— Садїтесь, детї.

«Хороша триекторїя», подумав я і висунув з закапелка голову. Глафіра помітила мій рух.

— Кудa?— крикнула вона в двері.— На место! Не смей показивать башку...

Я сховався. Але розрахунок мій був точний. Він цілком виправдався. Отець Олександр з цікавістю посунув руку за грубу, намацав мою голову і витяг мене за чуба на світ.

— А сіє что означаєт? Ти почему в пещере, отрок мой?

— Оставьте его... Я здесь заведующая! Я!

— Почему ти в пещере, я спрашиваю? Отвечай смело, разве ти боїшся своего пастиря?— вдруге звернувся до мене отець Олександр.

На Глафіру він навіть не глянув. Я зрозумів, що бо-
ятесь «свого пастиря» в цю хвилину міг би лише дурень.

— Ні, ваше благословеніє, я не боюсь, тільки що я на-
казаний.

— За якої грех?— спитав отець Олександр, нахму-
ривши брови.

Всі в класі перестали дихати. Отець Олександр чекав,
тримаючи мене лагідно за руку. Я не хотів признатись.
Не хотів ганьбити своїм вчинком учительшу, але дуже хо-
тів зліквідувати свою кару і тому я відповів так:

— Большой шалун, ваше благословеніє, і повсігда чемсь
та зароботаю...

Це було сказано прекрасно. Але раптом підвівся Кири-
ченко перший і безсоромно заявив:

— Ваше благословеніє, бреше він. Бо він зробив у ван-
ну Глафірі Іванівні мокре святотатствіє...

Парти здригнули.

— Ах!..— почувлось за дверима. Брязнуло блюде з
варенням.

Глафіра Іванівна застогнала і кинулась до себе в кім-
нату, грюкнувши дверима, як тільки могла грюкнути здо-
рова жінчина. А отець Олександр так зареготався, що
глобус на столі, наче його торкнув хто, аж покрутився.

— Свят... Ха-ха-ха-ха!!! У ванну!.. Ха-ха-ха-ха!!!

В цю мить двері з учительшиної кімнати знов розчи-
нилися. Глафіра Іванівна не витримала. Тремтячи всім ті-
лом, ввірвалась у клас і крикнула:

— Так знай же ти, сахалінщик будущій! Я ісключаю
тебя!

— О-о-о!— пустив баса отець Олександр.— За что
же ви его ісклучаете?

Але тепер уже Глафіра Іванівна не хотіла розмовляти
з батюшкою і зверталась виключно до мене:

— Вон! Ілі я вивозу господіна урядніка...

Справа несподівано для мене стала зовсім погана. За
врядника вона ще ніколи не згадувала. Це вперше, як
вони посварилися з отцем Олександром. Вона бликнула на
нього так, що я подумав: «Значить, урядник старший за
батюшку».

І тут раптом отець Олександр повертає мене до життя.
Це був день несподіванок. Він бере мене знову за руку і
каже до вчительші, ехидно всміхаючись:

— Спрячте свого урядніка под ваш епітрахіль, а маль-

чика я беру к себе. Ми ещо посмотрім. Ступай, отрок Гавриіл, на козли.

Я не знаю... Я так любив пригоди, що не чекав, доки батюшка попросять мене вдруге. Мов куля, я засвистів із класу. Сів на бричку біля машталіра і сказав:

— Запрягайте! Закону божого не буде, їх благословеніє зараз не в состояннї заніматься.

Машталір лупнув очима.

— Ти, — каже, — не сказився, хлопче?

— Ні, дядьку Кузьмо, така триекторія випадає, що, мабуть, дайте недокурка, бо я тепер за отрока при їх благословеннї. Так що тепер мені і в вітвар зайти — плюють діло.

Ця думка, несподівана для мене самого, налила щастям мое серце. Я додав:

— Подать кадильницю, хоча б... роздмухати й погойдати її, поки їх благословеніє не готові, — це ж ви як гадаєте? А то стій за грубою, покоряйся їй... Доволі! Запрягайте, дядьку Кузьмо...

Він почав запрягати.

— Ну, — каже, — з тебе, сукиного сина, буде псаломщик. У нас у музиканській команді теж такий байстрюк був, любого офіцера обделає.

— Що ж ви рівняєте? То байстрюк, а то, — говорю, — отрок.

— Та вже не знаю, чи отрик, чи не отрик, а що отряха, то бачу. Ну-ну ж ти, попада. Ножку! — крикнув він на борозню, гніду кобилу.

Вийшов отець Олександр. Я ж знав, що закону божого не буде сьгодні!

Кузьма підбрав віжки.

— Домой, батюшко?

— Домой. Я ей покажу, мать пресвятая богородиця, еслі она ещо не відела... Поганяй, оболдуй, чево стоїш?

І ми втрюх — я, їх благословеніє отець Олександр і машталір — з місця взяли на ристях, аж курява за нами схопилась...

ЛИСТ

Тепер я думаю так: людина росте, погляди її змінюються, бо «все тече», як казав Геракліт. Виростає людина, вивчається й бере нову траекторію. Від колишніх кадиль-

ниць не залишається навіть іржавого ланцюжка... І нині, коли до мене приходять юний піонер і скаржитись на живіт, я тільки згадую свій живіт у минулому, який він був теж неспокійний, і констатую, який він спокійний тепер. Коли піонер приходить з матір'ю, то вона, одержавши від вас рецепта на рицину, скаже до цього сина Жовтневої революції:

— Вип'єш, Федю, оці ліки і, дасть бог, пройде.

І піонер відповідає:

— Мамо, ти вп'єть? Скільки тобі казав: нема бога! А пронос живота — од бактерій.

Вам ясно, що я з піонером абсолютно однієї думки. Він також це відчуває. Посміхаючись до мене дружньо й трохи оборонно, він підіймає руку й каже:

— Будь напоготові!

— Завжди напоготові! — відповідаю я.

Так. Все тече, це — безперечна істина. Але тоді, ідучи на козлах із досвідченим машталіром і почувавши за своєю спиною їх благословеніє отця Олександра, я переживав зовсім інші почуття. Мої думки, наче годові стригуни, іржали в мені, і я гаряче хвалив господа-бога.

З мене була релігійна людина. Пригадую, коли батька раз затопила на леваді повідь, я дивився в вікно і палко молився, щоб Миколай-чудотворець урятував їх від загибелі в холодній воді. Потім я видерся на стіл, зняв із стіни образ спасителя і, заливаючись сльозами, проговорив йому:

— Спасителю Сусе Христе! Як тільки наші батько втопляться, я тобі повидираю очі. А як урятуєш — украду в церкві свічку від іншої ікони і поставлю тобі.

Батько врятувалися. Свічки я, здається, не поставив, але вірив і дякував широко — до болю в грудях. Так, я був релігійний. Як би я там не збивався на законі божому, як би я эле не знав «пир у Капернаумі», але бога живого, «вездесущого» я мав у себе всередині й поклонявся йому «втайні» широко і з захопленням.

Отже й не дивно, що він визволив мене від учительшиної напасті, як отрока Ананія з страшного рову, й посадив мене на високі козли батюшчиної брички. В цьому я був тоді глибоко переконаний. І з тим я в'їхав на подвір'я отця Олександра.

Тут на мене чекало нове, зовсім незнайоме життя.

Я скочив на землю і став оглядати церковний будинок.

Це був нічого собі будинок. Тут можна було непогано жити. Високий паркан захищав від заздрого людського ока велике подвір'я, повне різної птиці, поросят, кабанів, свиней тощо. Годовані, важкі гусаки зустріли мене ворожим, задиркуватим глетотом. В стайні розбещено іржали два лошаки, на яких щось там уже гримав Кузьма. В подвір'ї пахло смаженою цибулею, яблуками, молоком, м'ясом, коровою. Словом, можна було жити. Я ще ніколи не чув ніде, щоб так смачно пахло, як тут. Ніде також я не бачив такої свині, як була в їх благословенія! Це не свиня — ціла скриня на товстих ніжках. За нею сунула ватага поросят,— я нарахував щось тринадцятеро, чи що. Потім я звів очі на будинок і побачив на ганку матушку. Спокійна і, мабуть, стомлена цим клопотом, вона стояла, склавши руки на череві, і дивилась на курей, серед яких розорявся чернохвостий неспокійний півень.

Отець Олександр сказав щось до матушки — мабуть, про мене — і пішов у кімнати. Матушка перевела на мене очі, прикликала до ганку і, оглядівши мене з ніг до голови, стала питати:

— Як звуть?

— Отрок Гавриїл, а в школі був Кириченко Гавриїл хторой,— відповів я.

Вона всміхнулася.

— Доволі з тебе самого Гавриїла.

Отрок, значить, одлетів, лишився просто Гаврило. Що ж, я не міг сперечатися з матушкою: незручно, коли бачиш людину вперше на своєму житті. Я змовчав, а вона запитала далі:

— Куриш?

— Не займаюсь. Гріх...

— Добре. Набиватимеш мені після обіду цигарки.

На це я погодився з таємною радістю:

— А чого ж? Набиватиму.

— А тепер піймай он того гусака, он бачиш? І неси його сюди.

— Отого, рябошию? Січас...

Я в момент нагнав гусака, затулив йому рукою дзьоба і спокійно, з виглядом повної зорієнтованості, запитав у матушки:

— Куди його? На куфню?

— Оддай Маланці. Хай ріже.

Так почався перший день мого нового життя.

Перше, над чим я замислився другого ранку,— моє майбутнє. «Ну, гаразд,— подумав я,— ти зараз отрок. Ти несподівано доскочив слави і ловиш гусаків на батюшчинім педвір'ї. А потім? Як ти собі уявляєш, до чого ти можеш дійти, коли так підеш і далі?»

Ну, до чого? Можна було, звичайно, думати про все. Хіба як, наприклад, архіерей, абощо, то про нього не можна було думати? Можна. Але як я не хотів уявити себе на місці архіерея, нічого путнього не виходило. Тоді я подумав за благочинного, потім за звичайного священника, нарешті — за диякона... Ні, як тільки мені в уяві починали відростати коси, я іржав від сміху над собою. Я б не дозволив собі глумитися над священником стороннім. Але пореготати з самого себе — не гріх. І я реготав при уяві, що в мене коси і що я, замість штанів, убрався в рясу. Чому? Я, бачите, був переконаний, що священник штанів не носить. Навіщо вони йому? Для того, щоб служити господу богу, штани не потрібні. Для цього є ризи.

«Одначе, як би там не було,— думав я далі,— а з школи тебе Глафіра Іванівна випровадила і не збирається, як видно, приймати, доки ти під батюшчиним покровом. Що там у них трапилось з Глафірою,— нікому не відомо, але твоя доля віднині, так чи інакше, зв'язана з батюшчиною».

Крім того, передо мною було стільки незнайомого й цікавого в цьому житті, що я тремтів з нетерплячки пізнати його ближче, і думати за щось інше я не міг.

А головне: дух покори ласкавому господу, що прихилив до мене лице своє, вселився в мене, і жадання подвигу завіталося в мені непереможним полум'ям.

Коли отець Олександр вийшов ранком о десятій годині надвір, він був свіжий і сильний, з обличчям ясным, як у путнього архангела. Новий підрясник чорного шовку ходив чудесними хвилями на його м'язах, а з низенького розстебнутого коміра випливала рожева, гладенька шфя, на якій сиділа кучерява голова невимовної краси. Отець Олександр посміхався і гладив свою ніжну, золотаву бороду, якою він нагадував мені самого Ісуса Христа.

Серце мені затремтіло. Я вклонився. Підійшов під благословення. Отець Олександр весело перехрестив наді мною повітря і сказав: «Да благословіт господь бог». Я припав до його руки. Гарячі губи відчули неза-

бутній оксамит священникової шкіри, і в моїй душі, на- томленій тривогами останніх днів, стало так спокійно, затишно.

«Господи, господи...» — подумав я, але не насмів спи- тати, що ж буде далі.

В цю хвилину перша оса розчарування шпигнула мое серце: отець Олександр величним рухом відкинув полу підрясника. І що ж я побачив на ньому? Довгі, смугасті, рудуваті штани. Я відчув, що мої очі стали неймовірно широкі.

А отець Олександр тим часом добув із кишені цигар- ницю, вийняв із неї цигарку і, дивлячись кудись далеко через мою голову, задумано постукав цигаркою об металеву кришку. Потім ледве чутно, з неспійманим смутком за- співав:

Д'ех, тр-ри д-деревні, два села,
Восем девок, одін я.
Да ку-у-ди дев-кі, да ту-у-ди й я...

Я стояв, мов зачарований. Пахучий дим від батющи- ної цигарки спадав на мою голову солодкою отрутою пе- редчуття чогось неясного, неминучого...

— Ваше благословеніє,— вимовив я.— Приставте мене до якогось зайняття, щоб мені душа не тривожилась.

Я пам'ятаю, що сказав саме так: «щоб душа не триво- жилась», бо я почував, що ці штани, цигарка і «восем де- вок» не вміщуються в моїй голові.

Отець Олександр перевів на мене свій раптовий шль- ний погляд:

— Вот тебе задача: ездай до благочінного. Вот пісь- мо. А еслі увідіш матушку...

На цих словах із сіней вийшла на ганок матушка і байдуже подивилась на нас. Я вклонився їй, але нічого не сказав. Чомусь мені здалося, що не що матушку я мушу побачити, а благочинну.

— А, Гаврюшка,— вимовила вона і швиденько про- йшла до сарая на кінець подвір'я.

Коли матушка відійшла, я спитав:

— ...а як повідю матушку?..

Отець Олександр поклав руку на мою голову:

— Еслі увідіш, вот пісьмо.— І передав мені другий лист.— В собственние руки, слишіш?

— А впоследствии?

— Возвращайся. Завтра субота. Ти можеш взойти с Григорієм на колокольнію і с ним благовестить до вечерні.

О, батюшка прекрасно знали, який це подарунок для мене! Я буду на дзвіниці! Господи. На дзвіниці! Там же стільки горобинних гнізд. А яєць! І ніхто їх не дере, бо хто може видертись під самий гостряк дзвіниці?.. Боже, завтра я буду там!..

Я притиснув листи до гарячого тіла. В моїх штанах замість кишені була дірка, і тому я тримав листи біля самого тіла.

Розшукавши Кузьму, я показав йому конверта, на якому стояло:

«Его Высокопреподобно
о. Алексію Яворскому».

Кузьма покрутив у руках конверта, подивився, сплюнув.

— Це ж, к приміру, куди?

— До благочинного,— сказав я суворо.— Запрягайте, зараз же їду.

На другому конверті я встиг тільки схопити одне слово:

«Высокочтимой...»

Цього листа я навіть не показував Кузьмі. Все одно він не вмів читати. Через хвилину Кузьма скомандував:

— Ну ж ти, далайїдол! крутиш... щоб тебе крутило...

— Дядьку Кузьмо, що значить далайїдол?— спитав я, глибоко вражений цим словом.

— Та оця товстозада. Хвищаєш, стерво!..

Він оперішив борозну батоном і круто обернув бричку.

— Це вроді благочинну так звать. А я вже прикладаю, наприклад, до коняки. Аби веселіше... Сідай.

Я сів, вийняв другий конверт і перечитав:

«Высокочтимой
Аделаиде Варфоломеевне.
В собственные руки».

Зареготавши на всю від Кузьминого жарту, я відкинувся в задок брички і крикнув:

— Піррьод!

Мені не тяжко було виконати це доручення. Коли я приїхав до благочинного, то першу побачив матушку Аде-

лаїду, чорняву таку та тиху, з очима — як у Марії Магдаліни. Вона підійшла до брички і запитала:

— Ти до нас?

А я в свою чергу запитав:

— А ви, може, будете матушка?

— Да. А что? Я буду матушка

— Во, вам лист у собствєні руки.

І не встиг я вийняти листа, як вона блиснула посмішкою, та такою гарною, що аж мені стало весело. Не доводилося мені бачити такої посмішки ні в кого. Губа рожева, ніжна, а зуби — наче на сонці сніг. Вона схопила лист і в ту ж мить кудись його всунула, що я й не помітив. Знаю, що кишень же в неї не було.

— Поросьонок, получиш п'ятнадцять копєєк,— устигла вона сказати.

Одначе нічого не дала. Вийшов благочинний, і вона звернулася до нього:

— К тебе от отця Александра,— а сама зникла в кімнатах. З благочинним ми розмовляли недовго. Він перечитав листа при мені, помугикав-помугикав і сказав, що приїде. Так і велів передати: «Мг... мг... хорошо, приїдем». Покусав борідку і знову мгикнув. Гаразд, мовляв.

Я повертав додому, переповнений думками. Якесь ніби тривога, ніби смуток ворушились мені під серцем. «Як так?— думав я.— Що значать ці листи нарізно — окремо благочинному, окремо матушці? Вона ж, можна сказати, теж благочинна. І чому це одна матушка не повинна знати того, що знає друга матушка, а благочинний взагалі нічого не повинен знати?» Та хіба я міг відкрити таємниці священника, доручені йому від бога? Я не міг їх відкрити, бо ще ж тільки два дні, як був за отрока... І тому всі мої вчинки походили від серця та від тої глибокої віри в отця Олександра і в бога, що кипіла в моїх грудях.

Але, хоч я і йшов напомацки, як той сліпий, одначе не оступався.

Коли я в'їхав на своє подвір'я, отець Олександр і матушка зустріли мене разом. Не чекаючи їхніх запитань, я сповістив:

— Їх високопреподобіє отець Олексій сказали, що приїдуть, хоч нехай що. Як перечитали листа, так і сказали.— І раптом додав:

— А матушка їхні передавали здалеку поклін вам, матушко.

Не знаю, як це вилетіло мені з рота. Може, я подумав, що слід би таки передати поклін. Може, тому, що мені здалося, ніби матушка щось хоче мене ще питати.

По обличчю отця Олександра я зрозумів, що говорю так, як і повинен говорити. Він звернувся до матушки, що дивилась на нього з запитанням:

— Я просі́л отця Алексе́я к нам на храм.

— А,— сказала матушка,— ти розумно зробив. Гаврюшко, можеш іти обідати. Іди до Маланки.

В той день я їв свій шматок хліба, гордий з свідомості, що я заробив цей шматок службою їх благословенію, а через них — богіві.

Маланка підсіпа́ла мені в миску щось аж тричі.

ДЗВІНИЦЯ

І ось прийшла субота. Я чекав її даремно, бо в цей день я дістав найвищу нагороду: з Григорієм Довгополим, старим церковним сторожем, я поліз на дзвіницю. Навряд чи можна передати словами те надзвичайне почуття, що росте в вас, мов безодня, коли ви вперше у своєму житті підіймаєтесь на дзвіницю. Ви підіймаєтесь темними кривими сходами. Вони риплять під вашою ногою. З чорних закутків стирчать держакі старих корогов. Клапті дерев'яного оксамиту, звисаючи з них у темряві, дотикаються вашого обличчя. Часом ви потрапите головою в густу мережку павутиння. Тоді від тих ніжних дотиків, що пробіжать до вашого серця, розсиплеться поза шкірою гострих і лядний мороз. Ви хапаєтесь за Григорієву полу.

— Чого ти, дурашко? Не бійся,— каже він,— тут же мерт́в'яків немає.

Нарешті останній раз ви заносите ногу. Ваша голова витикається з квадратної дірки — ви потрапляєте в царство дзвонів, що зустрічають вас страшними глибинами своїх горлянок. Роздутими язиками звисають з них нерухомі залізні макогони. Мимохіть вам підіймаються плечі, немов якась невідома сила притягає вас всередину дзвона. Вам хочеться підстрибнути, вхопитись руками за канат, що прив'язаний до язика, упертись п'ятою і вишкрябатись на великий дзвін, а звідти — вгору! — до горобиних гнізд.

Прекрасне, високе бажання!

Але ви мусите вмiти дуже добре лазити, зачіпаючись самими пальцями за дощані лати дзвіниці. Часом жерсть, що нею вкрито церкву, так щільно прилягає до дошки, що нікуди всунути пальця. Тоді — надія на бога та на вашу кебу. Взагалі ж якщо ви раніше не вдосконалили свої м'язи на латах та на бантинах звичайної клуні, то на дзвіниці ви нізащо не видерете й одного поганенького гнізда.

Григорій перехрестився й заклав ногу в каблучку од великого дзвона. Тим часом я двома короткими енергійними рухами скинув із себе чоботи. І не встиг Григорій перехреститись удруге, як я вже був на сволюку, де висіли дзвони.

Григорій підвів голову, скрикнув:

— Куди?

Вітер розкидав йому поли старого, заляпаного оливою піджака і колошматив руду з білими кущами бороду, від якої ішов дух тютюну, змішаний з миром. Я дуже полюбив діда Григорія за цю бороду. Часом на ній бували жовті кругленькі цятки — він іноді тикав себе в підборіддя свічкою, яку тільки за хвилюку перед тим був погасив і з якої ще котилась гаряча сльоза жовтого воску. Пізніш, коли я вивчив його глибше, я зрозумів, що він робив це не навмисне, бо завжди в таких випадках додавав, припикши собі тіло: «Ух, ти ж... куряча голова...» Тепер він розмахував руками і теж кричав мені:

— Ізлізь! Ух, ти ж... Ізлізь, кажу тобі, куряча голова! Я засміявся.

— Бийте в дзвін, чого там?

— Та я вдарю, коли мені треба буде, а ти злізь. Подралось. Куди ото?

— Та нікуди. Бийте.

— Ух, ти ж!..

Він навіть не закінчив і, перехрестившись удруге, шарпнув ногою язик великого дзвона. Могутнє «бо-оов» гойднулося навколо мене і налило мої вуха тяжким металом. Груди захвилювалися. В ногах заграли м'язи, наче там сиділи музики. Я з натхненням схопився пальцями за першу лату, озирнувся через власну голову на світ, що zostався десь за деревами, і подерся під самий гостряк дзвіниці. Мені здавалося, що величні згуки міді тримають мене на своїх хвилях, а поруч мене літають невидимі херувими.

Так я надрав там яець, гав'ячих і горобиних, повну пазуху. Коли Григорій ударив у всі дзвони, я зліз і, ставши

поруч з ним, подивився вниз. Мішана юрба пливла до церкви з трьох боків. Перед огорою чоловіки скидали шапки і всі починали хреститися, махаючи в повітрі бородами. Мені стало чомусь так чудно. Я побачив отця Олександра. Він підходив до паламарки, поглядаючи на народ, що махав бородами, товпився, хилився і пригладжував чуба важкою чорною долонею. Я помітив: отець Олександр посміхнувся сам до себе і зник у паламарці.

«Чого він посміхався, дивлячись на народ?» — подумав я.

Раптом перед дверима притвору я помітив Глафіру. Від несподіванки я забув за все і крикнув їй радісно:

— Глафіро Іванівно, добрий день!

Вона озирнулась навколо, потім підвела голову на дзвіницю.

— Глафіро Іванівно! — повторив я і перехилився з вікна всім тілом униз. Здається, вона ледве помітно всміхнулася. Та в цю ж мить щось об неї лягнуло — одне, друге, третє... Вона скрикнула і затулилась руками.

Я відскочив од вікна. Прокляті яйця! Вони посипалися з моєї пазухи.

...Це були останні краплі, що переповнили чашу її терпіння. Тепер і думати про школу годі... Відрізано. Та хіба ж я хотів?

Цей випадок снівся мені цілу ніч...

ПРИЧАСТЯ

Шановний читачу! Ти не раз зазнавав тяжкого вагання. Не раз, напевне, перед тобою стояла складна альтернатива. І ти не знав: іти сюди, іти далі чи повернути назад? Ніде і ніхто не міг тебе порадити, бо хто може зрозуміти твою душу, коли ти сам не розумієш її? Ось тобі здається, що слід тільки спинитися, подумати і піти назад — і все буде врятовано: честь і спокій, і все твоє дальше життя. Воно вже вимальовується перед тобою і кличе, тягне тебе до себе, обіцяючи тихе, супокійне щастя. Лише спалі кораблі, щоб не вабило тебе відпливти на них у невідоме, коли вітер надме їм вітрила. Спалі! Вернись!.. Ти вже готовий це зробити. Жагучий жертвний огонь уже починає охоплювати твоє серце. Та в цю хвилину ти раптом відчуваєш, що твої груди пронизує неможливий біль. Тоді стає шкода того невідомого, що десь там — на

тім непройденім шляху. О, ця спокуса — твоя загибель! Ти не хочеш підняти щит, і отруйна стріла цікавості раниць доброго Ормузда, що був уже готовий розлити над тобою свою благодать. Тепер ти не повернеш!.. Карайся ж за свою необачність, ти, непокійна людино! Пливи на своїх непевних кораблях!..

Отак і мій Кириченко. Замість подумати над тим, що він зробив, замість повернутися до Глафіри, попросити прощення, слухняністю й трудом привернути до себе її серце, він на все махнув рукою. «*Alea jacta est*», — сказав, як відомо, в подібному випадку Цезар. Кириченко ж сказав просто: «Чорт його бери! Батько битимуть, та не привикати». І перейшов Рубікон. Та ось він сам краще про це розповість.

Я рішив залишатися в отроках. О, я знав, що це значить! Я знав, що не можна тепер навертатися на батькові очі. Не любили вони чомусь священиків. Був цей гріх у нашій сім'ї. Чи одмолили його мати, чи відплакали своїми сльозами — це богові звісно. А батько — ні до церкви, ні говіти, хоч убий. Раз якось пішли-таки говіти, та перед причастям випили в Максимця щось із кварту. Батюшка не схотів причащати — мабуть, почув дух. Так вони тоді знов до Максимця й повернулись додому аж через три дні. Того разу й пальтишко дістали...

— Оце, — кажуть до матері, — відговівся. Буде з мене надовго.

Все це пригадалося мені рано в неділю. Вийшов я надвір, постояв і завагався. Скільки ж це день, як я не був дома? Напевне, батько вже все знають. І що довше я отрокуватиму, то дужче потім болітиме. І ось в ту хвилину гукнув мене отець Олександр.

— Гаврііл, — сказав він, — сьогодні будеш прислужувать на обідне. Прісматривайся к делу і замечай всьо с молітвою.

Чи ж могли б ви відмовитися на моєму місці? Не знаю... А я не міг. Ця нова розвага рішила все. Ви ж тільки уявіть собі: яка перспектива! А він ще каже: «Замечай»... Кому це він каже? Та я не промину жодного руху, і жодне слово з богослужіння не пролетить повз моє вухо. Я буду в паламарці! Буду в вітарі! Біля самого отця Олександра. Там і дід Григорій. Він завжди подає кадильницю і переставляє свічки перед царськими вратами. Дорогий діду! Недовго тобі залишилось поцарствувати...

Скоро я свого достукаюсь. І я знову подумав: «Господи, господи...»

А коли вже так, то треба ж увійти до вівтаря чистим. Треба надіти свіжу сорочку, бо ця, чорна, доволі вже заносилася ще в школі, а лазивши по гнізда, я трохи ще й розідрав її.

— Порадь мене, Маланко, що робити,— звернувся я до Маланки в цій справі.

Ця дурна дівка завжди продавала зуби.

— Ги-ги...

— Цього мало. А де взяти білу сорочку?

— Додому сходи,— каже,— ги-ги...

— Додому? Я ж кажу, що дурна. Якби можна додому! А тут секрет — на місці де взяти.

Я прекрасно розумів, що для батька буде замало того, що я піймав матушці гусака та висипав Глафірі на голову горобині яйця. Батько питають мене більше. І взагалі не можна з'являтися додому, поки не дослужусь до вищого якогось чину, що їм незручно буде мене зчіпати чимсь важким.

— Маланко!— крикнув я раптом.— Сорочка біла є! Вона на мені.— І справді — на мені було дві сорочки: одна зверху, чорна й подрана, а друга насподі, біліша й не подрана. Я швиденько спідню — наверх, а чорну — наспід і з чистим сумлінням пішов до церкви.

Годі казати, як забилося мені серце, коли я увійшов до паламарки: я враз побачив там на якійсь жаровні силу недопалків од свічок. І враз з'явилася думка, просто блиснула, як сонце: «Треба набрати на тягала для павуків». Знаєте — тягало? Берете шматочок воску й починаєте його м'яти між пальців. Мніть довгенько, доки віск стане з жовтого зовсім чорний від ваших пальців. Робіть його м'якеньким, похукайте на нього, знову помніть, а потім зробіть той кавалок кругленьким або ж трохи продовгуватим, як яечко. Але перед цим не забудьте всередину кавалка вмісити кінець нитки. Ось вам і тягало. Нитка мусить бути з аршин завдовжки. Тоді йдіть на вигін, де завжди є павукові нори, опускайте ваше тягало на ниточці в якусь нору і починайте дражнити павука: то підніміть, то опустіть тягало. Хвилини за дві павук розсердиться: ви почувете, що ваше тягало поважчало. Значить, павук уп'явся кліщами в віск. Смикніть тягало з нори! І павук перед вами — великий, страшний, буває з хрестом на спині.

А там уже робіть, що знаєте. Якщо маєте коробку, можете посадовити його туди й принести в клас...

Вся ця принадна картина стала переді мною в момент. Я подумав знову: «Тут вистачить всім хлопцям хоч по двадцять тягал на кожного...» І я всунув тим часом зо жменю недопалків за пазуху, коли дід Григорій почав роздмухувати в казанку вугілля.

Потім я обвів очима всю паламарку й зазирнув крізь розчинені двері до вітваря. Яка краса! Я захолов. Коли ми говіли, я бачив тільки шматок вітваря крізь царські двері, що посередині. Бачив престол, а на ньому якусь скляну хатку. Воно красиво, але що ж — здалеку? А тут все перед очима. І престол, і жертвник, і все. Підлогу позастилано ряднинками, на вікнах вишивані рушники, вікна з зеленими та жовтими шибочками. Звісно, святе місце. Саму євангелію, що на престолі, мабуть, і за коняку не купиш. Яка вона ж! Хоч золота, хоч позолочена. А коняка що? Здохне та й нема. Словом, було з чого дивуватися. Інший, може б, так і стояв з роззявленим ротом. А я мусив опанувати себе й придивлятися, як велів отець Олександр.

Він стояв у вітварі біля жертвника.

— А що то батюшка роблять?— спитав я Григорія.

— Та що ж. Совершають проскомидію.

В двері паламарки видно все, як на долоні. Я стежив за кожним рухом, за кожним словом, навіть найтихшим, я вгадував його по тому, як складалися губи їх благословенія. Мир злетів на мою душу. Я вмочив пальці в лампадку, що горіла в паламарці, і помастив собі голову. Стою, молюсь своїми словами.

На жертвнику заблищала чаша, потім ніжик і ще якісь два обручі — навхрест один через один. Отець Олександр потер чашу жовтим рушничком, уважно оглядів кілька проскур, що лежали ліворуч цілою купою, і щось тихо, майже зовсім нечутно, заспівав, замислився. Дивився він кудись вдалину через зелене скло заграбованого вікна.

Я не знаю, мабуть я помилився, але мені почулося знайоме вже:

Три дь-деревні...

Я стрепенувся. Напружив слух мій до болю, а очі ледве не вистрибнуть із лоба. «Замечаю». Та до мого вуха долетіло ще тільки двоє слів:

...два села...

Отець Олександр тихо зітхнув, очі йому затуманилися. Раптом він обернувся до паламарки й побачив мене. Ворухнув бровою в мій бік; я став молитися ще дужче. Тоді отець Олександр взяв одну проскуру в ліву руку, а ніжик у праву, тричі перехрестив ніжиком проскуру поверх печатки й сказав:

— В воспомінаніє господа і бога і спаса нашего Ісуса Христа.

Сказав це тричі. І зараз надрівав ніжиком проскуру з правого боку печатки, кажучи при тому: «Яко овча на заколеніє ведєся». Потім штрикнув з лівого боку й сказав: «І яко агнец непорочен...», далі щось про стригучого... «его безгласен, тако не отверзает уст своїх».

Я стежив за ним, не одриваючи очей. Його слова гнітили мене своєю незрозумілістю. Щоб краще їх чути, я увійшов до самого вівтаря і став за південними дверима. Він, як чарівник, змахнув ніжиком утретє і вдарив проскуру вгорі печатки.

— Во сміренії его суд его,— сердито сказав він за цим разом.

І раптом слова його урвалися. Я побачив, що ніжик глибоко провалився всередину проскури. Вона була порожня... Мабуть, проскурниця невдало замісила тісто чи що, і через те отець Олександр не зміг вийняти ягнятка.

— Старая калоша,— промовив він, відкинувши проскуру набік. А я, як почув про калошу, то годі вже й молитись. Дивлюся, що ж воно тепер буде? Батюшка взяли другу проскуру і тільки налягли на неї ніжиком з правого боку й вимовили «яко овча», а проскура знов і провалилася. Отець Олександр затримав руку і зблід від гніву.

— Стерва, проскури спекті не умеет...— почув я стримане, але зовсім виразне. Мені затремтіли коліна, наче злий дух вселився в мене і хотів зареготати, а я не даю. «Почекай, думаю, це ж тобі не в пувичок гуляти, а проскомидія».

Отець Олександр узяв третю проскуру і, ви не повірите, знов не зміг виколупнути з неї агнця! Тоді він сказав такі слова, що я одвернувся і вийшов з вівтаря до паламарки.

«Господи,— подумав я втретє,— як же це воно? Ці ж самі слова я чув улітку від нашого чередника, коли він справдовувався з одним чоловіком за ягня і «благословив»

його такими словами, що я, навіть дійшовши старшого віку, не можу їх повторити.

Не знаю вже, як далі отець Олександр «совершав проскомидію». Я стояв у паламарці, і в моїй голові було повно диму. Дід Григорій велів мені роздмухати кадильницю... Але й вона не змогла повернути мені настрою. Щось наче обірвалося мені всередині. Хотілося плакати або зробити щось геройське. Ну, плакати не дуже хотілось, а от зробити... Тільки що? Як на гріх, нічого не придумаєш! А тут я відчуваю, ніби моя віра захиталася і, наче крізь туман, проступило обличчя Глафіри Іванівни. Потім я згадав ванну, Хому, Кириченка першого, товаришів і все своє минуле життя... Я хотів покаятися, хотів гаряче вдарити поклона перед великою іконою. І ось я відчуваю, що ні покаятися, ані вдарити поклона я вже не можу... Навпаки, мені знов хочеться піти до вівтаря — напевне там їх благословеніє ще якусь штучку одколюють.

В цю мить мене покликали до вівтаря. Отець Олександр закінчував проскомидію, сердито розкидаючи проскуру. Він уже заколов агнця і тепер збирався влити з пляшки вина до чаші, щоб приготувати святе причастя.

— Єдин от воїн копієм ребра его прободє: і абіє ізидє кров і вода,— говорив він. Але з пляшки нічого не потекло: там не було ні краплі вина.

— Гаврюшка,— кинув отець Олександр.— Дома в шкафчике у меня полбутилкі віна. Прінесі. На одной ногє, а то нечем прічащать.

— Січас.

І, перше ніж отець Олександр бликнув на мене й зібрався щось сказати, я вибіг із вівтаря.

Біг я без шапки. Важкі, намащені оливою пасма чуба падали мені на лоб. Я відчував важливість хвилини. Тут треба причастя, а тут таке лихо. Тому я ні на кого не звертав уваги, поспішаючи врятувати становище.

За дві хвилини я вже вибіг із батюшчиного будинку, стискаючи в обох руках загорнуту в газету пляшку. І ось, тільки я виткнувся за ворота й пустився через майдан до церкви, як чую позад себе Ладьчин голос:

— Кириченко! Кириченко!

Я став, наче вкопаний. Дивлюсь — підходить Ладька і з ним Хома. Мені аж груди стисло з радості. Але я зустрічаю їх так собі. Бо що ж вони? Школярі. А я вже зовсім інше.

— Ну, здорові. А що скажете?..
Вони дивляться на мене, ніби зроду не бачили.
— Чого ви дивитесь?
— А хіба що? В чім же то чуб у тебе? •
— Не ваше діло. В оливі з лампадки. А тільки мені ніколи стояти. Треба йти.
— Що ж ти робиш?
Я глянув на Ладьку — він аж язика висунув від цікавості. А Хома — той ніби й байдуже. Та я знаю, що він приставляється, бо й йому хочеться взнати до зарізу.
— Та нічого, мабуть, не робить,— каже він трохи вбік.
— Нічого?
— А що ж? Конешно, нічого.
— А причастя не хочеш?
— Причастя?!
Вони зиркнули один на одного.
— Як це причастя?
— Та так, що ніколи мені з вами розбалакувати, бо зараз причастя готую. Ось і вино, щобто кров Христова.
— Та бре... Де ж воно?
— І-і, ще й бренькає,— відповідаю я з презирством.— А оце не бачиш?
Вони мовчки стоять, бо що ж вони скажуть? Я струшую в руках пляшку, і ми всі трое чуємо, як у ній булькає.
— Вино!— каже Ладька.
— Почім ти знаєш?— байдуже питає Хома.— Може, й зовсім не вино.
— А що ж?.. Ну, що, як не вино? Ех, ти... не вино!..— кажу я роздратовано.— А що ж тоді?
— Та будлі-що. Може, й вода.
— А, злидні! Чого б же там була вода?
— А що ж, не можна хіба налить?
Тут я вже нічого не можу сказати. Мені хочеться вдирити його по голові цією пляшкою. Та я боюся, що розіб'ється. Образа закипає в мені гіркою смолою.
— Дивись же, сліпий ти!— І я розгортаю з паперу пляшку.— Що? Не вино?
— Присей-бо, вино!— скрикує Ладька. А Хома тільки глянув і одвернувся.
— От щастя. Перенести з хати до церкви й дурень може. А от покуштувати... Цього вже ти не можеш. А ще й задається.

Скипів я тут до краю.

— Якби я,— кажу,— схотів, то міг би все випити.

— Ну, це вже ти не кажи,— обзивається й Ладька.— Хіба ж можна? Ти ж не маєш права.

— Хто? Я?.. Отрок не має права?

— А що ж, маєш?— питає Хома.— Конешно, що не маєш. І навіщо б ото я говорив чортзна-що?..

— Ходім же,— кажу я ледве чутно.

— Куди?— питають вони обидва, трохи здивовані.

— Я вже знаю куди. Ходім у сарай. Ви заходьте край городу, там перелізте через паркан. А я піду в ворота. Побачите, чи маю право, чи не маю...

Вони мовчки оббігають паркан, а я вже чекаю на них у сараї під бричкою. Руки мені трохи тремтять, але я відтикаю зубами пробку — і в обличчя мені б'є незнайомий густий дух вина. Хлопці вскакують у сарай і лізуть до мене під бричку. Я піднімаю пляшку. Чую, що очі мені заливає жар.

— Ну, пий же,— шепотить Ладька.— Чого ж ти побілів?

— Зараз.

Я прикладаю шийку до губів, закидаю назад голову й починаю пити. Випив один невеличкий ковток. Щось гаряче пробігло мені по животі. Я злякався.

— Годі. Ну, що? Не маю?

Хлопці сидять нерухомі. Хома нічого не може сказати. Тоді я хочу вилізти з-під брички.

— Треба йти,— кажу їм.— Вставайте.

Раптом Хома бере мене за руку:

— Почекай. А добре?

— Що добре?

— Вино.

— Конешно, добре. А ти ж як думав?

— Ну, то дай же покуштувати.

— Е, ні. Цього вже я не маю права. Ще б я всякому давав...

— А от даси...

— І не дам...

— Кажу, що даси.

— Кажу, що не дам і не дам. А причащать тоді чим будемо?

Хома підвівся.

— Як знаєш, я й не прошу. А от як заявлю батюшці

на законі божому, яке ти тут в отроках повіденіє робиш, тоді побачимо. Ходім Ладько.

Я остовпів.

— Як заявиш?

— Та так. Розкажу все, як було. Як ти нас зустрів, як закликав під бричку, як пив Христову кров. Тоді й побачимо, що ти за отрок.

Цього я не міг зарані передбачити. Хома завжди міг людині зробити капость. Та хіба ж я знав, що він піде й на це? Я подумав, подивився, скільки там у пляшці того вина. Руки мені ослабли.

— На, пий,— подав я йому пляшку.

І він почав пити, аж очі зажмурих. Але на четвертому ковтку я вихопив від нього пляшку.

— Що ж ти п'єш? Повилазило тобі, що вже й на причастя мало залишилось?

Він обтер рукавом губи й каже:

— Таки добре вино. Дай же й йому покуштувати. Давай, давай. Що ж він, гірший за тебе? Ти п'єш, а йому не можна? Бери, Ладько.

Мусив я дати ще й Ладькові. Хай п'є... Може, вони не Христову, а мою кров випивають... Хай уже п'ють...

Мені здавило горлянку.

— Пийте... хоч і все...

Та в цю хвилину двері до сарая раптом відчинилися... На порозі з'явився дід Григорій, стурбований, захеканий і теж без шапки...

— Гаврило!— крикнув він.— Що ж це ти робиш, куряча голова?

Я охолов. Ну, що я міг сказати? Дід Григорій глянув на всіх нас і сам усе зрозумів. Він вихопив із Хоминих рук пляшку, зацідив його по морді, потім Ладьку — разів із чотири. Той аж юшкою вмився.

— Пішли вон, шарлатантюги, звідси... А-х-х, ви ж... Ну!.. Піймаю ж я вас...

Та де там було піймати, як вони аж зашуміли з сарая. А я стою перед дідом Григорієм, отак наче на страшному суді перед богом. Взяв він мене за вухо...

— Крутіть, хоч зо всієї сили, тільки не погубіть мене...— белькочу я, не знаю сам що. А дід подивився на мене, подивився, тоді бачу — одвернув голову та рукою, що з пляшкою, витер очі й плюнув.

— От куряча голова... Чисто як Васька мій був ко-

лись... Собачник ти! Чей же ти знаєш, що батюшка ждуть вина? От розкажу їм, як ти служиш, тоді взнаєш.

І вухо мое покрутив раз, та тільки ж хіба він уміє так, як отець Олександр? Щоб аж іскри з очей посипались. Не вміє. Покрутив, аби покрутити. Потім глянув на пляшку.

— Лихо! Це так так... Причащай тепер, як знаєш... От арештанти! От... Ну? То ж придумати! Батюшка на проскомидії стоять і досі, служби не починають, народ дожидає, не ївши ж люди. Що за наказаніє?.. Чого це батюшка так довго держать сьогодні?.. А він тут зібрав бал та й поштує. Та не розоритель ти?! Ну, що я тепер скажу їм?.. А пробка де? Воно ж і відіткнуте...

— Пробка ось тут... під бричкою...

— Я б тобі дав «брички»... Щоб знав...

— Що ж тепер давати? Нічого,— кажу,— вже не поможеться. Несіть уже швидше.

Григорій обтер пробку, заткнув, ударив об поли й побіг до церкви.

«Що ж його тепер,— думаю собі,— робити? Чи йти знов-таки до вівтаря, чи, може, зовсім і не йти? Так де ж не йти, як отець Олександр мені сказали, щоб присматрював ся та замічав? Піду».

Приходжу я до паламарки. Бігти вже нема чого, прийшов поволі. Стукаю в двері злегенька. Не відчиняє Григорій. Почекав я трошки та й знову стукаю. «Чує,— думаю,— а не відчиняє... Сердиться, мабуть». Потім таки відчинив. Чую — гачок зіскочив. Пригладив я чуба; всовуюсь до паламарки. А дід і не дивиться. Тільки бубонить:

— Ич... прилізла... куряча голова... Своїх гріхів доволі та ще й його бери на свою душу...

Я вже мовчу. Творю молитву, хрещуся. Проходить трохи часу.

— Як питає, то скажеш, що ногу забив, бо буде тобі...— кидає знову Григорій.

Любий діду! Все життя своє ти прослужив батюшкам, і вони не з'їли твого серця. Яке ж воно справді велике! Пригадую, що я навіть не повірив спочатку.

Як? Він не сказав батюшці?.. Ну, тоді ж я ввійду до вівтаря.

Служба вже почалася. Саме треба подавати кадильницю. Григорій дає її в мої руки і, не дивлячись, виштовхує

мене з паламарки до віттаря. Я схилию голову і, шкутильгаючи на ліву ногу, підходжу з кадильніцею до отця Олександра. Отець Олександр бере кадильніцю з моїх рук і каже:

— Пошол вон.

— Ваше благословеніє,— шепочу я.— Якби я був не звихнув ноги, то в ту б мить приніс... А то я якось звихнув, як оступився... От нещастя...

— Болван. А Григорій віно вилакал по дорозе... Пошол із алтаря к чортовій матері...

Я вийшов. Я все зрозумів. Шкода мені і діда, і себе шкода.

— Ну, що вони?— питає дід.

— Сердяться,— кажу.

— Сердяться. Шкуру б з тебе спустити, лобуряка ти... Сердяться... Це б не сердились...

Мовчу.

А далі, що ж так стояти? Вийшов я зовсім із паламарки.

«Ну,— думаю,— перший раз невдача, то другий раз зроблю краще...»

Пішов я до Кузьми. Він саме в стайні і саме «воспитує» шкреблом батюшчиного жеребця.

— Ну, як діла, отроче?— спитав він, коли я підійшов до дверей.

— Та так, що не зовсім.— Я зітхнув і сів під стіною на шлеях.

— Що ж ти, служив сьогодні обідню?

— Та служив... Трохи...

— Я ж кажу, був у нас у музиканській команді теж...

— Е-е,— сказав я з гіркістю.— Що там у вас у музиканській? А от спробував би він причастія готувати.

— Та воно, звісно. Це триєкторія зовсім друга.

— Ото ж то й є. А ви: «у музиканській, у музиканській...» Аж досадно.

Я замовкнув. Не хотів виносити священних таємниць до стайні. Щось мені підказувало мовчати. Ми покурили й розійшлися.

А кінчився той день для мене не зовсім-таки щасливо.

Отець Олександр, прийшовши з церкви, звернувся в першу чергу до мене:

— Ану, ти... Зайді-ка сюда на кухню. Зайді-ка...
Я й не тікав. Зайшов. А куди я міг подітися? Мусив
зайти на кухню.

Ну, тут мене отець Олександр і «причастив». Я ніколи не думав, що отак можуть бити в домі священика. І за що бив? За «розторопність». А за вино вже дісталось дідові...

— Теперь ты будеш расторопней?— спитав отець
Олександр, кінчивши.— Будеш?

— Буду!— відповів я крізь сльози.

— Что будеш, дьявольская печонка?..

— Розторопний, ваше благословеніє...

Я поклявся, що не забуду йому цього «причастя». На що вже Маланка — весела дівка, завжди на реготах, а й та співчувала мені.

— Нічого,— каже,— зносиш. Я ж старша, та й то переносю. Бува, що й полумиски на голові б'ють.

А я все-таки поклявся. І не так за биття, як за оту «печінку». Краще б він зовсім із мене шкуру спустив, ніж сказати такі слова. Ще ніхто в світі не казав мені такого... Ну, добре... Нехай же. Побачимо, яка я «печінка»...

КАДИЛЬНИЦЯ

Проходять дні. Отець Олександр пересердився, та яке вже то життя. Тепер я тільки чекаю нагоди, коли зможу довести їх благословенію, що я став «розторопний»... І це чекання було єдине, що скрашувало моє перебування при церковному домі. Не міг я забути «печінки»... Щось тліло в мені болючою, негасимою іскрою. А життя мало не щодня приносило нові розчарування.

Саме тоді в нашому селі переписували коні, фургони, упряж тощо. Для війни з японцями, чи що. І бувало заїздить до батюшки старшина з комісією.

— Усьо з лошадями,— каже.— Чи не вип'ємо, батюшко, с трудов?

Отець Олександр поблагословить їх, і ото йдуть у кімнати. А там бувало, що й до ранку благословляють... Набігався я до Ширмана. Туди несеш порожні пляшки, а звідти повні. Приніс, а ті знов порожні... Чую тільки з кімнати: «За веру, за царя й за отечество».

І знов біжу. Що вже весело, то весело. Тільки не міг

я через це укріпляти в собі отрока. Набігаєшся, впадеш — і починається. Все мені «печінка» щемить.

Коли на другий день отець Олександр надівав новий підрясник і виходив надвір знову свіжий і ясний, мені ще він нагадував іноді Ісуса.

Я на той час уже мав доволі «зайнятій» при батьющинному дворі: колов дрова, носив воду, допомагав Маланці, чистив буряки на зиму, шаткував капусту, набивав матушці цигарки, трусив ранком штани їхнього благословенія на свіжому повітрі. І це було найтяжче. Труснеш — і ніби всього тебе струсить. Не міг я прийняти цього закону. Хіба ж таки мислимо: їхнє благословеніє в штанях! Ну, нехай би в чому іншому, а то... І то ж архіерей дозволяє! В таких випадках, коли отець Олександр здавався мені знову ясним і чистим, я старався не дивитись на нього нижче пояса, а тільки на обличчя й на груди, де поблискував срібний великий хрест. Сам не знаю чому, я не міг опустити очей нижче.

А ось одного разу старшина привіз із собою не саму комісію, а ще й Юхима Івановича, завідателя міністерської двокласної школи. Про цю школу я, обшарпаний хлопець, мріяв, як прибитий єврей про недосяжний університет. Я відразу пізнав Юхима Івановича. Він був сильно розумний і рябий, аж страшно, як на нього подивишся.

«Ой же ж і вчитель! Оце так да!..» — подумав я, заплащивши очі. Його постать у сірому костюмі при кокарді на картузі, при хусточці, як сніг, так і стояла передо мною. Я стою з заплащеними очима. І ось я чую, що чиясь пахуча рука цупко бере мене за вухо і лагідний, але насмішкуватий голос звертається до мене:

— Ти хто такой?

Я розплющую очі. Передо мною Юхим Іванович.

— Ну, кажи.

— Я,— кажу,— не знаю, як вам і сказати. Був я в школі Кириченко Гавриїл, потім обротно тут за отрока, а далі вже й не знаю як.

Юхим Іванович весело зареготався й випустив мое вухо.

— Так ти учоний? А граматику знаєш?

— Щьо би!— кажу.— Граматику? Це пустяк.

Він сміється і раптом питає.

— Іменительний?

А я йому, не замислившись, бах:

- Хто! Што!
- Родітельний?
- Кого! Чого!
- Дательний?
- Кому! Чому!

— Ах, ти сукин син!— сказав Юхим Іванович по-хорошому.— Де ж ти навчаєшся?— Але в цю хвилину матушка махнула йому з сіней, щоб ішов, і я не встиг йому розповісти. Подумав тільки:

«А що, спіймали? «Кого — чого» не знаю? Як прийдеться, то я ще й не те знаю. Аби спитали...» Дуже припав мені до серця Юхим Іванович. «Оцеї,— думаю,— як ударить. Ну, вже й навчить. Видно ж по морді».

Увечері, коли вони розгулялися до того градусу, що їм треба було, я зайшов до кухні і став дивитися в розчинені двері в їдальню, де вони сиділи за круглим столом. Якби я хотів, я б міг теж випивати, бо в пляшках дещо залишалось. Та нащо мені випивати? Яке щастя! Я краще дивитимусь. І ось я стою й дивлюся. Їх багато, а я сам.

Старшина щось говорить, а сам увесь мокрий. На грудях у нього «мендаль», а по бороді — квашена капуста. Він упрів. Товста чумарка варить його. Та він не скида її, бо на ній «мендаль», і та «мендаль» пришита. Як тільки він скине чумарку, то й «мендаль» же скинеться... Юхим Іванович пускає йому в бороду дим з папіроси й сміється.

— От бугай обчеський. Угодували вас, Митрохване Степановичу?

— Та богу дякувати.

А Василь Іванович Мороз, тенор у синіх окулярах, що співає в церковному хорі і теж при комісії випиває, той змагається з кимсь:

— Оставте! Бог є! Как таки так? Ну, как таки так?

Матушка, ну й чудні вони. Теж, мабуть, хлеснули трошки. І ото воно їм потрібне. Випили і теж справдовуються:

— Ну, нехай є, нехай не є, що вам до того? Ви ж ділянку свою получаете? Як похорон чи весілля, так ви вже й маєте.

«Це, мабуть, правда,— думаю собі.— Тільки... як же це матушка так говорить, що ніби і так, і так? Нехай є, нехай не є... Мабуть, мені почулося». Слухаю — Мороз кричить далі:

— Как таки так? Це добре діло!

Тут подає свій голос отець Олександр:

— Я не допущу коштунственных разговоров.

А Юхим Іванович аж заливається — сміється. Отець Олександр теж посміхається до нього. Просто мені голова розскакується. Як же це воно?

— А я вам говорю: бог є! Как таки так? Почіму ж і сказано, що увійду в дом твой і...

— Беда,— каже отець Олександр.— І голос хорош, і умний человек, но как випіл — дурак...

— Е, нету. Как так, що дурак?.. Почіму ж і сказано: «Яко несть во устех їх істини, язики своїми льщаху». Чудете? своїми льщаху!.. Бо нема правди в устах їх, серце їх легковажне, горло їх як гроб відкритий, язики їх улесливі... О! А ви кажете, що дурак. Нет, об'ясніть мучительний вопрос...

— Та йді ти к... На днях завьол на похоронах... А мужикі глаза відкрилі...

— Хо-хо-хо-хо!.. Невже на похоронах? Цей вам напроповідує...— регоче Юхим Іванович.

— А почіму ж сказано: «Воздвіго-о-о-о-ша (співає) рекі госп-о-д-н-і, воздвігоша ре-е-е-кі гласи сво-я...»

Та його вже ніхто не хоче слухати. Старшина надувається й починає теж співати, тільки не божественної, а солдатської. Але Василь Іванович лізе грудьми через стіл і кричить, трохи не плаче:

— Да как таки так, що бога нет?

Старшина починає ридати:

У-у-у-у сал-дата серце мрють,
бо салдат в поход ідьоть...

— Псчему нет? Бог есть,— відповідає отець Олександр.

Я оживаю разом із цими словами. Оживаю, щоб далі зазнати вже смертельної поразки. Василь Іванович питає далі:

— Есть? А как же так, що есть? Об'ясніть мучительний вопрос. Потому що, еслі ж нет... еслі нет...— Йому аж жили напнулись...— Еслі нет, так пашол же он, знаете куда? Нащо ж тоді сказано, що... Ех, нет тогда бога нікоторого і не нада...

Цирий Василь Іванович! Він не читав геніального

Вольтера й не знав, що бога треба вигадати, коли його немає. Він заробляв на тиждень кілька смачних калачів та й уже. Якби ж то. А то чорний жук сумління шкрябався йому в серці. Вип'є людина, розбудить жука, а той і давай кришити віру. Та ще при людях.

Я ж стояв тоді на пекельнім вугіллі. Піді мною хиталася земля. Ще трохи — і я страчу сили. Єдина надія, що отець Олександр ударить богохульника, заступиться за все огненным словом. Інакше... Що ж це таке? За віщо ж я тоді в отроках? І за що я страждав? І ось я чую:

— Нет, есть!.. Для таких дураков, как ти і твоя бабушка.

Ці слова отця Олександра потонули в гомоні. Та для мене вони прозвучали громом.

Я закрив обличчя руками. От тобі й «пир господень в Капернаумі»!.. А тут ще старшина. Спротивів він мені зовсім:

— Ой, батюшко, давайте по чарці, бо щось у мене так під ложечкою сьють.

Більше я не міг дивитися, тяжкий сон навалився на мене. Я впав під дверима, п'яний в той вечір, може, дужче за всіх їх...

Після того вечора мене вже зовсім не захоплювала кадильниця, хоч їх було в отця Олександра аж дві: одна старенька, що з нею він їздив на похорони, на молебні тощо, а друга — нова, срібна, аж дзвенить. Обидві вони висіли на цвяшку за шафою. Я давно вже навтішався ними і побачив, що там немає нічого мудрого. І чудно мені: та гарбузова кадильниця, що батько побили на моїй голові, вона мені стала тепер чомусь дорожча в тисячу разів за цю срібну, з справжніми ланцюжками, з кільцем для великого пальця і з покришкою, на якій був хрестик на шість кінців. Коли я бувало кадив своєю гарбузовою, мені здавалося, що тіло моє гойдалося на білих хмарах, а дим од вати п'янив мою душу небесними пахощами. А тут, добившись, нарешті, до справжньої кадильниці й спробувавши її, як батюшки не було дома, я відчув, що мене занутило від ладану. Я поспробував заспівати так, як це робив дома. Але нічого не вийшло. Мізерне виття замість натхненної відправи, неширий пафос замість справжнього захоплення. А що найдивніше — це те, що в мене виходило

так само, точнісінько, як і в отця Олександра. Я тепер це відчув. У нього теж так. Це мене вразило.

Я повісив кадильницю на гвіздок і вже більше не торкався до неї.

...Після того ж вечора мені не довго довелося чекати нагоди, щоб довести отцю Олександрові, що я вже став «розторопний». При тій самій нагоді я побачив ще й те, на що можуть знадобитися в житті такі тяжкі все-таки речі як дві металеві кадильниці...

* *

*

Наближалося храмове свято. Ви ж пам'ятаєте, що отець Олександр чекав благочинного з матушкою? А, крім того, ще мали прибути й священники з інших парафій. Гарячка в нас була така, як у путнього хазяїна перед машиновкою. Дід Григорій і не виходив з церкви. Натирав ставники самоварною мастю, щоб аж горіли. Чистив ікони від павутиння тощо. Для цього він мав віника на довгому держалні, як верхові вила. Трусив ряднинки, мив вікна, мастив оливою стемнілі обличчя святих. Роботи доволі. А вдома в отця Олександра — не менше. Одного вечора, коли я вніс дрова, щоб розпалити грубку в кімнаті отця Олександра, я побачив його перед великим свічадом. Він стояв спиною й говорив казання. Часом він прикладав руки до серця, говорив тихо й ніжно, а часом — простягав їх перед собою, майже хапаючись за свічадо, і тоді голос його звучав так суворо й невблаганно, як бувало в нас на законі божому.

— Православніє християне, братіє і сьостри во Хрісте!

Довго він говорив, та все нагадував, щоб народ покався, щоб не грішив, щоб не забував бога. «Ах, ти, — думаю собі, — благословеніє в штанях. А недавно що казав? А тепер, щоб не забували?» Нагадував він і про страшний суд, і про те, що в євангелії сказано, що не знаємо часу, коли труба архангела затрубить і покличе грішних на розправу. Словом, виходило, що покаятися треба до зарізу. А я послухав трохи й знову подумав: «Навряд, щоб покаялись. Хіба що для виду». Але я зітхнув і сказав:

— Батюшко.

— А-а. Ну, как, Гаврііл? Ти слушал?

— Та слушав. Можна розпалювати?

— Розпалюй. А как? Трогательно?

— Очінь,— кажу,— трогательно.

Він пройшовся по кімнаті й спинився біля мене.

— А как тебе матушка Аделаїда сказала? Получіш п'ятнадцять копеек?.. Го-го-го!.. А ти дійствительно-такі поросся.

Отець Олександр був у доброму настрої. Та мені зовсім не хотілося жартувати. Безвихідність мого становища з кожним днем ставала мені тяжча, а день розплати не приходив. Він думає, що я забув за «печінку»... Аякже. Такі слова до смерті не забудеш. Хоч би й хотів.

— Так і сказала?— знову знімає він розмову.

— Так і сказали. Ну, п'ятнадцять копійок,— кажу,— пока що я не видю та й не знаю, чи повидю.

Він вдоволено засміявся й погладив свою бороду, на яку я не міг уже дивитись. Я розпалив грубку й пішов на кухню.

До свята залишився один день. А роботи — як казнакому, то на три дні. Матушка самі порядкували й командували мною й Маланкою. Готувалися два гусаки, молоденьке поросся, пироги з яблуками, холодець, кисіль, качки, вертути з такого тіста, що аж світиться, і ще сила різних дрібниць. Матушка не хотіли, щоб гості залишилися голодні. Матушка знають ту Аделаїду: вона тільки доки в тебе за столом, доти й хороша. А вийшла з хати, то так тебе ославить... Хіба матушка не знають її?.. Теж красуня знайшлася. Яке щастя, що благочинна.

Ми не звертали уваги на те, що там між ними. Хіба це нас обходило? Ми з Маланкою ледве встигали виконувати матушчині накази. Крім кухні, була ще інша робота: мили кімнати, шкребли, витирали. Благочинний із матушкою Аделаїдою мали залишитися після вечері тут і ночувати. Так розпланував отець Олександр.

Нарешті пройшла остання тривожна ніч. Натомлений до краю, я кидався уві сні, щось бубонів, кричав і комусь загрожував. Мені снівся благочинний, матушка, Кузьма, що говорив «далайдол», отець Олександр у штанях, Василь Іванович, що кричав «бога нет і не нада», і інші страховища. Але, прокинувшись ранком, я відчув себе таким бадьорим і сміливим, наче я на світ народився: чомусь я мав таке передчуття, що сьогодні щось станеться хоч зі мною, хоч з батюшками.

— Щось у мене сьогодні неспокійна триєкторія,— сказав я Кузьмі.— Чи не доведеться кому постраждати.

День почався дзвонами, що гули потім до самого вечора. Дід Григорій понапускав на дзвіницю парубків, так вони як ужарять польки, ну, не можна встояти в вівтарі. Ой же ж і дзвонили! Особливо Митька сліпий. Так у нього дзвіниця і гуде, і співає, і грає, і наче аж гавкає. Перший дзвонар на всю округу! Як тільки я вибіг із двору і махнув шапкою, що батюшки виходять до церкви, він ударив «встречу». Оце була зустріч! Попереду йде благочинний з високим ціпком, потім отець Олександр, теж із ціпком, потім один батюшка з другої парафії, а потім ще один батюшка — з третьої парафії, теж обидва з ціпками. Трошки окремо купкою йдуть чотири матушки. Я біжу попереду всіх, Григорій чекає біля огради, а Митька сліпий б'є «встречу»... Народу — видимо-невидимо. А старців так, мабуть, із цілої волості. Крім того, вся власть: і пристав, і старшина, і ще якісь незнайомі начальники. Ну, відправили службу; три батюшки служили, а благочинний за головного, ризи сіяли золотом, панікадило горіло, півчі трохи церкви не рознесли. А мені все нічого: наче це не до мене.

Потім пообідали раз під церквою з народом, а далі прийшли до отця Олександра, і тут уже й почався справжній «храм».

Чотири священики, з них один благочинний, і чотири матушки — от вам уже неабищо, компанія на вісім священних осіб. Додайте сюди ще пристава, пристава, Юхима Івановича, Мороза, старшину, потім ще кілька незнайомих начальників і тоді уявіть, яка справді благородна виходить картина, коли їх чоловіка з двадцять налягли на гусаків, а також особливо на пляшки.

Наші матушка просто світилися з задоволення. Аделаїда, звичайно, і не чекала, що тут буде така пишнота, стільки страв і все таке смачне, і стільки народу, і така веселість. Звичайно, що ми собі з Маланкою помалкуємо, ніби все це не ми своїми руками зробили. Я тільки стежу за отцем Олександром; його очі наливаються чимсь густим, як олива. Всі припадають коло благочинного, і сам отець Олександр підливає йому в чарку — то вина, то горілки, то вина, то горілки. Їх високопреподобіє отець Олексій опорожняють ті чарки з якоюсь страшною легкістю. На очах у отця Олексія сльози — він плаче:

— Олександр! Ти нічого не знаєш.. Алексаша! Ти не знаєш моєї жінні..

Отець Олексій дуже високий і тонкий. Коси в нього

вже сивенькі, заплетені вони ззаду в тоненьку косичку, з якої стирчить кінчик кісника. Борідка в отця Олексія теж сива, вузька, рідісінька й довга. Він цілий час крутить її в пальцях, кладе на нижню губу й притискує верхніми зубами. Від жаю я на хвилинку одвертаюся — не можу дивитись. А він говорить:

— Хе. Благочинний... Сан... у архієрея отмечен... Скуф'я, небедренік і прочее... А она (щось каже на вухо отцю Олександрові), думаєш, она ценіт і понімаєт? Ех, не знаєш ти, Алєксаша... Конєчно, я (щось каже на вухо), слов нет, а она моложе.

Мені здається, що він скаржиться на Аделаїду, а за віщо, того мені не чути. Хіба ж через старшину щось почувеш? Отець Олександр одним вухом схилюся до благочинного, а очі його плывуть кудись у другий бік...

Я починаю дещо розуміти. Той лист, мабуть, зовсім не був таємницею божою, а просто отць Олександр хоче зробити якусь капость цьому доброму й тихому благочинному. Все закипіло в мені, наче я випив окропу. Я не знав, що робити, як запобігти лихові, бо не бачив, звідки те лихо прийде.

Тим часом давно звечоріло. В кімнатах плавали хмари тютюнового диму, перевалюючи з одних дверей у другі. Маланка засвітила лампи. Зайшла ніч. Ми позачиняли віконниці. Мені здавалося, що наш будинок хитається від диму та від божественних пісень. Василь Іванович Мороз набрався до краю, вийшов надвір і вклякнув під ганком. Юхим Іванович пішов десь першим додому, а потім роз'їхались і пристав, і інші. Залишились, нарешті, самі батюшки, та й то один уже спав на сундуку з рясами, а другий — біля сундука.

Найдовше трималися отць Олександр і благочинний. І що я помітив? Отець Олександр пив дуже мало, а благочинному наливав часто. Той не відмовлявся та все плакав. Нарешті він схилюв голову на руки і, чудно якось схлигнувши разів зо два, мов дитина, заснув за столом, де сидів. Косичка йому стирчала вгору й тихо погойдувалась від дихання. Тоді отць Олександр устав і, випроставшись на цілий свій зріст, обвів очима кімнату...

Трі деревні, два села...—

заспівав він крізь зуби і, посміхнувшись, сплюнув. Здається, він був зовсім не п'яний. Він увійшов до кухні, де я,

лежачи на своєму посту за комином, стежив за цілою картиною. Огледівши всі кутки й переконавшись, що Маланка і я, і старшина, що лежав біля діжки з водою, спимо, як мертві греки, він тихо вернувся до кімнати. Я послав йому вслід глибокого хropaка, хоч очі мої дивилися й бачили гостро, як ніколи. Отець Олександр зняв із себе підрясник і, посміхаючись, накрив ним благочинного, а сам пішов у другу кімнату.

«Значить, нічого. Він не зачіпає благочинного. Ще й прикрив старого...» Але раптом я подумав: «Де ж це наші матушка і де матушка благочинного? Сплять? Де? Чом я не бачу їх?»

Я вже не міг улежати. Схопившись на рівні ноги, я прислухався і навшпиньках пройшов до їдальні. «Коли вони в одній кімнаті, значить, нічого. Коли ж у різних, то благочинному загрожує небезпека». Чому я так гадав, звідки прийшли мені до голови ці чудні думки, сам не знаю. Все плівло передо мною в тумані. Зазирнувши в одну кімнату, я побачив там трьох сонних матушок, але де ж четверта? І потім, якої саме немає тут, не можна розібрати, бо в кімнаті півтемрява. Тоді я приник вухом до дверей другої кімнати, що були досить щільно причинені. І я почув тихий шепіт отця Олександра і ще наче другий, ще тихший шепіт.

«Тут, безперечно, є матушка. Вже ж старшина так тихо шепотіти не зможе. Та й он він лежить за діжкою. Але якщо це справді матушка, то яка з чотирьох? Мені-то байдуже за всіх: це справа священська, та якщо тут Аделаїда, то я не хочу бути винний. З якої речі? Я передав їй листа, а тепер за моєю спиною можуть зобидити благочинного, що нічого мені лихого не заподіяв. Кому я роблю добро? Отцю Олександрові? А хто сказав, що я чиясь «печінка»? Ці думки промайнули мені в голові за хвилину. І в ту ж мить постала передо мною повінь, образ Миколая-чудотворця, вітвар і той вечір, коли Мороз допитувався за бога, а батюшка так йому відповів.

«Бога нет? — спитав я себе.— А раз так — замикай їх на замок, ранком розберуться, в кого яка «печінка»...

Винна тут одна думка, що влізла в мою дурну голову: мені чомусь здалося, що отець Олександр хоче сам зробитися благочинним, а Аделаїда сердита на свого і допомагає цьому. От вони й шепочуться.

«Ну, шепочіться, шепочіться»,— побажав я їм.

Далі, розшукавши в кухні великий замок, надів його на кільця, що були в дверях, замкнув два рази і ключ поклав на столі перед носом благочинного.

Тепер якимось воно буде.

На всякий випадок я зібрав у торбу всі свої книжки, познаходив онучі і все поклав біля себе напоготові. Потім я дмухнув на лампку, що тліла в кухні, і, мов підбитий кулею, впав і заснув. Всі ці події вимучили мене.

* *

*

Я прокинувся від страшного гуркоту й крику. Засліплений днем, що вже увірвався в кімнату, я нічого не міг зрозуміти. Та це тільки в перші секунди. Далі я схопився з свого місця і враз обвів очима все бойовище. Перша думка була:

«Ага, значить, їх благословенію не з маком».

Тут я розгледів деталі. На розчинених дверях спальні стояв отець Олександр без підрясника, бо він же ото накрив був ним благочинного. А проти нього з розтерзаною душею і з лицем посинілим і тремтячим від гніву — благочинний. Матушка Аделаїда не могла вийти з кімнати й стояла, закрившись, за отцем Олександром. А наші матушка, рвучи на собі волосся, повторювали одне й те саме:

— Ах, мерзавець, а ще священик!

Благочинний ніби закам'янів. В руках у нього ключ і замок. Це він одімкнув їх, коли отець Олександр почав гатити кулаком у двері. Вікно було з віконницями, віконниці на залізному прогоничі, а прогонича Маланка ще не одгвинтила.

Нарешті благочинному підскочила борідка. Він крикнув так високо, як тільки міг:

— Пьос! Пьсс проклятий!..

З цим словом він озирнувся, шукаючи чогось до рук. Його погляд упав на шафу. Він зірвав з гвіздка кадильницю і, розмахнувши нею до свисту, влупив отця Олександра по голові. Отець Олександр страшно скрикнув, і в ту саму хвилину в повітрі зметнулася друга кадильниця і брязнула в голову благочинному...

Я міг витримати яке завгодно видовисько. Але цього витримати не міг. Четверо батюшок і в кожного по матушці! І все це валилося в одну купу...

Я швиденько взувся, схопив свою торбу й без краплі жалю за тим, що залишаю чин отрока, вибіг із дому.

Яке ж прекрасне, світле сонце зустріло мене, коли я вийшов із того подвір'я! Передо мною слалася дорога, і мені захотілося бігти нею до безконечності.

— Куди?..

До Глафіри Іванівни? Вона прийме мене. Безперечно, прийме, як тільки дізнається про все, що сталося в отця Олександра. Але мені тяжко було б розповідати про це.

«Хай дізнається від людей»,— подумав я і раптом повернув до міністерської школи. Чому? У мене виросла за одну мить непохитна віра, що той рябий, хороший Юхим Іванович, що питав мене «іменительний, родітельний», без слова скаже мені: «Ступай у клас».

Я пішов.

І від того дня я став учнем четвертого «отделенія» міністерської двокласної школи.

* *

*

Нарешті, вас цікавить, а як же з Глафірою? Ми помирилися з нею. Вона сказала батькові, що дуже шкодує за тим, що я від неї пішов, але її життя, мовляв, стало від того спокійнішим.

А їхнє благословеніє отця Олександра перевели на другу парафію. Народ дуже шкодував, що такий праведний батюшка, а його переводять. Та що ж? Наказ від консисторії. Нічого не зробиш.

Так навіки вмерла моя любов до кадильниці...

1926—1928.

Одеса — Харків — Ялта.

БРАТИ

Помираючи, старий Сахно казав до своїх синів:

— Сутуж тепер і на землю і на гроші. Сутуж, діти. Оце, що маю, візьміть та приробляйте. Зачепилась земля за панів, доки висмикнеш клаптик, хоч на долоню, то й жили з себе вирвеш... Та, живучи вкупі, ялось прохарчуетесь. У ремество не лізьте, бо що ремісник, що робітник — легкий народ. Сьогодні був, а завтра загув, і попелу не лишилось. Ну їх, не дивіться на тих, що йдуть на хвабрики та на цукроварні. Ідуть на легкий хліб, та там і здихають. А на хазяйстві, хоч і тяжко-гірко, та все ж таки є надія в бозі, коли товар на возі. Нагорювався і я за свій вік, і вам велить бог. Не цурайтесь землі, хоч яка вона мала та нещедра.

Три сини стояли перед батьком, як три дуби, та уважно слухали його слова.

Три сини — на рік один за одного старший: Прохорові — вісімнадцять, Семенові — дев'ятнадцять, а Никанорові — двадцять. Уже й вус йому чорний звисає на губу — так і в батька було колись.

Стояли, думали кожний про своє.

Никанор тоді перехрестив себе тричі й проказав над батьковою постілью:

— Як наші батьки жили, вічна їм пам'ять, так і ми будемо жити. Дав їм бог розуму, то й нам дасть. А земля, хоч і мала, та гляди її, то й вона тебе не забуде. Ми хоч бідні, та чесних батьків. Помирайте, тату, спокійно, як вам бог дає, а я все те зроблю по вашому закону і братів доведу до пуття. Помирайте спокійно.

Так і помер Сахно. А як помер, залишились сини, пішли своїм трибом, то й слова ті давно пішли в непам'ять.

Багато рук в сім'ї, а тут ще оженився Никанор. Став за батька правити, а воно тільки лайка та гріх. На роботу всі гарячі, вхоплять — згорить під руками: три клапті землі тієї по грудочці переберуть, кожную бур'янину вирвуть; на пір'я переб'ють ниву, а прийшла осінь, прийшла зима, — важ по зернині, олії не купи. Як піст, то вже й позичай хліба, та ще й на одробіток.

Все думав Никанор:

«Нехай. Не ми послідні, — б'ються люди та й на хазяїнів вибиваються. Може, і ми не гірші, приробимо».

Не раз говорив йому Семен:

— Пропадем, як мухи восени. Десять тисяч землі в самого Варуна, а нам на село на п'ятсот дворів у половину менш приходиться. Як же ти виб'єшся?

Випивати почав.

А Прохор, найменший брат, побув із год при купі й почав до економії найматися. Що заробить — на гурт і віддасть. А воно тоне, як крапля в морі.

Потім ще й Семен оженився. Не дав Никанор ділитися — живи при купі, бо чим його ділитись? Аби землю кришити?

Так і жили. Никанор чорнів, обростав волоссям та все на хазяїнів поглядав. Семен випивав, а Прохор почав бунтуватися. Проробив строк у пана і одягтись не вистарчить. Яке ж це життя? Та отак цілий вік? І світу не бачити? Коли ж воно покращає?..

Вигнався він — парубок на славу. Очі сміливі, чуб буйний та чорний, як ніч, а сила в руках страшенна. Вдарить кулаком по столі — хата задвигтить. Та тільки невеселий, все думає, а то ще й книжку якусь дістав та все ховається. Зовсім одвернув від себе Никанорове серце.

— Шануйся мені, — казав Никанор.

А він тільки гляне на нього, наче вріже бровами. Шануюсь, мовляв.

Чудний якийсь він став. Ішли якось з роботи; випав дощ, у полі було росяно, а на дорозі калюжі. Став він під хрестом — закурює. Пальці поклякли, ніяк цигарки не скрутить. А тут автомобіль панський як налетить, як гаркне та багнукою з-під коліс — чисто геть і обдав його: і руки, і лице, навіть очі заліпив. І полетів далі, аж дим позад нього синіє. Никанор, на що вже не любить сміху, а й він скривив губу — всміхнувся собі під вуса. Що ж ти,

мовляв, роззява, не став ікстроці. Треба ж берегтися, їм же ніколи дивитись, коли машина пре, аж свистить. А Прохор кілька хвилин стояв так у багні, навіть не ворухнувшись, тільки випустив з рук цигарку, бо вона розкисла в грязюці зовсім. Стояв мовчки, стиснувши зуби, дивився вслід тому автомобілеві. Очі йому горіли дивним, затьмареним вогнем. На скронях випнулися м'язи — він ніби хотів кинутися вслід і розтрити машину, перекинути їх самих у багнюку. Та потім витер обличчя і пішов далі, місячи грузьку межу босими брудними ногами.

Довго потім не розмовляв він навіть із Никанором, наче той був у чомусь винний.

І ось одного разу, коли в селі стояла глупа осінь, по вулицях їздили козаки і не можна було світити світла, він затривожився зовсім. У серце залягла журба. Ні до кого не говорить. Вийде за ворота, постоїть... Над хмуриєм обрієм плывуть загрозливі хмари, немов десь страшна пожежа і сірий тяжкий дим розходитьсь по цілому світу.

— Не можу я, Никаноре,— сказав він до брата.— Як собі знаєш, а я не можу.

— Чого ж ти не можеш? Не розбереш тебе.

— Давить мене. Терзає... Правду казав той чоловік, що ночував у нас: задавлять народ чисто геть. Утечу я, мабуть, світ за очі. Може, знайду десь краще.

— На хвабрику, може, чи куди? — спитав тоді насмішкувато Никанор. Пригадав йому батькові слова.

— Ех,— відказав Прохор,— не тямиш ти, Никаноре. Що ж батько? Лежить у землі. А життя? Воно ж істребує не з батька, а з нас. Ти он дивишся на хазяїнів, та ти й здохнеш у злиднях, а не станеш хазяїном. Швидше підеш до них у найми. А я не хочу, будь вони прокляті. Краще піду кудись, де більше світу. Бо тут пропадеш ні за пухлу душу. Не знаю, може, і на хвабрику. Нічого не знаю... Як були ми ото в городі з хурою, так, знаєш, чудна пригода, ось ти слухай. Лежимо під возом. Коні хропуть, мордами полову з рептуха викидають. І так це воно вічно. Ще малим пам'ятаю. Да, так ти спиш, а я курю. Саме ранок починається. Туман такий над городом, а за тюрмою небо ледь-ледь червоне. Лежу, курю, коли це гудок як загуде. Один, далі другий, далі третій. Гудок за гудком. Знаєш, як ото співає хто, в кого голос здоровий, що аж хата дрижить, наче стелю хоче зірвати. А тут так небо

дрижить од гудків. Хто його зна, що зо мною сталося. Немов наврочив хтось. Гуде і досі.

Никанор похмурився, підняв свої широкі плечі.

— Гудок, щоб ішли на роботу. І вже.

— Та вже ж, на роботу. І от я собі лежу, піджак у мене тліє — жаринка впала, а я й не чую. А в нас, думаю собі, півень удосвіта... Ку-ку-рі-ку... Вийде чоловік надвір, почухається. Темно. Собаки заводять. А тут іще, кажуть, наженуть козаків. І в економії життя собаче. Нігде не заховаєшся, хоч сказися.

— Ну, та й далі що? — глухо спитав Никанор.

— Встав я, підкинув коням. Ніде ні духа. А я не можу, гуде, чуеш...

— Тягне, чи що?

— Тягне. Та як тягне? Якби так, просто, — тягне та й то. А то тягне за живе, наче за серце тебе ссе. Стою, а в голові кров бухає. Чудно. Зірвавсь і гайда. Прибіг до заводу, став за корпусом, а вони саме в ворота валять... Валять, як ото вода чорна. Ні спинить, ні загатити... Ніяка сила. Темно, ранок сірий, корпуси чорні, високі. Робітники з ліхтариками. Цигарки допалюють, топчуть ногами та у ворота, в ворота... Тільки ворущаться картузи та вилається хтось іноді. А очі блись-блись, тисячі очей, так і проймають. Здається, пройдуть над землею — змісять, залізом закидають.

— Кого?

— Кого? Тут-то й штука... Це в них спитай. Мабуть, вони знають кого. Постояв ще, доки пройшли. Чую, задвигтів корпус, загарчав. Пекло та й годі, а відірватись не можу. Підходить стражник: «Ти, — каже, — чого стовбичиш? Проходь, любезний, як не хоч до кардегардії. Спокою за вами, — каже, — не маєш». Я наче ото зі сну прокинувся. Іду городом. І тільки-тільки виткнувся пружок сонця. Дивлюсь — партію арештантів погнали.

— Яке тобі діло? Заробили, то й погнали. Сиди на землі, роби чесно, — ніхто не пожене.

— Не пожене, то в землю зажене. Я вже бачу. Ти ось і брат, а душа в тебе черства. Камінна вона в тебе, чи що? Злидар, а шкура товста, як на дубі. То й роби на них, скільки хочеш.

— На кого? На себе роблю. Що зароблю, те й матиму. Знаю, що моє, п'ютом зароблене, не на дурницю.

Тоді вже Прохор нічого не відповів. Махнув рукою і пішов.

Висмикнув із тину палицю, поклав у кишеню шмат хліба та жменю махорки і пішов.

Куди пішов, де пішов! Невідомо.

Вийшов Никанор ранком до клуні.

— Прохоре.

А його немає.

«Пішов-таки на легкий хліб,— подумав Никанор.— Ну, йди ж, та не вертайся, пройдисвіте, коли в мене душа черства. Бач, як у мужиках спротивило бути».

Найтяжче було Никанорові, що Прохор подався в город. Нехай би йшов знов у строк, десь би на землі робив, може б стяглись-таки на зайву десятину. А пішов у город, забув, як пахне земля, як сходить жито, то й все забув — і хату, і рідних. Загубився серед тих городських панів, що так і дивляться, де б поживитися, що тільки й ждуть, доки мужик їм привезе того хліба горьованого... На завод пішов, дурниці закортіло, наче батьки не землю святу орали, а десь лизали по трактирах тарілки та на дурницю з заводу жили. Що то за робота? Чи стук, чи грюк, а їсти йому дай.

Ненавидів Никанор городських людей. Всі для нього були однакові, всі — пани, повбирані, чужі, облудні.

А Прохор тим часом ні слуху, ні духу. Тільки дійшли глухі чутки за кілька років, що непорядки пішли та заколотили. Погнали десь по тюрмах не сотню і не дві бунтарів. Десь там достукався й Прохор... Нехай же зносить на здоров'я та згадає батька. А як не прийде, не поверне до двору й після того,— туди йому й дорога.

З того часу Никанор зовсім заріс чорною кушуватою бородою, придбав горба на спину та великі, тверді, як квасоля, мозолі на руки. У цих руках тримає він і гвинтівку, бив нею з розгону, просто прикладом по вікнах і столах, як розбирали економію, бив глухо, з одчаєм і майже зовсім без слів: від глибокого серця. Та потім знову глухо взявся за чепіги, затис їх мозолями і теж без слів почав орати. Двадцятого ж року, як відшуміли зағони,— десь зник і Семен, згорів на очах буйним полум'ям, десь завів і коня й пропав, кинув і жінку — невідомо, чи вдова, чи не вдова, а горюй сама на світі,— і як почали люди приходити до пам'яті, Никанорові прирізали землі, що на їдців належало.

Є в нього тепер тих їдців. Він працює з рання і пізно лягає спати. Та все такий похмурий.

Наче не вірить, що має силу. Стане говорити — слухають. На з'їзд на якийсь обрали. Поїхав, теж говорив і слухали. А не вірить.

«Мужики ми,— каже,— та й годі. Душа в нас черства. А в них, бачиш, м'яка». І голос наче надломиться. На горізд ремствує по-старому. Ненавидить і не вірить. Не знає навіть міри своєму темному, глухому болеві,— просяк ним, як гірким потом. Одійшла, мовляв, революція, а тепер он як. А що і як, того не може дійти. Тільки ще більш розпалює себе.

За Прохора думає та не каже. І в сім'ї мовчать. Тільки тліє Никанор день і ніч. Не може помиритися.

Так і живе.

Ось він приїхав із поля. Стоїть посеред хати, шапку повісив на дерев'яний кілочок у стовпі, що підпирає стару згорблену стелю. Брови йому падають на очі двома очіпками, свита стоїть лубом,— він приїхав з дощу, з холодної негоди.

Дома за божницею лежить давній лист. Никанор погляда на божницю, довго ще стоїть посеред хати, звіснвши руки, мов дві тяжкі, незграбні люшні.

— Вечерять,— каже він густим, як земля, голосом.

Сім'я ворухиться біля печі, грюкає рогачами, виймає горщика.

— Може б, руки помив? — каже Никанориха.

Він мовчки роздягає свиту й сідає до столу.

Вломивши хліба, говорить:

— Ми не пани. По городських трактирах не вчилися.

— Та багнюка ж на руках. Чи важко помити?

— Не патякай. З цієї багнюки хліб їси.

Велка сім'я мовчки, винувато обсідає стіл з усіх боків. Вечеряють.

Маленька дочка не витримує: підводить на тата цікаві чорненькі оченята.

— Тату, а дядько Плохол хіба в глахтилах їдять? А со з вони їдять там, дядько Плохол?

Усі поклали ложки краєчками на вінця великої рудої миски і зиркнули на Тетянку.

— Тріскало б мовчки.

У лампі догорів гас.

Никанориха підкручує гніт, і він задушливо чадить

темно-червоним рогом. Над спорожнілою мискою востаннє перехиляється відерний горщик.

Хлюпає борщ, густо закришений буряком.

— Іжте, діти,— каже Никанориха,— хрестіть лоби та й спати.

З десятиох точок, через увесь стіл, ложки сходяться колом над мискою, цокають злегка одна об одну і ворухаються в мисці, загрибаючи тривної гуші. Потому повільно плинуть назад. Ліва рука підставила шматок хліба, щоб не розхлюпати. За вечерею не годиться ляпати язиком.

Сьорбають мовчки.

Потому могуча Никанорова постать підводиться з покuttя, витирає бороду і, глибоко гикнувши, встає з-за столу.

— ...яко наситив їси нас...— видихує Никанор із грудей і підіймає перед себе чорну вузлувату пучку для хреста.

— Загаси його, нехай мені не смердить,— говорить він до старшої дочки.

Вона дмухає в лампу, і з розпеченого, засмаглого скла валить густий гасовий дим, немов із справжнього димаря.

Стеля повагом осідає ще нижче. Тепер вона вгрузає своїм горбом у темряву, що вийшла з кутків і обгорнула Никанорову сім'ю.

Сім'я ворухиться, зітхає, шелестить соломою. Батько скидає чоботи й кидає онучі на піч, у темне провалля.

Старший хлопець, Васька, йде спати до коней.

Хата поволі замовкає, тільки немов невидимі ковальські міхи сопуть у темряві.

Никанор лежить на полу. Не спить. Ворухить бровами, дивиться в морок і думає.

«Як пішли запальниці, то, бач, розбіглись по дворах, хвоста прищулили. Авжеж, не наїсися з запальниць. Пролетарія. І заводи хвалені покидали. На все намахали. До села, та в ноги йому. А відпустило зашморга — знову на легкий хліб... Тільки ми й досі гниємо тут, жуки, вічна черва. А ти сидиш при ілістричестві та газетку почитуєш. І душа в тебе м'яка».

Никанор перевернувся, нап'яв на себе кожууха. Йому тягло крижі, мабуть, він застудив їх, бо в обід полежав трохи на вогкій ниві.

«Хіба в нас є ті години, що відробив, та й пан? Попироску в рот, побрязкуй грошиками... Ми не маємо таких

годин. Одна в нас година — ціла жизнь. Як земля на тебе впаде, аж тоді ти вільний, одпочивай».

Глуха, чорна хвиля підійшла йому від живота в груди, затопила горлянку.

«Ще й балакають. Та ми для вас, та ми до вас он які добрі, город — це ж брат селу. Родичі. Тіло наше їсти, запивати нашою кривцею та попіросками закурювати. Аякже! Родичі!.. Рідні брати. У тебе син на ілістричестві прахтикується, а мій у гною, як той гробак, а дівки пеленою метуть та ждуть лихої години».

Він тяжко зітхнув і простяг руку до вікна по махорку. Одірвав шматок цупкої шпалери, пожмакав між пальцями і, розправивши на долоні, сипнув дрібчастої махорки. Запаливши, знову лежав з закритими очима, а в бороді йому жевріла груба, прищувата головка цигарки. Часом вона надміру розгорялася синім вогником, і від нього тріщала борода. Глибокі затяжки входили в груди густими хмарами, немов оловом наливаючи легені.

Нарешті він пригасив між пальців недокурка і знову зітхнув, придушений мороком.

«В гості приїзди. Скучив, аж нікуди. Та ось чекай, приїду, побачу, як частуватимеш мужика з черствою душею».

Глупої ночі, коли в темряві одинокий вітер шумів, терзаючи берестки, бився мокрим холодним крилом у вікна, Никанор, нарешті, заснув камінним сном.

Та як тільки почало світати і в кутках заворушилась сім'я, він прокинувся. В печі горів уже вогонь. Широкі челясті лизав гнучкий солом'яний дим.

Никанор устав, підійшов до лави і, набравши в рот води з старого, колись синього кухля, почав умиватись. Він пирснув на руки і потер ними під очима і біля носа, де не було бороди. Утершись якоюсь шматиною, сів до столу.

— Хведьку, де той лист? — спитав він.

Хлопчик, що збирався до школи, поліз за божницю, подав Прохорового листа.

— Осисьь. Тут уже й буков не знать. Як його всяке бере та тільки жмакає.

Батько подержав листа, згорнув і знову розгорнув його.

— Що він там пише?

— А я ж читав уже. Геть усе був перечитав, — поважно сказав хлопчик. — Он я в школу спізнюся.

Никанор іще подержав мовчки листа, потім сказав:

— Зав'яжи там хлібину.

— Тату, куди з ви підете? — спитала Тетянка. — До дядька до Плохола?

— Ой, і ти вже тут уродилася, — гримнула на неї Никанориха, — ти б краще вмилася та ставай прокажеш оченашу. Яка цікава!

Тетянка надула губи, засопіла:

— А со з? Хіба со?

Никанориха мовчки зладнала чоловікові торбу. Він надів і пішов...

І коли широка батькова постать перейшла аж вищу дорогу, з подвір'я погнався Васька; щось гукав проти вітру. Але батько не обернувся. Біла торба на спині хиталась, набита, як горб, і зникла поволі в глухому перебалку. Вітер з дощем і з пахом огудини вертав до Васьки його гукання:

— Тату-у-у! Глядіть же. На меха-а-ні-ка... Та-ту-у-у-у!

Він ще довго стояв за ворітьми — дивився на згружену осінню дорогу, що простяглася через перебалок, ввігнула там свою розтовчену, змішену чобітьми спину і десь аж з-за горба плазує знов, далі, в сивий від мряки, від хмар і дощу безлюдний і холодний степ. Батько вирнув на горбі, витягає з багнюки чоботи. Ось він зупинився і поволі обтирає їх об товстий грушевий ціпок. Руками наліг на один кінець, а другий упер у дорогу. Потім рушає далі. Тільки торба маячить на спині, набита, як горб. Васька теж думає повагом, та все ж таки швидше, як іде батько. І ось йому в уяві постають огні, молочне сяйво над городом, коли небо чорне й безкрає навколо, а над самим городом світла ковбана тремтить за молочним серпанком. Батько підходить до передмістя, стає на брук і виймає з кишені пожмаканого листа, читає, де саме шукати дядька Прохора. Потім він скидає шапку, витирає лоба, що змокрів йому від ходи, востаннє обчищає чоботи і йде вже під ліхтарі, змішується з народом і потопає...

Скільки думав Васька про те, щоб побачити дядька й Мишка! Мабуть, тільки вони і втямили б, як то хочеться йому на механіка. Адже вони там живуть, і робота в них не така, і все в них, мабуть, інакше. Он приїздили ж торік із города хлопці, так що ж він проти них? Не скаже й слова, а вони такі сміливі, від них пахне мазутом, а слова — так і рубають. Чого воно так, що навіть підмазок біля паровика, он у паровому млині, і той не такий, як вони — парубки, сільські хлопці? Нічого він не боїться, аби машина йшла. Почне говорити, так ніби та машина його.

душа черства... Бач як у мужиках спротивило
бути...

У той часу Николор заре чорноко, кушуватво
бородою, придбав горбо на спину та великі, тверді
як квасоля, мазоді на руки.

Двадцятого року, як одшуміли загони, десь зник
Семен, десь завів і коня й пропав, наче кривб земля
і як почали люди приходити до пам'яті. — Николор
рові ~~прирізали~~ ~~землі~~ землі, що на ідоків на-
лежало. Є в нього тепер тих ідоків ..

Він працює зраня й пізно ляже спати.

Але він усе такий пошурив. Наче не вірять,
що має силу. Стане говорити — слухають. На з'їзд
на якийсь обрали. Поїхав, теж говорив і слухали.
А не вірять.

„Мужики ми, каже, та в годі. Душа в нас чер-
ства... А в них, бачиш, м'яка... І голос наче
надломиться...“

Чи не герод рометує, та што його зна. За Про-
хора, що і думає, каже. І в ром'ї не згадують.

Ось він приїхав із поля. Стоїть посеред хати,
шапку повісив на дерев'яний кілочок у стовпі, що
підпирає стару згорблену стелю...

Брови йому падають на очі двома очіпками, свита
стоїть лубом, — він приїхав з дошу, з негоди.

— Вечерять! — каже він ~~встим~~ встим, як земля, голосом.
Сем'я кидается до печи, грюкає рогаками, виймає
варенички.

Кажуть
м. н. н. б.
не вірять
чи вірять
ми не
вдова
з убого
каже
на слухі

X X

К. Доша за ботешцею летить давній
шест. Николор пошурда на ботешцею,
забо ще єраїть посеред хати, звивавши
руки, мав дві ~~краві~~ ~~м'які~~ м'які
мел'градські шовки.

Сторінка з першого видання повісті «Брати», правлена рукою
І. К. Микитенка.

А тут... Батько сердяться, все їм не так, а як, то й самі не скажуть. Хоч би в артіль записалися, трактор був би... Як заgrimить, так аж поле розлягається. Та все їм не віриться. Протрахаються, кажуть. А так не протрахаємось? Коняку щось напало, гулі поробилися. Ну його к свиням з такою роботою! Казав на механіка, так хіба ж вони послухають?

Він похилився на тин і дивився вже в степ байдуже, тупо. З-під шапки стирчав йому закошланий шмат чуба — на нього сідала мряка. Васька насвистував щось тоскне, тягуче. З хати хтось вийшов, грюкнув сінешніми дверима.

— Чого ж ти стовбичиш, хлопче? — почув він голос матері. — Роботи нема, чи що? Он худобу напій.

Васька зітхнув і, похнюпившись, пішов до худоби.

* *

*

На передмістя заходить вечір. Прогула на заводах четверта година, ударилися в мури густі повногруді гудки, рвонули баритонами небо і змовкли. Вулиця п'є смеркання; темнішають вікна, гаснуть жовті плями «ларків» і сині околиці «цербкоопів». Цегляні поверхи складів похмуро тиснуть сусідні будиночки, низькі, присадкуваті, з пощербленою черепицею. Із шкіряного заводу валить нестерпний дух, немов там засіли «доброхіми».

Прохор Сахно енергійно плює в той бік, береться за ремінний козирок, нижче насуває картуз і переходить вулицю. Руки, наліті, мов рейки, тяжко погойдуються йому при ході. Висока постать, трохи надломлена в грудях, повагом ступає бруком. Йому під сорок, але можна вгадувати на п'ятдесят. Щоки перерізали два рівчаки, і в них осіла сажка. Короткий, нерівно підстрижений вус, шорсткий і впертий, кривить йому півгуби, наче перетяга їх дротом. На скронях міцно прилягла сивизна, а над сірими гострими очима лежать двома валами пухкі чорні брови. Вони надають йому якогось чудного виразу — ніби суворого, а ніби й лагідно-теплого, бо вони пухнаті.

— Старий уже нахнюпив брови, — сміялись сьогодні в ливарному. — Що ти все думаєш? Плюнь, все одно нічого не придумаєш.

Він мовчки лив у форми білий чавун. Сліпучі відблиски горіли йому на обличчі.

— Чого ж, може, і придумаєм.

Завжди перед тим, як увійти до ливарного, вони сідають на залізних брусах під стіною і починають говорити.

— Чого тобі думать? Це мені ось, як доведеться здихати, то я отут просто на цих подушках,— стукав один об залізо цигарушником.— А тобі чого? В селі родичі є, а ти ще й думаєш.

— Да, це ти правильно. Родичі...— спльовував Прохор між чобіт.— Тільки, якщо вже помирати, то я тобі дам і адресу до них — іди.

Всміхались іронічно, мовляв — знаємо. Потому говорили за відрядну плату, потім за те, що в селі оце гуляють, мабуть, у «хвильки» або в «козла», курять доморослу махорку й плюють на все. Перебирали в пам'яті хто далекі спогади, хто недавні пригоди, як ходили ще на село міняти хліба. І кожному з'являлась посмішка, коли він згадував, як дядько діставав совок борошна й сипав йому в торбину, боячись розпилити хоч одну порошинку. Потому читали газету і сперечалися. А як дійдеться вже й до серця, то завжди хтось звертається до Прохора: «Як твоя думка?» Старик, що нюхав доволі пороху, підніме чорні брови, поворухне вусом і скаже кілька слів.

...Прогула четверта година. Прохор повісив свій номер на дошку й пішов. Руки, наліті, мов рейки, тяжко погойдуються йому при ході.

Падає вечір.

Діти з криком перекидають на розі кошика з насінням і мчать у вузький заулочок, а десь за ними летить натхненна лайка старої перекупки:

— Щоб вам очі повивертало, розбишаки ви горлові!

Яке знайоме це передмістя... Тут кожний мур постріляно кулями. Колись тут захлинались свої і ворожі ваговози, і йшли робітники з прокльонами і з смертю в обіймах — застоювали брами цих чорних корпусів.

Прохор посміхнувся на дітей:

— Ну й отряхи.

— Та й бодай уже з них душу витряхло! — кричить перекупка.

— Чого ти, стара печерице? — каже він до неї.— Тільки ж перекинули, не розтаскали. І за те дякуй.

А в голові невідступно та сама думка. Залягла каменем, муляє череп, ось наче розколе його.

«Чого він ремствує? Чого вони хочуть і за що наріка-

ють? Писав — приїзди, подивись на цей рай, понюхай його».

Сьогодні знову говорили в ливарному: «Ну що, старий, як там братуха? Держить змичку?» А він, мабуть, і духом іншим дихає. Все, мабуть, на «хазяїнів» поглядає. Тьху!

Блиснули й захитались на вітрі ліхтарі. На мокрий брук упали широкі світляні плями, немов тремтячі язики багатоголового велетня лизали на камені слід щоденної праці.

Повз Прохора бігли трамваї, набиті м'язами, очима, вузлами рук, зашмарованими картузами. Зміна їхала додому, важка, натомлена. На розі з трамвая випало кілька постатей і, скулившись, перерізало вулицю до «Баварії».

Трамвай креснув колесами і задзвонив, — вперед.

— Розвантажуватися, Сьомко?.. Сказати бабі, що ти на зборах? — зареготали м'язи услід тим постатям. І знов над широкими вилицями осіла їм сажа і втома.

Прохор навмисне пішов — не сів у трамвай.

«Чого ж він ремствує? Якби ти раз зрозумів... А він мовчить. А від мовчання тільки на серці накипає. Ну, і носить чоловік ту жужіль у грудях».

Він дійшов до вузла, де роз'їздились трамваї. За каміним мостом крізь темну арку сяяв довгий золотий разок ліхтарів — там починалось місто пишною вулицею за музеями, блискучими аптеками й театрами. Він увійшов під арку, де не так навратливо рвав вітер. Запалив. Над головою простугоніли вагони, і далеко засвистів задиркуватий паровозик, немов задавався.

— Плуги! Плу-ги-и!..

Це поїзд з заводу. Він одвезе на товарний вокзал свій залізний товар і пробіжить назад пустотливо, із свистом і сичанням.

— Час-с! ча-с! ча-с! ча-с-с...

Прохор пішов попід насипом, найближчою дорогою до свого спуску. Останній вагон миготів з далеких рейок червоним оком і тікав за чорні заломы вокзалу.

— Товаришу Сахно! — раптом почув він чийсь голос, а потім — сміх.

Перед ним виросла мокра шкіряна постать і схопила його за плечі.

— Тату, чого ти швендяєш? Чом не поїхав трамваем?

Прохор чудно якомсь заворушив лівим усом — засміявся.

— Це ти! Чого ж ти лякаєш?

— Ха-ха-ха! Хіба злякав? А я думав, що ти герой.

— А ти ж це куди на ніч?

— Справи.

Прохор ізнову якось тепло, по-товариському засміявся.

— Ні, куди?

— Та на збори. Свято ж скоро. План розробляємо. Клуб ілюмінуємо. Проводку нову робимо. Стук, грюк, каюк... Мені нема часу,— вибачай, хоч ти й старший, побіжу.

— Ти ж не відпочивав.

— Та ну? Оце так штука! А я думав, що я оце тільки з ванної виліз та на балабайці пограв. Ну, йди, не балакай, бо якби ти знав, хто в нас дома...

— Хто? — раптом запитав Прохор і відчув, як груди йому стислися.

— Вгадай.

— З села?

— Та ще й з дикою.

— Слухай, ти дурня не строй, Мишку. Кажи, правда?

— Ну, не хвилюйся, тату,— сказав юнак.— Справді прийшов із села дядько Никанор. Це ж гора — не дядько! От він мені подобається. В нього кожне слово — пуд землі. А дивиться! Спідлоба. Єй-бо, мені подобається.

Мишко зник за насипом, а Прохорове ухо ловило ще його сміх — дзвінкий, як цокіт молотка по малому ковадлу.

На заводі Мишко за меншого помічника електротехніка. Але не працює він тільки шість годин на добу, коли спить. Решту — десь у касарні, десь у клубі, на зборах, десь пропада й приходить додому пізно, пошарудить три хвилини — вечеряє — потім упаде на ліжку й спить, аж хата розлягається...

Прохор подивився в той бік, де зникла Мишкова постать. Очі йому залляло гарячим, болюче приемним. Але він махнув рукою і знову засміявся.

— От гвинт! Та приходь же, чуєш ти, агітаторе,— крикнув він у вогку темряву. Потому підняв комір, насунув на лоба картуз і швидко пішов додому.

* *

*

Матроський спуск угруз головою в провалля, де розвалені будинки, каміння й гори побитої цегли. Тут рвалися

тридцятиміві набої, а недалеко робітники в шаленім наступі висадили в повітря цілий артилерійський склад.

Насупроти будинку № 12 стоїть одинокий мур, похилившись над бруком у німій роздумі: «Упасти чи не впасти?» На роздертих зіницях вікон вірушиться нічний птах, готовий зашуміти чорним крилом, коли прийде небезпека.

Прохор живе в будинку № 12.

Він підійшов до воріт і смикнув дротяну каблучку. Вийшов хазяїн і, лаючись, заgrimів засувом.

— Спасибі,— сказав Прохор.

Хазяїн посопів, мовчки хряпнув хвірткою, сплюнув.

— Живе за пухлу душу, та ще й відчиняй йому. Ох, і люди ж тепер, земля б під вами завалилась.

Але Прохор не чує сьогодні цих слів. Він пригинається і йде камінними східцями попід драбиною до свого помешкання. Темно. Намацав двері й зупинився.

З чим прийшов Никанор? Від того часу пройшло життя. Трудне, жорстоке. Знав же, що брат сидить десь за ґратами... за непорядки... Але мовчав. Робив, як чорний віл, на своїй ріллі й мовчав. Вірний раб землі.

...Наліг на клямку. Постукав. Вийшла Маша, чорнява, в зморшках, у новій кофточці.

— Прохоре, а в нас гості.

Він ступив у хату і побачив Никанора. Той сидів біля столу у свиті, як прибув, нероздягнений, і здавалось, що його чорна постать от-от роздушить на щурки білий чистий стіл. На другому стільці поруч лежала груба, добре зав'язана торба. Роздуті боки її випинались хлібинами і ще якимись вузлами.

Прохор ступив у хату й пішов до Никанора, скидаючи картуза.

— Здрастуй, брате!

Никанор заворушив бородою, підвівся і, простягаючи руку, відповів:

— Здоров, Прохоре. Оце, як бачиш.

Маша одвернулась. Потихеньку, краєчком кофти, втерла очі. Брати ж поважно поручкались, потім поклали ліві руки на плече один одному й тричі суворо поцілувалися — мовчки, уважно, повагом.

— Спасибі,— сказав потому Прохор.— Я зустрів Мишка, а він мені й сказав. Я ще й не повірив. Ну, спасибі, значить, добре,— говорив Прохор, хвилюючись. Никанор,

почувши про Мишка, усміхнувся скронями, лобом, всім обличчям.

— Я й не знав, що маю такого небожа.

— А що він тут? Він такий, що...

— Ні, приятний парубок, а вже що скаже, що прикаже... Зразу видно, що... городське.— І знову йому борода вступила в обличчя, закриваючи посмішку.

— Давай води,— сказав Прохор на Машу,— давай, будемо зараз скребти себе. Роздягайся ж, що ж це ти так і сидиш, наче на вокзалі? Ну, розперізуйся. Та це ти пішки? Невже такий світ пішки?

— А що ж? Хай коні відпочивають. Наробилися.

— Посіяв, значить?

— Та посіяв, що бог дав.

— Ну, скидай, скидай свиту. Сюди її. Давай, Машо, води.

Маша налила їм літепла в велику білу миску. Никанор мовчки засукав рукава і встромив руки в приємно теплу воду. По обличчю розлилася чудна, дитяча ніяковість. Довелося взяти ще й мила, бо Маша не відходила і просто всунула його в Никанорові руки. Вони обидва хлюпались в одній мисці. Вода стала одразу чорна — від землі й від сажі.

— Давай чистої,— командував Прохор.

Потім Никанор розв'язав торбу і, вийнявши хлібину, сказав до Маші:

— Прийміть, хазяйко, з наших мужицьких рук. Живемо ми чорно, а хліб можемо зробити й білий.

— Що ж ти, Никаноре, так говориш? — відповів Прохор.— Спасибі тобі, тільки чого ж ти так?..

Брати подивились один на одного. Сильні, засмаглі в роботі, грубі м'язи перетягнуті міцними жилами,— вони наче вимірювали один одного. В того вус посивілий і голова вкрита зчорнілим сріблом, а в другого — невилазна борода.

— Ну, сідай. Розкажуй. Як ви там?

— Та що ж, жизнь наша відома тобі,— сказав Никанор,— село та й уже. Ну, ваша мало нам відома.

— Мало? Роздивляйся, брате. На все роздивляйся. На завод підеш.

— Як пустять.

— Та чого ж не пустять?

— У вас же там по часах. Зміни...

— Ну так що, як зміни? Подивися. Може, в тій зміні ти й годину не вистойш.

Никанор хмуро посміхнувся.

— Така трудна?

— Як на кого. Наш брат ізвик.

Замовкли. Маша брязкала шклянками — буде чай.

— Вип'ємо, брате, чаю, а там ще прийде Мишко, він до свята щось там готується.

— Празники, значить? Гуляння...

— Да, щось там клуб покаже. А в вас там як? Буває щось?

— Не знаю. Ми до тіятрів не позивали, не ходимо. — Нам аби дихати... Кооперація у вас тут дивна яка. Ми й поздыхаємо, то в нас такої не буде. Де нам. Тут власть — піддержка. А в нас за дев'ять років революції, може, і дев'яти ораторів путніх не було. Так, якісь жевжики прибігали, ще й на антонобілі. Тільки бензину переводять. Попшикали, попшикали — кажуть, шефство. А воно нікуди. Хто його послухає? Як у нього материне молоко на губах, а воно: «Товариші, товариші». І так нам усе...

Никанор розговорився.

Він сперся долонями на коліна, похилив голову і, ніби в землю, ніби в глибоку яму, що перед ним, вивертав із себе слова, жагучі, трудні, напоєні кров'ю. Вони падали на купу, ті жагучі слова, грудки зашкарублої, розпеченої землі, зростали горою, і здавалось, що вони заповнюють уже всю кімнату.

Проخور слухав його, підперши щоку великим чорним кулаком. Від того засмагла шкіра зійшлась у гармошку і так лежала на пальцях.

Йому пригадалися давні літа. Глупі ночі, півні, завивання собак. Никанор сидить край столу, дума про землю, важко зморщивши лоба. Потім перед очима пройшло власне життя — в огні, в тривогах і теж в нестатках. А тепер, коли він із сином заробляє разом, урісні в той щоденний спів і грюкіт заліза, і радіють іноді просто й щиро — від життя, від того кипіння щоденного в розмовах і сперечаннях, від того, що скидають і обирають завкома, бо все їм болить, як робиться щось не до ладу, і від того, що в свята грає в клубі музика й горять прапори, — чому й тепер Никанор дивиться так, як тоді?

— Ех, Никаноре. Дали ж тобі землю. Ти ж за нею болів. Чом же тепер не радієш?

— Дали, та взять її нічим. Горбом тільки й береш. А продаси хліба, то собі нічого за нього не купиш, бо хіба ж тут докупишся? Ти от що скажи, а то — шефство. Вам-то добре говорити.

Прохор гірко всміхнувся.

— Аякже! Нам добре, в молоді купаємось, нічого не робимо — само в рот пливе. Ти ще й тоді це казав. Тільки чого ці робітники на смерть ішли, в крові купалися? Навіщо вони й революцію робили — хай би й земля була панська, і заводи...

— Я за це не кажу. Що ж ти... — Никанор не доказав. «Доки ж ви», — хотілось крикнути Прохорові.

Та раптом відчинилися двері. Увійшов Мишко. Вода стікала з нього, і краплі м'яко падали з козирка на підлогу. Він струснув із себе росу і вигукнув:

— Засідаєте? От і я! Покинув, прибіг. Слово честі, дядьку, ради вас. Дош, господа, аж пищить.

Стало всім якось легко, наче Мишко, цей здоровий і веселий парубійко, міг зарадити все лихо, міг утішити і дядька, і весь його біль.

— Ну, чого ж замовкли? Доповідач, здається, дядько Никанор? Ну-ну, не відпирайтесь, я ж чув, як ви крили нашого брата-комсомольця. Ха-ха! Неправда? Адже крили?

— Та крив. Бо вас таки й слід, ви ж, барбоси, хіба що зробите до пуття? — сказав Прохор так суворо і разом з такою ніжністю, що Мишко зареготав на всі легені.

— Справедливо! Я ж кажу — йди в наш осередок, ми тебе на секретаря наставим, і давай порядок.

— Та одчепись ти. Лобурів не бачив.

— Ха-ха-ха! Єй-право ж, батько дума, що й справді ми його на секретаря хочемо.

Никанор осміхався, дивився на Мишка трохи недовіливо, збоку.

— Ти ж і штукар, хлопче, як я бачу, — озвався він до нього.

— Інакше, дядьку, гріш нам ціна. Хто носа не вміє собі втерти, ходить і стогне, той, дядьку, не людина. Той тільки псує повітря. Воно ж і самому неприємно, кисне ото, стогне, та ще й інших виклика на сльозу.

— Це ж воно як виходить?..

— Та так і виходить. Противно виходить. Як і нам так пуститись, то краще зразу сказати: «Поганій до ями».

— Гм, он яке. Тебе ще й не розбереш, напроти кого це ти стріляєш,— нахмурився Никанор.

— Не проти вас, ні. Ви маєте право.

— Цебто яке?

— Та от, хоч би клясти нашого брата, жевжика,— засміявся Мишко.

— Бо є за що.

— Ну, от бачите. Є за що. А ось батько скаже, чи не казав я сто разів: є в дядька Никанора син, а що він робить? Хвости коням крутить. Та це життя? А дядько Никанор і не туди, що Ваську треба в комсомол.

— Туди. Перевів на що. Та що б же йому допомоглося?

— А це б ви тоді його спитали — чи тобі, Васько, допомоглося хоч трохи?

— І питати нічого. Хвости все одно треба буде крутити. Життя наша така: нема їй, хлопче, ні кінця, ані краю, як ота ніч восени. Все одно крутив би хвости...

— Але, дядьку! Ви б подивилися, як би він їх потім крутив!

— Сознательно, чи що?

— Щоб ви знали!.. А то крутить безсознательно.

Всі засміялись, хоч як Никанор не хотів і намагався зморщити брови.

— Ні, дядьку, без сміху: давайте вечерять! А батько, мабуть, для такого випадку ще й пляшку вина дозволить...

— Та чого ж,— одізвався Прохор,— сходи. Аякже — треба.

Никанорові було дуже приємно, та він не подавав виду. Він навіть сказав:

— Воно можна й без того. Обійшлося б.

— Ні-ні, сходи Мишку,— гукнула з кухні мати.— Тут недалеко ларьок. Як можна?!

Мишко на те відкинув полу тужурки й поклав пальці на шийку пляшки, що визирала з кишені.

— Ларьок, мамо, ближче, ніж ти гадаєш.

— Та не штукар?! — щиро вже зареготався Никанор.

— Ну, тату, значить, виймати? В осередок не заявиш?

— Виймай, виймай, теж артист добрий,— засміявся і Прохор,— ставляй її сюди. Чого було й розводить бачки?

— Мусив був узнати вашу думку. Та бачу, що думка ваша така, що хоч би й дві, то не було б заперечень. А тому я вношу й другу пропозицію...

Він одкинув і другу полу і вийняв з тієї кишені ще пляшку.

— Ах ти ж хуліган, хуліган,— проговорив крізь сміх Прохор.

— Оце так так!

Мишко пояснив:

— На чотирьох робочих людей дві пляшки вина все одно, що паровикові одна лопата вугілля. Так я собі розрахував. Правда, я не дуже-то п'ю, значить, вам буде трішки більше, ну — півтори лопати. Але цим же таких паровиків, як ви два, не розпалиш...

Вони погодилися. Мишко розпечатав обидві пляшки.

— Першу шклянку — за нашу силу,— сказав він, здорвокаючись до Никанора.

Випили. Никанор відповів:

— Ваша сила і так.

— Чия це «ваша»? — раптом обернувся до нього Прохор. Це був перший різкий і непримиримий рух, від якого він не стримався.— Чия це ваша, я тебе питаю?

— Ваша, значить, не наша. Нема чого й питати.

Мишко всміхнувся й відказав:

— Крийте їх, експлуататорів! Бо жити не дають.

— Ти цю критику облиш,— відповів Никанор.— Думаєш, як мужик, то вже й не розбира?

— Хто ж каже, не розбира? Навпаки, ви зразу вгадали. Можна сказати, у саму жилу б'єте...

— А що ж?

— Ну що? — знову кинув Прохор і вперся в нього очима.

— Та те, може, скажеш, нас питають? Ми як скот. Вдобрій землю та рийся в ній, доки й не пропадеш.

— А твій внутрішній ворог — робітник тим часом ходить та поплывує на заводі,— зареготався Мишко.

— Не знаю, чи поплывує, чи посвистує.

— Посвистує, буржуйка! О, ви ще його не знаєте, дядьку Никаноре. Та нічого, визнаєте! Добре, що ви прийшли. Ми ці критики набік. А ось як роззнайомимось, так ми тоді з вами всю нашу й вашу жизнь, і всю власть по гвинтиках розгвинтимо, перечистимо, знову докупи складемо і в дійствіє пустимо. Пийте вино!

Він розпалився. Голос йому зазвучав сухішим тембром. В очах не стало сміху, натомість скакали інші іскри...

— Пийте ж вино та говоріть до краю! Ану, не ховати

жодної думки! Одверто! Бо ви народ крепкий, але не бійтесь — робітники багато крепші!

...Сиділи допізна. І в їхніх розмовах перетинались любов і образи. Кожному горіли очі захланним, негасимим огнем, кожний бив по столу і сипав іскри. І в тому огні топилися щирі, завзяті серця, і в тому білому гарті стремління і прагнень — землі й заліза — народжувалась сильна єдина істина...

— Ми ж... брати!

* *

*

На заводі готувалися до жовтневих свят. Мишко біг до завкому, хапав завкесма за блузу, сварив на нього, блискаючи ясною усмішкою:

— Як тільки ти мені, бюрократе нещасний, не спосібствуєш п'ятдесят карбованців додатково на ілюмінацію, то знаєш, що буде?

Завком, заклопотаний, зелений від перевтоми, виривався й кидав на ходу:

— Та знаю ж, знаю.

— Ну, що?

— То не буде ілюмінації.

— Справедливо. Не буде ілюмінації, але не буде й тебе. Закопаю.

— Аби не дуже глибоко.

— Та вже так, що не вирієшся. Отож гляди: щоб були гроші. По-перше, перед своїми ж сором, як буде обідрано; а по-друге, і з села ж приїдуть. Та я ради одного дядька душу з тебе витрясу.

— Ради якого дядька?

— Та вже є такий. Рідний брат мого батька.

— Ну? Сахно?

— Очевидно, Сахно, коли рідний брат. От земля! Без підробки. «У вас там,— каже— зміни та години»... Цебто: ледарі ви городські, сидите на нашій шії.

— Інтересно.

— Інтересно? Ні, брат, не просто інтересно, а пекуче! Так ти ж той, гляди мені!

Потім біг до завклубу, до майстра, до робкора...

А в клубі грюкали молотки, свистіли гемблі, кричала бляха. Біля сцени в пахучих стружках тонули розкидані кружала дроту. Мишко вимірював, напинав дротину, казав

вище прибити гачок. Тут мусить через залу пролетіти аероплан. А тут, де він летітиме, спалахуватимуть зірки.

Одного разу до клубу підійшов Никанор і запитав:

— Де тут буде Мишка Сахно?

— Мишка Сахно? — гукнув той. — Та, мабуть, це я буду Мишка Сахно. Як ви гадаєте, хлопці?

Робітники засміялися.

— Не знаємо.

— Заходьте, дядьку, заходьте, — крикнув він до Никанора. Той стояв на дверях темною масою. — Заходьте, тільки глядіть, не зачепіться за дріт, бо можна й упасти. Майструємо! Хочете, я вас на завод відпровожу?

— Та хочу. Оце ж я й хочу, щоб пройти.

— Ідем. Я, хлопці, зараз повернуся, — кинув він до робітників.

Потім він перейшов з Никанором через вулицю і показав:

— О! Подобається? Такий веселий, як ви.

— Ото-о?

— Ні, ото-о буде електростанція, а далі — ото наш.

— А-а, здоровий.

— Нічого собі. Ходім. Я візьму вам перепустку, а потім ви собі йдіть. Пройдете в ворота, попід аркою, потім праворуч, ліворуч, праворуч, ліворуч. І прийдете в ливарний цех.

Вони підійшли до заводу, Мишко десь ізник. Никанор глянув перед себе і став напівголосно читати, стуляючи в мізку одну до одної великі бронзові літери:

«Дер...ж...а-жа... Держа...вн...ий... Дер-жавний... М...:-ма...ш...ино...-буд...івн...ий... за-во-д.— Машинобудівний державний завод».

Глянув навколо. Попід муром першого корпусу, що злітав із бруку вгору і вгору, лежало залізо — рудими, чорними розгорнутими копицями. Підїздили тяжкі ваговози. Під ними двигтіла земля. Люди скидали залізні стовпи, гнуті іржаві трикутники, десятипудові болванки; кричали рейки, брязкала бляха, ворушилися, ухаки люди в сірій заіржавленій парусині. Довгі пруті витикалися з залізного брухту одбитими пальцями й стирчали свіжими ранами, наче благаючи допомоги. Тут перебирали годяще й негодяще, кидали знову на ваговози, і вони гриміли в арку, везли, провалювались, як у чорну пащу.

— Бережись, дядьку, чого став? — крикнув чийсь різкий голос.

Никанор одсахнувся і став поодаль, стривожений, чудний, розгублений. Раптом почув Мишка; той виринув наче з-під землі.

— Що, дядьку, грюкає? Да, тут музика весела. Ось вам перепустка, ідіть сюди.

Пхнув його до воріт, а сам метнувся ліворуч, і знову його не стало.

Никанор затиснув перепустку й пройшов під арку.

— Куди? — запитав його той, що стояв на воротях.

— В ливарний. До Сахна.

— Перепустка?

— Є.

— Проходьте. Там запитаєте.

Він вийшов з-під арки на маленький майданчик. Це дно якоїсь кам'яної криниці. З чотирьох боків підіймаються загрозливі мури, а попід ними праворуч, у коридорі між корпусів, свистять маховиками трансмісії, шугаючи в вікна хвисткими пасами... Тут ріжуть шини. Скреготять різці — точать якісь дивовижні шворні. Синя засмальцьована китайка прикипає до зігнутих спин. Над вузьким коридором між двох корпусів повиснув на хмарах диму тяжкий залізний міст. Підіймаються чорні руки в шкіряних рукавицях по лікті. Біжать вагонетки, і все дрижить під Никанором — і небо, і земля.

Поглянув ліворуч. Що це? Непорушна голова, лите погруддя на високому камені. Дим хитається над головою, і залізна пурга осіла йому на плечі. Підійшов ближче. Погруддя Леніна...

Став... «І тут!.. Він!! Серед заліза... І там... як ділили землю... Він...»

...Довго стояв. Думав...

— Куди в ливарний? — запитав робітника, що перебіг перед очима.

— Праворуч.

Пройшов у коридор між мурами. Ліворуч залишився слюсарний цех. Перед ним — токарний. У рясні шибки, в розчинені вікна знов закружляли вали з безліччю коліс. А від них хвилювались паси — до верстатів. І тільки «ж-ж-ж-ж» — скреготіння різців, і стружки біжать спіралями й падають на купу, як подолані срібні гадюки.

Вийшов з коридору на вузький дворик.

Купа готового продукту, одлитого з чавуну, сунулась йому на груди. Дірчасті деки, грубезні плити, гаки й грати різних форм поблискували дужими ребрами, давили на очі, на голову, притягали його своєю холодною, твердою силою.

Хотів підійти ближче, роздивитись. Але перед очима зашумів, засичав розбризканий вогненний хвіст якогось страшного казкового змія...

Кинувся вбік і застиг..

То була квадратова дірка дверей ливарного цеху. Але самої дірки не було. Вона захрясла вогненным водоспадом. У пекельній зливі сичали, розлітались іскри, бризки чавуну, біла, червона, жовтогаряча жужелиця. Вилітала з боку дверей і суцільною стіною закривала вхід. Гоготіння розтопленої сили, що, вирвавшись з-під коксу, з-під тисяч градусів білого гарту, скакала в шаленім танці, святкуючи дикую сваволю і розливаючи навколо гарячу, незносно-гарячу снагу.

Перед очима пішли жовто-зелені кола.

«Це вхід до пекла!»

...Знову несподівано виринула Мишкова постать, що йшла за ним назирці, слідкуючи за кожним його рухом, непомітна для нього, шкіряна, замаскована відблисками чавуну й криці. Мишко наблизився до Никанора.

— Гоготить? Саме пішла вагранка. Ну, гайда.

— Куди? — спитав Никанор, не одриваючи погляду від дверей.

— Та сюди ж, у ливарний.

Никанор звів на нього очі: «Що він, сміється чи правда?»

— Як? Хіба тут можна ввійти? Огонь... Де ж двері?

— Е, що там огонь. Це так, вагранка трохи слинить. Ось бачите, внизу куточок дверей? Треба пригнутись, затулити голову і просто туди.

— А там?

— Нічого, думаєте, й там огонь? Там тільки трохи диму. Ну, проскакуйте.

Никанор не рушився. Хіба можна кидатись у це пекло? Мишко сміється, «звіряє» його.

Але Мишко зовсім не жартував:

— За мною,— крикнув він.

Никанор побачив, як він затулив руками голову й шуг-

нув під жужелицю в нижчий куток дверей, що клубився синім димом. Там гасли рідкі, стомлені іскри. Тоді й він закинув на обличчя полу і кинувся й собі за Мишком.

...У першу хвилину все захиталося жовто-синіми густими шарами. Десь кричали голоси і ворушилися постаті — в чаду, в сичанні.

— Бережись! — крикнув чийсь голос.

— Сюди, Никаноре, — почув він з другого кінця. Гукав Прохор. І знов чийсь різкий голос — наказує:

— Стань осторонь! Прийми ліворуч! Стоїш, як...

Двоє пронесли на залізнім коромислі тяжке цебро і зникли.

— Мишко, де ти? Я нічого не бачу, — гукнув Никанор.

— Тут! — прогула десь відповідь і потонула в пісок і в дим.

Неможлива спека пройшла йому під свиту, налила кістки, м'язи, ввірвалась у жили, потекла по обличчю раптовим гарячим потом.

І раптом збоку, від дверей, ударило біле світло. Пах розтопленого чавуну обдав Никанора. Він обернувся. З високої вагранки хлинув пекучою білою малясою чавун і м'яко, нечутно наповнилось цебро, друге, третє... Захитались на прутах, попливли по цеху. Він уже бачить верстати, форми й робітників, що там чекають на піску кожний на своєму місці, готовий прийняти з цебра свою порцію страшної рідини, влити її в форму й викинути потім, тверду і свіжу, у світ — на потребу людям. Їхні чорні обличчя вмиваються потом; руки злітають у невлвимому ритмі, і дим хвилюється шарами від їхніх рукавиць, від їхнього руху, напружено точного.

— А що там, як воно в полі? — почув він чийсь голос.

До нього підійшов низенький кремезний робітник з червоним спітнілим обличчям. Посміхаючись, він кинув на Никанора дружній погляд, дістав із кишені тютюн і став крутити цигарку.

— Сходить озимина? — провадив він далі.

— Та походила... вже на чверть од землі, — ніяково озвався Никанор. — Коли б снігом прикрило, то добре б...

У цю хвилину пролунав сухий майстрів наказ:

— Дивись льотники! Дивись льотники!! Педо!! Щоб мені не було губки. Давай!

Робітник хутко смикнув губами цигарку і відбіг десь на своє місце.

Знову чавун. Ллється страшним потоком, готовий перепалити все, що стріне на своїй путі — руку, ногу, людину — надвоє...

— Це ж смерть, — показує Никанор у той бік.

— Смерть, — кидає Мишко, — та чорта лисого лізти їй у зуби. В форми її! Хоча трапляється...

Никанор стояв, оглядаючись навколо. Шукав того, що питав про озимину.

Ці сині, задимлені постаті здалися йому такими незрозумілими, навіть неправдивими. Як? Ціле життя — залізо й огонь. Краплями сходить на пісок, на чавун сила. Її не можна повернути. Впала й нема. Пішла гарячим потом... А м'язи й кістки й жили висотуються... На них сідає іржа. Буде час, коли руки впадуть і не можна йти на роботу. Сили тії, що була, немає. І хати своєї немає... І двору... І худоби... Тільки є невеличка скринька, як у Прохора. А в ній все багатство робітника — нові штани й чоботи.

...Тіло стомилася. Очі пливли в тумані, в голові брязкало. Смертельно зажадалось повітря.

— Надвір! Мишко, куди надвір?

— Сюди, — засміявся Мишко. — За мною.

Никанор, хитаючись, дійшов до дверей.

Клапоть хмурого неба, що, настромившись на димарі між корпусами, сіяв байдужу мряку, здався йому таким безмежним, чистим простором.

Никанор озирнувся навколо себе, але Мишка не було, хоч він, здається, вискочив ізвідти слідом за ним. Тоді він сів на залізний брус і жадібно дихнув, розправив спину й плечі, аж хруснуло в суглобах. Перед очима йому постали поля і тоскний вечір, коли над обрієм залягали хмари, а Прохор казав про втечу... І раптом відчув, як здригається земля від клетоту ваговозів за ворітьми... Відчув цю страшну силу. Підвівся, — хотів вийти на вулицю.

— Вже йдете? — почув він позад себе.

Стояв і осміхався Мишко.

— Де ти був? Я хочу вийти звідси.

— Чого? Я був заскочив на хвилинку в машинне. Можна й вийти. Але тут ось трохи нижче — склад. Хочете подивитись? Якраз стоїть тисяч ізо дві плугів.

Никанор блиснув очима.

— Сакківські?

— Чого ж сакківські? Наші! Державні плуги. Ось ходітьте.

Він сам провів його до складу. І тут, спершись на одвірок, Никанор дивився в глибіню безкрайого гамазея, де, задравши чепіги й зарившись лемешами в дрібний пісок, стояли безконечними рядами нові, свіжопофарбовані плуги. І раптом уявилось, як ці частки робочого тіла, не висхлі ще від поту, хмурі ще від чорних мурів гамазея, впадуть на сотні й сотні вагонів і вніч, назустріч вітрам і сльоті, застугонять в далекі поля.

І знову постав перед очима ливарний — дим і чад, і знову почулося сичання. Сині постаті в рукавицях. Це ж вони... Це їхні м'язи...

Прогув гудок.

— Зміна,— сказав Мишко.— Зараз вийде батько. Ідїть разом додому, а я ще маю тут справу.

Ринули робітники.

Никанор ступив у цей потік. Стискаючи плечима, боками, ліктями, вони сунули його до воріт — на мокру вечірню вулицю.

* * *

*

До свят залишалось кілька день. Никанор остаточно вже пообіцяв Мишкові залишитися ще й на ці дні.

— Подивлюсь іще, як ви там приставляєте. Бо там же Васька буде розпитувать. Він у мене теж бойовий...

— Та ходу йому нема,— сказав Мишко.

— Воно начебто й правда.

— Ще неправда! Знаєте що? Ось ви його пришліть до нас.

— Та й що?

— Хай тут побуде. Може, ми його кудись...

— Та воно там у робфак пнеться. А не знаю.— Він не хотів навіть сказати, що мав на думці пристроїти Ваську в них на квартирі.

— Пнеться? І чудесно. Давайте сюди,— гаряче відповів Мишко.

— На механіка, каже, хочу. Таке дурне, наче дома нема чого їсти.

— Невже на механіка? Я ж теж, дядьку, буду механіком. Значить, сюди його!

— Та я не пушу. Куди там воно ряхається? Хай робить на землі.

— У вас же ще є хлопці?

— А є. Там один такий отряха. В школу ходить. А другий, той по хазяйству теж. Хвости хай крутять.

— Дурниці! Ось після свят присилайте. Ви, як побудете в нас у клубі, то ще й самі, чого доброго, на завод попроситесь.

Никанор покрутив головою.

— Це вже ні. Хай уже ваша доля така випала. Хто його зна, може, й Васька,— додав він задумливо,— а я вже тут надивився. Чудні ви люди.

— Чудні?

— Не такі якісь. Ви й самі наче з заліза, мабуть, у вас замість крові отой чавун.

— Ого, дядьку! Єй-бо, добре сказали! Це ж, якби хто сказав,— не повірили б. А коли ви кажете,— повірять.

— Та вже чи повірять, чи не повірять, ну, я вже бачу тепер.

Хотів іще сказати щось, та тільки махнув рукою — не знаходив такого слова. Потім додав:

— Смерть за вами ходить.

Мишко засміявся.

— Вона за кожним ходить. А найбільше, дядьку, за тим, хто й не думає. За нами тепер їй не так-то зручно.

* *

*

Сьогодні буде генеральна проба. Він мусить сам пустити струм, мусить подивитись, як палатиме зала, як буде крутитись зірка. Хто ж без нього? Це вдарить кого струмом. Не можна, треба йти.

І пішов.

У клубі зібралися того вечора всі «синьоблузники», що мали робити в день свята виставу. Мишко глянув на сцену і зразу побачив серед них одну... Її звали, як і його матір, Маша.

Серце стислось неможливо пружко. Він кілька днів уже не бачив її, кілька днів вони не розмовляли й не горіли на вітрі, під мурами заводу.

Блиснула на нього очима, як тільки став на дверях.

— Здорова, шатіє!— крикнув він до «синьоблузників».— Ану, артисти погорілого театру, гетьте мені зі сцени.

— Положим,— озвались ті,— нам і тут добре.

— Але краще, як ви позлазите. Бо ось зараз пускати-му струм, а там скрізь дроти, ще не все готове. Отож краще забирайтесь, серйозно кажу. А то ще дзизне кого.

Збіг на сцену і встиг стиснути Маші гарячі пальці.

— Здрастуй,— шепнув їй.

Потому роздяг тужурку, надів на шию моток тонкого дроту.

— Оце перетягну для завіси й потім... Казав їм — прибийте, не прибили. От народ! І це мушу робити сам.

Підставив розкладну драбинку й подерся до верхнього порталу прибивати дріт. «Синьоблузники» сиділи в залі на ослонах, палили, зачіпали дівчат.

Реготалися. Всім було так ясно: ідуть жовтневі свята, буде червоно й гулко.

Мишко висотав один кінець дроту з мотка, що висів у нього на плечах, і став зачіпати його в куточку, над дошкою з ізоляторами.

Маша стежила за ним, за кожним його рухом, не одривала очей.

Його сильна, гнучка постать біліла свіжою сорочкою в напівтемному квадраті сцени, то небезпечно перехиляючись через драбину, то напружено застигаючи біля якоїсь труднації.

Ось він зіп'явся навшпиньки. Повільно звів руки.

— Не впади, Мишку,— тихо сказала Маша. Та він і сам тримався добре. Він тільки засміявся на її попередження, струснув чубом, мовляв — не турбуйся. З цим уже кінчив і ось зараз лишається тільки прикрутити другий кінець дроту до того кінця, що в залі. Тоді злучити дріт із дошкою і все. Погано, немає провода. Казав докупити, не докупили. Та можна цим, звичайним...

— Ех, і заграє ж ілюмінація!..

Йому було глибоко приємно відчувати, що тут покладено силу його турбот, праці, фантазії. Маша також це відчуває. Вона мружить до нього очі, посміхається. А що вже дядько Никанор буде здивований! Йому й на великдень у церкві не доводилось бачити стільки вогню, скільки буде тут.

— Ну, хлопці, ще одна хвилинка. Прикручую...

— Та давай швидше!

— Хвилинка. Біжи хто до механіка, хай дає струм.

Поки я тут...

Раптом він похитнувся.

Рука з дротом махнула в повітрі.

Кінець десь зачепився... В залі блиснули сотні вогнів... І в цю ж секунду один короткий зойк вирвався Мишкові з грудей, і він, як стій, упав на сцену. Спочатку ніхто нічого не міг зрозуміти. Тільки всім одразу, в одну мить, розширились очі і всі обличчя немов скам'яніли. Потім усі рвонулися з ослонів...

— Струм!!!

— Хто пустив струм??!

— Вимкніть!!! Вимкніть струм!!!

Мишка підкинуло над сценою і вдарило головою об рампу...

Маша скочила до нього. Кинулась до ізоляторів. Немає. Не знайде... Рвонула його за руку — хотіла вирвати з того дроту — її жбурнуло до стіни.

Хтось закричав:

— Монт'юра!!!

...Хтось повторив:

— Монт'юра!!!

Хтось ударив шматком рейки в дошку.

Відразу погасло все.

Але Мишко вже не бився. Він лежав серед свого інструменту, обрізків бляхи і дроту.

Страшно тихо.

За кілька хвилин карета негайної допомоги блиснула червоним ліхтариком біля клубу.

Товариші обкладали Мишкове тіло холодною мокрою землею. Та лікареві лишилось тільки сказати їм:

— Годі, товариші, облиште... Сповістіть батька й завком...

* *

*

Мишка поховали. Сумне було свято. Жалібно прогули гудки. Старий Прохор не плакав, він тільки зчорнів на вугіль, наче всередині йому все перетліло.

Никанор зібрався додому.

В маленькій кімнатці стояла сутінь. Маша лежала на ліжку в німій розпуці. Сухі, виснажені очі її бездумно блукали по стінах.

Никанор надів торбу.

— Прощай, брате,— сказав він до Прохора,— прощай і ти, Машо.

І потім, впустивши на груди голову, немов на своє давнє запитання, відповів:

— Допрахтикувався..— І яюсь коротко і глухо, наче всім тілом, заривав..

— А чоловік же який був..

Прохор підвівся з сундучка. Три дні він уже не був на заводі. Голова йому побілішала, а шорстку, неголену щокку зятагли свіжі, глибокі рови.

— Ходім. Проведу.

Вони вийшли на вулицю й пішли на передмістя. Никанор мовчав, як і Прохор. А коли доходили до заводу, Никанор схопив за руку брата і гаряче, всіма грудьми прохрипів йому:

— Ходім на село! Земля не в'є. Пам'ятаєш батькові слова?

Прохор зупинився. Підвів на брата важкий, налитий горем погляд, і вперше по смерті сина заговорив, тяжко добуваючи з грудей сухі, пекучі слова:

— На землю? Невже й тепер не розумієш? Та ти подумай..— Він похитав головою і глянув на робітників, що лавою сунули в браму заводу. На зміну.

— Дивись сюди,— показав на них Прохор,— дивися на них! Не спиниш.. Тебе, як виїздиш ранком у поле, жайворон стрічає, земля тобі пахтить. А тут вона стогне вся, і жили тобі наллються вогнем, аж потягне їх. Отут моє все.

— Лишаєшся?— ніби запитав, ніби ствердив Никанор.

Прохор нічого не відповів, тільки глянув на брата запаленими очима. Потім прихилився до стіни, закрив обличчя й застогнав:

— Мишку, хлопче мій.. Механіку.. Як же ти не вберігся?.. Ти ж пропав задурно..

Никанор стояв мовчазний, не знаходячи слів, щоб розгрузити душу. І раптом... виплив перед ним напівтемний склад і тисячі заліз, шикованих у безконечні ряди.. Вони ще пахтіли свіжою фарбою, наче сходила на пісок невидима сила — повітря було від неї гаряче, насичене потом. Мишкова постать беззвучно стоїть на дверях гамазея,— простягає до заліз брудну, засмальцьовану руку.

— Наші, дядьку Никаноре. Не сакківські.

Никанор захлинувся повітрям. Посунувся вперед усім тілом, охопив Прохора, стиснув м'язами, наче обклав його

чорною землею, і проговорив йому, й заводу, і синім китайкам, що там десь ворушились в диму і в гуркоті:

— Прощай, брате... до смерті не забуду. А якщо Васька піде,— бережи його... бог з ним...

Одступив, еостаннє глянув на завод, на димарі, що, мов сторожа велетнів, пихкали в небо, і пішов, одбиваючи по бруку тяжкі кроки.

Коли кінчилась вулиця і перед ним лягла довга, покручена й грузька дорога безконечним осіннім степом,— Никанор почув, як раптом у двадцятьох місцях задрижало позад нього передмістя і попливло могучими голосами над степом:

— Гу-у-у-у-у-у-у-у-у-у!

Обернувся. Там, позад нього, валив густий дим і танув над будинками...

1927 р.

ДИКТАТУРА

*Миколаївському
суднобудівельному заводу*

I

Випало Григорію Дудареві на п'ятдесят першому році свого життя пригадати молодість, що зійшла колись кривавим потом на чужих ланах та в димній кузні пана Кривоноса, затьмарена й придушена вічним тягарем експлуатації.

За тридцять років на французькому заводі розгубив казаняр Григорій Дудар і спогади про ту молодість. Давно перестали йому снитися поля і сонячне миготіння на обрії. Давно забулося, як пахне земля, коли падає на неї крапля гіркого поту. Забулося, як ісходить будяк на твердій межі і цвіте синім; як співає в небі жайворон, а косар, налігши на кісся та розпустивши полотняну сорочку, мов те вогке вітрило, похитується над покосом, що аж жили йому на руках, на шиї, на скронях напинаються, мокріють і припадають пилом.

Забулося. Хіба що в доповідях вимовляв він це коротке слово: село. І завжди ніби щось залишалося в роті, наче присмак гіркої свиріпи, і щось прокидалося тоді в пам'яті, абстрактне, як миготіння на обрії, як хмарка, що розпливається в блакиті.

Десятки років поволі стирали конкретні обриси села, аж доки залишилося в пам'яті саме коротке слово, неясне, мов напівзабуті пахощі свиріпи.

Поволі вrostали в Дудареве ество настирливі щоденні гудки, стьобали душу, мов батогами, сповивали її, як колись оповивала ноги туга березка. І так не зчувся Дудар, як одгуло двадцять чотири роки, як посивіла чуприна,

згорбився мідний стан і весь він затужавів, ствердів і оглух від гуркоту, від клекоту молотків у котловому цеху. Став він пролетарем, і світ йому поволі відмінився, та так поволі, що аж сьогодні, сидючи в вагоні, що віз його геть від міста, від заводу і від товаришів, подумав про це Дудар, поглянув на безкраї поля і відчув, що в грудях йому чудно, незвично тоскно стиснулось серце. Він сидить у вагоні, а повз вікно пливе рілля, мов крутиться важка чорна каруселя. Ще вчора зранку варив він у цеху нову цистерну для нафти. Звичною рукою направляв шланг із свічкою на пруги непокірного металу. Він сичав, лютував, але слухняно топився. Шланг зойкав і тремтів, ніби живий, іскри летіли вогненным дробом, цистерна була повна задушливого чаду, важкого, жовто-сивого диму, в якому стояв він, Григорій Дудар, орудуючи електрикою.

І ось така незміряна тиша степів! У цій незвичній тиші тільки чути, як шумить поїзд.

Учора, серед робітнього дня, покликали Дударя до окружного партійного комітету. Не звикши до того, щоб відривали його від діла, не міг він був придумати, що там таке трапилось. Через те він невдоволено скинув із себе шакарубку парусину прозодежі, насунув кепку і вийшов із заводу.

Секретар окружного партійного комітету зустрів Дударя на дверях свого кабінету, поручкався з ним, замкнув двері на ключ і сказав:

— По твою душу, Григорію. Сідай.

Дудар глянув навколо, вибираючи міцніший стілець. Побачивши під стіною табуретку, присунув її до столу і, сівши, гукнув секретареві «Не чую!»,— хоч з того, як він опустив одну брову, було видно, що він добре чув і зрозумів секретаря.

— Не кричи,— відповів той.— Чого кричиш? Діло, кажу, до тебе. Поїдеш на село.

Сокіл підсунув і собі стільця, сів напроти Дударя, вперся кулаками в коліна. Їхні черевики зіткнулися грубими носками один в один, ніби старі просмолені човни на березі житейського моря. Очі також уперлися одні в одні. Дудар мав широке, засмагле, переоране кількома борознами обличчя, над яким двома горбами підіймався лоб. Чорний порошок, що заліг під корінцями свіжої щетини на щоках та на бороді, і кілька смуг од поту, робили це обличчя важким, неприступним для свіжого ока. Невеликі сірі очі бли-

щали з-під нахмуреного лоба зосереджено, спокійно, але цей їхній спокій говорив про велику силу впертості. Широке підборіддя, різко окреслена верхня губа й тверді крила носа, все проказувало за те, що Дударя нелегко в чомусь переконати і ще тяжче збити з якоїсь думки, коли вже вона визріє в цій голові під сивим шорстким чубом. Він підніс руку, якою, здавалося, можна було кришити залізо, і провів нею по обличчю.

— Новина.

— Еге, новина.

— Од станка хочеш одірвати?

Сокіл помовчав. Це був невеликий на зріст чоловік, білястий, з настовбурченими бровами, ніби вибитий з одного каменя. Був він членом Центрального Комітету, колишній путіловець, добрий токар по металу, старий більшовик.

— Еге, таки хочу одірвати,— відповів він, блиснувши очима.— Треба.

Він устав. Заходив по кабінету.

— Слухай, Дударю. Ти знаєш не згірш від мене щó зараз важить для нас хліб. «Борстьба за хліб,— боротьба за соціалізм...» про це, власне, говоритимеш ти селянам, а не я тобі! Ти знаєш постанови партії. Словом, діло відповідальне. Хліб! Ти їдеш на село, район вовкулакуватий, куркульський, село Горбачі. Працювати буде тяжко. Ти на це зваж. От для чого я тебе викликав.

Секретар дістав залізну коробочку. Витяг із неї дві цигарки.

Закурили.

Тоді Григорій Дудар сказав:

— Іншого нема кого, чи що? Який з мене агітатор?

— Добрий агітатор, не крути! — вигукнув Сокіл.— Не допоможе.

Дудар і сам це добре знав, бо знав він цього твердого білястого чоловіка. Знав дуже і дуже добре. Знав, що так воно й буде, як скаже Сокіл. Та й сам Дудар добре розумів, «щó зараз важить хліб» і що треба їхати, не зволікаючи й дня. Проте він гукнув Соколу просто в вухо:

— Е, Михайловичу. Який з мене агітатор...

— Мовчи! В цеху тебе як слухають? Авторитет маєш? Літами вийшов? У партії не з учорашнього дня? Та й на виробництві, хоч не багато, а близько трьох десятків стукаєш...

Посміхнувся. Підборіддя йому пом'якшало, брови ще

дужче настовбурчилися і лоб засвітився од очей теплим, лагідним блиском.

— Постукай трохи на селі, вистукай норму і повертайся до казанів.

— Цистерни тепер клепаємо для нафти, а не казани,— поправив Дудар.

— Ну, цистерни. Поки що інші клепатимуть. А ти погомони з селянами. Та не кричи так, як тут, вони й так почують.

— Що? — гукнув із серця Дудар.

— Не кричи! Глухар. Вони, кажу, й так почують.

Дудар підвівся. Одсунув чоботом табуретку, поклав недокурка в каламар і налагодився йти. Секретар знову стиснув йому велику іржаву руку і знову посміхнувся.

— Не крути головою, старик. Не пхукай. Раз треба, значить треба. Сам знаєш. А як що,— бий телеграму.

— Вдарю! — гукнув Дудар востаннє і, насунувши стару, закопирчену кепку, вийшов із кабінета.

Секретар залишився посеред кімнати. На лобі йому заворушилися зморшки, брови полізли вгору і раптом знову најжачилися над очима. Він ступив до дверей. Хотів покликати Дударя ще на хвилину. Не попрощався гаразд, не сказав усього, одрядив та й уже. Як же це так...

Але двері відчинилися самі. Дудар повернувся. Хотів також щось сказати та нічого не сказав, увійшов у кімнату й причинив за собою двері. Сокіл підійшов до нього. Вони обнялися і незручно якомсь поцілувалися.

— От... значить... — крєкнув Дудар.

— Їжджай,— одказав секретар трохи зломленим голосом. Вони були давні друзі. Сиділи колись в одній в'язниці, ще й не один рік.

Дудар вийшов із кабінету, пройшов коридори, одстукав білі камінні сходи і вийшов на вулицю. Одним кінцем головна вулиця розігналася ген аж до Інгула, де в просторі на пригорку підносить руку постать Леніна, а другим — губиться в майданах та провулках, поміж низеньких кам'яниць, рундуків, сінних сараїв, заїздів та склепів, що впали тут купами, як і по інших містах колись пустельної степової Херсонщини.

Вулиця широка та порожня, мов смуга сірого степу, лежала перед ним, і здавалося йому, що як піти нею далеко, за місто, в поля, то прийдеш саме до того села, де

колись поховав він свого батька на старому селянському цвинтарі під кущем дикого агрусу.

Чи не так воно й є насправді, що кожне місто Херсонщини вривається в гони чумацького степу, стелеться широкими майданами, де в свята поважні дядьки торгували кіньми й волами, циган крутив сонцем, і старці грали на лірах, приспівуючи старих козацьких пісень!.. Який повільний темп життя і як жорстоко мстилося на дядьках місто справжніх ділків та гешефтмахерів, крамарів, земських управ і окружних судів! Воно одмуровувалось од сірого дядька непроникливим, хоч і незримим муром, шалено віддаляючи бігун своєї культури від затаврованого Марксом ідіотизму сільського життя, цебто розсуваючи межі тяжких, непримиренних протиріч, творячи те, що наші дотепні сучасники назвали «ножицями»...

Дудар ішов вулицею, думаючи про свій від'їзд, про сім'ю, про товаришів. Дійшов до трамвайної зупинки, сплюнув на камінь...

— Таки пришив,— буркнув він на Соколову адресу.

Та в його словах не було ні гніву, ні невдоволення. Він знав, що так воно й буде.

Сів у трамвай і покотив широкими вулицями з білими кам'яними будиночками — до заводу.

Город Миколаїв,
Французький завод...—

пригадалася йому стара, колись дуже популярна пісенька. Доведеться покинути на час і город Миколаїв, і той завод, що вже тепер не французький...

Вулиці пливли поволі. В них було просторо і ясно. І в думках Дудареві стало також ясно. З пісні аж засміявся. Потому секретареві слова пригадав: «Раз треба, значить, треба».

Трохи важко буде залишати дітей, жінку. Невелике щастя — жінка, та проте буде важко...

— Дурниці!

Трамвай докотився, доторохтів і зупинився на останній зупинці. Дудар пішов до заводу.

На великих дзигарях було пів на дванадцяту, саме тривала перерва, і тому Дудар пішов просто в їдальню казанового цеху, яка тим лише й нагадувала їдальню, що в ній справді робітники їли кожний свій сніданок, поприсідавши хто просто на землі, хто за низеньким довгим і засмаль-

цьованим дерев'яним столом, хто на якомусь залізному брускові. Їхні постаті, ніби позашивані в брезент, попідперізувані грубими ремінними пасками, здавалися непроникливими не лише для слова цехового завкульта, що вигукував щось із високої кафедри, а й для гуркоту заліза, що його вони почнуть за півгодини свердли́ти, клепати, зварювати, шліхтувати. Та це тільки так здавалося. Робітники мовчки, зосереджено жували свій хліб, ламаючи його зашкарубленими пальцями в іржі та нафті і заїдаючи хто шматочком сала, підсмаженим на горні, а хто дешевим оселедцем чи й просто цибулиною і запиваючи ріденьким чаєм із жерстяних кухлів. Але снідаючи, вони одночасно слухали й завкульта, а дехто ще й переглядав одним оком газету або совав вільною рукою дамки на дамниці...

Електрозварниця Катря Зубаченкова, що ранком сьогодні полізла була в мокрих чоботях до цистерни заварювати її з середини і дістала доброго стусана електрики, тепер уже сміялася, розповідала щось веселе своїм товаришкам і, здавалося, зовсім забула про свою сьогоднішню необережність. Вона перша побачила Дударя й гукнула йому назустріч:

— Чаю хочете, Івановичу?

Дудар посміхнувся їй, але чаю не схотів. Зубаченкову він поважав як добру комуністку, бойову робітницю, першу жінку, що стала на електрозварювання.

— Бувай здорова, Катре,— кинув він їй і пішов далі, шукаючи очима Степана Книша, найстарішого свого приятеля, з яким разом колись прибув на цей завод і з котрим і сьогодні стоїть біля однієї цистерни. Книш побачив Дударя здалеку, махнув йому рукою, а коли той підійшов, спитав його.

— Чого прогулюєш, старий? Свято в тебе сьогодні чи що?

Дудар зітхнув, пересунув наперед кепку і відповів, шкрябаючи потилицю:

— Прощай, Стъпо.

Той здивувався:

— Туди к свиням! Чого ж це так? Може на висування пішов?

— Та на висування...

Книш одсунув сніданок, поплював невідомо для чого в долоні і потер їх потім об свої грубезні парусинові штани.

— Погано, старий. За що ж це тебе? По партійній лінії, чи що?

— Так, по партійній.

— А куди?

— Та ні, це я жартома. Іду в село на час...

— На хлібозаготівлі! — гукнув Книш. — Я так і знав. Не минувать, думаю, Григорію на село в гості, як стало звісно, що з заводу посилатимуть. Ох, і матюкатимуться ж дядьки... Ну, що ж? Їжджай, кланяйся там. Я ось листа одержав од свояка. Пише...

Книш розстебнув пасок, поліз у нижчі штани й витяг звідти листа.

— Пише, що... «холод держить і досі, но як придвидитця, то буцім-то й весна вже наближає, та й не знаю, як там власть собі думає, чи буде нам посеvmатеріал, бо свого так що й не придвидитця, то одписуй як там власть собі думає, чи придвидитця що? Чи може так що й не придвидитця...» Далі, видать, жінка захворіла, бо описує тут...

Да, невеселий лист. А він у тебе з середняків буде? Чи як?

— Хто, свояк? Де там. Порося та собака — от і вся худоба.

— Нічого, Стьопо! Не журись, одписуй, що буде посівматеріал. У куркуля візьмемо. От тобі і вся політика.

Дудар засміявся широкою, одвертою посмішкою.

— Правду я кажу, Стьопо?

— Та що ж, звісно правду. Там уже викручуйся.

Його рябе, худеньке лице почервоніло, він закашлявся, вся його невеличка постать зігнулася. Він сьорбнув трохи чаю і заспокоївся.

— Викручуйся, кажу.

Тут підійшов майстер Пилип Федорович, устряв у розмову, а там ще й інші, мало не цілий цех. Довідались про новину, випроводжають.

— Дудар на село їде!

— А яке село? Горбачі? О, там, старий, труднуvато...

— Груббій народ.

— А ти їм нагадай, як проти гетьмана та проти німців ходили разом. Із того села був дехто з нами.

Крізь натовп просунувся Охріменко, виставив уперед ногу в сірій штанині й мовив дуже поважно:

Харківська організація Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП).

Фото 1927 р.

Зліва направо: (сидять) П. Арський, В. Коряк, І. Кулик, Б. Коваленко, І. Микитенко, В. Сосюра, Х. Гільдін, М. Доленго, (стоять) С. Жигалко, В. Кузьмич, А. Клоччя, О. Фарбер, М. Єрохін, А. Шмигельський, І. Кириленко, Л. Піонтек, О. Кундзич, Б. Бездомний, Н. Забіла, Й. Кисельов, О. Донченко, Б. Цуккер, І. Дорожний, М. Гаско.

— Охріменко, скажи їм, поклін вам передає. Безпокоїться, скажи, як ви будете сповнять хлібозаготівлі. Не постраміть індустріалізації країни. От, скажи, безпартійний котельщик передає. Пойнятно?

— Гаразд, гаразд...

— Ти мені не «гаразд», а повтори, якщо пойняв...

Всі дружно зареготали, а Охріменко задоволено обвів усіх очима, підморгнув до товаришів і раптом вигукнув:

— Гудок! Чуєте?

Цієї миті й справді прокотився гудок. Товариші покwapливо тиснули Дудареві руку, прощалися й розходились кожний на своє місце. За хвилину всі рубщики, чеканщики, свердловщики, всі ніби заковані в непроникливий брезент, ударили молотками, заторохкотіли по цистернах, заскреготіли свердла, загарчало залізо, гнучись мов тісто під молотом і вогнем. Цех ожив тим щоденним гуркітливим життям, що його тепер залишав Дудар, їдучи назустріч незвичним труднощам і забутій тиші.

Дудар зайшов до контори, до завкому, взяв розрахункову книжку, попрощався і пішов додому.

Там не чекали такої новини.

Увійшов батько до хати серед робітнього дня, повісив кепку й мовив до жінки:

— Латай чорні штани. Виряджай новобранця.

Жінка глянула на нього, хотіла щось сказати, та й не вимовила. Злякалася, чи що. Дудар знову звернувся до неї. Немовби ясно сказав. Чого ж вона стоїть, блідне. От ще! Ці баби, по десять разів їм кажи... А часу ж немає. Треба йти по наряд, по документи. Вона здригнула, ойкнула і не знала, що далі робити. Куди б це він мав їхати? Відразу їй промайнули вісімнадцятий, дев'ятнадцятий роки. Тоді теж отак прийшов Григорій до хати, поклав їй на плече руку й сказав: «На фронт». А ввечері вже й подався та й зник з робітниками десь аж до двадцять першого року. Тоді виганяли білих, поляків били, бандитів ловили, а тепер же мирні часи... Куди ж він ізнову, куди його виряджати?.. Що ж це за лихо таке, пожити спокійно не дають.

— Куди ж це ти, Грицю? — спитала вона, нарешті, підвівши на нього тривожні очі.

— Недалеко, — відповів він, — вроді на дачу. От і їду...

Розповів їй далі все, наче з календаря вичитав. А вона скрикнула:

— Чого ж це тебе? Хіба ж ти вмієш отам із селянами ладнати?

Дудареві стало прикро. Наче врізала його жінка. Вимовила те, що, може, десь таємно тліло в куточках його мозку: забув село, пам'ятав його тільки в доповідях, а так, глибше, щоб зачіпало за живе, щоб боліло,— нема!.. Так, щоб глянувши дядькові в вічі, одразу пізнати його тугу, надію і сумніви. Щоб ниточка, хай тонка, як павутина, але щоб тягнулася вона просто від серця до серця, а не лише від мозку... Невже нема? Ет, що там вона торочить, дурна баба! П'ятдесят один рік має людина за плечима, дещо бачила на світі, жила колись у селі, їла той хліб із землею і щоб ото не вміти поладнати з селянами?

— Казна-що мелеш,— відповів їй тоді.— Як ти дурна, то думаєш, що й інші такі. Латай чорні штани, у них поїду, вони трохи новіші.

По тому прийшли діти з школи. Петя спитав у батька, як справи, чого це він так рано прийшов із заводу, а як почув новину, то нахмурився трохи.

— А ти, батьку, надовго їдеш, чи на трошки? Ти ж надовго не їдь...

В очах йому стояли сльози. Розлука з батьком здавалася йому несправедливою і жорстокою. Дудар погладив сина по голові, підбив йому злегка щелепу і пристидив:

— А ще піонер! Чого ж ти плачеш? Хіба ж піонери плачуть?

— Я не плачу,— буркнув Петя зовсім сердито і відійшов геть аж у куток.

— Їдь, хіба я тебе не пускаю?

Дудар засміявся.

— Та вже поїду...

Кепку свою потер шіткою, перебив її в руках і, надівши, зазирнув у люстро.

— Ну що, Петрусь, еге як нова стала?

Та Петя не обзивався. Він сидів у своєму кутку і мовчки водив очима по сторінці. Тільки аж ранком, удосвіта, як виїздив батько, Петя ще раз промовив:

— Ти думаєш, що я плакав? А я зовсім і не плакав.

— Бо ти козак,— відповів йому Дудар. Попрошався і вийшов з маленької своєї комірчини через криві й темні сінчата на двір, переступив поріг хвіртки і поторохкотів візником до двірця.

Білі кам'яні будиночки лишилися позаду. Від річки прогук гудок. Потім засвистів паротяг і покотилися вагони самотніми рейками в широкий південний степ.

І тут він передумав ціле своє життя, пригадав дитячі роки на сільських толоках, що їх він стоптав колись своїми босими, чорними, як ракотиці, ногами. Відчув, як защеміло йому, коли глянув на той безмежний степ, на ту безкраю, мов чорне море, пахучу й хвильну рілля.

Дивився він у вогку шибу, а на ній грало сонце й перебігали пасмами тіні від густого диму, що валив чорним руном із паровоза.

Над ріллею вставала весняна пара, наче дихали розпарені груди велетня, наче сходило до неба від глухої землі гаряче, сповнене мовчазної надії дихання:

«Пошли, боже, дощу, весну без вітру та добру годину. О, пошли...»

Земля!

«Ідрьона муха! Машину сюди»,— подумав Дудар і кречнув, як тоді, в кабінеті секретаря.

А може, він думав лише про хлібозаготівлі, про своє завдання, що його він мусив за всяку ціну виконати? Може, й чудно Дудареві, старому пролетареві, глухому од молота, мріяти про селянську весну, про пахучу ниву, про дядьків піт та кривавицю? Мріяти про майбутнє, машинізоване село, що в ньому загубиться й зів'яне куш дикого агрусу, під яким ляжуть всі темні одвічні болі затурканого селянства. Ляжуть! Через них прокотиться вогонь і дим...

А втім... Ніхто не бачив його очей, ніхто не помітив, як ізсунулися йому брови, коли поїзд підходив до станції «Зелений Кут», що за нею — в полях, у безмежних ріллях, та в молодій пашниці, за кривими дорогами та хрестами лежить село Горбачі...

II

Може, в селі Горбачах уже й чув дехто, що мають приїхати з міста — забирати геть усе, що залишилося в селянському засіку. Та чого люди не накажуть! Отак цілий день гудуть, мов той рій на пасіці.

Увечері до Андрія Соловейка зійшлися під хату сусіди. Посідали та й курять.

Тиха, благословенна ніч.

Соловейко сидить у кожусі, мовчить. Мугикне там яке слово, цигарку потягне та й знову мовчить. Не розмовляється йому, нехай сусіди балакають. Цигарки одна по одній пливуть червоними цятками. Підійде до бороди, спиниться, блисне на зубах і знову пливе й зникає в темряві. Інші поміж них рвучкі, гострі, ніби око зляканого звіря, що, тікаючи од ворогів, блискає швидко й розгублено.

Макар Півень, Соловейків сусіда, скручує свіжу цигарку й, вивертаючи губу, повідомляє:

— У Сухій Слободі уже народ танцює, чуєш Андрію?

— Кат їх бери,— одказує Соловейко.— У мене не затанцюють, бо немає на чому. Нема чого брати, ні зернини. Повірите, радніший би їм пожертвувати якийсь там пуд, хай би їли. Живе створіння чи робить щось, чи так проживає, як та птиця небесна, а їсти хоче однаково. Дав би од серця, щоб і в нього був, як то казали старі люди, борщ не порожній, щоб плавав у ньому хоч жук подорожній. Звісно — злидота. Так, повірите, самому до нового не вистачить. Хоч забожусь, то не гріх. Єй, не гріх, бо таки не вистачить до нового. О-хо-хо-хо, яке то лихо, коли держава нємошна. Невесела її доля та й наша разом.

Соловейко спльовує між чоботи і знову зїтхає.

— Невесела.

— Чого там невесела? Я ж тобі кажу, що танцюють люди,— озивається знову Макар.— От слухайте розказ, передавали мені люди. Приїздить на Солоний Кряж ахвирист, той, що хліб скуповує. І видать, що добрий ахвирист, учений. Ти йому слово, а він тобі — двадцять. Піддержуєш, питає, свою владу, чи, каже, не піддержуєш? Та чого ж, одказує Мотузка, Мотрі Колодубихи зять, піддержую, бо спробуй не піддержати. Ну, добре. Забрали ото в нього до щурки. Ну, потім ще ж докажи, що ти дійствительно з веселим видом піддержуєш. Да. А як саме докажи? Простий примір. Найняли музик, привели до Мотузки в двір і, значить, ахвирист і говорить: «Танцюй, говорить, веселіше. Танцюй, щоб я бачив, що в тебе нема грусті проти совєцької власті»...

Гурт регоче, смаковито лаючись і спльовуючи крізь зуби.

— От, с-сук-кин син! Видно, що вчений...

Нараз чутно з дороги довге, надривне бухикання, з пищиками, з присвистом, із прокльонами. Здається, що від

того бухикання здригається земля, і дивно, як людина не розлетиться від нього в щурки!

Всі слухають мовчки. Це йде Петро Малоштан, більш ніхто. Тільки в нього є такий силенний кашель.

— І де він його доп'яв, уроді загрянничний, разсукиного сина,— кидає Півень не то з злістю, не то з заздрістю.— Ето ж кашель, так кашель! Ич, якої виделує.

Малоштан тим часом перекашляв, перегарчав і мовчки підійшов до гурту.

— Не легшає? — знову кинув заздрісний голос.

Малоштан мотнув головою, помовчав хвилину, подумав. Потім обвів усіх очима і посміхнувся тихою, трошки таємничою посмішкою.

— Що кашель? Це їстество. А от те...

— Хіба знову? — бликнув очима Соловейко.

— Атож.

Малоштан ізнову посміхнувся тихо й тужливо. Видно було, що він не має надії позбутися того лиха.

Про це знали вже дехто з сусід. Був Малоштан колись балакучіший, а от щось йому подіялось. Залягло в голову слово, глагол такий. І від того часу став замислюватись. Щоправда, ворожив він на зорях усе своє життя, але ж ніякого лиха від того не було.

— Ну, ви ж, бувало, й раніш, до слободи ще, заглядали в писаніє,— каже Андрій Соловейко.

— Т-та, заглядав. Але воно мені мало що значило. Бджолу, це правда, я давно любив. По зорях замічав теж. Так хіба ж воно терзало так?

Він глянув на своє обшарпане «малітонове» пальтишко.

— Воно вже мені серце сточило. Почуваю, що замислююсь. Оце голова сільради, Гнат Горох, як приїздив за хліб нагадувать, так я питав його. Що ж, як він сам мало що знає. Роби, каже, як тобі велено, от і вся диктатура. А як я не можу так? Е, та що там...

Малоштан мотнув плечем, заклав руки за спину, похнюпився перед гуртом, упустивши на груди голову в драпаний ватяний шапці.

— Роби... Тут то й недоуменіє...

Дехто мовчки зітхнув, допомогти ж йому все одно ніхто не міг. Нащо вже Андрій Соловейко давній сусіда, кум і приятель, що, може, перший і вкинув у Малоштанове серце те плідне зерно сумніву, а й той нічого зробити не може.

— Що ж воно тебе на предчувствія бере, чи що?

— Хто його зна. Буває так вийдеш увечері, глянеш на небо, на Волосожар, на Чумацький Віз. І все ніби на місці, як і тридцять літ тому. А потім, як підступить до серця... Як це так, що власть робочих і селян, а диктатура пролетаріату?

— А ти горілки з синім будяком не пробував?

— Горілки? Ні. Раніш бувало, ще як по економіях служив, то бувалошибався, а тепер ні...

Усі мовчали. Потім озвався Соловейко:

— А я гадаю так, підтримуй владу, коли вже бог її терпить, от тобі й диктатура. От хоч би й я. Ніколи слова проти влади не сказав, податок виконую, живу по закону, і мені байдуже. А ви, куме Петре, все думаєте, все докопуетесь. От воно й виходить на гріх. Уже які ми з вами приятелі, живемо по-сусідському, доводилося хліб разом їсти і, як дасть бог, то й ще доведеться. А проте я не можу поручитись за вас. Хто його знає, може ви й за панів. Бо й подивитись на вас, то вже є сумнів. Іч, який ви герой...

Гурт недвозначно зареготався. Тут сиділи добрі хазяї. Вони їздили колись на колісках, оренду брали. І не раз доводилось Петру Малоштану махати ціпом по їхніх токах, оббиваючи на околот снопи тяжкого темно-бронзового життя. Колись він заробляв у них так, що й по мірці на день, бувало... Та й снідати же давали, й обідати... І знову ж і вечерять. А тепер рукава залишились, а решта — самий рукабець та стьожка. Ну, зате ж він як свій при владі. Чого б ото ще докопуватись? Доскочив раю, то вже раюй мовчки, та не забувай і тих, що тобі колись добро робили...

Малоштан і справді-таки з давніх-давен приятелював з Андрієм Соловейком. Та й хто б не приятелював з такою людиною? Розумне слово у нього завжди в голові. А подивиться на людину, то, здається, наскрізь її бачить. Собака один одбився був у нього од двору, забіг десь, так, кажуть, що пропав із тоски. А Малоштан же людина, завжди його можна привернути до себе добрим словом. А найпаче, що вони покумалися. От навмисне перевірів його Малоштан — пскликав був у куми. І що ж? Одмовився Соловейко? Не одмовився. Охрестив Митрика. І це ще ж до революції. Та й Машку потім хрестив, і Кузьму. Бувало, що й на покрову кличе в гості, садить за стіл разом із іншими людьми, припрохує. «Кушáйте, куме, не інтересуйтесь»... А то ще й запитає; «Чом же це кума не прийшли?»

А після революції то вже зовсім своїми людьми стали. Народилася в Соловейків дівчинка, то просто до нього прийшов Андрій, по-сусідському: «То ви мене, а це вже я вас у куми соприглашаю. Не одмовте у ласці, куме Петре».

А хто ж він такий, Петро Малоштан, що його так запрошують? Чи він такого роду славного, чи сам путній хазяїн? Де там. Ото тільки й того що в пана служив та на бджолах розуміється. Та й то: Соловейко за прикажчика був колись у пана, а Малоштан хвосту волам крутив у Яворського строків із десять, доки стягся на сяку-таку хатку. Та ще наплодив дітей, що й сам чорт їм ради не дасть. Виходить, що таки шанує його Андрій, коли так просить. Зате вже й Малоштан платить йому щирцем. Радий би горло комусь перегризти за кума. Ще дід Малоштан, бувало, каже малому Петрові: «Правди нема на світі, а добрий чоловік знайдеться. Держись його, як воша кожуха».

Дід його й на бджолах навчив. Віск у церкву оддай, а за медок можна хоч на тютюн уторгувать та на сіль. Батько той уже був не такий. Мало його й пам'ятає Петро. Десь у тюрмі сидів і помер там. А за віщо, то так і не звісно. Бунтувалися в економії, чи що.

Малоштан зітхнув. Його маленьке обличчя, вкрите кущиками рідкого сивого волосся на підборідді та на крутих вилицях, заворушилося, збіглося, мов печена картоплина. Він подивився в землю і, кашлянувши, обережно запитав:

— А що, куме Андрію, якби я завтра поїхав на Зелений Кут?

— Таке.

— Навідатись треба. А моя рисачка навряд чи й дотягне гарбу. На дишло падає.

Соловейко почухав бороду об кожух, подумав трохи і відказав:

— Дав би я вам коняку, та самому треба на завтра. Як на годині стоятиме, то десь поїду. І чом було не сказати зарані, хоч би за тиждень? Воно ж тепер так — сьогодні живеш, а завтра, може, й поїхати кудись треба. Чули ж, що знову про хліб хтось приїздить? О-хо-хо-хо, яке то лихо, коли держава німошна. Пожертвував би якийсь пуд, одірвав би од свого рота, та де ж його взяти?..

Малоштану стало ніяково, що він ушпинився з своїм проханням, коли людині й самій треба. Він замовк, помнявшись трохи й переступивши на інше місце.

— Звісно... То вже таке...

Почали знову балакати про інше. Макар Півень перейняв усіх і вкинув своє слово:

— Ще розказ такий. Теж люди передавали. Той ахвирист та він таки не дурний. До Коржа на Солоному Кряжі як унадився був, дай та й дай! — Нема, — каже йому старий Корж, а він своєї. — Продайте, — каже, — громадянине, хоч пудів з п'ятдесят. Держава, — каже, — потребує хліба. — А я ж хіба державу нагодую, — одказує Корж. — Мене, — говорить, — самого злидні обсіли, а ви шарпаєте з усіх боків. От вам, — каже, — два пуди, нате, жертвую, та одчепіться.

— А він що? — питає Соловейко.

— Ніт, говорить, дядюшка, два пуди для нас мало, однаково, що два фунти. На раз і то нема.

Гурт не витримав. Лайнувся хтось і зразу всі зареготали, злісно, глузливо.

— Ну, далі.

— На раз, говорить, у рот. Продай більше. Тоді вже Коржиха стара не втерпіла. — Дай, каже, їм іще два пуди, нехай буде п'ять, та йдіть собі з богом, не гвалтуйте собак попід вікнами. — Корж тоді вже, як не крутив, не викрутився. А вже Коржиху потім причастив, три дні не вставала з постелі. — Це тобі, говорить, за те, що така розумна стала, просто, як делегатка. — Наклав кулаків повну пазуху.

— Я б своїй голову одірвав, — тихо, ледве чутно, слабеньким голосом мовив Сироватка, що до цього часу ще не промовив був і слова.

Півень додав:

— А я своїй і говорю: як ти мені хоч писнеш, або хоч головою поворухнеш, хоч язика висунеш, то я тебе вгостю не так, як Корж угостив. Я тобі печінку одіб'ю... Мовчатиме! А з мене — хіба шкуру здеруть. Не продам і фунта.

Малоштанові ніби щось занудило, ніби на кольки взяло і в грудях неприємно стиснуло. Він насилу вимовив:

— Неправильно.

— Як це так, що неправильно? — вивернув до нього губу Макар Півень. — Як це так?

— А так, — огризнувся Малоштан.

І нічого не зміг більше сказати. Почував тільки, що в грудях йому клекоче. Хотілося добре вилаятись, плюнути й піти геть ізвідси. На одну мить зробилося йому навіть

лячно. Ніби потрапив у вовче кубло і не знає, в який бік йому кинутись, щоб урятувати своє малосиле, убоге тіло від їхніх гострих та міцних зубів. Зуби клацали з кудлатої гушавини борід, блискали й червоніли од цигарок, ніби з грубих ясен проступала на їхню моцну білість темна, густа кров.

Утік би зараз, коли б тут не було кума Соловейка.

Але ось Андрій Соловейко підвів голову. Він уже давно з тривогою стежив за Малоштановим настроєм. І, ніби відповідаючи на його думки, ніби вгадавши їх, почав говорити. Говорив поважно, як годиться хазяїнові:

— Конешно, неправильно. Як можна так говорити, що не продам і фунта? Ти ж цей хліб усе одно, що з одного мішка в другий пересипаєш. Та й то — в кращій. Влада, як не перерветься, щоб соціалізму доскочити, приходять до тебе забирати зароблене, а ти — не дам... Це вроді, як той собака на сніг: сам не гам і другому не дам. Конешно неправильно. Несознательно. Я б перший дав, хоч і сто пудів, дак немає. А чого ж не дати? Треба дати, бо влада ж не хоче тебе розорити. Власть, як той казав, робітниче-селянська. Вона ж у тебе не краде, не грабує вночі, а приходять удень і чесно забирає для робочого хліб у мужика. Значиться, заробив — віддай. Звісно, якби він був. От, якби в тебе крали, чи грабували вночі, тоді, конешно, обороняйся. Од злодіїв обороняйся, бий їх розсукиних синів!.. А влада що ж... удень приходять і забирає.

Малоштанові раптом пригадалося літо, курява над дорогою, крик, зойки й прокльони з юрби, що сунула понад хатами, б'ючи ногами, дрюччям і кулаками заюшеного і майже непритомного Михайла Сліпого. Він украв у Андрія Соловейка жінчину кохточку. Соловейко ніс в одній руці розп'яту на граблищі ту синеньку ситцеву кохточку й трусив нею над головами юрби, оскраженілої, роздроченої пахощами крові, що рясно капала на гарячу дорогу з розбитого, розчавленого злодієвого обличчя. Другою рукою Соловейко бив себе в груди, скаржився, що його чесно зароблене добро грабують отакі нероби, гультаї, злодюги. Іноді він тикав своїм страшним кулаком у заюшений рот Сліпого, і знову трусив кохточкою. Сліпий нарешті впав і його змісили ногами. Йому одбили кишки. Він помер, ледве його дотягли додому.

— Отак я думав за робітниче-селянську владу, — кінчив Андрій Соловейко. — Хто має, той нехай їй дає. А хто не

має, то влада ще йому повинна приділити якийсь пуд. Правильно, куме, я говорю?

Малоштан не чув його слів. Йому не йшла з голови розп'ята на граблищі кохтинка, синенька, з білим горошком... І смерть Михайла Сліпого, невдахи-зłodія, що з голоду поквапився був на чуже добро вперше і востаннє. Навіть обшарпана хата його вдови згоріла незабаром після його смерті, і діти попропадали на попелищі, понапухавши й посинівши з голоду, як два собачі бубони. А кум Соловейко став ще поважнішою, суворою та чесною людиною. І ніхто більше не чіпав із його подвір'я ані трісочки. Аж як ударила революція та одібрали в кума десятин із тридцять землі, він сказав: «Хто мав, той і матиме, а хто не мав, того, як драну торбу, ніколи не наповниш». Від того часу він заціпив зуби, насунув свою стару смушеву шапку на очі та так, здається, й не скидав її. Але всередині йому горіла велика сила, що майже гіпнотизувала Малоштана.

-- Правильно, куме?

— Га?

Малоштан зайшовся довгим, скаженим кашлем. Кілька разів намагався вимовити між вибухами кашлю якесь слово, та стратив нарешті надію і, махнувши головою до гурту, пішов із двору. Пішов, пересмикуючи плечима у дранім «малітоновім» пальтишкові.

І коли його кашель геть потонув десь у темряві, Соловейко кинув Макарсві Півневі:

— Обережніше з Малоштаном. Кум то він кум, але тепер таке настало, що батькові рідному не можна одкрити серця. А ти патякаєш...

Півень мовчав. Та й Соловейко не промовив більше ні слова. Почухав об кожух бороду і ще дужче вигнулась над призьбою його широка, мов видовбана з дуба, неповоротка спина...

Малоштан причапав додому. Підійшов до плетених лозових ясел, де, звисши головою на мотузяній оброті, куняла його облізла «рисачка», безнадійно худа і байдужа до цілого світу. Він ударив її кулаком по губі.

— Повернись! Чого спиш?

Підгорнув їй жмут давно переїденого, колючого бур'яну і муркнув, ніби відповідаючи на свої думки:

— Їж! Перебираєш...

Удосвіта він приніс їй кілька відер води; вона, стогну-

чи, випила їх — роздула живіт, як павук. Тоді Малоштан запряг її в гарбу, власне прикрутив до вербового дишла з борознього боку, сам виліз на гарбу і поїхав на Зелений Кут.

III

Полагодивши свої справи у райконторі та на базарі, Малоштан заїхав на вокзал. Це була друга його хвороба після кашлю. Чи випаде пасажир на його долю, чи ні, а заїхати на вокзал він мусить, хоч би там що. Любив він постояти на пероні, подивитися на блискуче полотно, що двома холодними прутами вислизує в далекий степ, безконечно стелеться через мости та байраки, а там — біжить десь попід ліхтарями й будиночками невідомих станцій, через міста і селища, де живуть незнайомі люди, чи такі самі, як він, чи, може, й інші, а які, то хто їх знає...

Старий станційний вантажник, високий і такий худий, що здавалося, наче шия відразу переходить йому в довгі ноги, давно вже знав цю Малоштанову звичку.

— Ік поїзду? — питав він завжди.

— Атож. Буває пасажир випаде, зароблю з карбованця, — одказував Малоштан, потискуючи довгі, засмальцьовані нафтою вантажникові пальці.

— Навряд, — говорив той. — Ну, як же воно там? Як живеться?

— Та нічого.

І Малоштан брав під плече батіжок, виходив на перон і чекав.

Часом чекав годину, часом дві або й три. Поїзд проходив, нікого іноді не залишаючи на станції. А бувало й справді хтось вилазив із вагона, наймав кращого фургона, чи й бричку, і їхав, куди йому треба. Тоді Малоштан і собі йшов до підводи, запрягав свою шакапину і рушав поволі додому, роздумуючи про се, про те, поки падав на поле вечір і на небі сходив великий золотий горох.

Та на цей раз Малоштан і справді дочекався пасажира. Ось як це було, пригадував він потім.

Поїзд війнув димом і свистом і зупинився на коротку мить. Із вагона вийшов чоловік, широкоплечий та високий, у чоботях, у закопирченій кепі, у ватяній душоґрійці, застібнутій по саму шию. В правій руці він тримав кошо-

лочку, лівою — поправляв кепку, роздивляючись одночасно навколо.

Малоштан кашлянув собі в руку, поправив батіжок, виставив наперед ногу. А далі вийняв батіжок із-під плеча і взяв його за спину. Так і чекав, доки пасажир підійде зовсім близько. Цікаво, що то за один, із яких країв і чого це він сюди забився?..

Пасажир підійшов рішуче і голосно запитав, наче сердився на когось:

— До Горбачів далеко, товаришу?

— До Горбачів? От тобі й на!

Малоштан ніяк не сподівався, що цей чоловік підійде просто до нього і скаже «товаришу», та ще й так сердито. Просто аж пронизав Малоштана своїм голосом. До Горбачів... Виходить, що йому туди їхати. Що б це воно значило?

— До Горбачів, питаєте? — сказав нарешті Малоштан. — Я, сказати, із Горбачів сам. Може, вам так що й по дорозі?

— Авжеж по дорозі. Просто в Горбачі.

Тільки тепер Малоштан подивився просто в вічі цій незнайомій людині. Подивився і зараз же одвів свої очі вбік, став розглядати станційний дзвоник, тачку для вантажу, що стояла на пероні, та велику жерстяну урну для паперів та недокурків.

— Комедія, — мовив він згодом. — Аж у самі Горбачі! Що ж там, родичі у вас, чи так знайомі люди? — питав він, помахуючи батіжком. Почував, що якесь дурне хвилювання наростає в грудях. Що вона за незнайома така людина?..

— Діла, — коротко відповів Дудар. — То скільки візьмете, та давайте їхать.

— Та що ж? Як їхать, то й їхать, сказав Малоштан. — Ходіте до підводи. Може, вам ще й не сподобається мій хвайтон. Ви з яких будете? З городських?

— Із заводу.

— Он як! Прямо з заводу? Чистий пролетарій?

— Не дуже чистий, бо й помитись як слід не встиг, просто з заводу..

Малоштан неймовірно подивився на свого пасажирів, і, не знаючи, що сказати, пішов до підводи. Дудар ішов за ним, непомітно всміхаючись.

— Пролетарій, значить? — ніби запитав, ніби ствер-

див Малоштан іще раз.— Заводський. Із заводу... Хм. Ну, сідайте...

Він знову прикрутив свою шкапу з правого боку до дишла, поплював у руку й, замахнувши пужалном над го-стрим, бурульчатим хребтом конячини, проказав філосо-фічно:

— Пішла, рисачко. Не виспалася?

Шкапа мотнула головою, подумала, налягла животом на дишло і, похитуючись, ледве рушила з місця.

— Ну! Чи на тебе заморока впала?

Їхали вони мовчки майже цілу дорогу. Малоштана так вразило те, що він везе справжнього пролетаря, що й подумати він не міг, щоб розповісти йому про свої сумніви. Дудар передумав усе в вагоні і тепер йому також не хотілося розмовляти.

Ця подорож лягла Дудареві на серце важкою цеглиною. Дивився він на голі ребра Малоштанової «рисачки», на го-стрий її хребет, що напинався й розтягувався, мов та гар-монія. Від рясних ударів батога з «рисачки» сипалась вов-на. Дивився Дудар і невесело йому ставало.

— Захарчували ви, товаришу, свого коня,— сказав він до Малоштана.

Той ніби аж настовбурчився. Ніби зачепили його хазяй-ську гідність. Він невдоволено зауважив:

— А чого? Добра матка була. Ви не дивіться, що во-на така, наче глупа. Вона ще й тепер, як піде навзаводи, тільки торкай...

Ніби на доказ того він з розгону кладнув коняку пужалном по хребті. Але вона тільки вухом поворухнула і ще нижче опустила голову.

— Звісно харч плохий, не та гігієна.

Оце і вся розмова.

А хотілося Малоштанові багато дечого спитати. Та якось зовсім не випадало. Не така проста річ заговорити з незнайомою людиною про те, що тобі самому не дає спо-кою. От уже зовсім ніби готове слово, тільки вимовити. А дивись і не вимовиш.

Тільки як підїздили вже до виконкому, запитав Ма-лоштан:

— Ви кажете, діла. А які ж то діла, дозвольте взнати? Це, може, нащот хліба?

— Так, нащот хліба. Як воно тут? Ви, як бачу, з неза-можників?

Малоштанові знову не сподобалося, що ця незнайома людина одразу вже знає, хто він такий — чи заможник, чи незаможник. Він кашлянув, прибрав поважного вигляду і з гідністю відповів:

— Воно — із незаможників державі теж не великий дохід. А проте і в інших хліба не більше, ніж у мене. Конешно, як я по собі почуваю, то з незаможників я...

Дудар з цікавістю подивився Малоштанові в лице. Що за людина?

Тим часом гарба зупинилася біля виконкому. Дудар устав, узяв свою кошолочку і хотів уже був іти до виконкому, але затримався, ще раз глянув на свого підводчика. Вирішив, що не буде ніде шукати собі квартири, а спиниться саме в нього. Цікава й трохи чудна людина з цього незаможника.

— Знаєте що, товаришу, як вас на прізвище не знаю.

— Малоштан — моя хвамілія. На прізвище Петро Малоштан.

— Так знаєте що, товаришу Малоштане? Чи не візьмете ви мене до себе на квартиру, бо треба ж мені десь мати осідок. Я вам платитиму, що скажете.

Малоштан мимоволі посміхнувся ясною дитячою посмішкою. Може, він цього тільки й хотів! Може, він про це думав цілу дорогу, та не насмілювався сказати чоловікові. Чого б же не пустити?

— Як не гнушаєтесь, то чого ж? Помиримось. Ідїть, заявляйте голові, що в мене, у Петра Малоштана...

Тоді Дудар зайшов до партійного комітету та до виконкому і дуже довго не виходив. Малоштан терпляче на нього чекав. Зняв з гарби оберемок бур'яну, підкинув косяці і довго, годин зо дві поглядав на вікна парткому.

— Партейний комітет, — вимовив він, переріхавши над дверима вивіску. — Мабуть, допрос робить нашим партейцям, що так довго нема.

Нарешті Дудар умовився, дістав потрібні йому матеріали, сказав, що зупиняється у Петра Малоштана, і вийшов на вулицю.

— Ладнаться? — запитав Малоштан.

— Так, їдемо.

Так сталося, що Дудар, приїхавши в Горбачі на хлібозаготівлю, спинився в незаможника Петра Малоштана, Соловейкового кума.

IV

Того самого вечора прийшов Макар Півень до Соловейка. Увійшов у хату, поставив у куток між кочерги свій грушевий ціпок і, привітавшись до господаря, промовив ніби зовсім спокійно:

— От тобі й Малоштан.

— А що таке? — спитав Соловейко.

— Та нічого. З'їздив у Зелений Кут.

— Ну?

— Та й привіз на нашу голову.

— Кого?

— Ахвриста, кого ж. От шкода, що ти не дав ще й своєї коняки. Ловко було б. На своїх конях привозимо собі ахвристив. Та не журись, однаково потанцюєш...

Макар заклекотів тихим реготом, наче вода в казані закипіла.

— Потанцюєш! Ще й як потанцюєш. Навприсядки, мать твою бог любив. Чи в тебе закопано?

Соловейко устав із лави, пройшовся по хаті, до печі. Взяв там Півнів ціпок і, розглядаючи на ньому гострі, дубелі сучки, зауважив:

— Добрий кияра. — Провів по ньому пальцями. — Цим щоб стукнув кого, то й не встав би...

— Од собак. Так що ж, Андрію, закопано яку сотнягу?..

Соловейко виважив кийок на руці і нарешті тихо, крізь зуби пустив:

— Дурниці ти кажеш, Макаре. Закопано... Не було чого копати, бодай би їх земля прикопала.

Далі, помовчавши, продовжував:

— Та й сам ти добре мусиш знати, що в Андрія Соловейка, в Сироватки Саліхвона, в Нечипора Бойлука, в Митрохвана Сороки тощо — немає хліба а-н-і зерна! Адже я добре знаю, що в Макара Півня, хоч запали, то не знайдеш і мірки. А ти — закопано. Як дурень у дзвін... Дурне кажеш, варнякаєш чорти батька зна що, наче не знаєш, що при цій владі часом і стіни чують, і собаки можуть донести. Нема в нас хліба, нехай хоч і сто ахвристив приїздить, хоч і десять сот! Нема. От і все.

Соловейко підійшов до Макара, став перед ним, руки за спину заклав і ще раз тихо, роздільно прошепотів, див-

лячись просто в Півневі очі, гіпнотизуючи його своїм гострим, блискучим поглядом з-під сивих брів, закошланих, як клоччя:

— Нема. Не-ма!

Півень закліпав очима, відсунувся трохи і аж здригнув:

— Бог з тобою! Хіба я не знаю, що нема? Чого ти дивишся, як той прокурор? Я ж тільки так сказав, к приміру, бо такий розказ мені передавали люди.

— Який розказ?

— Приїхали теж, чи студенти, чи що. На Янчину. Да. Ходять по хатах, жертвують. Ну, там хто пожертвує, а хто не має, то що ж він дасть? Із коліна не вилупиш. От вони до одного присікались, до Матвія Харлашенка...

— Матвія Харлашенка?.. Знаю.

— Так от, говорять, громадянине Харлашенку, закопано у вас трохи пшениці.

Соловейко озирнувся на хату. Зашкварчав:

— Тихше, ради христа! Не кричи так. Ну, далі..

— Не я кричу, душа кричить. Де ж вона в мене закопана? — питає Харлашенко. — А це вам, мабуть, краще знати. Не ми ж копали, а ви, — говорить голова сільради. — Признайтесь, то легше вам буде, бо закон не дозволяє хліб закопувати, бо в землі він може й зогнити, чого доброго...

— І признався?

— Шукайте, каже. Я не копав, не ховав, знать не знаю, в самого діти голодні сидять. — Тоді, кажуть, будемо шукати... І що ж ти думаєш?..

— Говори скорше!

— Копнули за сараєм, під соломою, а потім — прийшли просто на те місце, де...

— Ну? І...

— Знайшли.

— Брехня! Хто це тобі казав? Брехня! Не могли знайти...

— Знайшли, було замуроване, з попелом перемішане, одкопали, забрали все до фунта, ймущество канхвіцкували і його десь запроторили.

Цієї миті двері тихо рипнули. В хату увійшов Малюштан.

— Добривечір, куме, — тихо привітався він. — Кого це запроторили?

Обидва хазяїни замнїлися, мекнули...

— Та... м... Хіба ви не чули, куме?

— Може чув, а може й не чув...

— Ви ж таки більше за нас їздите, бачите світа. Хіба не чули? Харлашенка, з Янчиної...

— А за віщо?

— За діло,— суворо відповів Соловейко.— Хліб закопав був. Чудний чоловік, думав, що од Радянської влади можна десь заховатись, хоч під землею. Так ні, таки ховається, копає... От і закопали тепер. Хай знає... Та й інші хай знають, як ховати...

Півень мовчки дивився на Соловейка. Думав: «Господи! Яку золоту голову ти посадив на в'язи Андрію Соловейкові. Який розум та яку вдачу — небоязку та супокійну ти йому дав».

А Соловейко тим часом просів кума Малоштана сідати та розповідати новини.

— Привезли, кажуть, товариша з города? Шкода, що не можна було моєї коняки припрягти. Аж ніяково перед чоловіком. Оце, скаже, як вони хазяїнують...

— Чого? Моя рисачка добре везла!

— А що ж воно за чоловік?

Малоштан виглядав тепер іще поважніше. Він таємниче посміхався, як людина, що знає багато більше за інших, та не все й скаже. І не те, щоб він не хотів чогось сказати. Ні. А те, що дечого й не скажеш, тільки треба відчути, серединою...

— Що за чоловік? Путній чоловік, із робочих. Просто з самих робочих. Видно, що, мабуть, ще й партійний.

— Передова людина. Молоденький, чи вже в літах?

— В сурйозних літах. Що ж це ви, говорить, товаришу, коня свого так захарчували? — Звісно моя рисачка не дуже то вгодована...

— Так і спитав: коня?

Макар Півень раптом заклекотів глузливим реготом. Посміхнувся й Андрій Соловейко. Бо таки чудно їм, хазяїнам, отаке чути. Поважна, каже, людина, а...

— Невже так і спитав? У вас же коняка, а не кінь.

Півень додав:

— Коняка! А що він, під черево лазив їй, чи що? Не об'язан. Видать — лошадь, от і все... Правду я кажу, Петре Явдокимовичу?

І знову зареготався.

Малоштану зробилося ніяково. Півень сміється, в живі очі сміється з його квартиранта. А чого ж тут сміятися? Це ж ще не факт — коняка, чи кінь. Ну, правда, не розібрав товариш. Так хіба це факт? Пліюнув би йому в вічі!..

Але Малоштан, звичайно, не пліюнув. Малоштан стерпів... Нехай сміється...

Він посунувся на лаві, кашлянув, ніби хотів щось сказати, і змовчав.

Двері знову розчинилися. Увійшли до хати Сироватка, Нечипір Бойлук та ще кілька хазяїнів. Хата стала повна. Порозсідалися скрізь.

— Розкажуй, Андрію, кого там Малоштан привіз сьогодні? Чутка пішла...

Бойлук глянув на лаву і змовк. Потому сказав до Малоштана:

— А, наше поваження!

Розставив ноги, оберся на ціпок і простяг Малоштанові руку в шкіряному, засмальцьованому олією рукаві. Мав олійницю кінну, возжався з нею і завжди ходив з блискучими полами, засмальцьованими рукавами та колінами.

Це був високий, міцний чоловік. Любив сказати путне, закордонне слово.

— Щось ячмінь уклякає. Чи клімат не той пішов, чи так немає на нього ікстазу. Свиріпа забива.

Тепер він простяг Малоштанові руку:

— Розкажуй же, що воно там за оратор?

— А що ж, підходяща людина, — сказав Малоштан.

— Жеребець Петрів дуже йому сподобався! — зареготав Півень.

З нього була весела людина, з цього Півня. Його груба, червона твар завжди розтулялася з реготу, а з-під вогкої, вивернутої губи стирчали міцні зуби з великими трикутними щербинами, виузаними насінням. Він завжди лузав насіння. І лузав його артистично метко. Права рука тільки підкидала насінину од живота і вона потрапляла просто до рота, хрумтіла на зубах, і за мить шкаралуща з неї вже звисала сірим черв'ячком на бороді.

Лузь, лузь!

Так за дві-три хвилини на бороді нагромаджувався цілий ожеред вогкої шкаралущі. Він тримав його непорушно, аж поки той не починав сунутись з власної ваги. Тоді Макар одним ударом пальця, що ним можна було б убити

людину, змахував ожеред додолу і знову починав налузувати новий.

— Жеребець, каже, у вас видно заводський, тільки захарчований! Га-га-га!..

Хата здригнулася з реготу.

— Жерр-ребець! Га-га-га!.. Бий тебе сила божа...

— Чом же він хвоста не підняв?

— Гаг-га-га!..

Малоштан нарешті озвався до Півня:

— Дурницю ти мелеш, Макаре. Це ж не факт — коняка, чи кінь...

— Як так, що не факт? То кінь, а то коняка...

— А я кажу, що не факт! Він так сказав, без вніманія. Ну, зовсім не казав жеребець.

— А йому що? — гримнув Соловейко. — Аби зуби показати. Хіба, ви куме, не знаєте Макара? Ти і в пеклі сміятимешся... — прошепотів він до Півня. — Дурню...

— Та чого ви причепилися? Ну, не жеребець, то й не жеребець. Помилка. Воно ж так тепер — змичка города з селом, то без помилки не обійдеться. Мені розказували люди з Високої Церкви ще такий розказ...

— Годі твоїх дурних розказів! — вигукнув Соловейко.

— А чого? Нехай розкаже, — озвався Бойлук. — Говори, яка там канцепція пройзошла?

— Та... така собі. Приїхали з города робити смичку. У Високу Церкву приїхали. Ну, там смикнули та й ідуть по вулиці. А Пронь Кислиця воли веде напувати. От вони перестрівують, та одна баришня, з рахвинадного заводу чи що, й питає: «Хорошінькі, говорить, у вас коровки, дядюшко. Дояться?»

Хата знову покотилася з реготу. Всі аж на стіни лягли. А Макар Півень сам мало не лопне. Одвернув губу й клекоче.

— А як же, — говорить Кислиця, — звісно хорошенькі... — Він теж артист первеющий. — «Дояться, говорить, та ще й добре. По піввідра дають. Подивіться, баришня, які цицьки агромадні»...

— Ах-ха-ха-ха! Га-га-га!..

— Оце одбрив!

— Смикни, мовляв!

Навіть Малоштан не витримав, засміявся, хоч йому знову починало шкребти в середині. Коли б не кум Соло-

вейко, що навіть не посміхнувся, навіть вусом не ворухнув, то пішов би Малоштан зараз додому.

Соловейко нахмурих свої клочкуваті брови:

— І до чого це ти все ведеш, Макаре? От, якби тебе в місто послати. Або Кислицю. На той самий рафінадний завод. Ти б наробив там рафінаду. Ще й не таке сказав би... Пили б люди чай...

— А начорта мені рахвинад? Я п'ю чай із грушами. Насушив груш та й п'ю. Сам собі засушив і начорта мені рахвинад?

— Так! Ти дуже розумний, як я бачу. А може, не кожний ті груші має?

— Хай садить.

Півень дістав із кишені жменю гарбузового насіння і почав хрумкати.

— Садить... Поливай... Та й пий тоді...— Хрум-хрум! — Або з сіллю пий, чорт тебе бери.

Нарешті обізвався й Сирватка. Він, звичайно, ще й слова не промовив до цього часу. Його худорляве обличчя переливалося то смутком, то сміхом, коли Півень розповідав про жеребця та про волів. Нарешті він обізвався до Малоштана:

— А скажіть, Петре Явдокимовичу, цей комісар, що ви привезли, то він по хліб приїхав?

— Нуда, по хліб. Купуватиме для государства.

— А.

Сирватка знову стулив губи і вже не розтуляв їх, доки й не пішов із хати.

Люди ще трохи посиділи, розпитали Малоштана, помугикали і стали розходитись.

Малоштан почував себе в цей вечір центром загальної уваги. Він трохи пишався. А проте його тягло додому. Здавалося, що тепер можна б побалакати про дещо з товаришем Дударем. Соловейко затримав його на хвилину.

— Куме... А як там він намічує? У кого братимуть?

Малоштан здвигнув плечима.

— Нічого мені не казав, а тільки завтра розмовлятиме з неможливіками. Велів зібрати неможливіків.

— Он як. Для чого ж то?

— А хто його зна.

Соловейко подумав трохи й між іншим запитав:

— Чи не можна б там прийти й собі? Цікаво, знаєте, посидіти в компанії, поговорити з такою людиною...

— Це вже не знаю.

— А ви спитайте.

— Добре.

— Спитайте, куме. Скажіть, хоч Соловейко й середняк, чи як там, а хліба в нього немає все одно, то нехай посидить. Хіба я хату пересиджу?

— Та звісно, діло таке, не пересидите...

Вони попрощалися.

Малоштан ішов додому, роздумуючи над Соловейковими словами. Чого б це кумові так припекло на збори? Ніколи ж він їх не любив, а тепер сам проситься. З Дударем поговорити можна. Кум така людина, що можна за нього сказати слово. Податок він виконав, газети читає. Чого б його не пустити на збори? А хліба в нього справді немає, це вже можна чим завгодно поручитися і, якщо треба буде, то Малоштан поручиться. Він уміє бути вдячним і на ласку відповідати ласкою. Та хіба й сьогодні не видно було, що Соловейко стоїть за робітників? Хіба він не нападався на Півня за те, що той сміявся із змички? Ні, кум Соловейко — то передова людина, розумна й корисна для Радянської влади. А як він прихильно говорив про товариша Дударя. З такою людиною, каже, приємно посидіти.

— Так все Дудареві й скажу! А що мені? От прийду і скажу. Так і так, так і так...

Малоштан аж підтюпця побіг.

— Так і так... і скажу...

Та, звісно, він трохи не так сказав. Уже підбігаючи до хати, відчув, що трохи ніби побоюється. Хто його знає, як його сказати...

Дудар іще не спав.

Над столом горіла кривенька лампа. Дудар сидів на лаві, спершись ліктем на стіл. Перегортав якісь папери. Малоштан обережно увійшов до хати, спинився біля порога. Якусь хвилину стежив за тим, як Дудар водив олівцем по паперах. Далі підійшов трохи ближче, зітхнув.

— Не спите? — запитав. — Усе читаєте.

— Таке читання, — відповів Дудар. — Списки проглядаю.

— А...

Помовчавши, Малоштан таємниче додав:

— Конешно без списків не можна. Треба по списках.

— Що не можна? — здивувався Дудар.

— Як що? — Малоштан зовсім тихо прошепотів: — Нічого без списків не можна. А вже по списках — то інша річ. Значить, які ж це списки? Намічаєте?

Дудар посміхнувся.

— Селянські списки. Треба ж мені познайомитися з вашим селом. От дещо й прочитую.

Малоштан підійшов іще ближче до столу, пом'явся й почав іздалеку:

— Я, товаришу Дударю, хочу спитати вас, чи не можна завтра на зборах незаможників бути не члену незаможників?

— А чого б йому бути?

— Інтересується.

Дудар пильно подивився на свого господаря, поклав руку на папери і раптом запитав:

— Хто ж це такий цікавий?

— Та тут один... сусіда мій. У нього теж хліба так що й немає, ледве обсіявся. Ну, интересується. Так чи не можна б його пустити? Бо, значить, раз людина интересується...

Малоштан замовк, кашлянув і одступив від стола. Щось йому здалося, що товариш наче нахмурився. Дудар підвів голову.

— Який же це сусіда?

— Андрій Соловейко.

— А-а, Соловейко. Ні, не випаде, товаришу Малоштане. Андрій Соловейко... Не випаде.

— А чому?

Дудар устав, вийшов із-за столу і став проти Малоштана.

— Знаєте що? — сказав він і поклав Малоштанові на плече свою важку, поклепану руку. — Не випаде! І, знаєте, обличте краще. Не ваша це справа клопотатися за Андрія Соловейка. Може, ще й Півня Макара покликати?

Малоштан аж оступився. Звідки він знає вже й Півня? Це видно добрий ахвирист. Тільки приїхав, уже все село знає. Та чого б таки Соловейка не пустити? Хіба він такий, як Півень?

Малоштан аж образився. Приїхала людина з города і розпоряджається. Що ж він, не знає свого сусіди, кума Андрія, з котрим не раз доводилося хліб їсти, дітей хрестити і в господарстві радитись? От, хоч би й сьогодні.

Хто стояв за владу? Соловейко. Хто не потурав глузуванню з робітників? Знов-таки Соловейко. Чого ж його не пустити на збори? Малоштанові аж голос затремтів:

— Півень тут ні до чого. Хіба він так інтересується?

— А ви звідки знаєте, що ні?

— Та вже я знаю, що ні.

Дудар натиснув рукою на Малоштанове плече.

— Облиште! Раз вам кажу — не випаде, значить — ні!

І ніколи про це не згадуйте.— Він знову сів до столу.

— Так,— промовив Малоштан.— Диктатура.

— Що таке? — засміявся Дудар.— Як ви сказали?

Але Малоштан не відповів. Повернувся і пішов на двір — до коняки.

Жінка його, висока й худа, як бур'янина, зломлена в чріслах, промовила щось йому вслід. Голос її звучав так, ніби рипіли двері. Вона й справді слідом за чоловіком рипнула дверима, заглушуючи ними свої слова. Наздогнала чоловіка в сінях.

— Хлопці якісь приходили до нього, парубки наші. Сидів з ними на вгороді, там, біля криниці. Сиділи та все про щось розмовляли. Не зачіпай його, хай йому смуток, ще клопоту наберешся.

Малоштан вийшов на двір. Став. Подивився на небо. Зорі. Он і Чумацький Віз. І все, як і п'ятдесят років тому.

Зорі миготіли з небесної глибини, а Малоштан стояв і кашляв. З присвистом, із пищиками — «по-загранишньому».

— Так, та не так,— перекашлявши, проказав він філософічно й пішов до коняки підкинути їй бур'яну.

«Хто ж це приходив?» — стояло йому в голові. «Чи знайомі його, чи хто?»

Так і не здогадався Малоштан, що приходили комсомольці на чолі з Ковалем. Сиділи з Дударем біля криниці і розмовляли. Багато цікавого для Дударя та й для Малоштана розповідали вони саме тоді, коли Соловейко захищав од Півня робітників. По тому довго ходив Дудар над берегом, обсадженим осоками та берестками, передумуючи все, що почув од гарячих юнаків, про що довідався у виконкомі і що знав колись за своїх юнацьких років. Те давнє, юнацьке не сходилось із тим, що є тепер, а це останнє тривожно нагадувало Соколові слова, що той сказав йому на прощанні. І коли вже повертався Дудар до хати, то в серці йому була супокійна рішучість.

Тому так просто й рішуче одмовив він Малоштанові у його проханні. Не знав і не міг знати цього Малоштан. Не здогадався...

V

Дудар довго не спав. У хаті було душно. З полу, з долівки, з печі — звідусіль чулося хропіння, сонне плямкання, шкрябання по тілу гострими нігтями. На печі спали діти. У них, мабуть, була короста. Вони чухмарилися немилосердно. Над усім цим шарудінням постійно тривав фальцет господаревого хропіння, що переходив несподівано з однієї ноти на іншу, забирав часом вище на кілька регістрів, а часом падав на чистий посвист, що зараз-таки змінювався шипінням на зразок тормоза Вестінгауза...

—Ш-ш-ш-ш-ш-ш-с-с-с-с-с-с-с-ш-ш-ш...

Найменший хлопчик уже кілька разів вигукував крізь сон одні й ті самі слова, що їхнього змісту ніяк не міг добрати Дудар:

— Брикоси, брикоси...— бурмотів хлопчик і за півхвилини додавав:— Води, води, води...

«Що б воно значило?— думав Дудар. Але від цього думка йому знову верталася до останнього Малоштанового слова, яким той несподівано закінчив сьогодні своє прохання.— Як його приступити до цього слова, як почати про нього розмову? От коли ти віч-на-вічі залишаєшся з людиною. Він селянин, а ти пролетар. І виходить, що диктатура... що ти диктатор... Ну, як його сказати, щоб доладу, щоб зрозумів і ще й допоміг?..»

Дудар важко зітхнув.

Повітря в хаті так загуло, що дихати ставало важко. Дудар підвівся на лаві, де спав, притулив обличчя до вікна. На дворі було тихо і, здавалося, що накрапав дощик. Він устав, натяг чоботи, надів свою душоґрійку і вийшов.

Дощик ледве крапав, дрібненьким маком цокотів у шибки. Дудар пішов до клуні, відчинив двері і зайшов усередину. В кутку лежала купа сухого бур'яну. Вона зашестіла під ногами. Він ліг на бур'ян і відчув, що дихати стало легко й приємно. У стрісі була велика дірка, мабуть, вітром зірвало кілька старих китиць. Гребінь на клуні також зяв кількома вирвами, і в них зазирали цікаві зірочки.

Поволі очі Дудареві звикли до темряви. Тепер він бачив і старий Обід, що висів на кілку під самою стріхою, і інші речі убогого Малоштанового господарства, порозтикані по кутках. Повіки стали потроху важчати. Міцний сон нарешті притиснув йому груди, забрався під душогрійку, почав в'ялити тіло. І вже зовсім засинаючи, помітив Дудар, що хтось ніби відхилив двері в клуню, подивився у всі кутки та й зник.

Тихо.

Нечутно...

Чи то здалося йому крізь сон?.. І ніби щось загуло од клуні...

Прокинувся він о п'ятій годині, як завжди прокидався вдома. Йому здалося, що гудок уже давно й настирливо гуде. Дудар схопився на рівні ноги, обдивився навколо і зразу не втямив був, де він є. Та ближчої миті він уже виходив із клуні. І тут, під дверима, побачив Малоштанового хлопця, що сидів верхи на старій дуплянці і трубив у дерев'яну дудку.

— Ах ти, машиніст! — засміявся до нього Дудар. — Я думав, що це гудок на заводі! Як тебе звуть?

Хлопець засоромився. Сховав дудку під сорочку й подався геть за ворота. Аж звідти він одповів:

— Кузьма! Та що? — і гайнув далі.

Дудар зайшов до хати. Малоштаниха наготувала йому снідання і вже чекала на нього.

— Чого ж це ви з хати пішли? — спитала вона. — Петро бідкався, казав, що може вам не подобається у нас.

— Пусте, — відповів Дудар. — У клуні не так душно. Я там і спатиму. — А де ж це хазяїн?

— Подався десь. А куди, я й не спитала.

Поснідавши, Дудар і собі знявся, пішов до сільради. Малоштана він так і не бачив аж до самих зборів.

VI

Незаможники почали сходитись геть аж під обіди. Помалу їх набралось чоловіка з п'ятдесят. Кожний старався непомітно розгледіти Дударя, дехто заходив збоку, а дехто підходив ручкатися — хто сміливіший.

— З приїздом вас, товаришу...

— Ніколи ж не бачили так зблизька робітника з великого заводу...

— Як себе чувствуете. Мабуть опосля города в селі не совсьом наравицця? — так сказав незаможник Супрун, потискуючи Дудареві руку. — Чи без вніманія?

Дудар посміхнувся. І збори посміхнулися. Затихли. Ану-ну, що він скаже...

— Ні, чого ж, мені не первина. І батько, і я змалку жили на селі. А звісно — одвик трохи, бо вже двадцять чотири роки на заводі, — дуже просто відповів Дудар.

— О, чимало, — загомоніли збори. А Супрун додав:

— Довольно довговременно.

Дудар подивився на нього і засміявся. Бо смішно ставало йому слухати цього незаможника, що пнеться говорити перекрученою, дикою мовою, намагається, хоч будь-як зіпсувати свою мову, напхати в неї чужих слів, звівечити і знеславити і її, і мову братню — солдатчиною. Дудар із перших слів побачив усю темну середину Супрунову, русифіковану від попа, урядника і фельдфебеля; отруену брехнею, що вдягалася була в шати чужої мови, щоб краще приховати себе і виїсти з людини, як іржа, виточити, мов шашель, дух людської гідності й протесту, посіяти натомість сліпу, рабську покору, а на долю допитливого розуму залишити тільки ганебну звичку наслідувати і підроблятися, мов папуга чи мавпа. Дудар гостро й боляче відчув, що над Супруном та над подібними до нього ще тяжіє інерція русифікації. І знищити цю інерцію зможе тільки він, Дудар, його товариші, всі ті, про яких учора Малоштан сказав «диктатура»... А поки що Супрун, може, охотніше слухатиме солдатські теревені куркуля, чи солодкомовні обіцянки спекулянта, що говоритиме з ним крученою мовою, ніж його просте більшовицьке слово. Тому й посміхнувся Дудар. Але посмішка та була гірка...

— Тяжко, мабуть, товаришу Супруне, говорити вам по-руському?

— Как?

— Чого ви не балакаєте своєю мовою? Ось так, як вони, ваші товариші, або хоч і я...

Супрун ніяк не чекав на таке запитання. Та й ніхто не чекав. Де це видано? Усі не знали, що й сказати. Супрун сам не знав, що відповісти. То його вважали за такого, що вміє поговорити з якою завгодно людиною, всяке слово знає, не так хоча, як Бойлук, а знає багато... І раптом цьому товаришеві не сподобалось. Дивно! З города приїхав, а таке говорить...

— Та как же я балакаю?— спитав нарешті Супрун.

— Та хто ж його зна «как». Чудно. Не по-руському, бо руської мови ви не знаєте і знати її не могли, бо вас не вчили, як слід. І не по-українському, бо української мови ви цураєтесь. От і виходить, мов у старшого унтер-офіцера «как» та «довговременно».

Збори дружно засміялися.

— Оце то вліпив!

— Та хто ж його розбере? Воно тепер і по школах дітей уже інакше вчать,— ніяково виправдувався Супрун.

А Дудар іще суворіше підкреслив:

— От бачите — і по-своєму вмієте. Ще й набагато простіше й краще виходить.

— Та чого ж не вміти? Змалечку такі.

Дудар помітив Малоштана. Він сидів у кутку, посміхався. Але уникав Дударевих очей. Як тільки той подивився в куток, Малоштан кашлянув і став розмовляти з сусідою. Може, ці слова Дудареві зачепили і його. Адже й він любить закинути якесь «мудре» слово. То «істество», то ще якесь... Та, видно, не про це він зараз думав.

Голова комітету незаможників Павло Нечай одкрив збори. Розповів, хто до них приїхав, і дав одразу слово Дударю.

— Говоріть, товаришу Дударю, як і що, та будем міркувати. справа, товариші, нелегка, а можна сказати, важка справа... Треба нам її підняти і виконати. Бо, як ми її не піднімем, не виконаємо, ми — класовий побратим, незаможник,— то хто ж тоді виконає? Говоріть, товаришу Дударю.

Нечай сів на ослін, пригладив свого нечесаного чуба і став чекати. Збори також нашорошилися. Товариш Дудар підвівся, почав говорити.

Він пригадав Степана Книша, лист від родича, пригадав Охріменка і всіх товаришів, секретаря Сокола і всі його слова, і став говорити просто й одверто. Думки склалися одна по одній, мов цеглина до цеглини — лягали рівно й міцно. Поволі, мов стрункий мур, виростала промова, і Дудар підіймався щоразу вище, розтуляв обрії, підносив перед очима незаможників завісу, і за нею вони починали добачати задимлені краєвиди республіки, заводи, шахти, залізорудні кар'єри. Але ось Дудар сходить із того муру на засмоктане, бур'янувате поле, на неплідну

незаможницьку ниву. Стає на неї важкою ногою, обводить очима збори.

Вони сидять сірі, занюхані і неспроможні. На їхніх обличчях відбиваються їхні думки, що ворухнуться десь повагом, обережно. Дудар розпалює їх, і раптом охоплює їх полум'я, вони гукають: «правильно!» і знову слухають, тихо причаївшись, мов діти перед суворим учителем.

А Дудар уже підводить руку, наче міряє нею чорну ріллю, міряє також неоране й несіяне поле і запитував:

— Чия це справа?

І, коли збори ніяково і ніби винувато починали пере-зиратися, коли в очах їм починав засвічуватися тоскний огонь безсилля, тоді Григорій Дудар піднімався знову на мур, одкривав обрії, і звідти, з далеких, задимлених просторів республіки повзли машини, гриміли трактори і йшов завітчаній важким колоссям урожай.

— Індустріалізація!— говорив тоді Дудар магічне слово, і ніби кожний склад цього слова, кожну літеру його він прибивав заклепом.

Збори розуміли, прекрасно розуміли, що говорив Дудар.

— Товаришу Дудар, ви правильно говорите.

— Правильно!

Він зупинився на мить перед тим, як сказати, що ж треба зробити їм, незаможникам, щоб допомогти цій справі.

— Отже, ми вирішили, що півтори тисячі пудів хліба у вашому селі можна й слід заготувати. Тепер мусимо приступити до практичної роботи. Насамперед треба знати, що зможуть дати самі незаможники. Далі: ви знаєте своїх селян і зможете допомогти зробити приблизний підрахунок, скільки можна чекати від заможних господарств.

Підвівся Павло Нечай, голова комітету. Він сказав так:

— Півтори тисячі в нашому селі заготовити, безумовно, можна, це вже ми вирішили. От перед нами список нашого села. Давайте придумувать.

— Давайте,— тихо озвались незаможники.

— Ну от перший Микола Баштан. Скільки він може?

— Двадцять пудів може продати,— сказав один.

— І не скривиться,— додав інший.

Збори спочатку вагалися, а далі увійшли в смак нової роботи.

- Іван Галушка, — начитував Нечай.
- Тридцять пудів! — відповідали незаможники.
- Саліхвон Сироватка.
- П'ятдесят пудів.
- Андрій Соловейко.
- Сто пудів.

Малоштан засовався на лаві, закашлявся. А збори продовжували:

- Юхим Чернега.
- Десять пудів.

Дудар зітхнув з полегкістю, як побачив, що так дружно взялися незаможники. Йому вже починало здаватися, що в Горбачах він зможе кінчити за кілька днів і потім виїхати на район. Але поглядаючи на список, він почав охолоняти. Неприємний холодний струмок став обмивати йому серце. Він зрозумів, що найтяжче не минулося, а ще прийде.

- Дозвольте вопрос, — почув він знайомий голос.
- Питав Малоштан.

— От я хочу спитати. Хіба ми в засіки до них лазили? А може, в людей і немає стільки хліба. От у Соловейка я знаю, що нема. А на нього наклали аж сто пудів. От я хочу спитати: чи це справедливо влада робить, чи може розор хазяйства?

Він замовк, наче впірнув у воду. Сів між людей, у куток.

— Це робите ви, товаришу Малоштане, — суворо відкинув Дудар. — Ви, разом зі мною і з товаришами. Чого ж ви на владу звертаєте. Хіба влада це не ви? Чого ж ви турбуєтесь?

— Бо ми з середняком повинні змичку держать. На те закон такий, — одказав Малоштан десь із-за спин.

— Ми й будемо держати, — натиснув Дудар. — Не турбуйтеся.

Проте він сам відчув, що збори ніби хитнулися. Хоч дехто й засміявся на Малоштанові слова, дехто й одкинув йому, а проте не так уже були впевнені збори в тому, що роблять вони справедливо.

Тоді Дудар іще раз зібрав їхню увагу до купи і ще раз запалив їм у серцях вогонь.

Тоді навіть Малоштан почав називати цифри, і він ніби став рухомою часткою сірого схвильованого колективу.

— Півень Макар.

— Та з нього півтора ста!— гукнув Малоштан.

І Дудар подумав: «Ех, Малоштане. Справжній Малоштан...»

Давно минула обідня пора. Уже заходив вечір, а неможники ще сиділи над списками. І, як скінчили, підвівся Павло Нечай, обвів неможників суворими очима.

— Товариші,— сказав він.— Уже вечір. Завтра будуть загальні збори усіх селян. Кожен неможник приходить. Кожен неможник настоює. Бо ми повинні це завдання підняти і виконати. Ми класова сила, і позор тому, хто похитнеться. Всі за одного і один за всіх. Усі приходьте!

— Прийдемо! Прийдемо!— гукнули збори.

Тільки як вийшли на двір і хтось побачив на вулиці біля сільради Андрія Соловейка і ще когось із хазяїв, то дехто почав поодинці зникати в провулок, швидко чапаючи ногами, а дехто ще й комір підняв і голову опустив...

Дудар дивився з сільради у вікно. Він спочатку не міг зрозуміти, в чому річ. Потім він побачив дві постаті, що стояли коло паркана і пильно приглядалися до неможників, ніби хотіли вивернути з них очима всю середину.

— Це хто?— спитав він у Нечая.

— Це?.. Соловейко. А то, з грушевим ціпком, по той бік вулиці,— Макар Півень.

Дудар зблід. Йому тоскно і довго стиснулось серце. Стало соромно за тих кількох неможників, що, очевиднож, боялися глитаїв.

Супрун, що такий бойовий був на зборах, тепер найбільше прищулювся і перший утік кудись у провулок. Макар Півень видно щось йому гукав навздогін, та він не обернувся, не відповів, не показав свого обличчя. Тоді Півень вивернув губу й заклекотів йому вслід, тикаючи в провулок своїм грушевим ціпком і підморгуючи до Соловейка.

А Соловейко вже посміхався до Малоштана, тримав його за рукав і той мнявся перед ним, кашляв, не знав куди йому подіти очі.

Дудар спалахнув обуренням, ще раз поглянув на Соловейка та на Півня і, не витримавши далі, хряснув по столу своїм важким поклепанним кулаком.

— Курр-ку-лі!

VII

Повернувшись додому, коли вже зовсім смеркло, Дудар почував себе розбитим і стомленим гірше, ніж од щоденної роботи на заводі. Під серцем йому ссало. Може, з голоду. Та він не сів обідати. Хотів насамперед поговорити з Малоштаном. Тепер йому потроху ставала зрозумілою поведінка цього зацькованого хазяїнами філософа, колишнього наймита і голодранця. Менжує ним Соловейко, як хоче. Закрутив йому голову, зробив із нього ганчірку і затуляється нею.

Отже, передусім Дудар хотів поговорити з Малоштаном. Але того не було вдома. Жінка повідомила, що він не приходив. Як пішов на збори, та й не приходив. Може, до кума зайшов.

— До якого кума? — запитав Дудар.

— Та до Андрія ж.

— До Андрія Соловейка?

— Атож. Це ж кум наш, — сказала вона і записалася. — Вони такі приятелі, такі родичі, водою не розіллеш.

— Он як, — злісно, із зненавистю вимовив Дудар і криво посміхнувся одним куточком губи. — Так мені й здавалося. Тільки хто кому приятель, це ще питання. А втім... Побачимо... Поміряємось...

Він розстібнув душоґрійку, сів до столу. Малоштаниха низала плечима, чудно їй було. Подала йому вечерю, і він їв її мовчки, нехотя. Шматок не ліз йому в горло.

На всякі труднощі він сподівався, їдучи в це село. Але ніяк не гадав, що від першого дня сам опиниться в такому двоїстому стансвищі. Десь навіть ворухнулась йому була думка — перейти на інше приміщення. Але від тої хвилини, як він відчув несвідомий опір з боку Петра Малоштана і разом із тим зрозумів фальшивий стан самого Малоштана, що однією рукою хоче підтримати його, Дударя, а другою — захистити кума, Андрія Соловейка, він рішуче сказав собі: «Що б не було, залишусь тут».

Він вирішив чекати слушного часу, коли можна буде найвигідніше піти в наступ на свого хисткого господаря, що своєю облудною політикою міг ускладнити становище ще гірше. Дудар відчував, що Малоштана голими руками не візьмеш. Різке слово, найпаче ж коли його сказати несвоечасно, може тільки загнати його у свою власну

середину, мов слизня в ракушу, і тоді вже годі з ним щось зробити.

А зробити щось треба. Дудар почував, що Малоштанові самому нелегко і не дуже весело. Він міг би побитись об заклад, що Малоштан не йде додому не тому, що хоче сидіти в Соловейка, а тому, що йому ніяково розмовляти з Дударем після вчорашньої сутички й сьогоднішніх зборів. Та й сам Дудар навряд чи зміг би в цю хвилину говорити з ним так, як хотілося. Може, це краще буде зробити завтра, після загальних зборів, де має бути затверджений накреслений неможливими план. Тоді Малоштанові буде легше.

Так. Завтра на зборах має вирішитись доля неможливого плану, а самі неможливі мають показати свою дисциплінованість і класову єдність. Коли вона буде така сама, як сьогодні після зборів, то...

Дудар зблід при цій думці. Він намагався уявити собі завтрашні збори, той опір, що напевне буде з їхнього боку, і силу цього опору. Нехай! Чорт його бери! Його це не лякало. Він навіть почував себе од цієї думки пружнішим, ніби перед справжнім боєм. Але він не знав одного: плану, що його придумав Соловейко. Він знав, що в особі Соловейка має розумного, хитрого і обережного ворога.

Соловейко, це не той простак, що з першого слова дасть зрозуміти свою справжню суть, покаже своє обличчя. Соловейко мусить стояти за Радянську владу, захищати її політику і підтримувати на словах її кампанії. Інакше він не панував би так над Малоштаном і, може, ще над десятками інших.

Так уявляв собі справу Дудар, міркуючи над тим заплутаним станом, що починав міцним вузлом зав'язуватися на його очах. Але справжніх Соловейкових планів він все-таки не міг знати, як не знав гаразд і самого Соловейка. Не знав і села Горбачі, крім того, що в ньому нараховується понад тисячу дворів і що серед селянства є визначний прошарок куркульні. От і все.

Він бачив тепер, як замало для нього цих скупих відомостей. І щоб хоч трохи їх збагатити, щоб твердіше запам'ятати прізвища та орієнтовні цифри, він знову почав переглядати списки і всі ті матеріали, що добув у сільраді, в партійному комітеті, у виконкомі.

Над цією роботою його знову накрила ніч. Він працював, забувши втому. Тіло йому не боліло, в голові не сто-

яв уже той важкий туман, що з ним він повернувся був після зборів. Він поклав перед собою аркуш паперу і маленьким недогризком олівця довго й старанно виводив на ньому колонки цифр, множив їх, перекреслював і знову писав.

Він не помічав уже ні важкого духу, що підпирав у хаті стелю, ні гострого колоття в спині. Він схилявся ще нижче над столом і його уста повторювали беззвучно ті цифри, що писала рука. Його дебелий кишеньковий годинник цюкав перед ним на столі. Стрілки пересунулися вже геть за одинадцятку.

А Малоштан іще не приходив.

VIII

Десь на краю вулиці голосно і переливчасто звучить пісня.

Ой у полі та й три доріженьки різно...

Макар Півень вийшов із клуні, обтрушуючи з себе полову. Причинивши за собою двері і нависивши на них замок, він озирнувся навколо, пройшов до воріт і схилившись на дошки, послухав трохи пісню, позіхнув.

— Хто ж це виводить? І-х-ех-ех-ех! Так що й пора, мабуть...

Потім він зайшов до хати, взяв свій грушевий ціпок, хотів ще нагребти з жаровні насіння, потім зупинився, подумав і вирішив, що на цей раз не до насіння...

Він вийшов знову на двір і через перелази, городами подався до Соловейка.

Там сиділо вже чоловіка з двадцять народу. Світла в хаті не було. Розмовляли тихо. Соловейко зрідка вставляв своє слово, а то більше слухав. Разів зо два він нагадував, що в лампі немає гасу, через те й світла не світять.

Півень усунувся в хату, зачепившись на порозі і трохи не впавши.

— Чого б ото не засвітити світла? Можна б вікна позатуляти, щоб який чорт не той...— муркнув він.

Соловейко похмуро відповів, підкреслюючи кожне слово:

— Хай же, як буде гас.

— Ага, значить, як що, то, мовляв, гасу не було...— одверто й по-дурному розкрив карти Півень.

Ніхто йому не відповів. З усіх кутків чутно було тільки сопіння, наче в ровах залягла банда і в напруженому чеканні високо ганяла груди, пускаючи дух через широкі ніздрі.

Нарешті Соловейко заговорив. Голос йому звучав, як справжньому бандитському отаману, певному своєї сили. Він говорив не поспішаючи, повагом, кожне слово одважував, мов дорогоцінний метал, кував його і потім клав на серце своїм товаришам.

— Громадяни. Усім нам дорога Радянська влада. Кажуть, що ми куркулі. Неправда. Кого ж ми куркулимо? Хай тому розум скуркулить. Поміж нас сидять також люди, яких вважають за середняків. Чим вони відрізняються? Нічим. Ми всі однакові. Нам усім дорога влада.

Хтось кркнув на лаві і знову — тиша.

— Дорога влада,— продовжував Соловейко,— і ми її піддержуємо. Тепер такий випадок. Із города приїхав робочий Дудар, що купуватиме у нас хліб для держави. Значить, ми повинні продати, хто скільки може...

Макар Півень гукнув:

— А як я не можу?

— Хто скільки може,— натиснув Соловейко.— Хіба ж я кажу не ясно? Це добровільна хлібозаготівля, бо весь податок, що з нас належав, ми здали. Тепер скажіть, чи мають право незаможники, що самі не можуть продати ні фунта, накладати на нас тисячу пудів, наче були в нас у коморах?..

Хата забубоніла, гримнула.

— Чекайте!— різко обірвав Соловейко.— Не мають. Ми владу піддержуємо краще за них і завтра на зборах я пропоную таку резолюцію, що ми зобов'язані активно піддержати добровільну хлібозаготівлю Радянської влади, тільки не затверджуємо їхньої лічби, бо це вже буде проти закону, який каже: до-бро-віль-но! От і все. Кожний по-жертвує, скільки має. Може, з того й дві тисячі набереться, ми ж не знаємо, бо я, наприклад, у засіки ні до кого не лазив, не знаю, скільки хто має хліба. А як не набереться, то знов ми не винні і проти закону не пішли. Граждани. Чи зрозуміла вам моя програма?

Хата знову засопіла. Учасники цих таємних зборів починали доглипуватись прихованого змісту цієї хитрої Соловейкової програми, що нищила будь-яку можливість виконати план хлібозаготівлі у їхньому селі і зводила кам-

панію на старцювання представників сільради і робітника Дударя поїд хатами горбачівських хазяїв, на випрохування у них по пуду, замість планового розподілу наміченої суми. Не розумів тільки Макар Півень. Він одверто заявив:

— Добре діло, вони тисячу, а ти аж дві. Не дасть, от і вся програма. Нема ні в кого. Де ж його взяти?

Соловейко ще раз незадоволено, мов роздратований ведмідь, прохрипів йому:

— Колічества не затверджувати, громадянине Півень. Може, дві тисячі, а може, двадцять пудів. Скільки набереться.

Та Півня й так ніхто не підтримав. Кожен розумів, що Соловейко виведе їх таємними стежками на простір, не дасть учинити над ними організовану розправу тієї сили, що зветься Радянською владою і що висить над ними, як постійне нагадування про нові часи, про те, що вони мусять тепер діяти не силою, а хитрощами та облогою. Кожний почав уже прикидати в думках, скільки він «одвалить» хліба. Той пуд, той два пуди, а той — півтора. Той на карбованець, а той на два карбованці. А Сироватка тихо муркнув собі:

— Полтинник.

Хтось запитав його

— Що ви кажете, Митрофане Семеновичу?

— Полтинник, кажу, пожертвую.

Збори зареготали. Аж захлиналися від щастя, що так розумно роз'язав справу Соловейко. Полтинник...

— Натє, мовляв, на індустріалізацію.

— Га-га-га...

— Беріть, та стройте з богом соціалізм.

Соловейко дав їм трохи пожартувати, втішаючись тим, що вони так добре засвоїли його тактику. Його суворе серце, загартоване в жорстокій школі класової боротьби, цвіло зараз трояндами, і самому йому хотілося плакати. Та він згадав, що це ще тільки готування до справжнього бою, і тому велика сльоза радості не скотилася на його волосату твар, запеклася десь у глибу очей, залягла там пекучим кремняхом надії.

Соловейко за якийсь час сказав:

— Говоріть же з людьми, наставляйте їх на нашу путь,

хай підтримують завтра владу так, як ми її підтримуємо. Розходьтесь по домівках.

Хазяї виходили з хати обережно, тихо, потискуючи в темряві міцну Соловейкову руку.

Хата спорожніла.

Тоді Соловейко перехрестив себе великим тяжким хрестом.

— Господи! Укріпи мої сили, зміцни десницю раба твого.— Потому він вийшов надвір — оглянути господарство, навідатись до худоби. Біля старого хліва Соловейко зупинився, зітхнув і ще раз поклав на себе хрест.

Він не доніс пучки до лівого плеча. Рука застигла в повітрі. Повз його дворище, люто кашляючи й завиваючи, проходив Малоштан. Думка, як племін, ударила Соловейкові в голову. Малоштан, ніхто інший, як Малоштан, мусить йому допомогти на завтрашніх зборах!

Він тихо покликав:

— Куме Петре! Ку-ме!..

Малоштан зупинився. На плечі у нього лежало хватлище і два обручі, перев'язані мотузкою. Через друге плече висіла торба, що в неї була запхнута мокра, скручена хватка, зняряддя рибальської Малоштанової пристрасті. Давно, дуже давно, ще від дитинства, полюбив Малоштан рибу, і не одну ніч просиджував він на корчах під старою греблею, дивлячись на сонний спокій темного болотяного ставка, коли в самого часом підіймалися в грудях каламутні хвилі неспокою.

Так і тепер, коли інші закидали на суходолі невод на велику та небезпечну для них рибину, Малоштан просидів ніч над ставом, тягаючи свою драненьку хватку, крізь яку проскакували навіть погані бубирці.

— Піймали щось?— запитав Соловейко, підійшовши до Малоштана зовсім близько.

— Та ось... на борщ. М'яса немає, то хоч із рибкою, бо чужий чоловік у хаті, знаєте...

Малоштан показав відерце, яке тримав у руці. Там плавало кілька дрібних карасиків. Половину з них Малоштан вирішив засмажити завтра товаришу Дударю на снідання, а половину — у борщ. Хай знає товариш Дудар, що Малоштан уміє почастувати чоловіка чимсь свіженьким.

Карасики бовталися у відерці. Малоштан посміхався, умиротворено, філософічно. А Соловейко дивився на ньо-

го, вгадуючи і вивчаючи кожний рух його серця, кожний зигзаг думки. Соловейко розумів Малоштана. Він прекрасно розумів Малоштана, краще, ніж той сам себе розумів.

І тому Соловейко змінив свій перший намір. Він не розповідатиме йому нічого і не проситиме його виступити завтра проти «колічества». Краще це нехай скаже хтось інший. З Малоштана досить того, що він повідомив його сьогодні про незаможницькі збори... А завтра... завтра було б досить, коли б Малоштан поставив Дударю одне лише запитання. Як тільки той кінчить доповідь і треба буде щось вирішувати, щоб Малоштан під цю хвилину й поставив те запитання. Давне запитання, що так мучить самого Малоштана і на яке робітник Дудар мусить дати ясну відповідь. Навіщо це Соловейкові? Ні на віщо. Ради самого Малоштана, ради кума, що ніде не може знайти собі поради.

— Куме,— почав Соловейко.

Малоштан мовчав. Мов їжак свої колючки, так він настовбурчив свою увагу. Про віщо говоритиме Соловейко? Хто його зна, але чудне щось почало діятись у Малоштановій голові. От не може він, не має сили подивитися у вічі Дудареві, після того, як прссив пустити Соловейка на збори. Ніби черв'як заліз у Малоштанове серце і точить там, і точить. Один голос ніби каже, що Соловейко твій кум, ти не раз їв із ним хліб-сіль і ще не раз доведеться їсти, і не раз тобі допоможе Соловейко в біді, позичить карбованця чи й мірку борошна... А черв'як — точить...

— Куме,— повторив Соловейко.— От тепер у нас цей товариш Дудар. Людина розумна, самі кажете. Пролетарій. Чом би вам не спитати його, хоч би й завтра на зборах про те, що ото вас мучить? А то поїде людина, а ви шкодуватимете, що не спитали. Звісно, не лізьте, доки він не поговорить з громадою, а як поговорить, тоді й спитайте. А втім, як хочете, це справа ваша, мені вона не болить. Я тільки говорю ік тому, що люди знають про цю вашу турбацію та й скажуть: «От Малоштан і побоявся спитати»... Ще й сміятимуться потім, це вже факт. Ну, прощайте, вийшов коням підкинути, дивлюсь, а ви чимчикуєте.

— Прощайте.

Малоштан з полегкістю зітхнув. Кум нічого його не

просить. Йому не доведеться розмовляти з Дударем. А запитати... запитати можна хоч і зараз... Прийти додому, показати рибку і запитати.

Він мало не підтюпця прибіг додому.

Але в хаті вже не світилося, Дудар спав у клуні, на бур'яні.

— Значить, завтра,— вирішив Малоштан.

ІХ

Двадцять шість юнаків комсомольців, дебелих та чубатих, та дванадцять молодих карооких дівчат-комсомолок сиділи четверту годину в закритому помешканні, хоч їхні дзвінкі голоси слідом за їхніми серцями давно вже рвалися на простір. Звечора порішили вони зібратися і от, тільки-но зійшло сонце, вони збилися в хату-читальню, вислухали свого ватажка, секретаря осередку Павла Коваль і тепер обговорювали справу.

Обговорювали довго, запально. Сперечалися, мало не до бійки, і все про те, яким способом найкраще допомогти товаришу Дударю провести хлібозаготівлю.

— Факт, що куркулі зриватимуть! — мовив Коваль. — Але наше завдання виступити сьогодні на зборах і постаратись разом з незаможниками одтягти від них середняків. Одтягнемо середняків — виграємо справу. Не відтягнемо — програємо.

Він труснув чубом, ударив кулаком по столу і почервонівши, як полум'я, вигукнув:

— Комсомольці! Невже програємо?

— Не програємо! — кричали комсомольці.

— Як це так, що програємо?

— Нас тридцять вісім комсомольців!

— А їх?

Павло Коваль стиснув зуби. Тверді м'язи напнулись йому на скронях, заворушилися під рясними краплями поту.

— Їх більше... Ет, товариші! Якби мені вдалася одна штука! Але про це поговоримо потім. Мусимо поспішати, щоб не спізнитись на збори. Гайда!

Зашуміли, повалили на вулицю.

...Біля сільради вже стояв стіл, а перед ним увесь майдан захряс народом. Гомін линув вулицею, немов котила-

ся грізна хвиля і їй назустріч ішли комсомольці. Доки йшли, їм здавалося, що їх багато. А як наблизились, улилися в юрбу, то й потонули в ній, як той пісок у морі...

Коваль намагався тримати всіх укупі, розшукував незаможників, прислухався до розмов, часом до шепоту. Йому відразу впало в око, що багато людей поглядали на двері сільради з рішучим виглядом, а дехто навіть із посмішкою...

— Видно їхній агітпроп не зівав,— шепнув він до хлопців.— Держіться ж!..

І ось, нарешті, двері сільради відчинилися. Гомін ущух. Народ посунувся густою хвилею наперед і став, як мур. Широкі бороди лягли на свити, на кожухи. В передніх лавах хазяї обперлися на ціпки.

З хати вийшли члени сільради на чолі з головою. Останнім з'явився Дудар.

Він так і не їв тієї риби, що наловив був Малоштан, бо зранку просидів у сільраді, погоджуючи з нею цифри, викладаючи план хлібозаготівлі, готуючись до зборів. Вигляд йому був стомлений, мабуть, він не спав уночі. Неголене обличчя сіріло густою щетиною. Над стиснутими губами лежав сивий, надгризений вус, а закопирчена кепі була тепер насунута низько на лоб. Він підійшов разом із членами сільради до стола, обвів очима збори і мовив:

— Здрастуйте, товариші.

Передні крякнули, переставивши ціпки:

— Доброго здоров'я,— відповіли.

Гомін відразу упав до ніг. Настала тиша. Голова сільради Гнат Горох почав говорити. Але його мало хто слухав. Усі дивилися на Дударя. Усі чекали, що скаже він, бо свого вони чули не раз і не двічі, а робітника з заводу, може, дехто вперше бачив, не тільки що вперше почує...

— Слово для цього має делегат від робітників товариш Дудар,— сказав нарешті голова сільради. Збори ще раз зітхнули і знову вп'ялися очима в Дударя.

Він звичним рухом одсунув угору кепі, пригладив долоною вуса.

— Товариші селяни... Хочу я передусім передати вам...

Із натовпу почувся голос:

— Товариш робочий! Я ізвиняюсь... Ми не особливо розуміємо цей язик, український, чи штолі. Може вам льюкше буде по руському...

Говорив Нечипір Бойлук. З другого кінця підкинув Макар Півень:

— Дійствительно. Що ми не розуміємо настоящего язика, що ви з нами по-мужицькому?

Дудар стояв глибоко вражений. Він не вірив, коли йому говорив хто, що на селі часом самі вимагають говорити російською мовою. Він не вірив! Тепер він сам, на власні вуха, переконався... Тепер він бачив, хто вимагає. Він зсунув брови, глянув у той бік, ізвідки почувся голос.

— Ви, мабуть, були колись у солдатах, ще за царя?— спитав він тихо, але так, що всі добре його чули.

— Ето не касательно, хоч я й був,— відповів Бойлук.— Там на етом язика не розговаривали.

— А ким ви служили?

— Фітьфобельом!— крикнув із натовпу Коваль.— Він фітьфобельом служив на зверхсрочній..

Дудар посміхнувся. Збори загомоніли.

— Та говоріть уже, як знаєте...

— Як умію, так і говоритиму.

Сказав це різко, і відразу збори відчували: цей не з плохих.

— З характером,— буркнув хтось ізбоку.

— Хочу вам передати, товариші селяни, привітання від нашого заводу. Ми робимо пароплави, що плавають Дніпром та Чорним морем. Значить, ми робимо водний транспорт для республіки.

— Нам нема коли їздити на пароплодах...— буркнув Півень. Але Дудар не дочув його. До Півня просунувся Андрій Соловейко і щось люто прошепотів йому на вухо. Кілька комсомольських голосів гукнули дружно:

— Привіт су-дно-бу-ді-вель-ни-кам!

Дудар вів далі:

— Робітники нашого заводу веліли нагадати, що дев'ятнадцятого року дехто з вас ішов з ними поруч проти ворогів революції...

Він оберся рукою об стіл, подивився просто в вічі тим, що стояли спереду, і по невеличкій паузі продовжував.

Мур, що стояв перед ним, поволі кам'янів, наче Дудареві слова лягали людям на плечі, на бороди та на кожухи, заповнювали всі щілини між головами, падали й на землю, так що вже не можна було поворухнути ціпком.

Мур стояв ані хитнувшись. Тільки тверді, насурмлені лоби червоніли вузькими пружками з-під непорушних шапок та козирків та блискали з-під зведених брів розширені очі.

Просто, як у себе в казановому цеху клепає казани, так просто він говорив тепер про ці одинадцять років, що вони прожили без царя, без пристава й пана, двигачучи своїми плечима розорену, обдерту й вимучену царськими посіпаками країну вперед..

— Але тепер, товариші селяни, треба нам перебудувати все господарство, піднести велику індустрію, щоб дати вам трактора, машину, електрику. Треба нових заводів і більших урожаїв.

Голос йому зазвучав глибоко, міцно. Дудар виростав на очах, підіймався над головами рільників, що стояли перед ним, ніби загіпнотизовані.

І що ж він говорив їм! Такі ж прості слова, такі буденні та прості, як мозоль на долоні.

І ріс, підіймався вгору. Здавалося, що голос його котився вже десь із самого заводу й зливався з гуркотом під'йомних кранів. Вони ніби зачіпали дядьків за горби, підносили їх над їхньою сухою виснаженою риллею і скреготіли у самі вуха, у саму душу:

— Дивись! Не лякайся, товаришу. Дивись уперед!

І вже наближалась хвилина, коли найбайдужіше серце, тверде, як жорства, готове було відчутти запах диму з високих коминів і посміхнутись від блиску майбутнього і крикнути Дудареві:

— Веди! Ти сильний...

В цю мить Дудар сказав:

— Для цього держава потребує хліба...

І зараз же почувся насмішкуватий голос:

— А вже ж! Без хліба не обід, хоч би й робочому...

— А ви б промовчали трохи,— крикнули комсомольці.

— Правильно! — гукнули кілька незаможників.

А решта хильнулась глухим, сірим муром, підпертим дебелими ціпками, бородами й настовбурченими комірами кожухів та свит.

— Таки довів до краю...

Дудар ще вище підніс голос.

— Порядком хлібозаготівлі ваше село, товариші, повинно продати півтори тисячі пудів хліба!

— Чого ж так мало? — гикнув той самий голос.— Бе-

рїть бїльше. Мужик видержить, аби робочий подужав зїсти...

Але зразу потому, нїби хто врїзав людині язика, гнїтюча тиша прослалась на майдані.

Дудар і сам також, нїби йому забракло сили тримати своє напружене й пересичене втомуо тїло, незграбно підігнув колїна і важко сїв на табуретку. У скронї йому била кров, на лобї великим горохом проступили краплї поту, серце плїгало в грудях, нїби намагалось пробити їх і вдаритись об стїл, об землю, об твердї насурмленї лоби, що визирали з-під шапок та козиркїв...

Дудар глянув просто перед себе у темний мур очей, у мовчазну грубизну борїд і хрипко запитав:

— Хто бере слово?

— Товариші селяни,— повторив голова сїльради.— Значиться такий момент, і нам поїннятно все, що сказав товариш Дудар, і хто бере слово для того, щоб висловитися, то заявляйте. Хто бере слово?

Нїхто.

Слова нїхто не брав.

На відповідь чутно тїльки глухе дихання хазяїв, крекїт та поцокування цїпками об землю. Свити підїймаються горбами. На нїмих обличчях, вогких з напруги і розпарених, мов та весняна земля, поволї ворушаться очї, нїби груддя рїллі, зачепленї бороною.

— Хто бере слово? Чи всї згодні?

Мур здригнув. Подався.

— Як це так, що згодні? Хто сказав...

— Згодні! — крикнули комсомольцї.

— Згодні! — крикнули незаможники.

«Як це так, що згодні? — блиснуло в очах інших.— Вони хазяї, вони роблять кожний за трьох чортїв і всїх законїв додержують... Як же це так, що згодні? Доки ж це буде? А може, якраз навпаки — і незгодні? Хїба не вони сповнили сто відсоткїв податку? А от на це то вже, може, й не згодні. Півтори тисячї пудїв! А от що ти нам зробиш, як не згодні, га? Самї голї, господи прости. Яка така заготівля?»

Гудїнням, гомоном ударило з майдану в небо.

І змовкло.

Тихо...

Дядьки опустили голови.

Мовчали.

— Хто ж бере слово? Чого ж ви мовчите?

Зіткнули. Зворушили ціпками. І невідомо, скільки б тривала ця безнадійна, мертва мовчанка, що почала вже душити Дударя, немов важкий шар землі.

Та ось нарешті він побачив руку. Чорну, порепану руку. Вона вистромила з глухого муру і самотньо темніла в повітрі. Вона щось хоче. І чого б вона не хотіла — однаково. Вона належить людині, що хоче висловити свою думку, незалежно від цього камінного колективу, по-громадському мужньо. Дудар знав, чого варта ця перша рука. Вона порушить мовчанку, виголосить пропозицію, почне дискусію. Все, все, що б вона не зробила, все буде краще од цієї безглуздої мовчанки.

— Говоріть! — крикнув він назустріч цій порепаній руці.

— Беріть слово! — додав голова сільради. Він сам не знав, що діяти, м'яв, крутив у руках теку і винувато поглядав на Дударя... «Ну, що з ними зробиш»... — ніби хотів сказати цей дядюшка, що на сорок сьомому році життя випало йому керувати громадою, в якій є вовки й вівці, лисиці й курчата, тхори й гарячі, героїчні, віддані революції люди... Із тим він родич, а з тим приятель, а з тим не хоче лаятись, щоб той, бува, не нашкодив... Дядюшка собі середняк, обрали — от і служить... Та ось, нарешті, рука. Все буде гаразд, товаришу Дударю.

— Ось зараз. Беріть слово.

І от почувся спочатку всім добре знайомий кашель.

— Малоштан! — тьохнуло Дудареві серце.

Так. Це Малоштан підніс руку. І от Малоштан говорить.

— Конешно, хліба треба дати. Це правильно, як і ви сказали. Ну, я хочу спитати. Влада робітників і селян, це теж правильно, як і ви говорите. А дозвольте спитати: як це так, що влада робітників і селян, а диктатура пролетаріату? От тут то воно як? Дозвольте ясну відповідь.

І знову мур хитнувся, вишкірився, завмер. Рука віпнула, мов у безодню. Зникла. Наче густі кола води зійшлися над нею, так її вкрила мовчанка. Тільки знову муркнув якийсь кожух:

— Оце правильно. Хай дасть відповідь.

І тоді відчув Дудар, як запахла масна куркульська рілля, сторч підвелася обкопана глибокими рівчачками, оборана, одмежована куркулева нива. Підвелася важкою головою і дивиться на нього вороже, непримиренно.

— Відповідь!

Відчув, що на груди йому хоче вона лягти, розчавити його — чужого, «городського робочого», притиснути, щоб і не писнув.

Як же це сталося?

Ще вчора хотів він поговорити з Малоштаном... І не поговорив.

А Малоштан?..

Та щодня, щохвилини він хотів запитати товариша Дударя. А тому все ніколи... Як їхали — не насмілився. А потім ще й кума не пустив на збори.. А тут, на людях, рішив — запитаю. Та й кум учора порадив: запитайте. Хіба ж він знав, хіба він думав, що кум Соловейко цієї миті радітиме скаженою радістю, звірячою радістю радітиме, хижо всміхатиметься, бачучи, як голодранець Петро, безштанько Малоштан, дурний філософ, рибалка, нацьковує цим запитанням несвідомого темного середняка на товариша Дударя, пролетаря, представника робітничої диктатури...

Де ж міг подумати про це Петро Малоштан?

Не міг.

Він просто — взяв та й запитав. Бо вже давно те слово, «глагол» отой мучить його. І хіба пригадає Петро Малоштан, що той «глагол», отой сумнів посіяв обережно у його несталій, затурканій душі не хто інший, як Андрій Соловейко?

О, Андрій Соловейко... Він умів грати на Малоштанових струнах.

Та хіба ж міг Малоштан про це знати?.. Дітей же хрестив! На покрову кликав!.. Казав: «Кушайте, куме, не інтересуйтесь».

От і запитав.

І відразу одним запитанням знищив, зруйнував у середняцьких серцях ту принаду близького майбутнього, що розквітла була під впливом магічних Дударевих слів. Розбудив власницькі, темні інстинкти дрібного хазяїна, що віками викохував мрію стати самостійним господарем і зчаста гинув під копитом куркулячого жеребця, падав на неплодній ниві, залишаючи дітям на спадок злидні і мрію, ту саму облудну мрію вибитись у люди, ні від кого не залежати.

Так народився Малоштан. Від діда він дістав на спадок зерно рабства. А батька не знав. Бо той загинув у в'язниці за те, що кинув на смітник ту облудну мрію.

Не знав, не знав того Малоштан!

А чом же комсомольці?.. Чом же Павло Коваль, ватажок, секретар осередку?.. Чом же Нечай, Супрун — неможники?..

Чом мовчали?..

Діждалися, поки Малоштан вихопився з цим хитрим запитанням.

Ат! Хто ж його знає? Так випало.

Уже й Павло Нечай, і Супрун хотіли були говорити... Хотіли та не встигли...

Тепер вони знатимуть. Це їх навчило.

А що Павло Коваль, що комсомольці, то вони чекали, щоб ударити потім. Ударити по куркулях, бо не знали, що доведеться бити неможника.

Тепер же всі стояли, не знаючи куди себе подіти, як стримати себе, щоб не кинутись на Малоштана.

А той чекав.

Просто, нічого не розуміючи, стояв і чекав.

Дудар важко зітхнув, обперся рукою об стіл, почав підводитися. Бачив, як за кожним його рухом стежить мур очей. Глянув туди, де зникла Малоштанова рука. І мов на глум, як жива стала перед очима худорлява шкапа з загостреним бурульчатим хребтом і Малоштанові слова «пішла, рисачко» наче прозвучали йому над вухом.

Випливли з пам'яті Сокіл, казановий цех, Степан Книш, що читав йому листа.

Дудар наліг кулаком на стіл, аж той зарипів йому. Очи ма вперся в очі, як тоді, коли розмовляв з Михайловичем в окружному комітеті.

Почав відповідати.

Комсомольці блискали очима. Коваль хвилювався. Павло Нечай, Супрун, неможники гукали:

— Правильно!

А хазяїни дивилися в землю. Колупали її ціпками.

— Канешно, пойнятно, що ваше зверху...— сказав якийсь дідок років під сімдесят.— Пойнятно...

І тут почувся голос Андрія Соловейка:

— Дайте мені слово.

Андрій Соловейко добре розраховував: ґрунт підготовлено і зараз мусить виступити він, не хто інший, а саме він, щоб не подумали, що він когось підговорив. Ні, він сам виступає з своєю думкою і боронитиме її чесно, як радянський селянин, хлібороб, невсипущий трудяка й хазяїн.

— Граждани! От нам товариш з города, звиняюсь, що не знаю, як вас по-батьошку..— Ледь помітна усмішка хильнулась йому черв'ячком по губах і зникла в бороді —...словом, городський товариш усе нам розказав. Тепер ми знаємо, через що над нами диктатура і геть усе нам звісно... Значить ми повинні піддержати владу, котора є над нами. Влада потребує хліба. Звісно, в нас хліба нема. Самі сидимо голодні. Краї вийшли. Ну, раз влада потребує — дамо. Хоча ми свій податок сповнили, ну дамо й ще раз. Скинемось по всій силі, можності. Хто що має... Добровільно. Як той казав: сто душ, сто груш. А може, хто й дві дасть... Тільки, як це хлібозаготівля добровільна, то ми не маємо права затверджувати скільки саме. Товариш із города, звиняюсь, що не знаю, як вас на прізвище...— Соловейко на мить зупинився. Дав людям подумати. Потім продовжував: ...— каже — тисяча пудів. Хіба це податок? Ні, громадяни, це не податок. Звісно, це на соціалізм тощо, одначе добровільно. Значить, я пропоную піддержати, тільки не затверджувати скільки, а хто скільки дасть. Я, громадяни, кінчив.

Люди загули, замахали руками, кийки заворушилися.

— Правильно!

— Розумно сказав...

— Ні, неправильно! — крикнув Павло Коваль.— Дайте мені слово...— Товариші! Та як же це так?.. Товариші! Так це ж провокація... Це ж... куди це годиться?.. Ви чули, що говорив товариш Дудар, якого ні імени, ні прізвища не знає Соловейко? Ви чули, що він говорив? Він говорив, що наше революційне селянство мусить організовано разом з пролетаріатом підставити плече під вагу великої промисловості! Товариші! Організовано! Півтори тисячі пудів — це не багато на наше село. Ми повинні затвердити і розподілити між собою, а не так, як пропонує Соловейко... Не слухайте його! Я пропоную, товариші, не слухайте його...

— А кого ж, тебе слухати? — озався глузливий голос.— Парнишка! Ти спочатку молоко обітри...

Розлігся регіт...

Почали вимагати слова. Кожний боронив своє. Комсомольці один по одному виголошували короткі, запальні промови та їх зустрічали сміхом або мовчанкою.

Павло Нечай, від незаможників, сказав, що Горбачі повинні план виконати, що влада не «над нами», як мовив Соловейко, а наша. Своя, робітничо-селянська. А йому крикнули:

— А ти скільки даси? Яка твоя частка буде в тій тисячі, що ти базикаєш?..

— Злидота! Ще й варнякає...

Знявся гамір. Люди посунули один на одного. Груді на груди.

Страшна мить.

— Голосуй! — гукнули з передніх рядів.

— Як народ ухвалить, так і буде! Голосуй!

Дудар бачив, що виграв сьогодні Соловейко. Не можна голосувати. Не треба голосувати, бо цього тільки й хоче Соловейко: швидше проголосувати. Блідий, з краплями поту на обличчі, підвівся Дудар. Хотів сказати, що він не буде голосувати. Хотів одкласти збори... Ще раз висвітлити питання... Відповісти Соловейкові...

Але голова сільради, розгублений і переляканий, уже кричав:

— Та, голосую! Не напирай...

Дудар шарпав його за рукав. Але голова нічого не помічав. Мов автомат, він запитав.

— Хто за те, щоб затвердити півтори тисячі пудів, як полагається?

Швидко виприсули руки — комсомольські, незаможники і навіть десяток середняківських. Але під цими руками залишалась нерівна поверхня голів, плечей, ковнірів, непоршних і темних, як рілля. Над нею стеблинами в полі колівалися руки...

— Раз, два, три...

Напружено чекали. Скільки?..

— Шістдесят вісім.

— Запишіть! Шістдесят вісім! — гукнув Півень. — А ну тепер хто добровільно?..

Голова сільради повторив:

— Хто щоб добровільно?

Дудар схопив його за руку. — Товаришу! Ви не знаєте що робите! А то хіба не добровільно? Хіба то примусово? Товаришу!

Але над майданом уже стирчали густо, як чересло до чересла, важкі долоні.

— Щитай! Щитай, Гороше! Чого ти не щитаєш? — гукали...

Горох почав щитати.

Дудар устав і, відкликавши незаможників, пішов зі збо-

рів. Він не міг більше стримувати себе. Все клекотіло йому всередині. Нігті вп'ялися в шкарубкі мозолі. Кров скажено билася в скронях...

А Горох щитав...

Х

Другого дня Дудар пішов до районного партійного комітету. Треба було вирішити одне: як тепер діяти? Скликати другі збори, провівши спочатку підготовчу роботу спільними силами, чи почати ходити по хатах і добалакуватися з кожним господарем зокрема.

В партійному комітеті вирішили так. Оскільки немає підстав гадати, що селяни одмовлятимуться продавати хліб, других зборів поки що не скликати і піти по хатах... Почати хоч би з Соловейка, з Півня тощо. Адже вони внесли цю пропозицію. З них і почати. В разі це не дасть бажаних наслідків,— скликати другі збори — незаможників та середняків разом, ізолювавши куркульню.

Дудар мусив бути пристати на це, хоч йому вернуло в душу, коли він думав про розмову з Соловейком.

Після засідання, що на ньому був присутній і Павло Коваль, цей парубійко підійшов до товариша Дударя, труснув чубом і мовив:

— Піду з вами! Візьмете?

Дудар дуже зрадів. Йому подобався цей комсомольський ватажок, блідий і схудлий на обличчі, але міцної сили парубок.

— Ходім, юначе.

Він узяв його під плече.

— Ходім, браток.

І вони вийшли.

Дорогою Павло натякнув Дударю, що в нього є один план, і якщо Соловейко не схоче сам продати хліба, то він негайно береться до здійснення свого плану.

— Що ж то за план?

— Скажу потім. Аж як виконаю, бо, може, ще й не вдасться.

— А тобі не потрібна буде допомога? — зацікавився Дудар.

— Ні. Сам справлюсь,— блиснув очима Коваль.

Так вони прийшли до Соловейкового дворища, і тут їх зустріли собаки. Дві одгодовані суки і третій кудлатий пес,

що вибіг на підмогу з Півневого двору, кинулися на них із скаженою люттю. Дудар швидко нагнувся і схопив кілька грудок. Собаки на мить відскочили назад, але звідти знову загарчали так рішуче, що стало ясно: в ближчу мить вони кинуться непроханим гостям на груди. Коваль лапнув себе за кишеню. Дудар одним оком помітив його рух і схопив його за руку.

— Е, юначе, ти ці штуки облиш...

— Постріляю! Я їх постріляю,— шарпнувся Павло.

Дудар одкинув його назад і замахнувся на собак грудкою.

Вони знову одскочили.

В цю мить із хати вийшов Соловейко.

— Ня, Ворожко, ня!— гукнув він.— Не трож.

Собаки покійно підігнули хвости і одійшли геть.

— Ми до вас,— звернувся Дудар.

— Заходьте, товаришу, гостем будете. Заходьте й ви, товаришу Коваль.— Він торкнувся рукою до шапки, поворухнув її на голові.— В хату бажаєте чи, може тут, на призьбі, на свіжому воздуху? Воно в хаті й жарко та й не прибрано... Ми гостей не ждали.

Коваль непомітно штовхнув Дударя ліктем. Дудар ледь ворухнув вусом.

— Дякуємо, краще тут.

— Як тут, то й тут,— гостинно погодився Соловейко.— Діло яке маєте до мене, чи що?

— Так. Ви знаєте, яке діло. Скільки ви зможете продати державі хліба?

Соловейко подумав, поправив шапку. Потому, не дивлячись на своїх гостей, проказав їм:

— Щоб без обману, ходіте у комору.

Дудар відразу насторожився.

— Ні, ми не підемо в комору. Ми прийшли не трусити вас, а спитати. Отже, говоріть самі.

— То нічого, що не трусити. Я це знаю. А я прошу вас — ходіте в комору. Хочу вам показати свій хліб.

— Ходіте,— кинув Коваль.

Соловейко дістав із кишені ключа, одімкнув комору і вони втрьох зайшли всередину.

— Дивіться.

Соловейко показав на порожні засіки. Лише в одному на самому дні лежало пудів із п'ять посліду...

— Оце моє збіжжя!.. Нехай держава не обіжається, пожертвую одну мірку. Сам уже якось дотягну, може, до нового.

Сказав і глянув спідлоба на обох.

Вони стояли мовчки. Коваль прикусив губу так, що вона йому побіліла. Дудар не знав, що робити. Йому хотілося швидше піти звідси, йому було соромно, боляче, пекло всередині і в голові вставав якийсь туман. Невже це правда? А коли правда, значить що ж тоді в інших, коли Соловейко може продати тільки мірку посліду? Значить, півтори тисячі пудів із Горбачів вивезти ніяк не можна буде... Які півтори тисячі? Які тут півтори тисячі, коли добре й сто пудів набрати.. Що ж тоді думали в окрузі? Невже вони не знають, що хліба немає, що хліб поїли, не вродив, попродали вже, сточили миші, словом — немає?.. Що ж робити?..

— Що робити, товаришу Коваль? — тихо спитав Дудар, темніючи на обличчі.

— Іти звідси геть, — відповів той.

— А хліб? — спитав Соловейко. — Ви з мішечком, чи вам приставити на квартиру до Малоштана?

Дудар різко повернувся до нього.

— Ви.. ви що? На глум хочете брати?

І йому раптом стало ясно: Соловейко, як тигр, знущається з своєї жертви, яку він залучив у пастку. Він переміг. Збори ухвалили по його. Тепер він обережно кладе одну лапу, ворухить нею, йому хочеться погратися, звеселить своє серце. Він знає, що може робити тепер, що хоче. Ображати, сміятись, глузувати, питати про мішечок. І головне — тихо, лагідно...

— Такої! Хіба я маю право? Я розумію, що таке диктатура. То тільки Малоштан бунтує. І надаремно людей каламутить. Мені цього клопоту не треба. А ви серчаєте. Гаряча ви людина. То самі просите, а як дають, не берете...

— Ходім! — гостро кинув Дудар.

Вони вийшли на вулицю відбиваючись од собак, що знову кинулись на них.

— Ня, Ворожко, ня! — гукнув од комори Соловейко...

Кроків за двадцять Коваль спинився. Він був блідий, як смерть. На верхній губі йому тремтіла роса. Він нервово ворухив у кишені пальцями.

— До Півня не підемо!

— Ні, браток, підемо. Тепер неодмінно підемо,— промовив Дудар ледве чутно. Підемо і саме до Півня.

Пішли.

Півень зустрів їх на воротях.

— Два пуди дам,— сказав.— Більш нема.— Вивернув губу, посміхнувся. Потому дістав із кишені насіння.

— Може семушок интересуєтесь? Кушайте, воно вроді, як городське занятіє...

Коваль повернувся і пішов геть. Дудар затримався. Хотілося підбити жменю з насінням так, щоб воно бризнуло Півневі в морду. Він через силу поклав руки в кишені своєї ватяної душогрійки, і теж пішов за Ковалем. Стало соромно за своє хлоп'яцьке бажання.

— Тепер..— почав Дудар, нагнавши Ковалья аж біля Малоштанової хати.

— Тепер почекайте один день,— одказав Коваль, стиснувши кулаки.

...До вечора знало вже ціле село, як питав Соловейко товаришів, чи вони з мішечком. Півень ходив, наче справжній півень, і розповідав новий «розказ» — про Соловейка та про те, як до нього теж приходили по хліб та й не взяли.

— Е, кажуть, так він ще й не печений?.. Як же його їсти? — глузував Півень.

Одначе, пересміявшись, люди хмурніли, замислювались. Дехто кидав:

— По-дурному це. Я б дав і п'ять, або й десять...

І ніби якась тривога прокралася дядькам у серця, коли всі вже почули Півнів «розказ».

Затривожились...

Загомоніли глухо, мов та підземна вода.

XI

Ледь зачервонів край неба, як з Горбачів виїхав одинокий вершник, молодий юнак з буйним чубом під синім парубоцьким картузом. Ідучи охляп на маленькій та жвавій кобильчині, він, здавалось, орав землю довгими ногами в важких засохлих чоботях. Смикаючи повіддя, піддаючи охоти своїй буланій кобильчині, підштовхуючи її коліньми в боки, він ристю вибіг у степ, узяв напрям на Високу і швидко потону в обрієм.

То й був Павло Коваль.

В степу, як сонце стало геть над полями, він пустив кобиличину кроком і пересунувши праву ногу на лівий бік, звисив їх обидві мало не на саму дорогу. Так і їхав, відпочиваючи від стусанів, що надавав йому не дуже м'який хребет коняки.

Їхав і міркував, деталізуючи свій план. Робив найрізніші припущення і, в залежності від них, то блід, то починав сміятись, то стискував кулаки й прикушував губу.

Він нічого не сказав Дудареві. Ніхто не знав у Горбачах, куди подівся Коваль. Комсомольці надаремно хвилювалися цілий день, прибігали до Малоштана, розпитували.

— Не було. Не бачив...

І Дударя не було. Він виїхав на цілий день у район і тільки увечері почув, що хлопці шукають Ковалья. Дудар нічого не сказав. Пригадав учорашні Ковалеві слова і змовчав, хоч і сам почав уже тривожитись за цього гарячого юнака.

Коваль одшмагав тридцять верст, і ще й сонце не підійшло на обіди, як він в'їхав у Високу.

Це був інший район. Він тут ніколи не бував. Отже почав розпитувати, де міститься спілка робітників землі і лісу.

— Найматись приїхав? — запитав його якийсь парубок.

— Атож.

Але знайти секретаря чи голову місцевого осередку «Робземлісу» було нелегко. Над їхніми столами висіли написи, що замінювали й голову, й секретаря.. Коваль бігав добру годину чи й дві по всіх установах, доки йому пощастило спіймати секретаря. Той сидів у кооперативній крамниці, покурюючи «Согласие» і замінюючи прикажчика,— свого приятеля,— що саме пішов обідати та десь затримався.

Секретар є! Отже, зараз Коваль довідається про все, що йому треба знати.

А знати йому треба небагато: де тут служить Максим Гарбуз, батрак, що недавно служив у Горбачах, у тамтешнього хазяїна Андрія Соловейка.

— Максим Гарбуз? — запитав секретар.— Це котрий Гарбуз? У нас такого Гарбуза не числиться.

Коваль схопив секретаря за плече.

— Як? Не може бути! Він десь тут.

— Очинь просто.

— Так чого ж він не числиться?

— У списках нема, от і не числиться.

Коваль мало не заплакав. Як же це так, що нема в списках? Він напевне служить десь тут, у місцевого куркуля. Напевне!

— А може ви не пам'ятаєте? Може, він є у якому списку та ви не пам'ятаєте? Ходіть! Подивитесь у списки.

— Хароші штучки!— обізвався секретар.— А магазин?

— До чорта магазин! Замкни. Тут важливіша справа.

Мабуть Ковалів вигляд щось промовляв, бо секретар і справді встав із мішка з сухою таранькою, на якому він сидів, замкнув крамницю і пішов з Ковалем до канцелярії.

У списках батраків, що служили за договорами, Максима Гарбуза не було.

— Видите. Я ж вам казав,— задоволено підкреслив секретар.

Але Коваль схопив теку і, не тямлячи себе, почав пергортати в ній різні клапті паперу.

— А може... може... стривайте! — раптом вигукнув він радісно.— А це що таке?

На окремому клапті стояло кілька прізвищ, під заголовком «не зареєстровані». Поміж ними Коваль схопив те, що йому треба було до загину.

— Гарбуз!

— Котрий же це Гарбуз? — задумано мовив секретар.— Не знаю. Це, мабуть, голова взяв на заметку та й поклав сюди. Гарбуз. Да, правильно, Гарбуз. У Якіма Сухореброго. На хуторах, верстов із вісім буде..

— Як зветься хутір?

— Та Сухоребрівка ж.

Коваль крутнувся і зник раніше, ніж секретар устиг отямитись.

Одв'язавши коняку, що стояла під канцелярією і дуже невічливо чухала бік об поганенький парканчик, він закинув на неї ногу, хльоснув ложиною і затупотів геть.

— Сухоребрівка... Яким Сухоребрій...— повторював він, піддаючи жару здивованій такою його гарячковістю кобильчині.

За півгодини, мокрий і змучений не менше од коняки, Коваль спинився біля розлогої загати. Це була садиба Якіма Сухореброго. На широкому дворіщі гуляли гуси. В кориті біля діжки бовтались діти. Під рудим, довгим сараєм, укритим бляхою, стояла сіялка, плуги, дискові борони та інше господарське приладдя.

Так, це безперечно садиба Сухореброго.

Коваль помітив, що з клуні вийшов парубок, і мало не затанцював на коняці.

— Максиме! — гукнув він парубкові.— Катай сюди!

Парубок приклав до лоба руку, подивився за ворота і, видно не впізнавши Ковалю, повагом пішов до нього, широко розставляючи ноги.

— Авжеж, Максим!

У грубих полотняних штанях, підперезаний ремінякою, рудий, закошаний, Гарбуз нагадував лицаря з махнівського війська. Тільки очі йому, глибокі й сумні, посміхалися здивовано й наївно.

— Здоров,— посміхнувся він, пізнавши нарешті Ковалю.— Чого це ти сюди? До хазяїна?

— Ні, до тебе!

— Тю,— ще більше здивувався Гарбуз.— Навіщо я тобі здався?

Коваль скочив з коняки і дивлячись просто Максимові у вічі, став питати:

— От що. Ти мені скажи, Максиме. чого ти пішов од Соловейка аж сюди?

— Розщитав, от і пішов.

— А чого розщитав?

— Не знаю. Сказав, що обійдеться без наймита. Самому, каже, скоро в наймити доведеться йти. Післав оце до Сухорєброго. Іди, каже,— Сухорєбрий візьме, йому саме треба робітника. Прийшов і найнявся.

— А скажи, браток, скажи по правді, Максиме, як пролетаря тебе питаю, як товариша! Хліба Соловейко не закопував?

Гарбуз підвів на Ковалю свої сині, здивовані очі.

— Хліба? А чорт його знає. Хіба хазяїн буде при наймиті закопувати хліб? Чудний ти...

— Значить, не знаєш? Максиме, ще раз тобі говорю...

Голос його тремтів. Він ніби хотів улізти в саме серце Максимове. Коваль хвилювався, шарпав повіддя.

— Слухай! Я тобі розповім усю картину...

І він розповів про Дударя, про збори, про зрив кампанії і глузування Соловейкові.

Гарбуз замислився, потемнів.

— Ич, стерво собаче,— мовив він по довгій паузі. І раптом кинувся, тихо ойкнув і взявся за голову.

— Брат ти мій! Погріб копав...

— Який погріб?

— У хліву. В отому старенькому хліву, що біля клуні. Викопав я йому той погріб, а через день він мене й одіслав... Тільки ж хліба він туди не ховав.

Коваль стиснув Максимові руку.

— Ш-ш-ш... На тобі руку! Комсомольську руку. Дякую, браток. Це ми вже взнаємо, чи ховав, чи не ховав. Ех, Максиме! Подумай тільки. Від цього багато залежить. Коли селяни побачать справжнє обличчя Соловейка, вони підтримають Дударя. Неодмінно підтримають. Це — факт! Якби ти бачив Дударя! Якби ти бачив, який він сильний і — дивись — Соловейко хотів його збороти! Ну, це вже чорта лисого. Прощай. На, ще раз! Спасибі, браток. Значить, у тому поганенькому хліву?..

— У тому. Так, під праву руку. То колись стара хата була, чи що.

...Коваль гнав свою конячину, як тільки міг. Та все ж він повернувся в Горбачі геть пізно.

Він проїздив сонними вуличками, ледве тримаючись на спині змореної і мокрої, як миша, конячки. Тіло його, наче покатоване, боліло, шарпало. Він уже зовсім не міг сидіти просто і перехилився то на той, то на той бік.

У Малоштановій хаті світилося. Коваль підїхав до вікна і стукнув лозиною в шибку. Дудар кинувся і, затуливши світло, почав придивлятися надвір.

За хвилину він уже здіймав Ковалю з коняки. Той просто впав на землю.

— Виконав, товаришу Дударю, — застогнав він.

— Звідки це ти?

— З Високої.

Дудар свиснув.

— Скільки ж це верстов?

— Туди й назад разом сімдесят шість. Дурниці. Одлежуйсь.

Дудар помацав коняку, що хиталася, мов п'яна, важко ганяючи боками...

— Без кульбаки!

— І без стремен, — пожартував Коваль. — Ошибся. Треба було хоч мотузяні взяти. Ой, пече одне місце...

Він засміявся. Він уже відпочив трохи, і тепер з нього починала бризкати радість.

— Виконав, товаришу Дударю!

Він схопив Дударя за руку, нагнув до себе і почав шепотіти йому гаряче й пристрасно.

— У хліву!.. Завтра... завтра ми мусимо взяти понятих і з ними разом викрити Соловейка... Ой, гадюка!.. Як щемить немилосердно. Мабуть, штани прилипли... Ця проклята шкапа страшно гецає...

Дудар сам одвів коняку й Ковалю додому. Вів його під плече, бо сісти верхи той уже не міг ні за які скарби.

На прощання вони стиснули один одному руки. Дудар не витримав. Щось гаряче підступило йому до горла. Він обійняв Павлушу і притиснув його на одну мить до своїх грудей.

— Комса!..— прошепотів він, схвильовано, віддано.— Рости, синку!

Швидко повернувся і твердо застукав чобітьми по сухій дорозі.

Лежачи в клуні, на бур'яні, довго дивився на зорі, довго не міг заснути.

— Сімдесят шість верстов,— вирвалось йому з подихом. Що ж тебе спонукнуло, юначе? Молодість? Образа, що кипить у парубочому серці? Зненависть?..

Він через силу заплющив очі і міцно стулив губи.

— «Комса...» — ще раз пропливло йому в голові. Стало так легко, як давно вже не було...

ХІІ

Малоштан аж тоді відчув, що він зробив велику дурницю, коли вже все село клекотіло розмовами про Соловейка та про Півня. Ніхто, правда, й слова не сказав, що Малоштан у чомусь винний. Ніхто про нього й не згадував. Та він сам відчув, нарешті, що його починає гризти...

А тут ще наче в дзвін ударило:

— У Соловейка хліб закопаний, а він жертвує одну мірку!

Заклекотіло село, аж хати настовбурчились стріхами, ніби брови підняли, доглипуються правди.

Дударя зустрів двоє селян, як він ішов до райпарткому.

Зупинили.

— Товаришу, кажуть, що Соловейко мірку пшениці дає, а в нього хліб закопаний... Не по правді це.

Дудар став, мов ударений громом.

Звідки вони почули? Невже Коваль? Дурний хлопець! Він може наробити непоправного лиха...

— Звідки ви взнали? Я нічого про це не чув,— відповів він сухо.— Соловейка не трусив і нікого не збираюсь трусити. Це дурниці. Може, в нього й справді немає хліба.

— Еге! Ми його, сукиного сина, самі потрусимо. Сходку збирайте, от що! Як знайдемо у Соловейка, так ми тоді дві тисячі насиплемо...

Ішов до райпарткому, не почувачучи під собою дороги! Зважитись на трус і раптом... нічого не знайти! Йому стало холодно. Нічого не знайти — значить завалити справу. Селяни, ці самі, що зараз зустріли його, швидко змінять свій рішенець. Їм не заболить язик сказати: «і в нас нема». Дадуть, може, пудів по три, по п'ять. Тоді вже нічим не врятуєш становища. Трусити... Ні, це крайній випадок, останній засіб. Його він мусить всіма силами уникати. Уникнути. Краще знову піти до Соловейка і запитати: може передумав? Що ж це наробив Коваль, дурний хлопець! Розплескав...

Дудар увійшов до райпарткому і відразу побачив Ковалю.

— Ти розплескав, хлопче! — крикнув на нього.

Коваль злякано встав.

— Я?

— Так, ти, більше не було кому. Чи може, гадаєш, що це зробив я?

— Я нікому не казав ні слова.

— Говори мені! Все село гуде, наче в дзвони дзвонять. «У Соловейка закопано хліб».

— Я нікому не казав! — обвів усіх очима Павлуша.— Стривайте... Я часом балакаю уві сні. Може мати...

Він злякано подивився на Дударя.

— Це мати... Просто хоч відцурайся її. Це вона. Ранком ще питає мене: «А як же тепер буде з хлібом, що Соловейко не дає?» Допитувалась, та я нічого їй не сказав... Це мабуть уві сні.. бо я з дороги заснув, як дурень...

Сльози виступили йому на очах...

Дудареві стало соромно, що він так напався на хлопця. Одне становище від того не змінювалось.

— А я гадаю, нічого нема страшного, що Павлова мама роздзвонила. Навіть краще,— сказав секретар партійного комітету.— Вона зробила за доброго комсомольського агітатора. Бо ми все-таки гадаємо... не може бути, щоб у Соловейка та не було хліба. І коли селяни зараз трублять...

— Трусити хочять,— кинув Дудар.

— Тим краще. Беріть понятих й ідіть. Спочатку поговоріть із Соловейком. Якщо одмовлятиметься, запитайте понятих: трусити? І трусіть. Іншого виходу немає.

На тому й порішили.

Коваль відразу вчепився:

— Я йду з вами. Як свідок, як понятій, як хочете.

— Іди, відповів уже мирно Дудар.— Тільки понятих я візьму інших. Ти будеш так.

— Добре, я буду так. А кого ж за понятих?

Дудар помовчав. Він зважував. Якщо хліб і справді знайдеться, то понятій, що він його хоче взяти, дістане відповідь на своє запитання, може, кращу, ніж вислухав од самого Дударя на зборах... А якщо ні? Більше губимо. Дудар зважився:

— Беру Малоштана.

— Правильно! Малоштана! — скрикнув Павлуша.— Як це я не подумав? Він же під впливом цього... Коваль не знайшов слова, щоб назвати ним Соловейка.— Малоштана! Безперечно його, барана обстриженого! «Дозвольте вопрос. Як так, що власть робочих і селян, а диктатура пролетаріату?» — перекривив він.— Голова твоя мотузьяна! От узнаєш, як це воно так.

Він щасливо зареготався.

— А як не знайдемо? — похмуро кинув Дудар.

— І знайдемо! Не може цього бути, щоб не знайшли!

За другого понятого вирішили взяти середняка Ромашку.

Зайшли до сільради, а там повно народу. Гудуть, кричать на голову, на Гната Гороха.

— Навіщо голосував? Добровільно... От тобі й добровільно! Трусити ходім його, сукиного сина!

Найбільше розпинався один із тих, що зустріли були сьогодні Дударя. Він аж на стіл ліз.

В сільраді було накурено, парко, від гомону било в обличчя гарячим духом.

Як тільки Дудар та Коваль переступили поріг, усе стихло.

Люди кркнули, затріщали ослони, дим гойднувся, підпер синіми стовпами стелю, навалився на стіни сільради, на шафу, на пузо, що темніло з антирелігійного плакату.

Привіталися.

А потім:

— Товаришу! У Соловейка є хліб, а він каже нема...

— Понятих!

— Понятих та до нього!

— І Гороха беріть! Нехай голова йде.

Дудар хитнув головою.

— Гаразд. Давайте, товариші, понятих. Одного я прошу послати Малоштана, а другого, кого скажете.

— Малоштан, то й Малоштан.

— А другого Ромашку.

— Антона?

— Еге.

Виявилося, що Антон Ромашка — це й був той селянин, що перестрів Дударя на вулиці. Він не заперечував. Охоче погодився.

Нарешті, з кутка виліз і Малоштан. Він скулився, мов та печена картоплина. Борідка його тряслася, ріденька, квола.

— Граждани... Може когось іншого виберете? Я не в состоянії...

— Чого там не в состоянії? — гукнули люди. — Ти ж розумний! На зорях ворожиш... От і поворожи...

— Га-га-га! Правда що.

— Граждани... Я не можу... Це мій кум... І в нього хліба нема. Ми дітей хрестили... Я не в состоянії... — пролопотів Малоштан.

— Кум? — різко запитав Дудар. — Я двох своїх кумів у бою застрелив, як проти білих ішов. Перекинчики, провокатори...

Йому не вистачило повітря. Комір душив його. Він розстебнув гудзика.

В сільраді стало тихо, зовсім тихо. Коваль побілів і дивився на всіх розширеними очима. Дудар здавався йому страшним велетнем.

Коваль не нюхав пороху...

— Ходімте, — тихо вже сказав Дудар. — Що було в бою, не будемо згадувати. Вони розрубали мені голову, а я їх поклав...

— Та що там... Я сам проти білих ходив, — мовив Антон Ромашка.

Ще довго тривала тиша в сільраді, як з неї вийшло семеро: Дудар, Коваль, Горох і двоє понятих. Ще двоє селян, що згодились піти «за робочих» — як доведеться копати...

ХІІІ

Андрій Соловейко і на цей раз не чекав гостей. Він помітив їх аж тоді, коли вони стояли вже на подвір'ї, одбиваючись од його вірної сторожі. Собаки, наче розуміли, по що прийшли ці гості, і раді були лягти трупом, але не допустити їх до хазяйського добра.

Соловейко вийшов у шапці та в кожусі, хоч на дворі вже цвіла весна. Мабуть він скидав їх тільки на косовиці...

Глянув на гостей. Скривив губи в посмішку.

— Щастить мені,— промовив глухо.— Не цураються люди, і голова завітали. Аж семеро вас...

Горох пом'явся, не знав що сказати, як приступити до такої незвичайної справи. А Соловейко почав перебирати всіх.

— І ви, куме? І ти, Антоне? І товариш Дудар... Не вгадаю, чим це я заслужив. Та пішла вон, проклята! Гавкаеш...— одігнав він нарешті собак.

Малоштан кашлянув, став за чиєюсь спиною. Він не насмілювався глянути на кума. А той, презирливо провівши по ньому поглядом, теж одвернув голову.

— Що, куме, кашляєте? — поглузував він, уже не дивлячись на нього.

Горох нарешті зважився. Звернувся до Соловейка:

— От ми прийшли до вас нащот хліба. Як ви казали добровільно, то, значить, скільки ви можете продати?

Соловейко глянув на Дударя, потім на Ковалья. Ніби хотів запитати, що це має значити. Хіба він не показував їм порожні засіки? Але Горох, уже, видно, одчайвшись, увійшов остаточно в роль голови.

— Ви не поглядайте, а кажіть.

— Що ж мені казати? У мене хліба нема. Вони знають. Були в коморі, бачили...

— Нема? — скрикнув Коваль.

— Та вже ж бачили...

— А закопаного нема? — не витримав Ромашка.— Закопаного, питаємо!

Соловейкові пересмикнуло брову. Він ніби захлинувся, потяг у себе повітря. Помовчав і не дивлячись ні на кого, відповів:

— Шукайте. Знайдете—ваш буде. А як не знайдете...— він блиснув очима. Нігті шкрябнули об кожух. Та він пере-

міг себе, потух,— нехай нас люди розсудять. Я не злодій, щоб у мене трусити. Такого ще в нашому роду не було.

Тоді сказав нарешті Дудар:

— Громадянине Соловейку. Ви самі добре тямите, що нам трусити не дуже хочеться. Краще признайтесь. Легше вам буде. І нам легше.

Соловейко зітхнув.

— Про що нам ще говорити? Шукайте.

— Поняті! Ви готові? — кинув Дудар.

— Готові! — одповів Ромашка.

— Вони готові, товаришу Гороше. Починайте.

— А звідки починати? — запитали «робочі»?

Дудар глянув на Ковалю. Той оком не моргнув.

— Од соломи й далі по сараях.

Двоє селян взяли залізну лопату й брачку і попростували до ожереду соломи. Решта йшла за ними.

— Копайте! — звелів Горох.

Копнули раз, удруге.

На інше місце перейшли. Знову копнули. Потому стали, запитливо подивилися на Дударя, на понятих.

— Це, мабуть, так не скоро знайдеш... Може ти признаєшся, Андрію?

Соловейко мовчав, позираючи вбік із-під своєї драненької шапки.

— В клуню,— скомандував голова.— Одімкніть.

Увійшли в клуню. Копнули в одному кутку, в другому. Нема нічого.

Коваль кусав губи. Він бачив, як у хлів, у той старий хлів, куди треба зараз іти, Соловейкова невістка завела корову і почала доїти.

— А в хліві у вас що? — не витримав він.

— Подивись піди.

У хлів не можна було йти. Не можна, бо там невістка доїла корову. Хто ж не знає, що не можна зазирати чужим оком у дійницю?

Знав це й Дудар. Тим часом шукати в клуні й далі було безглуздя.

Малоштан уже почав висовуватись із-за спини. Свідомість потроху поверталась йому. Він бачив, що з цього нічого не вийде. В кума Соловейка хліба нема, годі й шукати. Всього двора не перекопаш.

Зайшли до комори. Але там стояли порожні засіки.

— Ну що? Копати? — спитали селяни.

Дудар зупинив їх.

— Не треба. Зачекаємо.

Простояли мовчки кілька хвилин. Невістка ще й досі доїла корову.

Минуло півгодини.

Чекали...

Годину...

Чекали.

Нарешті, Горох рішуче пішов до хліва. За ним усі.

— Звели вивести корову.

Соловейко спокійно відповів:

— Куди? Вона ж доїть.

— Виводь. Потім видоїш.

Жінка накрила фартухом дійницю, одв'язала корову і злісно потягла її за налігач.

Увійшли. Це був звичайний хлів. Жодних ознак погребя. Однак й корови тут, видно, не тримали. Було сухо.

— Тут у вас погріб? — спитав Дудар.

— Ні. Погріб в іншому місці.

Коваль веселіше глянув на Дударя.

— Копайте.

Селяни налягли важкими чобітьми на лопати. Соловейко став під стіну, оберся плечима. В очах його то запалювався, то згасав вогник смертельної ненавиди.

Копачі заломили добрий штих. І коли вони доходили його вже майже до стіни, Дудар знову звернувся до Соловейка.

— Може скажете? — Ще не пізно...

— Ні, пізно, товаришу робочий. Шукайте до краю, щоб не приходили більше на моє дворище, — уперто й затято відповів Соловейко, ще нижче насовуючи шапку.

Глянув на нього Малоштан, на Дударя глянув і пересмикнув плечима, увесь пересмикнувся.

Штих закінчили. Землю чисто вигорнули. Селяни обтерли з обличчів піт.

— Копати ще?

— Так. Другий штих.

Вони поскидали свити і знову їхні лопати вгрузли в землю.

Всі мовчки, напружено стежили, як вилітала з квадратної ями земля і лягала на купу аж біля порога. Земля була суха, сипалась, як порох.

Другий штих кінчили.

Почали третій. Уже до пояса вони стояли в ямі.

Але пшениці... не було.

Купа землі зростала німим пухирем, почала пересипатись за поріг. І за кожною лопатою Дудар міцніше зціплював зуби, намагався не чути, як глухо починає йому стукати серце.

Четвертий зайшли.

Майже по груди спустилися в землю...

Коваль дивився вниз, у яму; з таким виглядом, ніби збирався лягти в неї сам, коли звідти не сипне пшениця.

І аж на п'ятому штиху лопата цокнула об щось тверде, заскреготіла.

Селяни зупинилися.

Соловейко хитнувся і знову зліг плечем на стіну. Дудар відчув не радість, ні! Гору, що лежала йому на грудях і раптом здвигнулася.

— Що це? — спитав він.

— Цегла.

— Чому цегла?

— Тут колись була стара хата. Ще дід мій тут жив. Горював, сивий, у злиднях. То ясла плів для людей, то горшки латав. Так і помер у цій хаті.

Соловейко гірко всміхнувся.

— Хазяїнував...

Почав за вісімдесят років розповідати. Ще за кріпаків, потому за чумацтва та наймицтва. Як то гірко було вибиватися в люди. Скільки тут поту лягло, скільки впало на цей ґрунт мужицької кривавиці. Того не знає товариш робочий. Ще сам він, Андрій Соловейко, ходив за підпасича, доки не сподобався був пану.

— Ходив, ще й як ходив...

Довго, може з півгодини розповідав Соловейко про своє гірке життя, про тяжку долю та поневіряння, що забрали йому силу й молодість, доки вибився він у люди.

— І от тепер, як бачите. Дідівську хату, притулок останніх його днів і хвилин, розкопують чужі люди, що прийшли серед білого дня і сказали: ми будемо рити твоє подвір'я, виколюпаємо кістки твоїх предків із сирої землі...

Він говорив суворо, з глибоким докором. Дудар не міг довше слухати.

— Цегла чому, я вас питаю.

— Саме на цьому місці була піч.

— А пшениці тут немає?

— Нема.

— Ну, копайте.

Селяни тим часом одпочили і ще дружніше взялися до роботи. Цеглу й справді виколупали...

Почали длубати далі.

Тоді Соловейко раптом кинувся до людей, простяг руку і, голосом благальним, приниженим, застогнав...

— Спиніться!.. Не копайте... Прошу вас, люди добрі, не копайте!

— Чого? — запитав Дудар холодно і непривітно.

— Не копайте... Я сам признаюсь...

— Пізно, Андрію,— озвався понятий Ромашка.— Три рази тебе товариш питали. А ти не признавався. Пізно. Ми повинні одкрити цю правду перед народом. Чуємо, що лопати вже в очерет угрузли...

Але Дудар зупинив його.

— В чому хочете признатись?

— Винний. Закопав трішки пшенички. З голоду, думаю собі, помрем. Діти... Голодні роки... Закопав пудів з тридцять... Половину оддам. П'ятнадцять пудів оддам... Завтра приставлю у волость... У город одвезу. Не копайте, ой, не копайте ж, люди добрі.

— Як скажете, товариші поняті?

— Копать! — сказали в один голос обидва.

Дудар подивився на Малоштана. Той тремтів, аж зуби йому цокали.

— Небезпремінно копать. Зважимо, а тоді й побачимо,— сказав він.

Дивно стало Дудареві. Дивно і легше якось.

Лопати зашарудили об очерет. Тоді селяни відкинули лопати до дідька і почали руками скидати дбайливо накладений шар сухого очерету.

За очеретом лежав грубий шар околоту. Стебло до стебла. Мов у скрині.

Нарешті — дошки і ще легенька постеля з околоту.

І відкрилася широка поверхня пшениці. Мов налита по вінця скриня, вбирала в себе очі. Яма з пшеницею. Бочки їй, обкладені цеглою, ледь червоніли над глибиною зерна.

З дверей ударив сонячний промінь, загравав веселим зайчиком на суворих обличчях, перебіг потім на хліб.

— Давайте сажінь! — звелів голова сільради.

Принесли і застромили його в зерно.

Не дістали дна. Ще й руку по лікоть застромив Малоштан.

— Так що добрих шістсот пудів...

...На дворі вже стояла юрба. Із хати линули крик і зойки.

Дудар сказав до голови сільради:

— Далі ваша справа.

Повернувся, подякував понятим та селянам, що копали, і вийшов з Ковалем на вулицю.

Малоштан залишився виконувати далі свої обов'язки понятого.

За кілька годин Дудареві сповістили, що пшениці наміряли шістсот двадцять пудових мірок і зсипали її в комору, замкнули й запечатали.

XIV

Сокіл довго і вперто ходив по кабінету. Двері замкнув на ключ, нікого до себе не пускав. Ходив і думав. Ішов до дверей — назустріч вів легенький струмінь весняного повітря, обвівав чоло, гаряче, напружене, зосереджене на одній думці: добути хліба, треба добути хліба; ішов назад — і холодний струмінь вів у шню, в широку лисину. А думка текла, мов та вода безконечна. Текла, обмиваючи скроні, гарячі, напружені, як і чоло, зосереджене на одному: добути хліба, треба добути хліба. Повертався і знову назустріч холодний струмінь:

— Треба добути хліба!

Сокіл зупинився. Перед ним на столі лежав лист із Центрального Комітету. Лист, підписаний його товаришами, що з ними разом давно, дуже давно, узяв на себе Сокіл великий тягар обов'язку перед своїм класом: іти непохитно до мети, бути все життя напоготові, все життя боротися і кожною хвилиною бути готовим умерти, тільки не зрадити свого класу, не викривити його історичних шляхів.

Лист від Центрального Комітету зростав у Соколовій уяві до розмірів скелі, що на ній руками каменярів, їхніми гострими оскардами вирубано припічки, заломы, заглибини. Сокіл приклав до чола широку долоню. Вона також була гаряча. Лист від Центрального Комітету... Країна потребує хліба. Завдання індустріалізації, виконання нашого п'яти-

річного плану, машинізація сільського господарства, дальше зростання республіки і зміцнення диктатури пролетаріату— все залежить од того, чи вдасться нам піднести революційне селянство до розуміння наших хлібозаготівель. Коротко — планово, невідступно заготовляти хліб на державні гроші. Жодного пуда спекулянту, непману, класовому ворогові, що намагається конкурувати з пролетарською державою, провокує селянство. Жодного нерозкритого кубла, куди куркуль намагається заховати хліб. «Товаришу, відповідальність за успішне розгорнення хлібозаготівель у вашій окрузі покладаємо на вас, нашого бойового товариша, відданого революції більшовика-комуніста, члена Центрального Комітету. Телеграфуйте негайно. Телеграфуйте щоденно...»

— Треба добути хліба...

Раптом в Соколовій уяві постала Дударева постать. Приземкуватий казаняр, старий пролетар, глухий чорт, дивився на Сокола суворими очима. Нічого не говорив, нічого не сповіщав. Чому він не телеграфує? Другий тиждень скоро почнеться, як виїхав, і досі не телеграфує. Він мусить виконати. Він же розуміє всю відповідальність! Чому він не телеграфує? З інших районів надходять відомості, тільки Дудар мовчить. Там же спроможне село. Там є хліб...

— Його треба добути...

Знову ходив од стола до дверей. До стола. До дверей... Кабінет замкнув на ключ, нікого до себе не впускав, щоб не бачили, як він напружує чоло, як угинаються плечі під тягарем обов'язку перед революцією. Ходив... А може, й не думав про те, щоб не бачили. Може, просто, щоб спокійніше вивчити кожну крапку на мапі округи, кожну цифру, розсипану на паперах, мов зерно, мов хліб...

У двері настирливо стукають. Він же казав не стукати. Ні, таки стукають, настирливо, довго.

Повернув у дверях ключ.

— Ну?

— Телеграма...

Телеграма! Це від Дударя. Це повинна бути від Дударя. Старий чорт, чого він так довго мовчав? Може трапилось що...

— Давайте!

Розірвав. Одразу втяг очима всі літери...

«ОКРУЖНИЙ КОМІТЕТ ПАРТІЇ, СОКОЛУ.
ГОРБАЧАХ УСКЛАДНЕННЯ, БОРОТЬБА ЗАГОСТРЮЄТЬСЯ.
ВИКОПАНО ХЛІБ АНДРІЯ СОЛОВЕЙКА, ШІСТСОТ
ДВАДЦЯТЬ П'ЯТЬ ПУДІВ ПШЕНИЦІ. СЕЛЯНИ ХВИЛЮЮТЬСЯ.
ЗБИРАЄТЬСЯ СХОДКА, ТЕЛЕГРАФУЙТЕ, ЩО РОБИТИ
ВИКОПАНИМ ХЛІБОМ

Дудар».

Сокіл тримав перед собою телеграму, перечитуючи її вдесяте, вдвадцятье... Він так і знав... Так і знав, що з Дударем мусить щось трапитись. От. Селяни хвилюються. Дуже приємно, товаришу Дудар... Селяни хвилюються, а там ще гляди, чого доброго, вчидять крові з кого-небудь... Ще трапитись щось... Ах, Дудар. Певне «нажав» так, що захвилювалися... Фронті, мабуть, пригадав...

Але на столі лежав лист від Центрального Комітету. Сокіл ізнову зсунув брови, напружив чоло, заходив по кабінету. Двері замкнув на ключ.

Тільки вривався в вікно холодний весняний вітер, шелестів паперами на столі, та гупали по кабінету важкі секретареві чоботи. Чудний секретар! Купив би собі черевики шміі, от і не гупали б. Так не купує...

Ходить, гупає...

За годину Сокіл одімкнув двері, вийшов із кабінету і велів скликати на вечір бюро окружкому.

Товариш здивовано глянув на нього.

— Не встигнемо ж...

— Не встигнути не можна. На вечір бюро окружкому. І попередьте голову окрвиконкому. Він мусить бути обов'язково. На восьму годину вечора, у мене в кабінеті.

XV

Горбачі розкололися на два нерівні табори. В одному клетотів Макар Півень, тихо, як святий, сичав Саліфон Сиротатка і козиряв «загрянишними» словами Бойлук.

Півень розповідав новий «розказ».

— У Глиняну приїхав теж такий дихтатор... Давайте хліба... От викликають у сільраду Миколу Козака. Викликали та як почали бити, як почали випитувати кулаками... Упав Козак без чувствія, а вони на нього води... Одлили водою, та знов давай бити. Геть чисто печінки поодбивали, кров'ю харкає, а вони його б'ють. Б'ють та поливають водою... Ми тебе, каже, навчимо, як піддержувати владсть. Отак пропав Козак нізащо... Такі то діла, громадяни...

Із уст в уста, із бороди в бороду, мов гусінь, плазували ці слова — перелазили в другий табір, де не менше кипіли комсомольці, незаможники, на чолі з Павлом Нечаєм, і Ромашка з ними. За день Ромашка виріс на проводиря в середняцькому таборі. Він літав селом, нікому не давав спокою, гукав на сходку, вимагав, лаявся...

— Я на білих ходив, а тут Соловейка злякалися... Страм! Сконфіскувати його, сукиного сина, от що!

Дудар сидів десь у парткомі. Райвиконком, сільрада, навіть кооперація засідали, вирішували, що зробити з Соловейком та його хлібом... Чи забрати до цурки, чи тільки частину.

А село клокотіло. Одні йшли за Нечаєм та Ромашкою, підтримували незаможників і вимагали негайно скликати сходку. Інші тулилися ще по закутках, вичікували, слухаючи Півневе оповідання, що повзло із хати в хату... Дійшло воно й до незаможників. Захвилювалися. Дехто за кийки почав хапатися.

— Брехня! Суща брехня! Убити його за брехню...

Комсомольці гукали:

— Провокація!

А як почув Нечай, то відразу не повірив своїм вухам. Він так і став посеред вулиці, аж рота роззявив, слова не міг вимовити. Ромашка Антон, Чернега — незаможник і деякі інші були з ним. Вони добре знали, що з Козаком було зовсім інакше.

— Арештувати його! — закричав Ромашка. — Немедля арештувати. Та ви ж знаєте, громадяни, що на тому тижні Півень сам розповідав це інакше!

— Та знаємо ж!

— А так! Прийшов Микола Козак до сільради. Тільки на двері та зараз ув обморок — бах... Зомлів уроді, обдурити хотів усіх. Ну, тут його, звісно, водою полили, як годиться в медичинських случаях. Полили водою, він устав. Давай говорити, що хліба, конешно, в нього немає. А потім — іде додому мокрий. «Що це ти, Миколо, купався?» — питають його селяни. «Да, каже, спасибі вгостили трохи. Дай їм бог здоров'я». І пішло, і пішло: «Козака били та водою поливали...» Розповідав це Півень і сам сміявся. А тепер... Та що ж це таке? Арештувати його, як собаку... Соловейка і його, обох арештувати і в трибунал... Як білих, усе одно...

Нечая і Ромашку підтримували. Село ніби почувало гірку образу, ніби хтось брудом кинув їм в обличчя, брехунами поробив... Казали на сході «добровільно», а вийшло он як... Обдурили товариша Дударя й свою владу обдурили, самі її вибирали і от обдурили. І хто обдурив? Соловейко! Куркуль! А хіба ж він не куркуль? Та звісно ж, що куркуль, ще й який хитрий та прибіднений! Казав на сході — піддержимо.

— Це то піддержав, с-сук-кин син! Тепер ніхто нам не повірить.

Люди покидали роботу. Повиходили на вулицю, розмахували руками. Вітер тріпав їм чуба, загинав бороди. Ромашка наполягав:

— Ходімте в сільраду! Хай дає міліцію... Хай міліція арештує.

Посунули густою лавою до сільради. І от, стихійно, мов на пожежу, рушило все село. Один по одному приставав до гурту. Курява піднялася їм над головами.

Курява й гомін.

Прийшли, оточили сільраду з усіх боків, узяли її в коло.

— Гороше! Голово!

— Громадяни! Хай сюди явиться товариш Дудар...

Так зійшлася сходка — ніким не скликана, бурхлива, роздрочена лава людей на чолі з Нечаєм та Ромашкою.

...Дудар недарма запитував Сокола, що робити з Соловейковим хлібом. Він передчував, що тепер може виникнути настрій рознести Соловейка в цури, а потім ще йти трусити й інших. Тим часом йому зовсім непотрібні були такі надзвичайні заходи. Горбачі мусили дати півтори тисячі пудів зовсім мирно, свідомі своїх учинків і тієї мети, що заради неї вони виконують хлібозаготівлі. Розпалити пристрасті саме на цій роботі, щоб потім куркульня могла використовувати похмілля, нашіптувати й провокувати, аж ніяк не входило в Дудареві завдання ані в завдання місцевих органів влади та парторганізації. Тож вони сиділи в партійному комітеті ще від учорашнього вечора. Дудар надіслав телеграму до окружного партійного комітету. Голова райвиконкому запитував окружний виконавчий комітет і начрайміл телеграфував до начокрміла... І от разом прийшло три телеграми: Дудареві на ім'я райпарткому — дві і голові райвиконкому — одна. Дудареві: «Лишити на ідоків, решту

забрати до фунта». Голові райвиконкому: «Розпорядження начраймілу заарештувати Соловейка, майно описати».

В окремій телеграмі Сокіл наказував Дударю: «Зберегти спокій, роботу неухильно провадити далі»...

— Правильно! Неухильно провадити далі! — гукнув Павлуша Коваль.

Він ще більше зблід за ці дні. Але очі йому горіли завзятим вогнем. Він не спав цієї ночі зовсім. Дудар повернув голову в його бік, подивився на нього, нахмурився...

— Спокійно, юначе. Тобі треба відпочити.

— Я не втомився, дякую... — запротестував Коваль.

Саме цієї хвилини заторохтів фургон. До парткому приїхали Супрун, Ромашка й Малоштан...

Ромашка вбіг у кімнату і ще від порога гукнув:

— Товаришу Дудар! Народ просить вас на сходку. І також усю владу і всю районну партію. Немедля їдемо фургоном...

Піт котився йому з обличчя гарячими струмками. Шапку він ізсунув аж на потилицю і цілий його вигляд був до краю войовничий. Він тримав у руці батіг і вже відчиняв двері:

— Немедля їдемо!

Всі Perezирнулися.

— Їдьмо! — сказав секретар парткому. За чверть години їх уже зустрічала гудінням тисячна сходка. Такої сходки й справді давно не знали Горбачі. Хіба що за перших часів революції. А відтоді майже ніхто до них не приїздив, ніхто їх не тривожив так, як розтривожили тепер. Прокинулась стихійна незаможницька сила, заговорив чорнозем, дихнув весняними пахощами. Дудареві пригадалися думки, що тривожили серце, як їхав сюди. Пригадалася широка, як море, пахуча й хвиљна українська рілля...

Збори відкрив голова райвиконкому, — високий, вусатий та чорнобривий чоловієга Василь Ходаченко. Гукнув і шапку зняв.

— Товариші! — сказав...

І як пішов говорити.. До самого серця. Потім секретар парткому... Нарешті — Дудар.

А далі вже самі селяни. Виходили наперед, на стіл вилизили, як на трибуну, розстібали свити, руками розмахували, та говорили...

Виліз на трибуну й Антон Ромашка.

— Товариші! Чого там довго говорити? Одне для нас ясно: рознести Соловейка, Півня арештувати і список зараз написати, хто скільки дає...

Півень, Сироватка, Бойлук раптом зникли, наче крізь землю пішли.

— Список! Давай список! — гукала сходка, наче котилася до берега розбурхана, розтривожена вітром хвиля.

— Пишіть мене. Антон Ромашка. Двадцять пудів.

— Чоломбитько Катерина. Сорок пудів.

— Баштан Микола. Тридцять пудів.

Дудар, Ходаченко, Горох, Павло Коваль, навіть секретар парткому Іван Величко, — всі писали. А сходка шумувала піднесено, урочисто.

Коваль зазірав до кожного списка, хапав звідти цифри й складав їх на окремому клаптику паперу. Щоби йому пашили. Він мало не підскакував.

— Товаришу Дударю! — не витримав він нарешті. — Дві тисячі двісті вже...

Дудар відчув, як легенький холодок пробіг йому по спині. З натовпу гукали й гукали...

— Макариха Параска. П'ять пудів даю!

— Кузь Чоботаренко. Сім пудів запишіть!

— Малоштан Петро. Півтора пуда маю зайвини!

Раптом гомін ущух. До столу пробився старший міліціонер і, взявши під козирьок, одрапортував голові райвиконкомку Ходаченкові:

— Соловейко виїхав з дому.

— Описати майно! — звелів Ходаченко.

— Забрати! — вигукнуло кілька глосів.

— А куди виїхав?

— Не звісно.

— Заарештувати, як повернеться.

Сходка вдоволено загомоніла...

Аж увечері повернувся Дудар додому. Повернувся разом із Малоштаном, що йшов поруч нього, витіваючи кашлем такі коники, яких ще, мабуть, ніколи за все своє трудяцьке життя не витівав.

Того ж вечора секретар райпарткому Величко, голова райвику Ходаченко та голова Горбачівської сільради Гнат Горох телеграфували секретареві окружкому про перемогу в Горбачах і слали привіт від революційного селянства робітникам Миколаївського суднобудівельного заводу.

XVI

Малоштан опам'ятовся аж тоді, як гомін на селі трохи вщух і почалася буденна робота.

Соловейкову пшеницю перевезли до кооперативного склепу і зсипали її в загальну купу, куди селяни щодня довозили свої десятки пудів. Одвіз і Малоштан свій клуночок, повернувся додому й засумував. В хату й не заходив. Знав, що там жінка зустрине його сльозами та прокльонами.

— Догрався! У родича, в кума витрусив хліб!.. До сусіди пішов трусити... Що ж тепер буде? Поїде твій Дудар у город, на свій завод, а нам тут залишатися. Як же ти в вічі подивишся людям? Чи, може, в Сірка очей позичатимеш?.. Ой, одібрав же тобі бог розум і той, що був! Пропали ми тепер за твоєю дурною головою. Дітей уже наших з двору виганяє Соловейха. Ідїть, каже, чортенята голопузі, до свого розумного батька...

— Хай виганяє. Нема їм чого й ходити туди...

А проте Малоштан не знаходив собі спокою. Його рідний кум Соловейко покинув хату, родину, заїхав світ за очі, ні звістки про нього, ні чутки. А тут на нього міліція чекає, розшуковують, мов злодія якого. За що? За те, що закопав свій власний хліб... А якби він був спалив його? А якби він був не приробив його зовсім? То й тоді б його тягли за це до в'язниці? Адже ось він, Малоштан, не має хліба, то його ж за це не беруть, не тягнуть до права?

Так нудився Малоштан. Місця собі не знаходив. Не їв, не пив, на людей не хотів дивитись. Та що там на людей! Почав уже був про налігач думати.

— Піду, почеплюсь на осокорі... лекше мені буде, як отак жити...

Наче розум йому затьмарився, і зовсім забув він і ті слова, що говорив на сході Дудар, і те, як сам він ріс тоді, наче його підіймав хто на руки, показував принадні береги, завітчані та фарбисті.

Забув, а може й не зрозумів до краю, що Соловейко підняв був руку, щоб потопити й Дударя, і його, Малоштана, не дати їм допливти до тих берегів, хотів пустити їх на дно, а зверху ще й каменем привалити.

Щось таке блиснуло було Малоштану тоді, як усі хвилювалися, наче були показилися люди. Блиснуло на мить і, мов іскра, одинока та кволла, погасло, не розгорівшись у по-

лум'я. Селяни ходять ще й тепер посміхаючись, везуть хліб до склепу та збираються виїздити за кілька днів червоною валкою до міста. А йому ніби хто влив отрути в серце. Соловейка дітей виганяє з двору: «Ідіть до свого розумного батька, голодранці. Та перекажіть, що ми, як були хазяїнами, так і будемо, а він і здохне старцем. Щоб ви всі вже виздыхали». Подумає про це Малоштан, і знову ніби іскра запече коло серця.

— На предчуттія бере...— гірко всміхається він і пригадує Соловейкову пораду: «А горілки з синім будяком не пробували?»

Ні, не допоможе йому горілка з синім будяком.

Не допоможе...

А Дударя немає цілими днями. Виїздить тепер на район, працює по інших селах. Приїздить додому пізно і лягає спати в клуні. Часом і зовсім не приїздить, як дуже запізниться. Оце був перестудився десь, дощем уночі злило, а протє на ранок знову поїхав на роботу. А Малоштан уже не може далі чекати. Як приїде Дудар, так одразу піде до нього. Побалакати треба. Може, легше стане. Він до всього призвів, нехай він і допоможе, як хоче. Казав диктатура, то нехай рятує.

А як ні — то одному з них смерть: або Дударю, або Малоштану...

Подумав про це і злякався. І осокура злякався, про якого думав раніше. Жити захотілося, пекуче, гостро, до муки захотілося жити. Щоб легко було, щоб не гризло його в середині, не смоктало за серце те, що він у Соловейка хліб витрусив. Той на покрову його кликав, за стіл садовив, а він йому так оддячив!

Нехай ізніме Дудар цей камінь. Хай скаже таке слово, щоб ясно було, що, як і до чого. І щоб жінка не кляла, або хоч і клястиме, та щоб Малоштану було це «без вніманія»...

Дударя!

Треба тільки поговорити з Дударем. Усе життя своє розповісти йому. Ще як поденно робив у Соловейка, до революції. Про все розповісти. І про синеньку кохточку...

— Про кохточку скажу...— ворухнув він губами.

Так і вечір його накрив за цими думками. Лагодив він свого старого, розбитого воза, цюкав біля нього сокирою. «А може ж таки і я з людьми у город поїду... З червоною валкою...» — тліло йому десь у найдальших куточках мозку.

Коли б тільки скинути з себе той камінь. Щоб не душив... Не мучив так ночами. А то вже ввижатися почав Соловейко...

Вийшла з хати жінка. Подивилася на нього, муркнула, як на дурного чоловіка:

— Вечерять іди.

Одвернулася й почала клясти:

— Цюкаеш... Який хазяїн... Щоб тебе вже в домовині цюкнуло.. Занапастив людину та й себе й дітей своїх разом... Ой, боже ж мій, що нам робити?

Малоштан підняв сокиру. Очі йому наче обсіпало жаром.

— Цить! Скажена. Бо тут тебе й рішу.

Мало не п'ятдесят років прожив на світі, а ще такого з ним не було. Був лагідний та плохий. Тільки балакати любив, на зорях угадувати та ловити рибу. А тут сокиру підняв...

— Замучили ви мене, прокляті. Путь свою стеряв. Скоро вже розуму стеряюся. Цить, говорю!

Дудар приїхав пізно уночі. Зайшов у хату, взяв рядно з лави і, світла не світивши, пішов у клуню. Тільки пошарудів щось у своїй кошолочці, засунув туди папери й пішов.

Здалося Малоштану, що Дудар ніби зубами цюкав. А може, то самому Малоштану цюкали зуби...

Він підвівся з постелі, накинув наопашки стару шкуратину і, як був роздягнений, босий, рипнув дверима і вийшов.

— Тепер кінець. Тепер я вже нічого не боюся...— хрипів він.— Хай мені дає відповідь і край! Бо я не знаю, що заподію...

Кашель здавив йому груди... Він підняв голову і зайшовся довгим, скаженим хрипінням...

ХVІІ

Як пішли з двору поняті, замкнувши й запечатавши комору, аж тоді збагнув нарешті Соловейко своє становище.

Він довго ще стояв біля комори. Стояв, ніби мертвий. Дивився невидючими очима на замок, од якого ключі понесли в своїй кишені ті люди. Дивився і ніби ще й досі не вірив. Темна, каламутна хвиля підіймалась йому до грудей. З обличчя поволі зсунулась дурна сльоза. І разом із нею зникли сліди розгубленості, розтав благальний принижений вираз. Обличчя, мов свіжа ланпачина, почало тужа-

віти й сірішати. За кілька хвилин воно висохло так, що здавалося вже кам'яним.

Тоді увійшов Соловейко до хати, сів до столу й сказав:

— Щоб мені ані згуку. Дурним плачем не допоможеш.

Так він просидів до вечора й до ночі.

Потому встав, витяг із-під печі стару рушницю і дбайливо обдивився її, обмацав з усіх боків. Дістав з полиці пороху, насипав у цівку доброї півчарки й забив дробом — добрий заряд, наче збирався на ведмедя.

— Вистарчить із вас, товаришу робочий, — скрипнув він зубами, — вистарчить, аби влучити.

Далі забив клейтуха і, зваживши в руках заряджену рушницю, перехрестився, глянув на ікону.

— Господи! Не одверни ж лице своє од мене, хоч на цей раз. Дай помститися над грабителем за батьків та за дідів моїх... — прошепотів він гаряче. — Поможи, господи! Поможи...

Знав Соловейко, що Дудар спить у клуні. Не раз уже підходив він ночами до дверей, пробував їх, чи відчиняються, дивився, де саме спить Дудар та чи міцно спить, чи не прокинеться. Спав Дудар, не чув, не бачив. Може, й здавалося йому, що хтось зазирнув раз, чи два. А може, то Малоштан. Може, уві сні здавалося...

Та й Соловейко не знав іще тоді, чого так тягне його до Малоштанової клуні. Ходив так собі... «інтересувався»... Ляже спати, не може заснути. Наче Дудар той лежить не в Малоштановій клуні, а в нього на грудях. Встає тоді Соловейко та поза хатою через рівчак, до Малоштанової клуні. Годину стоїть під стіною, прислухається. Потім зазирне в двері і йде додому.

Ніби чуло його серце...

Та й чуло! Це як привіз того Малоштан із Зеленого Куту, тьохнуло воно. Заболіло, затужило, як на лихо. Та не такий Соловейко, щоб чогось злякатись. Він твердо вирішив почати з Дударем війну і виграти її. Всі свої сили, всі здібності, розум і зненависть до того, що робиться на світі, уклав він у цю боротьбу. Був хитрий і обережний. Був спокійний і витриманий. Прихилив був до себе мало не все село. Уже мріяла йому перемога... Солодка, майже тваринна радість уже розпирала груди.

І раптом...

Усе пропало!

Немає пшениці. Немає спокою. Не буде господарства

і поваги од людей. Сила його пропала навіки. Не він тепер клюватиме, як клював усе життя, а його клонуть, бо переміг Дудар. Переміг один із тих, що перемагають щоденно, перевертаючи світ, заховане знаходять і, як своє, віддають його на соціалізм, шарпаків і пролетарію возвеличили над землею, а його, Соловейка, кладуть живим у домовину.

Вони перемогли і на цей раз!

— Господи! Ти допустив еси... Так дай же мені силу покарати супротивника. Дай мені кинути його в ту безодню, куди він кидає мене і тебе, господи!

Довго молився Соловейко. Молився, доки кривава злодійська лють не загартувала йому душу і твердий, як камінь, рішенець заліг у ній, непохитний і жорстокий. Тоді він ліг спати. Ще блимала десь, як полум'я лампадки, непевна надія. Може, завтра щось зміниться. А може, люди схаменуться і самі, своїм судом, рознесуть Дударя, уб'ють його, як колись убили Михайла Сліпого...

Хіба не може бути?

Але другий день приніс зовсім нерадісні вісті. Соловейко почув глухий гомін, довідався, що збирається сходка. А потім прибіг Макар Півень, блідий, переляканий. Крикнув йому:

— Тікай! Хліб дають прямо тисячами, а нас канфіцкують...

Крикнув і зник...

Вихопився тоді Соловейко з хати, як стій. Запріг коні в фургон, укинув у ящик рушницю і вилетів з двору.

Може, хотів уникнути арешту ради себе? Ні. Не такий Соловейко. Йому не страшно. В нього й батько був одчайка. Не ради себе тікав він, а ради Дударя...

«Арештують зараз — не покараю грабителя» — блиснула йому думка.

І він утік.

Не далеко й утік. Виїхав до брата в Крутий Яр. Коней у степ одвели, фургон соломною прикидали, а його так переховували.

Так і прожив ці дні Соловейко. Закам'янів зовсім. Відчув нарешті, що рука йому не здригне, не зрадить його. І коли вже не міг далі зносити своєї люті скаженої, коли вона зовсім переповнила його, тоді взяв Соловейко свою рушницю і пішов.

Ніч була важка та хмарна. Довго, повільно збиралося на дощ. Місяць-молодик лише іноді визирав із темної куде-

лі хмар, немов юнак із гурту чубатого та буйного парубоцтва. Воно похитувало важкими головами, трясло темними кучерями і йшло по небу великим гуртом, навалюючись купа на купу, наче билосся навулачки. Молодик ховався тоді, ніби лякаючись тієї темної сили.

Прокотилися по небу перші удари весняного грому.

Соловейко йшов степом, дихаючи на всі груди свіжим, насиченим грозою повітрям. Кров йому розбурхалась і від ходи, і від пахошів землі. Цією землею він колись володів, окроплюючи її гарячим потом своїх наймитів, що тепер прийшли його грабувати. Кров підіймалася йому до голови, переповнювала серце, шумувала в жилах, уже не молодих, але ще здатних заграти й розбурхатись лютою помстою.

Тихо і мертво спали вулиці в Горбачах, коли на них ступив Соловейко. Дійшовши до свого подвір'я, він хотів хоч заглянути, довідатись, чи ж висить ще на коморі замок. Пройти старим дворищем, де кожний кілочок нагадує все його життя... Погомоніти до собак, що, певне, кинуться йому назустріч... Інший голос, твердий і впертий, кликав його: «Не зупиняйся. Не гай часу. Кожна хвилина дорога!» Та який не був упертий цей голос, він не здолав жагучого бажання зайти хоч на одну найкоротшу мить.

Соловейко зайшов, крадучись попід парканом. Тихо свиснув на собак. Вони замахали перед ним хвостами, ніби просили пробачення, що не встерегли хазяйського добра, не рознесли на шмаття його ворогів.

— Букет, Ворожка... дармоїди прокляті, наймити ледачі ви, а не собаки, пішли од мене геть,— шепотів він, захиляючись од пекучого бажання розтоптати їх чобітьми. Собаки відчули цю чорну лютю і зловісно загарчали на нього...

Та ось він уже біля комори. Мацає двері. Пальці йому раптом холонуть, і увесь він холоне.

Замка немає. Двері відчиняються вільно.

Він заходить до комори, шарудить ногами, опускає в сіки тремтячі руки.

Порожньо.

Тоді він, мов ранений звір, страшно вие і вибігає з комори. Собаки гарчать йому вслід. Він стискує в руках холодну рушницю, набиту великим дробом, наче на ведмедя, і біжить поза сараєм, через рівчак, до Малоштанової клуні.

— Смерть... Смерть... Смерть...— безумно шепочуть його уста, і кров бухає йому в голову.

XVIII

Дудар метався на своїй твердій постелі. Рядно під ним збилося. Голова палала. Пропасниця трясла його, крутила йому руки. Груді боліли і рвалися від кашлю. Він застудився. Він лежав ніби в огні.

Розпадений мозок наче світився йому в голові чудними привидами. То випливав завод, то його син Петя, козак-хлопець: «Ідь, хіба я тебе не пускаю». Петя говорить іще щось. Але Дудар не може розібрати. На місці Петі стоїть уже секретар Сокіл. Він зсовує брови і каже, притакуючи пальцем: «Неухильно провадити. Неухильно. Неухильно». І раптом — Соловейко. Стоїть навпроти, оберся на щіпок, бороду на кожух поклав. Посміхається до Дударя. «Правильно. Правильно. Добровільно»... Поперед нього вихоплюється Малоштан: «Дайте ясну відповідь». Важко. Хтось наче рипнув дверима...

Дудар кинувся. Підвівся на лікоть. Бур'ян зашелестів під ним. Здається, до клуні хтось зайшов. Але він не може довго тримати голову зведеною. Вона знову падає йому на постелю.

— Хто це? Хто це зайшов? Га?

— Це я.

— Хто ти? Хто?

— Я, Малоштан.

— Малоштан? Який Малоштан?

— Та я ж. Петро Малоштан.

— Ти Малоштан? Справді. Ти — Малоштан. Чудно... Он як! Ти Малоштан... А чого ж це ти?

Малоштан наблизився до постелі. Сів збоку. Помовчав трохи. Зітхнув. Потім заговорив.

Дудар слухав його, наче крізь марево. Слова такі чудні, смішні якісь. Що він говорить? Про кохточку... Про яку кохточку?..

— Що? Вбив? Убив Сліпого?

— Атож.

Малоштан говорить без кінця, кашляє; говорить. Що він каже? Ні, він питає щось? Ага. Він служив у нього. Так, так...

— Він тебе експлуатував... Наживав господарство на твоєму горбі. Горбачі... Справжні Горбачі...

Малоштан переймає його. Знову говорить. Він хоче їхати в город. З червоною валкою. Аякже. Нехай їде. Разом

поїдуть. Атож, разом. Неодмінно разом. У гості до нього, до Дударя. А можна й до Сокола. Що? Мучить совість? Кого?

— Ви казали — диктатура. А чого ж я ніби путь свою стеряв?..

— Так, так. Ти стеряв путь. Тебе мордовано, визискувано. А тепер... ми взяли владу в свої руки... Диктатура... бо... розумієш?.. бо Соловейко хоче повернути на старе... Йому край... треба диктатури... бо... хоче повернути на старе... Хоче вбити... розумієш, Малоштане? Убити... А Петя — хлопець-козак... Так їхати, Петю?..

Малоштан ізлякано замовк. Що це він верзе?

— Товаришу Дударю! Що ви сказали?

— Кажу — Петя не пускає... їхати не пускає...

— Куди їхати?

— А на хлібозаготівлі.

Малоштан схопився. Тепер він зрозумів. Дудар хворий. Ще вчора був хворий і так поїхав на роботу. Малоштан нагнувся, став навколюшки і почав мацати Дудареві голову.

— Товаришу Дудар! У вас жар. Запалення організму!

— Де жар?

— Ви захворіли... Жар... Простудились, мабуть...

Малоштанові запекло самому. Боляче запекло коло серця. Він підсунув руки під Дудареві плечі. Звів його.

— Вставайте. Вставайте, кажу. Ходімте. Я вас одведу в хату. Тут холодно. Натє ось моє пальтишко. Отак, обіпріться на мене...

Він через силу підвів Дударя на ноги. Застебнув йому душоґрійку, накинув зверху своє драненьке «малітонове» пальтишко.

Одвів Дударя до хати. Поклав на свою постелю, на піл. Укрив, приклав до лоба мокру ганчірку. Дудар застогнав разів зо два, а далі почав стихати. Угрівся і ніби заснув.

Тоді Малоштан знову вийшов із хати. Пройшов у клубню і ліг на Дудареве місце.

Йому було спокійно і якомсь урочисто. Його ніщо вже не гризло. Було тільки до болю шкода товариша Дударя. І соромно. За себе соромно. Вперше прийшло до Малоштана це благодійне, не знайоме до того часу почуття.

— Але тепер... Поїду з червоною валкою! Моя рисачка доведе! Ого. Вона така, що й сорок верстов в одну упряжку пройде. Вона така... Нехай собі не думає товариш Дудар, що вона така дурна...

Малоштан щасливо посміхнувся. Очі йому вперше за третю ніч почали заплющуватись. Їх ніби заливало теплою водою.

Ніби плывуть пароплави десь по Чорному морі, і ніби щось гуркоче, так приємно і свіжо. Валка в'їздить у місто. Широкі вулиці. Під колесами брук. Хургони гуркочуть. А на передньому червоний прапор і на задньому червоний прапор. І в нього... теж, неодмінно... І музика грає... Така ясна та весела... Виходять робітники...

— Здрастуйте, товаришу Малоштане!

А він їм:

— Здрастуйте, товариші робочі. А як ви тут поживаєте?

— Дякуємо. А ви там як? Може, хлебушок привезли?

— Трохи. Півтора пуди...

І весело так, і смішно...

— А в кума Соловейка взяли п'ятсот сімдесят п'ять пудів... Хо-хо!.. Я вже тепер дещо знаю...

А далі шум від прапорів потроху завмирає, хтось тисне Малоштанові руки, і він уже ледве чує і нічого не бачить, що робиться навколо нього. Солодкий і легкий сон, такий легкий, якого він давно вже не знав...

Соловейко добіг до клуні. Став, щоб заспокоїти збурене дихання. Попід стіною почав пробиратися до дверей. Місяць-молодик визирнув із хмар, освітив кілочок на дверях. Наче показав: ось він, кілочок.

Соловейко приставив до стіни рушницю. Взявся за двері, підважив, щоб не рипіли.

Відчинив. Ледь-ледь. На долоню. Тоді просунув у щілину рушницю, притиснув ложу до плеча. Не видно, мушки не видно! Ще промахнешся.

Відчинив ще трохи. А далі рвонув двері, увійшов у клуню і, ставши кроків за три від постелі, націлився впритул.

Бур'ян раптом зашелестів. Постать, що лежала на ньому ворухнулась і щось скрикнула.

Але постріл блиснув вогнем в ту саму мить...

Соловейко вихопився з клуні. З рушниці йшов дим. Вона смерділа порохом та іржею. Він, не знати навіщо, затулив дірку пальцем і тільки тоді помітив, що стоїть проти дверей, замість тікати звідси якомога швидше.

«Тікати!»

Дивно! Він стояв, ніби ще не все зробив, ніби ще мусив щось побачити. Коліна йому підгиналися. Голова тремтіла. Жак підіймав йому на голові чуба. Здається, він помилився. Що то за крик був? Наче не Дударів голос... А чий же?

— Чий?.. Чий?.. Чий то був голос?..

Із клуні почувся стогін. І от, хитаючись, як мара, виліз облитий кров'ю, в білому грубому селянському полотні, Соловейків кум Петро Малоштан. Доплазував до дверей, ізвів проти місяця бліде, скривавлене лице.

Стояв так рачки, мов привид... Кров текла йому з вух, з обличчя, на груди, по животу. Молодик, як навмисне, світив просто на Малоштана, ніби хотів показати: «Ось він який тепер, Малоштан!»

Пізнав Соловейка...

— Ти... куме?! Це ти мене вбиваєш...

Хотів зіпнутися на ноги, та захитався і, стогнучи, повалився на землю.

— Не тебе, дурню! Не тебе хотів,— прохарчав йому Соловейко.

— Не мене... знаю... Ти хотів те, що дужче за мене... Диктатуру хотів ти вбити. Не вб'єш.. Моя кров за Дударя, а твоя... для гною....

Рвонувся бігти.

Але тут... стояв Коваль...

Він саме прийшов до Дударя.

Малоштан підніс руку. У ній блиснув Дударів револьвер. Та в ту ж мить з хати [вийшов сам Дудар].

ДОДАТКИ

ДМИТРО

Дмитро Жученко служить у Гончара без малого рік. Минулого року, у жнива, договорився за хліб поденно, а як заробив 25 пудів, мусив покласти їх на одержу та на чоботи, і не було чого лишити на харчі. Тому мусив залишитись на рік у Гончара, щоб за харчі відробить у полі весною та за косовицю.

Годували добре, разом з хазяїнами сідав за стіл і поведились не дуже звисока, але ж Дмитро щохвилі почував, що між хазяїською сім'єю й ним самим лежить якась глибоке провалля, через яке ніколи Дмитрові не перескочити.

Пораючись по господарству, Дмитро частенько, бувало, стане, погляне навкруги на двохлемішники, на сиві коні, на самоскидку, на рябих бузівків, та й зітхне глибоко, журливо. Сумна думка про свою безприятність обгорне йому душу, і заворушиться в нього в грудях гостра ненависть до хазяїського багатства, котре він доглядав і стеріг, як той голодний пес на ланцюгу. А побалакати щиро не було з ким. Хазяїські балачки притихали, коли він увіходив у хату, або переводились на господарські клопоти, на скиглення проти налогів тощо.

Та й не могли задовольнити хазяїські розговори Дмитрову душу. Рвалася вона кудись, щирого братання шукала і не знала, де його знайти. Чув Дмитро від людей про те, як десь у гуртах, у спілках щось робиться живе, чоловіче, але ніхто нічого не міг довести як слід.

Так довго нудьгував Дмитро насамоті. Одного разу довелось йому зустрітись з одним парубчаком і розбалакатись.

А парубчак трапився такий, що жодного питання не лишив без розумної відповіді.

— Бував ти коли, — спитав той, — у нас у комсомолі?

— Ні, — соромливо відповів йому Дмитро. — Тільки чув про його дещо, та лають отой комсомол селяне...

— Шкода мені тебе, брате, — чуло сказав парубчак. — Ну, а про спілку «Всероботземліс» чув?

— Казав хазяїн про це щось... Теж лає...

— Лає? Ну, звісно — радіти та дякувати спілці йому не виходить лінія... А чув хоч про те, що скоро Перше травня будемо святкувати? Що це великий празник робітників, що в цей день кожен робітник, кожен батрак повинен прийти до нас і почути промови, наші надії та наші плани?

— Чув дещо від хазяїна. Казав: «Нехай ті дурні балакають на вигоні, а ми наварим доброго самогону та бенкет уджигнем на всю губу».

— Бідна ж ти людина... Ну, та заходь до мене — я тобі багато дечого розкажу.

— А хто ж ти такий? — спитав Дмитро.

— Я з комсомолу. Мене звать Левко — я живу в Анд-рієвці. Заходь, знайдеш...

* * *

*

Став Дмитро другою людиною. Ожив він, немов крила вирости. Має у кишені квиток «Всероботземлісу», до комсомолу найшов дорогу і намірився обов'язково в свято Першого травня стать на трибуну і сказати гаряче слово до всіх братів — робітників і батраків...

Сонячні дні, весняне полювання, легенький вітер — все ворушило в Дмитровій душі якесь солодке почуття, якусь близьку радість. З того часу, як стрівся він з комсомольцем Левком, не проходило двох днів, щоб він не провідав Левка та не побалакав з ним хоч півгодини.

Багато розказував Левко, а ще більше читав з книжки, та пояснив Дмитрові, що найбільше його цікавило. Але не зразу зрозумів Дмитро гарячі Левкові слова. Яка була радість, коли Дмитро став розуміти, від чого сталась революція, що таке Радянська влада і яке життя вона утворює.

Немов розвиднилось перед очима. Побачив Дмитро тяжку картину боротьби робочого класу з капіталістами і зрозумів, яке велике свято для робочих та батраків Перше травня.

Через те і думи перемінилися у Дмитра, і силу почув він у собі, і розумнішим зробився. І став йому рідним селянський батрацький комітет.

Три тижні промайнуло, мов три дні. Настало Перше травня. Дмитро зранку, хвилюючись, пішов до Левка. Через дві години вони були вже коло волосного ісполкому. Майдан гудів селянськими голосами. Струнко, в ногу вийшов комсомол, зібрались неможливі в гурт, насунуло людей з других сел.

Предсідатель сказав промову, і музика загриміла «Інтернаціонал».

У Дмитра попливли перед очима червоні прапори, мідні труби, люди, предсідатель, трибуна, і все злилось у гарний, чудовий сон. Але коли він почув голос предсідателя: «Хто прохає слово?» — то стрепенувся і твердо ступив на трибуну. Обвів очима людей і дзвінком, молодим голосом почав:

— Товариші селяне! Що я вам скажу, я, котрий тинявся по чужих дворах за шматок хліба?

— А ось послухаєм, що ти скажеш,— озвався дехто з народу.

— Слухайте ж мене всі наймити і всі дівчата, що ходите на заробітках, не маючи свого власного ґрунту! Сьогодні Перше травня. Колись заможні селяни теж справляли «маївку». Ви знаєте, що «маївка» починалася в садку шкаликами, а кінчалась вона де-небудь у шинку п'яним паскудством. Наймити й не думали тоді, що Перше травня означає щось друге, а не загальне громадське пияцтво. Та й самі селяне думали, що так годиться. А царські стражники раділи, що мужик заливав горілкою очі і не бачив, що робилось по городах. А по городах Першого травня збирались робочі і кожного року перевіряли свої міцні ряди. Першого травня кожен з них почував себе братом другого робочого і визнавав необхідність встати на ворога-капіталіста. Товариші батраки! Пролетарі зробили своє велике діло — вони здобули волю! Кров'ю окроплена та воля. Тому так червоніє наше свято Перше травня. Але ж не всюди завойовано волю, не всюди робочі та батраки володіють правом кувати своє життя. За кордоном ще панують капіталісти. Ось через це Перше травня лишається бойовим днем для нашого брата і по сей час!

— От тобі й Дмитро,— почувлись голоси.

— Ми самі, наймити, батраки й батрачки,— палко про-

довжував Дмитро,— до цього часу ходили в темряві, продавали свої сили безнадійно, а світла попереду не бачили. Сьогодні я бачу те світло! Кожен з нас в одинці нікчемний, безсилий наймит, хазяйський попихач. Гуртом же ми являєм з себе велику силу.

— Правда, правда,— загуло з гущину.

— А хто ж згуртує нас, товариші? — запитав Дмитро, та зараз і відповів: — Є кому згуртувати — маємо тепер свій союз. Пам'ятайте, батраки, що з вами балакає Дмитро, котрий бурлакує з дев'яти років. Це я вас закликаю до єднання! Ідіть усі за мною в наш батрацький союз, і ніхто нас не поборе...

Дмитро вийняв з кишені папір і помахав ним в повітрі.

— Ось я вже маю квитка!..

Гроном заревіли люде, і батраки на руках зняли Дмитра з трибуни.

Таким щасливим, як Першого травня, Дмитро не був ні разу в своїм житті.

1923 р.

ХОМА ЯСТРУБ

ЧОРТОВА КОВБАНЯ

По степу розляглась чорна, як сажа, ніч.

Голодною звірюкою вив поміж сухими стовбурами й вербовими коріннями осінній вітер і гнав до греблі скажені хвили.

Чортова ковбаня — так звався глибокий став на Маринівськiм степу — клеkotів чорною слиною з жабуринням та ряскою.

Біля Чортової ковбані на греблі цокнуло об кремiнь злегенька кресало, розсипалась у пiтьму пучка дрібненьких іскор, а потiм зажеврiла червоною жариною цигарка.

Кремезний парубчак у драній свиті та в кудлатій баранячій шапці скинув з плечей клумак і, положивши його на обгорілий пень, прихилився до верби та й злився з темрявою.

Парубчак заклав у рот два пальці і свиснув так, що вітер, немов жакнувшись, схопився з землі та й потаскав по степу сухий курай.

Пройшло хвилин з п'ятнадцять.

Зненацька недалеко заіржала коняка, і незабаром почулось тупотіння багатьох кінських ніг.

Через хвилю на греблі опинилось з десяток верхівців. Парубок почув, як брязнула зброя.

— Стій, — скомандував чийсь голос, і всі раптом зупинились.

— Ти, Зозуле, з Колодою їдь на той бік греблі та стережи, — продовжував той самий голос. — Як що почувеш —

зараз цокни. Я з панами-товаришами лишуся на цім боці. Так ми їх не прозіваємо.

— Єсть, пане отамане,— швидко відповів хтось з гурту, потім двоє поскакало на другий кінець греблі.

Останні мовчки запалили люльки. Парубок угледів довгий червоний шлик з китицею, як блиснув вогник.

— Буць,— подумав парубок.— З Птахом трапилось щось непевне. Інакше він був би тут о дванадцятій годині.

— Як робота, пане отамане? — спитав хтось з гурту.

— Чекай, побачиш,— коротко відрізав отаман.

— Не можу чекати... Нетерплячка така, що коли не розпорю пуза якому-небудь комунарові цієї ночі, то навік поклянусь перед господом милосердним не брати в рот ні краплі горілки.

Всі зареготали.

— Не турбуйся, добродію Осико, незабаром почухаєш руки. Тільки гляди, не влучай шаблею по голові, бо мені треба добути живого комунара. Ти краще його нагаєм полоскочи,— порадив отаман.

— А кого чекаєм? — отозвався другий.

— Тут повинна проїхати валка з хлібом — продподаток у город... Підвід із двадцять. З ними будуть троє з тих, що я чекаю до себе в гості. О, я їм бенкет на славу вчиню! По одному буду смажити на вугіллі та других годувати...

Знову зареготали.

— Шістсот пудів пшениці,— додав отаман через хвилину,— та ще й троє комунарів! Добре, що чортяка підтаскала мені під руки отого Птаха...

Парубок здригнув.

— Коли б не він, то ця пшеничка мимо нашого носа пропливла б,— знову додав отаман.

— От спасибі йому за гостинець,— крикнув другий.— За таку ласку пропоную, добродію, почати різати його не з живота, а з спини, це для його буде приємніше...

— Ге-ге-ге! — зареготали козаки.

— Ні, почекайте, хлопці,— сказав отаман.— Він ще мені допоможе спіймати Яструба... Отоді-то ми цих птиць разом засмажимо люциперові на сніданок...

— Ге-ге-ге! Ге-ге-ге!..

Парубок не дихав.

— Йому там, сердешному, мабуть, сумно самому сидіти,— знову почав глузувати штукар...— Чекає, мабуть,

нас, як бога з неба, бо й справді він немов у пеклі, а ми на небі...

— Чого там у пеклі,— відповів отаман,— криниця зовсім суха: сидить собі, як у вусі, та з жабами розмовляє...

— Ге-ге-ге! Го-го-го! Хо-хо-хо!

Парубок тихо роззвуся, скинув свиту і пірнув без плеску в воду.

Під рев вітру і хлюпотіння хвиль він поплив до другого берега.

ПІД ЗЕМЛЕЮ

Проспівали другі півні.

Вітер нагнав дощу. На Курінівським хуторі вили собаки, ховаючись від негоди по кублах під скиртами.

Парубок наближався до хутора. Скраю сиротою тулилася невеличка хатка. Замість огорожі двір був обкопаний ровом, понад яким зрідка розтяглися колючі акації.

Хата була добре знайома. Парубок скочив через рів і швидко опинився біля стіни.

З темряви почулось грізне собаче гарчання, й здоровий псіюга кинувся йому під ноги.

— Цить, Кудлан,— буркнув парубок і заторохтів пальцями у вікно.

В хаті блиснула зажигалка.

Парубок стукнув ще раз, і зажигалка раптом погасла. Через мить прочинились сіни, і чолов'яга в білих штанях з'явився на порозі.

— Хомо, ти?

— Я, Свириде,— тихо зашепотів парубок,— якомога швидше давай шматок хліба, пляшку води і мотузка.

— Якого?

— Сажнів з вісім... Не мнись. Кожна хвилина дорого може коштувати.

Через мить чоловік виніс з сіней пакуночок і скручений канат і подав його Хомі.

— Тепер,— сказав Хома,— одягайся та ступай до волості. Предсідатель ночує сьогодні у Сухорєброго. Скажи йому, нехай зранку зробить наряда на 30 підвід і почне нагружати хліб. Підводи хай бере з кожного села по дві... Щоб селяне знали, що ввечері повезуть продподаток. Ти ж і весь осередок будьте наготові.

— Добре,— відповів Свирид і зник у сінях.

Хома озирнувся навкруги і потонув у темряві.

Він ішов швидко і не помічав ні холодного вітру, що студив і тріпав його намокле манаття, ні того жару, яким пашіло обличчя.

Дорога круто повернула вправо і подралася на кручу.

Хома спинився на хвилю. На лоб текли солоні краплі. Він викрутив жменю чуба і відкинув його назад.

Прислухався — нічого, крім посвисту вітру. Сторожко приліг до землі і поповз під косогір.

Кущі дикої смородини та глоду були добрими проводирями. Хома не звертав уваги на те, що вони шкрябали йому долоні, шпигали в коліна і різко хльоскали гнучким гіллям по обличчю. Через п'ять хвилин він опинився на купі глини. Тут була суха криниця.

Яструб довго важко дихав. Отаман Буць із своїми розбишаками проговорився на греблі, і тепер Хома дрижав від гніву. Він знав, що в цій криниці чекає смерті його вірний товариш і допомогач, молодий комсомолец Дмитро, прозваний за свою відвагу та невловимість Птахом.

Розгорнувши купу гною, Яструб намацав камінь, а під ним ляду.

Отаман зробив із криниці справжній льох.

Яструб прив'язав кінець мотузка до стовпця, здвинув камінь і підняв ляду. Глибока нора дихнула затхлістю. Хома, нагнувшись над краєм, тихо свиснув і кинув у глибину другий кінець мотузка. Потім, схопившись за мотузка, сам шугнув униз. Через хвилину ноги обперлись об живе чоловіче тіло, і Яструб почув заглушений стогін.

— Птах, живий ти... — насилу виговорив Яструб...

Знову почулось глухе мурчання. Яструб швидко облапав Птаха. Він лежав зв'язаний, а рот був заткнутий ганчіркою. Хома дрижачими пальцями витяг ганчірку і притис голову Птаха до своїх грудей.

Птах неймовірно сказав:

— Яструб!?. Чи знову бред почався?

— Ні, це я. Кожну мить нам загрожує люта смерть, коли Буць надумає надіслати козака перевірити, чи ти живий. А через те будемо говорити тільки саме необхідне. Розкажи, як ти опинився в цій криниці і що говорив отаману Буцю.

— Зараз, — сказав Птах, — тільки розв'яжи мене.

— Не можна, — твердо відповів Яструб, — ти лишися тут ще на один день. Ось — на, з'їж цей шматок хліба і запий водою, — Яструб помацки став запихати йому в рот хліб.

Птах без слова з'їв цілушку, а потім Яструб влив йому в горло пляшку води.

— Тепер розкажуй.

— Буць знає, що з волості повинні везти хліб.

— Так.

— Йому треба було взнати, коли саме його повезуть.

— Так.

— На хуторі є шпигуни, до котрих сам Буць зрідка навідується за новинами. Я йшов степом години у десятій, як ми умовились, до ковбані, аж двоє верхових вискочили з ліска і проскакали повз мене. Коняка одного тяжко вдарила мене мордою в голову, я застогнав і впав на землю. Вони замітили, я попався. Буць добре мене знає. Присвітили і зараз же впізнали. Я сказав, що пристану до них і розкажув, що збираються везти продподаток сьогодні або завтра. За те мене не вбили на місці, а оце заховали у цю «скриньку». Я направив їх на греблю до Чортової ковбані. Таким чином, я мав надію, що ти, дожидаючи мене, побачиш на греблі Буця з козаками і, може, почуєш від них про те, що сталось зі мною.

— Так. Розумно,— сказав Хома.

— Рощот не обманув,— продовжував Птах.— Не знаю тільки, що далі. Не дїждавшись на греблі підвід із хлібом, Буць вернеться сюди і розпоре мені живота, коли ти залишиш мене тут задля твоїх планів.

Настала тяжка мовчанка. В криниці була абсолютна темрява. Двоє щирих друзів і завзятих комунарів вчували один другого тільки по диханню. Над головою кожду хвилину міг роздатись гомін буцівських бандитів — то б означало смерть. Але ж Яструб мав серце міцніше від кременю і мозок гостріший від бритви. Нарешті він суворо промовив:

— Ні, так не буде. Ти сказав Буцю, що продподаток повезуть сьогодні або ж завтра, а я вже послав Свирида звістити предсідателя, щоб він призначив на завтра. Ці чутки дійдуть до Буця, і він побачить, що ти його не обманув. Далі йому кортить піймати Яструба. Надїється він, що ти йому допоможеш у цьому ділі. А тоді він обох нас разом засмажить люциперові на сніданок...

— Ого, честь не мала.

— Я ж намірився злапати зараз всю банду. Завтра вночі двадцять чоловік будуть чекати під греблею. З ними буду я. Тебе вийме звідціль Свирид завтра, о десятій годині вечора. Він приготує рушниці і ви, не гаючись, явитесь до

греблі. А тепер прощай. Ти знаєш, що Яструб скоріш поляже сам, ніж дасть загинути своєму другові...

Потім він заткнув Птаку в рот ганчірку і подрався по мотузку вгору. Вилізши, він знову накрив ляду, навалив камінь, засипав його сміттям. Потім одв'язав мотузок і швидко спустився під кручу.

В КУЛАЦЬКОМУ ЗАТИШКУ

Вітер зтишився. На Куликівських хуторах проспівали треті півні.

В лощині далеко від других хат, в густому вишневому саду, що вже напівобсипав своє жовтаве листя, зійшов хорий, смутний місяць і блідим промінням освітив білі плями мазаних стін гарного хазяйського будинку. То була оселя багатія Підвального.

Жодного згуку не можна було почути навколо. Тільки в довгій конюшні хропіло та брязкало повіддями п'ятнадцятеро коней.

На десятох з них півгодини тому в'їхав у двір Підвального Буць з дев'ятьма козаками.

Залишивши Птаха під землею, Яструб опинився в лощині, крадучись, переліз через тин Підвального і підповз до будинку. Сторожко підвівши голову і прислухавшись, він раптом схопився і приник до стіни. Через віконниці він почув, що в хаті стоїть гомін. Щільно притуливши вухо до щілини, він став розбирати п'яні голоси Буця та його козаків, а також і самого хазяїна.

— Помрем, а не дамо комунарам панувать на нашій землі...— гудів Буць.— Де це видано, щоб якась голота розбила мою економію, а тепер користується моїм добром?

— А мені хіба легше? — п'яним язиком доказував хазяїн.— Уже був триста десятин придбав — і на тобі раптом...

— Отак ми їх будемо шарпати зі всіх боків, поки з їх дух вискочить.

— А тим часом полковник Тютюн на допомогу...

Голоси переплутались.. Хтось почав:

Запануємо ми, браття,

У нашій сторонці...

— Ого, як прийде батько Петлюра, тоді ми запануємо, скрутим цю голову!.. Будуть вони на нас робить, як і робили. А за це ми будемо їх величать самостійними українцями!..

Всі зареготали...

— Мені аби Яструбчика здибати...— гукав Буць.— Сидить він мені у печінках... Хлопці, спіймайте мені Яструба! А ні— то випустимо кишки Птаху, та й геть звідціля. Підемо до пана Довби!..

— Добре, добре, пане Буць...— заревіли п'яні бандити,— і пшеницю одіб'єм і усіх комунарів поріжем...

Балачки хрипучим каламутним клекотінням перемішалися з дзеленчанням порожніх бутельок і стали потроху затихать...

Хома глянув на червону смугу, що кров'ю розлилася над краєвидом, і кинувся з двору.

Ще не зійшло сонце, як Хома, плутаючись стомленими ногами в сухій гарбузовій огудині Кривуляньських городів, підійшов до невеличкої старенької хати Сухореброго, де ночував предсідатель волосного ревкому.

Тут він застав Свирида і ще декількох селян, котрі кожному мить готові були вмерти за Радянську Владу і за свою волю. Це невелике зібрання якраз вирішувало питання про підводи.

Хома коротко розказав про те, що бачив минулої ночі.

— Звірі! розбишаки!..— вирвалось із грудей усіх.— Так не доведеться ж вам, кати, знущатися над нами!.. Ходім зараз до Підвального!..— і схопились за зброю.

Хома глянув на всіх ясними очима і твердо вимовив:

— Бачу, що на Радянській Україні скоро не буде жодного бандита!.. Товариші, будьте надвечір усі в клуні у товариша Сухореброго. А зараз спішити нічого, бо їх у Підвального вже немає. Свириде, звісти останніх. Товаришу предсідатель, приготуйте міліцію. Уночі ми повинні спіймати Буця з його допомогачами.

Після цього Хома Яструб, мов підкошений, упав на солону і вмить заснув.

КРИВАВА СІЧА

Вечір настав тихий. Біля ревкому тридцять підвід кінчали набирати в мішки продподаток. А в клуні у Сухореброго сиділа на полові купка селян. Щохвилини широкі очеретяні двері прочинялись і впускали нового члена цієї таємної збірки. Розмову вели тихо. На обличчях у всіх була рішучість і напруженість. Поруч у кожного лежала рушниця.

Смерком увійшов Хома Яструб.

— Всі тут? — спитав він неголосно.

— Всі,— почулось із темного кутка.

І дійсно, тут були всі: і бородаті батьки, що залишили вдома дітей, жінку, і молоді хлопці, котрі цієї весни перший раз покохали. Тепер вони забули про все. Це були просто члени партосередку, в якому головою був Хома Яструб.

— Зробіть кожен собі куль соломи, скрутіть його туго,— казав Хома.

Всі швидко заходились біля соломи. Коли кулі були готові, Хома передав Свириду бальцанку з гасом, котру він приніс з собою, і велів всім вийти на двір.

— Ну, тепер тихо за мною,— і Яструб повів їх городами та берегами, лощинками та рівчаками. Ці стежки знав він краще, ніж биті шляхи.

Через півтори години вони підійшли до греблі.

Спинившись недалеко від греблі, Яструб велів всім чекати, а сам пішов на греблю, оглянув кожний корінь і скомандував:

— Сюди!

Люди тихо підійшли. Кожному було призначене своє місце. Всі залягли і завмерли...

— Свириде,— сказав Яструб тихо,— обійди всіх і облий гасом кулі. Крім того, роздай кожному сірники. Запалювать без моєї команди щоб ніхто не смів.

Хома передав Свириду двадцять коробок сірників, і Свирид тихо став виконувати розпорядження.

— А тепер,— сказав Хома, як Свирид скінчив,— відправляйся до сухої криниці і вийми Птаха. Надіюсь, що ви встигнете...

— Встигнемо,— відповів Свирид і зник.

Прошло ще з півгодини. Яструб лежав біля самої води і дивився на небо. Його простягнута кремезна фігура з підложеними під кудлату голову кулаками ні разу не поворухнулась.

Нарешті згори почувся цокіт хургонів. Чавунні втулки голосно відзвонювали в колесах, і луна розносила веселе дзеленчання по свіжому осінньому повітрі.

Мало не в ту саму хвилину з другого боку почувся тупіт кінських копитів.

Скакало галопом верхівців з тридцять.

— Ого,— подумав Яструб.— Буць добув собі помічників. Певно, й Підвальний з ним... Ну, тим краще,— і скомандував: — Приготуйся!

Клацнули затвори.

Незабаром бандити опинилися на греблі.

Яструб громовим голосом крикнув:

— Пали кулі і бий по конях!

В одну мить на греблю полетіло двадцять палаючих кулів, і вся банда отамана Буця стала видна, як намальована. В ту ж мить грюкнула 21 рушниця, і двадцяттеро коней скочили гопки і попадали зі своїми хазяїнами.

Останні кинулись через греблю. Але з того боку предсідатель ревному з міліцією зустріли їх тим самим.

— Прокляття! — застогнав Буць: — Нас зрадили!.. Спасайтесь, пани-товариші!..

Він повернув коня і всадив йому шпори.

Але поперек греблі вже стояли двадцять готових вмерти селян.

— Здавайтесь живими! — крикнув Яструб і кинувся з шаблею й револьвером у гущину.

— А чорта лисого! — заревів чийсь знайомий голос під самим вухом Яструба.

То був Підвальний. Він кинувся на Яструба.

Настала страшна січа... Кулі догоряли, і при останнім світлі над головою Хоми свиснула шабля отамана Буця.

В цей момент цокнув наган, і простягнута Буцьова рука безсило випустила шаблю.

— Здрастуйте, пане отамане! — крикнув Птах і скрутив його поясом.— Так вам буде спокійніше,— додав він.

— Птах, ти в час нахопився,— сказав Яструб і стис йому руку.

Все закінчилось. На греблі в кружалі, що було обмежено червоним непогаслим попелом, лежала купа забитих і пораних коней і бандитів. Останні були зв'язані.

Живих коней було відбито семеро, ранених — п'ятнадцятеро. На трьох утікали троє бандитів.

Живих і мертвих бандитів склали на мішки з продподатком і разом з міліцією підводи рушили в город.

Буця між раненими не знайшли.

Він утік.

— Не надовго,— сказав Яструб.— Від моїх рук не втече.— А скільки у нас ранених? — спитав він з тривоگوю.

— Троє,— відповів Птах.

— Ну, нічого, дешево купили... А тепер беріть ранених товаришів і гайда додому.

1923 р.

1/2 І. Микитенко, т. 1

ВЕРБНА НЕДІЛЯ

I

Отець Герасим повернувся додому вдосвіта. В голові літали добрі мухи, а ноги насилу тримали батюшчине тіло.

Одначе він хоробро ступив на ганок і затарабанив з усієї сили клямкою. Незабаром матушка Хведора Гаврилівна зашаруділа в снігах. А через хвилину двері відчинились і проковтнули батюшку.

Матушка добре вміла лаятись, а батюшка тільки бив себе кулаком у груди й промовляв:

— Жено, язик твой — враг твой...

Діти заспані позлазились до їдальні, де матушка гризла отця Герасима, і плакали.

Нарешті, о. Герасим розпалився до краю і, грюкнувши кулаком по столу, заревів басом:

— Доколе, окаянная, будеш судити мя й розривати серце мое?.. А ви чого, чортенята, пороззявляли роти? Геть по кублах!..

Діти з жахом розбіглися...

О. Герасим тремтячим кроком підійшов до буфету, «підкріпився» стаканчиком і кркнув. Далі він, як стовп, бухнув на підлогу...

— Господи, помилуй мя грешного...

І захропив...

Так закінчилась ніч перед «вербною неділею»...

А рано о. Герасим після п'ятої чарки пом'якшав. Він погладив свого Васю по голові і помирився з матушкою.

Поснідавши, він надів нову рясу, блискучий хрест на товстому срібному ланцюгу, взяв довгий ціпок з круглою

головкою і поважно, як слід благочестивому пастирю, пішов до церкви.

Мужики скидали шапки і низенько кланялись.
Дід Григорій ударив у всі дзвони...

II

В церкві було повно.

Заробіток був добрий. І «на поминальних» у дячка, і на проскурах, і на свічках у старости. Вони навіть не встигали підраховувати гроші і часто помилялися: замість скриньки клали їх у свої кишені...

Баби потихеньку розказували одна одній про курчат та про коноплі. Хлопці щипали дівчат, а чоловіки розмашисто хрестились і думали про весняну сівбу, про скотину, про те, що треба поробить у боронах нові глиці.

Як завше в церкві, поки нема попа.

Нарешті у вітварі почувся басистий кашель о. Герасима. Він прочищав голос.

Всі захрестились частіш. І дужче зашепотіли баби про курчат...

Псаломщик Василь Васильович пішов у вітвар, а записувать «на поминальні» став Терень — хазяїн добрий і до цього діла звичний.

Почалась проскомидія...

— Во ім'я отця й сина, — сказав о. Герасим у вітварі до себе і проколов проскуру, щоб вийняти з неї боже ягня...

Проскура провалилась...

— Що це за?.. — бликнув він на псаломщика і пожбував проскуру під жертвеник...

В голові шуміло. Настрій був зовсім не вербовий...

— Во ім'я отця, — знову почав о. Герасим і проколов другу проскуру.

Але проскура знову була порожня.

— Гм... Чорт його зна, що за товар... Василю Васильовичу, що це значить? — грізно насунув брови о. Герасим.

— Що, що значить?

— Вам хіба повилазило? Товар ні к чорту!

— Чого ж ні к чорту?

— Отого, що вони повітрям начинені... Як я тепер у біса агнеця божого дістану?.. Га?..

— То, може, така попалася.

О. Герасим кипів.

— ...і сина... і святого...

Третя також провалилась під копієм. З неї не можна було добути агнеця божого.

О. Герасим затремтів від злості. По обличчю пішли бурякові плями.

— Щоб вашої старої відьми проскурні я більш не бачив! — загримів він мало не на весь віттар.— Чуєте? К чорту! К дияволу!.. З таким товаром... Кращих найдемо...

Псаломщик осмілився. Він знав, кого хоче о. Герасим зробити проскурнею.

— Молода ще ваша Соломія бути проскурнею... Що владика скаже?..

О. Герасим остовпенів.

Далі вся кров йому кинулась до голови. Він гукнув на всю церкву:

— Вон, с-собака... прокляну!..

В церкві завмерли... (І про курчат забули).

— Не дуже то! — огризнувся Василь Васильович.

— Щ-що-о-о-о?!.

.....

У віттарі стояла посвячена з вечора верба.

О. Герасим схопив лозину.

І з обох рук оперезав Василя Васильовича по плечах.

— Аа! Так он як! — крикнув Василь Васильович.

І... почалась «вербна неділя».

Тільки виляски пішли.

Переляканий Терень і дід Григорій побігли розбороняти...

1924 р.

ГОЛГОФА

I

Проходило сухе літо.

Плодилась на полях кузка, і ниви жовкли й засмоктувались сухотними колосочками.

Ходили гарячими, порепаними дорогами селяни, і туга сідала на їхні бороди сірим пилом...

А ранками в неділю калатали над селом старенькі дзвони на високій Миколаївській дзвіниці.

Перебріхуючи й зливаючись, вони ляпали один поперед одного голосними язиками, немов вириваючи у димного ранку принадну здобич.

Але в церкві гула урочиста порожнеча...

Батюшка довго ходив по килимах у вівтарі, підкрадався до царських дверей і виглядав у маленьку дірочку в завісі. Він навмисне повагом совершав проскомидію...

Тим часом в церкві з'являлось кілька десятків селян...

Вони стояли, як на дамиці дамки, коли вже наполовину відіграно партію.

І літургія проскакувала в розбиті шибочки, за якими цвірінькали горобці і кричали на дзвіниці голодні гави.

Потім зашархали невидано ранні жнива.

Хлібороби уперто клепали коси і різали при самому корінні слизьку, як дріт, соломку так, що стерні не було видно і тільки чорніла потоптана й пошкрябана граблями земля.

І була сувора заклопотаність.

Вийжджали на поля товариші з сільради і писали протоколи...

Говорили про державну допомогу селянам...

Говорили про колективну боротьбу...
І селяни пронизували голубе небо нестримною лайкою...
Говорили про колективи...
Була така сувора заклопотаність...
А батюшка з Миколаївської церкви о. Петро міркував,
що надходить бездохідня осінь.
Проходить порожній серпень, і насовуються печальні
далі...
І що робити для того, щоб мужички конче не забули
стежки до церкви?
Що робити, щоб було чим годуватися батюшці й ма-
тушці, й дітям, і всьому причету з дітьми, як прийде осінь,
а за нею — зима?
Заклопотано калатали дзвони.
Сині і димні ранки мовчали.
Довгими сідмицями о. Петро міркував...
...напружено шукав засобу...

II

І придумав засіб дуже простий.
Простий і зовсім новий.
Обновлення ікон та інші «чудеса» одслужили своє.
З цього тепер хліба не їстимеш... Треба не так. А треба
ось як...
І виїхав о. Петро з села аж до Києва.
Довго блукав він там, вишукуючи якоїсь святині, яка б
найдужче вразила селян і дала найбільше прибутку.
Нарешті набіг о. Петро на одного ремісника, який пого-
дився змайструвати йому те, чого він хотів.
А хотів о. Петро привезти в село святу гору... Гол-
гофу.
— Буде вам Голгофа, буде вам і хрест на Голгофі, а на
хресті розіп'ятий Ісус, ще й дві Марії Магдалини по бо-
ках,— сказав ремісник.
Сказав і зробив.
Гора вийшла хоч і плісковата, як двері з клуні, але май-
стер розмалював її яскравими зеленими фарбами, понама-
льовував каміння, травичку і будинки вдалині. Стала Гол-
гофа в себе очі вбирати.
Привіз о. Петро ту «гору» на вокзал.
Хоче погрузити в вагон.

Народ, як коні з переляку, кидається в бік, розскакується, носильщики свистять, матюкаються.

Ніхто не хоче нести Голгофу в вагон.

Навалив о. Петро «гору» на свої плечі і через велику силу протарабанив «святиню» в вагон.

Так з великою мукою за віру христову довів о. Петро Голгофу до останньої станції.

І сказав у неділю прихожанам, що стояли в церкві ріденькою черідкою:

— Як Христос ніс на собі хреста на Голгофу, де розіп'яли його за гріхи наші, так я ніс на собі святу Голгофу за гріхи ваші... Я не побоявся глузування й образ... Я все переніс за віру христову... І тепер ця свята гора буде прикрашувати наш храм.

І закінчив о. Петро в молитовнім натхненні:

— Тільки піддержте, православні, Голгофу, хто чим може... Завтра ми привеземо її в село, бо вона ще на станції. І прийдіть, і поклоніться...

Другого дня Голгофу привезли гарбою в село і поставили серед церкви.

Батюшка з другої церкви, як почув цю новину, то трохи не зквитував з життям з одчаю. Проте заспокоївся і швидко убрався й собі десь добувати гору... або Арарат або ж Афон цілий...

III

І от ранком у неділю, заливаючись, перебріхують дзвони голосними язиками.

І сходяться до церкви «жони-мироносиці».

У «мироносицях» тепер багато жінок.

Не йдуть чоловіки до церкви, а о. Петро так ласкаво до жіноцтва ставиться, так піклується їхнім спасінням.

От і йдуть у «мироносиці», щоб разом і за чоловіків одмолити гріхи.

Після служби, «мироносиці» тягнуть о. Петра за рясу, кожна в свій бік. А в нього для кожної ввічливе слово і свята порада.

І триває між ними любов і єднання. Не забувають «мироносиці» про те, що батюшці жертву треба принести од трудів своїх хліборобських.

Голгофа справила на «мироносиць» велике враження.

Пішли вони по селу і задзвонили в усі дзвони, щоб ішли люди поклонитися святині і принести їй жертву, хто чим може.

А тут надходили дощі і грози.

І надходили нові турботи, щоб землю засіяти.. у колективи збитись... примусити землю родити...

Ішли трудові турботи.

Слухали мужики похмуро, закручуючи з товстого паперу цигарки, потім реготали й матюкались.

— А чи не пішов би він із своєю олгохвою ік... дідьку?... Хай розпинається на ній, коли хоче...

— Іч, прости господи, падлюка... Тут і так цурка, а він ще на олгохву тебе тягне...

І стоїть самотня посеред церкви дощана Голгофа, розмальована з одного боку зеленою фарбою, а з другого боку зашпакльована біленьким.

Посередині хрест з Ісусом.

І дві Марії по боках...

1924 р.

НА ПЕРЕВАЛІ

I

Були глухі ночі.

Бродили білі метелиці поза стодами і рвали морозяні вітри.

А вдень шуліками налітали з города кіннотчики, брязкали шаблями й палили з чорних наганів в повітря.

Село не дихало. Зціплювало зуби й покірно слало до міста гарби з половою та сіном...

Кіннотчики розшукували дівчат, спинялися в чийсь хаті, й до вечора дрижали стіни від божевільного галасу й сваволі.

Дика слава Дроздовського полку ішла навколо селами.

А ночі були глухі. Гуділи метелиці і рвали над селом морозяні вітри...

Надвечір з гиканням рушали кіннотчики до міста, де мерзли сотні дядьківських підвод і, затаївши німу зневажність, хльоскали батіжками змучені селяни в свитках і розгозяних черевиках на драних чоботях.

Тоді глухо розтаборювалась ніч між хатами і чітко вартувала на німих завулках тиша.

Вмирав погрозлиивий гомін, лягаючи по кутках, мов леґіон перед останнім боєм.

...До Гриця сходилось чоловіка з п'ятнадцять кучан і сідали темною купою на соломі. Хата наповнювалась гарячим диханням і стриманими розмовами.

Білі метелиці крутили, дотанцьовували дев'ятнадцятий рік...

То був уже грудень.

Гриць рахував, важко пускаючи слово за словом, мов кожним з них він бив себе по голові:

— Четвертий місяць... гей...

І чув з гурту:

— А десь у людей уже свобода... земля... а тут...

— Генерали... царі... мати їх...

— Доїдять... живцем доїдять усіх...

— А кого не доїдять, на тому їздимуть, як на шкапі...

— Ні,— натискував тоді Гриць,— близько вже кінець...

Десь підходять червоні...

— Та де ж вони? — Глухо питали п'ятнадцять.

— У город якби податись...

— У городі, там знають...

— У городі, там робочі. Ті, мабуть, знають...

— Довідаться якби...

Губився гомін по кутках, хмурніли обличчя.

І знову спалахували очі.

— Піти!

— Послати одного. Хай іде! там за кузнями робочі...

— Сергій там... його знайти... той знає...

...Проходили ночі в темних метелицях. Ставали глухими таборами по селах.

Сходились змовники до Гриця.

І довго складали до робочих листа.

Аж поки раз, одного дня, забрав Павло в мішок старі сапи й пішов з тим листом у город до Сергія.

Похмуро чекали кучани, притаївши в застужених грудях тривогу.

То був білий грудень.

І наближались свята...

II

Город шумував, розливавсь скаженим весіллям.

Котилися червоні авто; бахкали нахабно в глушники хмарами перегорілого бензину й завивали сиренами, немов намотували жили на який знаряддя кари... Скакали вершники, роздираючи коням запінені морди блискучими, срібними мундштуками... Вилітали на тротуари й ганки, танцювали поміж переляканої товпи.

Візники в нових жупанах під дзенькіт балабанів мчали розкішних пань по головній вулиці, прикладаючи язиками й гукаючи своє самовпевнене й противне:

— А-гов!.. Посторо-ниись!..

І над усім божевільним рухом, заплітаючись, ревли з дзвіниць соборів і церков заведені попами дзвони.

По вулицях бродили в довгополих шинелях і кацавейках напів'яні дроздовці, співаючи кавалерійських пісень і б'ючи євреїв, коли який лучався їм у руки.

І поміж всієї різноманітної товпи вилискували розцяцьковані сріблом зброї офіцери, заліті пахощами одекolonів і присипані пудрою.

Дехто з них маніжно ховав білі м'які руки в жіночі муфти з дорогих шкур, ті самі руки, якими допіру розстрілював у контррозвідці більшовиків...

Город шумував і захлинався нестримним гамором.

А вечорами цвіли електрикою кав'ярні, дзвеніли пляшки і золото, і реготали повії, перегинаючи голі тіла через коліна героїв білої армії...

Тільки мовчали робітничі квартали...

Там швидкі, нервові тіні перебігали глухими майданами і вуличками, зникаючи за кузнями і за вокзалом...

За німою громадою заводу губились в проваллі ночі неясні обриси кузень.

Там лежали напружені квартали...

Робітники не виходили з них, тільки поодинокі постаті, переодягнуті в буржуйські пальта, проходили удень повз штаб контррозвідки, де сичали вартові авто й били копитами змилені коні...

Наближались різдвяні свята...

В робітничих кварталах ходили мовчазні робітники й кидали короткі, ясні гасла.

Невідомо звідки з'являлася зброя. Уночі вона переходила попід містом за кузні й лягала в глухім рову під кучу ржавих покидьків жерсті й непотрібних обгризків чавуну.

У Насті в низенькій земляночці за столом сиділо кілька чоловік і грало в карти.

Перед ними стояла тиква самогону, було розсипано по столу огірки й лежали оселедці.

— По банку,— говорив один.— Ще тиждень-два, а там амба...

— Які козири? — запитували всі, й голови їхні хилились щільно до столу.

— Броньовик і сот з п'ять червінців...— тихо відповідав Серьoga...

— Коли ж почнемо гру?..
 — Ш-ша!.. Своєю силою нічого не зробимо... Треба допомоги... У них на руках значно більше козирів, ніж у нас.
 — Що ж робити?
 — Очікувати...
 — Очікувать? Знов наших трьох розстріляли.
 — Знаю! Очікувать! Інакше загубим справу.
 — Вже знесено доволі зброї,— кинула Настя.
 — Добре. Повинні бути звістки, тоді...
 — А зараз?
 — Зараз рушать. По землянках. Ви всі п'яні... Розумієте?
 — О, розумієм... Ха-ха-ха! — одгукнулись усі.
 Вдаючи з себе зовсім п'яних людей, робітники з гомоном вийшли надвір.
 Ніч за кузнями проковтнула їх.
 Далеко шумував город..
 Десь ревіла сирена й захекано цокотів мотоцикл.

III

В залі реальної школи директор Скиба влаштував бенкет для офіцерів.

Лакеї зі всього міста метушилися поміж столів.

Горіло стільки електрики, що нею легко було б освітити ціле село.

Сотні пляшок з коштовними винами пухкали в стелю пробками й заливали квіти, якими було засипано столи.

Гриміла війська музика, бряжчали остроги, гупали закаблуки...

Командир полку щохвилини підносив догори срібного кухля й вигукував:

— За здоров'я красуні Ольги Вікторівни й за всіх гарних жінок!

— Ура-а-а! — ревіли десятки офіцерських горлянок.

А Ольга Вікторівна — дочка директора — обводила всіх очима і, вишкиряючи мишачі зуби, відповідала:

— За здоров'я славетних наших оборонців від варварів, мужиків та робочих!.. Ура!..

— Ура-а-а!..

Двоє нафарбованих офіцерів з олов'яними очима цілували їй по черзі пантофлю і підіймали на руки...

— Ура-а-а!..— ревіла вся зала...

Директорова жінка ляскала в долоні й милувалася зі своєї доньки.

— Ах, коли б оце побачив Мішель... Помер би... ха-ха! Помер би!..

— Який Мішель? — запитав, нахмурюючись, командир.

— Мішель? Це учень один... В реальному вчиться. Мужичок один... О, в нього батько має двісті десятин. Багатий хам. Так Мішель, його син, закох... ах-ха-ха... закоханий в Олю!

— Закоханий? Ха-ха-ха! Мужик? Хам? В Олю?

— Всипать би йому!..

— Да! Щоб не сунув свинячого рила, куди не слід...

— Поручик Седов, — гукнув командир, — ви того, довідається, як його фамілія... цього Мішеля... ха-ха!.. Та сипніть йому...

— О, ні! — сказала директорша. — Він багато платить Віктору Євгеновичу... Не можна... Як можна! Він багатий мужик...

— За здоров'я панів офіцерів, — крикнула Оля.

— Ура-а-а!..

І було дико і синьо в залі від пахощів прілого тіла й цигарок.

Почаділі, знеможені лакеї таскали срібні відра з новими пляшками...

Пухкалі в стелю пробки.

Млілі напівроздягнуті пані на руках у офіцерів. На пальцях і на білих шиях у них виблискували самоцвітні камінці, що за одного з них можна б купити дві пари добрих робочих коней...

І ніхто не помітив як увійшов Михайло в білих рукавичках і в картузі...

Він уклонився директорові і зробив йому знак.

Той підійшов до нього і запитав:

— Ну? Що скажете? Які новини? Довідались, що робиться на кузнях?..

— Вікторе Євгеновичу, — забурмотів Михайло, притискуючи до грудей руки. — Я хочу... мені треба поговорити з Ольгою... Дуже важна справа...

— Що?! З Ольгою?.. Киньте дурниці Мішель... Ви за цим тільки й прийшли?

— О, ні! Справа дуже важна... Я викрив злочинців. Благаю вас... дозвольте поговорити з Ольгою... Ви можете дістати собі доброго чина... Покличте Олю...

— Чина? Ого?.. Що за балбес,— мугикнув директор,— ідіть у цю кімнату,— і він штовхнув Михайла за зана-віску...

За хвилину увійшла Оля і, побачивши Михайла, процідила крізь зуби, мов її слова то були золоті подарунки.

— Я вас слухаю.

— Оля!.. Ольго Вікторовно... Я гину за вами...

— Я це давно знаю. Що скажете ще?

— Ваш папа може дістати собі великого чина... Розумієте... Оля... для вас... я вас кохаю... Ну пожалійте ж мене...

— Що, що таке?.. Я вас слухаю...

— Ось... це лист до робочих... од мужиків... Скажіть одне слово, і я оддам його вашому батьку.

— Ах, од мужиків!.. Папа!..— крикнула вона на всю залу: Мішель має листа од мужиків до робочих...

— Ш-ша!.. Що ви робите... Я не дам,— задрижав Михайло.

Але було пізно.

Директор виволік його за вуха в зал й поставив перед столом.

— Лист? Давай!.. Панове офіцери... Це моя послуга вам...

— Ах, Мішель,— ляснула в долоні директорша.

— Мішель?.. Ага... Ну?..

І лист перейшов до рук командирівих.

— Панове! Слухайте:

«Товарише наш Серього, пишемо до тебе, бо вже не маємо сили терпіти проти супостатів білогвардійців...»

В залі стала тиша.

— Що?! — заревів командир і прочитав далі:

«Звісти, чи скоро вже придуть наші, і якщо треба, то ми підем на підмогу...»

Командир зім'яв листа й послав його в кишеню.

— Де ви його дістали?— скочив він до Мішеля.

— Я їхав сюди... Бачу— вартою заарештовано на кузнях селянина, Павла Худобу. Він ішов по вулиці, певне до цього самого Серьоги... Це мій земляк, з одного села. Павло Худоба голодранець. Я його взяв... поручився за нього... Варта мене добре знає. Завів його до себе... розпитать... і... витяг у нього цього листа...

— Де він? Де він зараз? Ти його випустив!? Я застрелю тебе, як собаку!

— Ні, ні... Я його замкнув у себе в кімнаті... Він там...

— Поручик Седов!

— Єсть!

— Взяти його до контррозвідки, того мужика... Всіх по-
вісити... всіх робочих!.. Він повинен виказати... і мужиків
теж... припекти його...

— Єсть...

І поручик, схопивши за руку Михайла, нерівною ходою
пішов з зали, брязкаючи острогами...

— Панове офіцери,— гукнув командир.— Прошу заспо-
коїтись... пусте... Їх завтра повісять і все...

— За здоров'я наших оборонців,— крикнула Оля.

— Ура-а-а,— розкотилося п'яною луною по залі і вда-
рило в стелю.

Лакеї підносили нові пляшки.

Гриміла музика.

Брязкали остроги.

Гупали закаблуки.

IV

Отож Павло попався в капкан...

І як це трапилось?

Він прийшов у город з клуночком за плечима.

Рух на вулицях і блиск золотих погонів, що впадали йо-
му в вічі майже на кожнім кроці, наповнили йому серце не-
ясною тривоگوю.

Проте він безпечно пройшов по головній, перебрався че-
рез кавалерійський майдан, і, похнюпившись, пішов глухою
вуличкою до кузень, що розкидані були за заводом.

Десь там, на третім розі від моста ліворуч, землянка...
Туди він поспішав.

За мостом його спинила варта.

— Хто?

— З села... чоловік, не бачите?

— Куди?

— В кузню...

— В кузню? З села? Що, там кузень немає?..

— Вугілля немає в нашого коваля.

Варта переморгнулася й один скомандував:

— Ану, марш до штабу.. Там розберуть, до якого ко-
валя... Шалаються тут... сволочі...

Стояв далекий шум города...

Перед Павлом виростала страшною марою небезпека.
Він стояв, ударений нежданою пригодою, мов довбнею.

Рука стискувала листа до Серьogi... Перед очима пливло село... Вечори темні, глухі ночі і змовники на соломі в Грицьовій хаті.

Павло не рухався.

— Ну ж! Пшов за нами...— штовхнув його один прикладом гвинтівки.

Але під цю притичину Павло побачив Михайла.

— О, Михайле Семеновичу! — вирвалось у нього з грудей з якоюсь надією.

І Михайло таки врятував його.

Та завівши до себе в кімнату, він лисицею вліз у його душу, а потім і в кишеню.

Знесилений дорогою, Павло задрімав, випивши гарячого чаю, до якого було підмішано доброго вина.

Прокинувшись, він раптом хопився за кишеню, й німий жах скував йому мозок.

— Ах, проклятий куркуль! — скрикнув він й кинувся до дверей.

Але двері було щільно заперто. Глухі удари Павлових кулаків потонули в килимах, якими була прикрашена кімната.

Тоді він, як спійманий звір, забігав між чотирма стінами, стискуючи голову й проклинаючи своїх тюремників.

Одне вікно з кімнати було просто на вулицю. Павло одхилив фіранку. На вулиці шумували люди. Скакали візники. Торохтіли биндюги. Нічого й думать.. Спіймають як злодія. Подвійні рами нароблять багато шуму.

— Що ж робить? О, що робить?..— рвав він на собі волосся...

Раптом очі йому впали на шафу, що стояла під стіною.

Він підставив під неї плечі й перетаскав її до дверей. Підпер двері.

— Я їх уб'ю... Хай спробують...— і, обернувшись назад, він скрикнув від радості.

Там, де стояла шафа,— були скляні двері. За дверима було видко глуху терасу, а за нею сад.

Кинувся до дверей... Наліг... Ні.

Тоді витрусив з клучочка залізну лопату і підважив нею одну половину. Двері зійшли з завіс.

— Ого!.. Ну, прощайте, Михайле Семеновичу. Колись, може, побачимось, тоді подякую...

І Павло вийшов на терасу, а звідти в сад і, перелізши через забор, опинився на майдані.

За півверсти видко було завод і кузні.
Почуття великої радості сповнило Павлову душу.
А під цей час поручик Седов з Мішелем поспішали за-
арештувати мужика, що прибув з листом до робочих.
На них чекало гірке розчарування...

V

Промчало три скажені дні...
Командир полку розмістив дроздовців на квартирі в ро-
бітничих кварталах.
Город хвилювався. Ішли чутки, що червоні зовсім бли-
зько.
Штаб контррозвідки кипів, наче великий казан, перепов-
нений людською кров'ю...
Надвечір на Кавалерійському майдані побачили горожан-
ни три високих шибениці.
Майстри похмуро забивали останні цвяхи, зв'язуючи по-
перечки.
Люди жахалися і кидалися убік від страшного видови-
ська.

Прийшла довга, тривожна ніч.
Вили сирени, і блискали з вокзалу прожектори.
А на ранок на площі гойдалось на довгих шнурах оди-
надцять страшних, посинілих, з роздутими язиками робіт-
ників і селян.
До одної шибениці було прибито дошку з написом:
«Изменники отечества, продавшие жидам свою родину.
Это ждет всех таких, как эти мерзавцы...»

На город налягла невидима печаль... Мов чорна ніч роз-
пустила воронячі крила над людьми...

Три дні висіли на майдані скатовані.
Їхні тіла розгойдував вітер, а над ними кружляло гай-
вороння, викльовуючи їм очі...

Жах поширювався й ріс, розповзаючись по всіх заву-
лках і чорною примарою ішов на села...

А п'яні дроздовці тим часом брязкали по вулицях шаб-
лями, розливаючи малиновий дзенькіт острогів, розбивали
останні крамниці, здирали з ікон у горожан срібну оздобу
й перековували її на пряжки до уздечок.

Вулиці дрижали й бились судорогами, наче в тяжкій
агонії напередодні безславної смерті.

VI

Тоді був білий грудень...

І він вмирав.

Прийшли різдвяні свята, та ніхто про них не думав під той час у городі.

А в останній день грудня над городом прошуміло перше червоне ядро.

І вдарило у вокзал.

— Тр-рах!

Сполохані дзвони зателенькали тривожно й зовсім по-дурному...

Бо через хвилину вже друге ядро шуміло в штаб контррозвідки.

— Тр-рах!

— Тр-рах!

І несподівано з Кушівки, де був старий шкіряний завод, голосно розсипав смертельні джмелі кулемет.

— Так-так-так-так!..

— Джі-джі-джі.

— Так-так-так-так!..

А з невидимого броньовика шуміло:

— Тр-рах...

Ах... ах!.. Трах!..

Розкидані по кузнях дроздовці хапались до своїх скарбів, плутались у довгих шинелях і поспішали до артилерії...

Але з ровів під командою Серьоги бахкали, немов горіхи, робітничі гвинти й одрізани...

Гех, шуміла свинцева злива...

Раптом схоплювалась червона буря, звідки й не чекали її дроздовці...

То Настя на Кушівці з робітницями таскала пеленою кулеметні стрічки з жовтими джмелями.

А робітники пускали їх тисячами в очмарілих офіцерів.

— Так-так-так-так!..

— Джі! Джі! Джі!..

І бились смертельно до вечора. Падали робітники, нові з'являлися невідомо звідки. З-під стін з'являлися і знову падали.

Броньовик то наближався, то здалеку шумів їм радісним привітом.

— Тр-рах!..

Але всмоктались білі у свої позиції.

Вмирали білі — не тікали...
Броньовик надвечір далеко десь одходив до вокзалу.
Шуміла свинцева злива...

VII

Ранком на другий день наближались червінці й спинились десь за далекими рейками.

Білі зібрали за ніч всі сили й ударили по них з гармат.
До вокзалу рушила більша частина полку.

Але несподівано для них звідти сипнула раптова стрілянина.

Навколишні села вирушили з партизанською зброєю на допомогу робітникам і червоним...

В передніх лавах ішов Павло Худоба, який вів сотні озброєного селянства проти ненависних панів. Він підоспів з допомогою саме враз...

І стиснуті зо всіх боків дроздовці кинулись із міста на протилежний шлях.

За ними шуміла свинцева злива.

У город входили червоні й селяни.

— Ура-а-а! — гриміло з кожного заулку.

— Хай живе свобода! Для нас — робочих і селян!

Смерть панам!..

На площі рили велику могилу.

Там хоронили останки тих, що загинули за перемогу трудящого народу...

Мовчали дзвони.

Ішли колони робітників і селян.

Ішли колони червоноармійців.

Приходив новий — 20-й рік...

Приходила залізним кроком влада трудящих.

Вона прийшла...

Живе...

І квітне...

1924—1925 рр.

КОМУНАРИ

I

Був із того Юхима Загати парубок міцний, не так щоб дуже ставний, та зате силак, здається б землю перекинув плечима. Із такого роду пішов. Кажуть, іще дід його був силак і батько теж — дарма що харпаки були. Батька п'ятого року якимось стражники гнали, і йшлося йому тоді на смерть. Так він у двір хотів ускочити до одного багатиря. А ворота нові — дубові. Високі ворота, одне слово хазяйські. І замкнені звісно. Так той харпак Загата, Юхимів батько, плечима в них як ударив, так і виніс, із стовпами вивернув. Такий і син. А проте смирний. Як учився в ремісницькій школі, то був старший від інших і вже й тоді мав у руках добрий вітер. Завідувач школи, демократ такий був, усе, було, до нього боротись.

— Загато, я б тебе зборов,— каже.

А він тільки зведе на нього сині лагідні очі, чубом махне та стиха посміхнеться.

— А чого ж? Якби я дався.

— Та хоч би й не дався. Я б тебе одним англійським прийомом.

— Чого ж? Англійським, звісно.

Проте завідувач довго не насмілювався, хоч і мав таки добру славу митця на ті англійські прийоми. А то раз таки зважився. Закотив рукава.

— Нумо,— каже,— бережи печінку.— І до нього. А той ще таки не вірить, посміхається.

— Може не треба? — запитує. Але завідувач уже не годедн відступити.

— Ні, голубе, не викрутишся.— Та так, як півень той,

і підскочив до нього. Тут і всі учні з'юрмились. Хто з ковальського вийшов, хто з слюсарного. Хлопці все неабиякі. Покладе завідувач Юхима — засміють. Ну, тут Юхимові прокинувся гонор за весь свій рід харпацький. Одну мали честь — вітер у плечах — та щоб і цієї честі позбутись?

— Держіться ж, Василю Петровичу, — лагідно попереджає він свого вчителя. — Куцина на вас інтелігентна, то щоб, бува, не репнула.

А з цим словом обійняв Василя Петровича, той тільки ногами задригав. А далі підняв його і кинув.

— Ви, — каже, — демократ, то я вас по-простому, бо англійських не знаю. Отак.

Той потім пролежав щось днів із п'ять у ліжку, а як очунав, того ж дня і вигнав Юхима Загату, як «неблагонадежного».

— На всі чотири вітри! І близько не підходить, як не хочеш, щоб я тебе запровторив кудись подалі.

Взяв тоді Юхим свій ученицький хвартух, попрощався з товаришами і, слова не сказавши, пішов. Тільки на обличчі стемнів. Дома спитав батько:

— Чого це ти?

— Та... боровся, бачите, з демократом.

— Поборов, виходить?

— Угу.

— Ну, то шукай же тепер іншого хліба.

Так і зостався. А за рік, за два й революція. Горожанська війна. Одне слово — фронти і наступи. Як пішов юнак сімнадцятого, то повернувся аж двадцять другого року. Повернувся командиром, більшовиком. Кажуть, одчайка був у боях, а додому прийшов — смирний. Тільки вже як гляне кому у вічі, то тому й казати нічого.

— Не по правді, товаришу, робиш. Проти революції йдеш. А ти ж незаможник, як і я.

То вже той незаможник спокій стратить, душу свою переверне, а таки знайде, де саме він змилив, і виправить свою провину перед революцією. Більшої агітації і не треба. Сказав Юхим Загата, значить крапка.

Та щось невдовзі він ізнову подався з села. У серпні місяці взяв цілушку хліба, попрощався з батьком. Піду каже, в студенти. Революцію без науки не вдержиш. Отакий собі. Дали йому з волості відрядження, потиснули на дорогу руку товариші і побажали, щоб повернувся в своє ж таки село на роботу.

І от щоліта він приїздить, цей Юхим Загата, студент сільськогосподарського інституту, велетень із синіми очима. Приїздить та все напостає на одному: «Давайте збудуємо комуну». Восени до інституту повернеться — листами агітує. Шле листи й до батька й до сусідів, підбиває голоту, а це вже й кількох середняків спокусив.

Цієї весни таки посіяли гуртом, а влітку, як приїхав Юхим, то збив компанію навколо себе і разом з товаришами заходився коло того діла; стало воно ніби й справді хилитися на лад. Що селяни почали добачати злидні свої саме в неплідному копирсанні на своїй малій ниві, без засобів, однією лихенькою своєю силою, а що й хлопці збилися коло Юхима такі, що слова на вітер не кинуть, у точку б'ють,— от і зав'язався ніби й справжній вузол.

Учителька Поля Загірна, дочка Андрія Загірного, що в партизанах був. Петро Чижик, що ось уже другий рік, як на робітфакові — хоче достукатись до лікаря. Митя — комсомолець, друг-товариш Чижиків, Наталка — Митькова сестра — хоч молоде, а завзяте та робуче без краю і теж комсомолка. Микола — їхній приятель.

А цього літа Загірна й ще одну силу долучила до товариства. Саме агронома Родіона Кручу, людину авторитетну, впливову і надто для комуні корисну. Літами вже не юнак та й становищем своїм над усіма помітний, до того ще й добре вчений, Круча міг би стати за одного з рушіїв нової справи. Так собі зміркувала Загірна, а відтак — доклала всіх сил, щоб принадити його до товариства й збудити в ньому той живчик цікавості й запалу, без якого годі й думати про комуну.

Що Круча недавно пробував у цих краях, то Юхим іще не гаразд його знав, і сьогодні, сливе, мали вони всі багато де в чому порозумітися, зібравшись цілим своїм осередком тут, на узліссі, обабіч колишнього панського дворища, де мали з'явитися трохи пізніш і решта піонерів комуні, ті пак селяни, що зважувались на цю знадливу, а проте певну спробу, — так їм здавалося.

Вечір уже заходив жовто-зеленими тіннями. На деревах і на полях лисніли золоті плями. І десь у лісі глибоко та дзвінко родилась молода пісня. Зненацька на узліссі залунав похопливий чоловічий голос.

— Паняй, паняй, Васю... бери цабе, мати пречиста... бери цабе, щоб тобі...

А на відповідь — хлопчаче:

— Ну ж, ти... сюди... куди тягнеш... Но!

— Повертай, повертай,— знову заскреготів перший голос.— Цією дорогою аж до ниви, а я тут вирубаю берестка на люшню.

По цьому вирнула на галявку хаплива обшарпана незаможницька постать і замахала сокирою, певно вказуючи хлопцеві дорогу. Далі чоловік нагледів собі молодого берестка і вже був коло нього присів та одгорнув траву при самому корені. Але цю мить на галяву вийшов іще один чоловік, що все те чув і бачив, і весело та хитро з того посміхався.

— Берестка чи дубчака? — гукнув він чоловікові через плече, аж тому сокира випала з рук. І дивлячись на зляканого злодія, цей другий опоряджав собі повислого чорного вуса та стиха сміявся.

— Га? Що ви сказали? — підхопився похапливий дядько.

— Хіба не чули? — глумливо питав той, оглядаючи убогу дядькову постать, що, мов недоладний куль рогозу, була підв'язана мотуззям та вузлуватими жилами.

— Не чув. Побий мене бог, не чув,— озвалась постать і швиденько перехрестилась.— От побий мене бог.

— Та й страхопуд же з вас, дядьку Биндо, як я на вас подивлюся. Кого ви злякалися? Федора Ступу не впізнали?

— Тю! Ти диви на нього! Аж це Федір Омелянович! — прояснівши, вигукнув Бинда.— От же, бий тебе сила божа! Куди це ви розігналися?

Ступа махнув дебелим кийочком і знову посміхнувся у вуса.

— До вашого села.

— Хи! Ну, от прибий мене господь, не впізнав! Господарюєте, значиться?

— Атож.

— Святе діло!

— Еге, як той казав: «ори, мели, їж». Отак і ми.

— Так, так, щоб його трясця зорала, господи помилуй. Дивно мені! Бувши б я такого розуму, як ви, та щоб мені таке образування, чого б я сидів у мужиках? Скільки ви труда поклали на ту науку, а тепер коло мужицького діла.

— Дивно? А чого ж дивно? — питався Федір Омелянович, намагаючись піймати погляд свого бесідника.— Чого ж вам дивно?

— А поійнятно дивно!

Тоді Ступа промовив лагідно та співчутливо:

— Шкода мені вас, дядюню.

— Ярунда! — кинувся той. — Чого там шкодувати? На всіх голих серця не вистачить. А ми такі: аби живі, а голі будемо, хрест мене накажи. Тепер час такий: сьогодні ви удітий, узутий, а завтра — голий та розбутий. Ха-ха! Єй-бо, правда.

— Ну, це ще ворожка надвоє сказала. Я, скажім, не хочу бути голий.

Ступа вийняв металеву цигарницю.

— Закурюйте, дядюню.

Бинда обережненько потяг цигарку самими кінчиками пальців, наче боючись забруднити решту, що лежали на жовтому денці, ніби рядок міцних зубів у жовтому роті. Ступа взяв і собі цигарку і клацнув цигарницею, що знов нагадувала хрумкання крихкої лагомини на добрих зубах. Бинда, закуривши пахучу цигарку, насолодко затягся густим синюватим димом і вимовив:

— Хороші папіроски. Дякую. Наче ладан, пахнуть, прибий мене господь. І чого ви тільки не женитесь, Федоре Омеляновичу?

— А що, хіба час? — засміявся Ступа. — Та й пари немає.

— Звиняюсь. А попівна? Хіба не той... Не як його... не йдьоть? Ви ж наче вхажували, га?

— Ну, як вам сказати, — одмовив той дуже стримано. — Як вам по ширості признатися — не люблю я попів. Не радий я з ними будь-яке діло мати. Туман народний. — І по цьому кинув: — Прощавайте. Мушу поспішати. Рубайте собі берестка, тут ніхто не вгледить.

Бинда ще раз здивувався.

— Хи! А то казали, що ви вхажували. А чого ж це ви до нас?

— Агронома треба побачити.

— Так стійте ж! Агроном має бути незабаром тут. Хлопці загадували зібратись.

Ступа одразу зупинився.

— Хто загадував?

— Та той же таки Загатин студент, Юхим. Дурне діло, не вам кажучи.

Ступа й зовсім насторожився.

— А яке саме діло?

— Ет, нема про що й говорити. Мене теж, сказать, за-
прошували, та я, мабуть, не піду. А чого я піду? Голий був,
голий і є. І буду голий! Як бубон собачий. Що вони мене,
врятують? Нагодують? Аякже! Роззявляй рота.

— А що ж там таке, скажіть, як маєте охоту,— зовсім
уже байдуже запитав Ступа.— Що то вам за клопіт такий?

— Та... комуну хочять заснувати, прости господи. Одне
слово — пустяк. Хороші папіроски, прибий мене бог, хоро-
ші. Прощавайте.

Бинда сердито кинув додолу недопалок, притоптав його
чоботом і, вже нічого більше не сказавши, підхопив сокиру
і зник за деревами.

— Дядюню! — гукнув услід йому Ступа.— Дядюню...—
І поміркувавши якусь коротку мить, і собі подався за ним.

1926 р.

ЛИСТ ДО ВОЛОДИМИРА КОРЯКА

Любий товаришу! Ви й не знаєте, яку тяжку гору зсунули на мої плечі, не засудивши мого героя, цього пробій-голова Кириченка. Та де, Ви взяли його до серця і схвалюєте (принаймні виправдуєте) його вчинки, що стільки завдали клопоту хоча б і Глафірі Іванівні, а пізніше — й о. Олександрові і, мабуть, ще завдадуть мені. Щоправда, — це чудово мати таку фантазію, як у Вас: Ви бачите мого героя вже дорослим, стежите за його дальшим життям і звете це життя цікавим. І навіть більше — Ви звете його повчальним! (Запевняєте, що з Кириченка має вирости не зовсім звичайний громадянин). Цебто — ви кличете мене і, бідний автор, я ледве встигаю за потужним розгортанням Вашої думки. Крім того, Ви нагадуєте мені про Анатоля Франса, про «Детство и отрочество» графа Толстого, «Мужиків» Чехова, «Деревню» Буніна, «Мужиків» Реймонта, «Землю» Кобилянської... Словом, Ви кажете про буйну літературу, глибоку, від самого ґрунту, з прикорня селянського життя, про саме село і просвітянщину, про безсмертного Бориса Грінченка й про ніжну музику Васильченкових фарб і, нарешті, настоюєте на синтезі...

Ви кличете когось прийти і взяти. Що? Колосальні скарби, вікові, невичерпні матеріали й недавнє буряно-минуле, — говорите Ви, — і... я боюся казати, але я певен, що Ви чекаєте великого, монументального твору, щоб зазвучав він (синтез нового дня й нової людини) молодо, свіжо, сміливо, широко. Так, Ви навіть признались у Вашому листі, безмірно для мене цінному, що Ви чекаєте епопеї...

Бувши далеким від того, щоб підставити під такий відповідальний вантаж не те що всі плечі, а хоча б одну руку, знаючи добре невелику міру своїх сил і разом із Вами чекаючи на «когось», хто прийде й подужа, я все ж відчув тягар обов'язку. Я гадаю, що моральне моє спасіння в еди-

ному: Кнут Гамсун дозволив же кожній людині написати про себе книгу. Він переконує, що кожна людина має, принаймні, це право. І ось я не спромігся відмовити моему героєві, що прийшов до мене несподівано й уперто вимагає написати саме про нього.

Уявіть собі, це жилавий, здоровий мужчина. На лівій щоці в нього досить грубий широкий рубець від шаблі. Голос у нього міцний так само, як і плечі, руки, спина і кулаки. Мені навіть тяжко уявити його невеличким задьористим хлопцем, отряхою і героєм стількох пригод у дитинстві. Однак це, мабуть, таки він сам і є, той Кириченко Гавриїл другий. Він, як і Ви, хоче переконати мене, що про нього й справді варт написати. Та йому б я ніколи не повірив, коли б він (о, знає п'яту Ахіллеса!) не спокусив мене тим, що далі він розповідатиме не тільки за дитинство і не тільки за себе, а й (головне!) за тих людей, з якими він зустрічався в дальшому житті. Він намалював мені з них кілька типів та подав стільки ж випадків масової, колективної, грізної дії. І я завагався і врешті зрадив своє попереднє рішення. Отже, я взявся писати про цього... впертого героя. Він таки досяг свого. Та бачу... обдурив мене. Скрізь, протягом шести розділів (мені довелося назвати їх, за його ж указівками, так: *Пістслет*, *Шинка*, *Ванна*, *Дзвіниця*, *Причастя* й *Кадильниця*) цей отряха й «інквізітор нервов», як дуже влучно його назвала сама ж таки Глафіра Іванівна, — розповідає мені головне за себе! Коли ж і зачіпає людей сторонніх, то знов-таки виключно з своєї точки погляду. І все це виправдовує приблизно такими мотивами: стривайте, шановний авторе, дайте ж мені розійтися, виявити себе хоч кількома гранями мого тодішнього ества, інакше ви самі станете в тупець, коли я далі почну розвивати деякі акції... Це дуже сміливо, але я не можу не визнати йому рації. Я мушу це зробити, але це ж не рятує мене ні від читача, який справедливо не задовольниться з самого Кириченка, ані від власного сумління, що вже й зараз починає мене гризти.

Ні, я б мусив був зачекати, заким він не розповість мені далі. Бо хто знає, що він натворив там, доки дійшов цього стану, що нині його посідає в житті. Каже, що був потім ще в багатьох «перепльотах» (його лексика!), продавав ковбаси, возив на ярмарок квас, учився в ремісницькій школі на слюсаря (і ніби вивчився), служив у панів по економіях, розбивав і палив їх, був на фронтах, любив, ненавидів і т. ін.

Отже, прийміть частину відповідальності й на себе, лю-

бий друже! Я з свого боку тільки й міг придумати, що назвати цю першу частину «Дитинством Гавріїла Кириченка». На цю назву погодився й він і вже навіть натякнув мені, що другу частину (другу, яка самовпевненість!) він би хотів назвати «Хлоп'яцтвом», а третю (ви уявляєте тепер, що це за типус!) — «Юністю». Потім, мабуть, підуть зовсім неможливі частини. Як я можу взяти на себе таку відповідальність?

Словом, я почуваю, що втягне мене цей Кириченко в пугану історію. Вже й зараз ніяково перед минулою великою літературою. Та тепер уже пізно відмовлятися, коли «Дитинство» мусить скласти третину цієї книги, що я оце наспілююся пустити на люди.

Не питайте мене ще зайвий раз, чому я пишу про Кириченка від першої особи. Він (Кириченко) так про себе розповідає, що я серйозно радив йому зробитись самому літератором (і навіть назвав йому термін, коли він міг би, — якби зажадав, — прилучитися до «Найвищих майстрів»). Судіть же, чи міг я вигадувати ще будь-яку іншу форму для «Дитинства», коли він так захопив мене саме цією дровною і вічно, на мою думку, молодою формою оповідання від першої особи? І зовсім даремно авторитетний професор і вчений, якого ми однаково з Вами поважаємо, не хвалив недавно цю форму *ex cathedra*. Він говорив, переконливо й глибоко аналізував відміну форм, але живий Кириченко поборов у мені зерно сумніву, що був посіяв шановний промовець. Я взяв од Кириченка його мову і його форму, а якби міг, подав би ще й його рухи, що з ними він розповідав своє сумне дитинство. Наша техніка, на жаль, не дозволяє цього зробити. Та я сподіваюся, що Ви й так їх уявите. Знов лишаюся з Вашим прекрасним листом із своїми ваганнями й сумнівом. Стискаю міцно Вашу руку і... даю, нарешті, слово самому Кириченкові.

P. S. Але ще раз: знайте, що в цій частині він розповідатиме дурниці. Неминуче, з перших сторінок, ви в цьому переконаєтесь. І хоч би він умів розповідати їх у мільйон раз краще, без жодної рафінерії, просто і зрозуміло, — хоч би він знав, до того, що таке владна динаміка Цвейга, пропастиця Ежена Сю й інтрига Гюго, себто був не тим, чим він є, — все одно Ви мусите засудити його «Дитинство». Бо ж... Та що там...

Ось воно, прошу.

ВІЙНА

Одного гарячого вечора, саме в клечальну суботу, на вигін, що біля ставу, прибіг заклопотаний чубатий хлопець, босий, розхристаний і неспокійний. Він добіг до невеличкого горбка, глянув на землю і раптом зупинився мов укопаний. В правій руці він мав на ниточці тягало для павуків, а лівою підсмикував штани, що замість гудзика були застебнуті одним кінцем пояска в петельку другого кінця. Якийсь час він стояв нерухомий. Та через хвилину вже отямився. Пальці йому сердито смикнули за штаняний язик, рука з павуковим тягалом стислась у кулак, а все обличчя в ту ж мить спалахнуло, немов на нього лягнули плями з червоного передвечірнього обрію. Хлопець озирнувся навколо, обвів очима вигін і знову опустив очі просто перед собою на землю, неймовірно знизуючи плечима. Потому він обурено копирснув ногою. Розрита вузькою борозенкою цілина на земля шматками полетіла з-під босих пальців.

— Який же це біс позаорював нори? — скрикнув він при тому.

І тільки тут він помітив, що ця свіжа борозенка тягнеться через цілий вигін. Він побіг на гору й побачив, що лінія обкреслює горішній край вигона, повертає вниз, знову бере праворуч, повертає на гору і сходиться біля кругленької нори, з якої оце, впоравшись із клечанням, він мав витягти павука. Та годі й думати! Павука вже не витягнеш, бо нору завалено. Крім того, посередині вигін переділено ще однією борозенкою. Ніби увесь його розбито на два городи.

Що б це мало значити? Ще ж по обіді він був на вигоні і нічого цього не бачив. Він був намітив собі кілька добрих

нір і мав натягати з них повну коробочку павуків, а ввечері пустити їх серед хлопців. Ото була б штука! Дехто заверещав би з переляку. Та зараз уже не до того. Про яких павуків можна думати зараз, коли вигін, що стояв незаїманий, відколи він себе пам'ятає, тепер хтось переділив на два городи, ніби тут збираються влаштувати велику гру в цурки. Хто? Якщо це хлопці, то хто їм велів? Як вони могли зробити це без нього? Хіба він не дав Петру Папуці доброго прочухана ще на тім тижні за те, що той скомандував без нього по гірці? Може, забув уже? То можна буде нагадати. Та ні! Навіщо б такі великі городи? Це щось не те...

Хлопець іще раз уважно обміряв цілий вигін, дійшов до вищої дороги, поглянув на село. Хати стояли внизу, білючи з садів свіжими стінами. Сірі припорошені стріхи, заквітчані зеленим клеченням, ніби ворушили пухнати ми віями, здивовані не менше від нього самого. Хто це зробив? Навіщо? Хлопець аж голову пошкріб. І як це він не побачив? Якби хоч трохи був раніше прийшов, мабуть, застав би. А не збігати, часом, до Хомки? То ж таке прогавити! А все через це клечення! Не могла сама натягати. Рубай їй та ще й тягай із берега до хати.

Він змотав тягало, поклав його в коробочку від сірників і сховав до кишені. Потому побіг униз. Думки тривожні, одна за одну химерніші з'являлись йому, не давали спокою, рвали його, як собаки. Добігши до своїх воріт, він іще раз зупинився, озирнувся на вигін. Вечірнє сонце замітало його золотим вінником. Дух чебрецю підходив до грудей смутними хвилями, наче незрима рука, як великим кадилом, розмахувала ним у повітрі. І невідомо з якої причини хлопець замружив очі, й не думаючи ні про що, тільки за ті прокляті борозни, що з'явилися хто й зна звідки, заспівав мрійно і разом незадоволено:

Гоп, гопа-па,
Нема грошей у попа!
А в попаді є,
Та попові не дає...

— Ну, та не я буду, коли не взнаю! — кінчив він уперто, блиснувши очима.

Це був зовсім малий іще хлопець. Але він так умів шморгати носом, підтягати штани і несподівано з повним презирством дивитись на трудну справу, що ніхто б не дав

йому менше як вісім, а то й усі дев'ять років. По-перше, він уже давно носить штани без підтяжки; то хіба він малий? Одна холоша в нього роздерта від низу аж до коліна, але він може так закачати її, що вона зовсім не заважає бігати. Картуз у нього синій, з пружиною, тільки він її вийняв на ружжю, а підкладку також довелося видерти, бо ще з того літа вона була геть у ягодах, наче в крові, і жарко було через неї; та й води не пропускала, якщо картузом бува доводиться ловити у хвосі рибу. Отже, картуз тепер мав не такий уже новий вигляд, проте козирок у нього був ще досить міцний. Треба тільки пришити його, щоб не падав щоразу на лоб. Зате кишеня в штанях зовсім ціла й глибока, навряд чи в кого з хлопців є хоч невелика частина того, що є в ній. Сьогодні, наприклад, крім гайки від хургона він придбав ще велику грудку клею, яку видрав у гончаровому саду із старої вишні. Ще мав додати до цього павуків. Хай би тоді помірялись. Та ось ця несподівана подія... Насамперед треба взнати, хто й для чого поділив вигін.

Хлопець увійшов на подвір'я. Перед хатою на три ступні від дверей уже стояло кілька осокових гілляк, увіткнутих в землю й підпертих кілочками. Прибирання до зелених свят — це найвеселіша річ. Чухрати берестки й осокори ніхто не вмів краще за нього. Але сьогодні він через це прогавив ще цікавішу річ.

— Де ти був? — гукнула на нього сестра, на яку він тепер жорстоко ремствував. — Он трави немає потрусити долівку. Катай у берег.

Хлопець подивився на неї з неприхованим презирством.

— Трави їй! Якби тебе потрусив...

— Що таке? А це мені що за новина?

— А те, що тільки перебаранчаєш мені. Цілий день рубаєш та носи їй клечення, а там хтось на вигоні штук понаробляв. Здобрий тепер.

Марина аж кинулась до нього.

— Де?

— На вигоні, де ж. Розбито цілий вигін на клітки, — ніяк не можу прирозуміти, для чого. А ти мені з травною лізеш.

На цих словах він повернувся й хотів уже кудись податись. Але раптом здивований зупинився. Марина щось знає! Вона аж побіліла, почувши цю новину.

— Гаврилку, — каже вона до хлопця, — любий, а... які ж там клітки?

— Яке тобі діло? Клітки — от і все.

— Великі? — питає вона ледве чутно.

Тут уже хлопець побачив, що вона безперечно щось знає. Тому він одразу вирішив випитати від неї якомога більше.

— А тобі яких треба? Думаєш, не знаю? Ого, я ще вчора знав,— сказав він притишено, ніби й справді знав, про що йде мова.

Вона ще дужче пополотніла.

— Які, Гаврилку? Ну... скільки може стати парубків у кожній?

Стривай. До чого тут парубки? Значить, це не його хлопці поробили, а парубки? Хіба вони гуляють у цурки? Він ніколи цього не бачив. Великі чомусь соромляться цієї дуже цікавої гри. А втім, може, вони придумали щось таке, чого й він не знає? Або, може знову буде бійка? Отоді б подивитись!

— Ет, буду ще тобі розказувати. Мені ось і ніколи,— каже він і ніби знову хоче йти. Потому байдуже запитує: — А коли почнеться?

— Вночі... Невже вночі?! — прошепотіла вона до себе і, затуливши руками лице, хутко пішла в хату. А Гаврилко залишився на місці, мов прикутий до землі.

«От так штука! — думав він.— Під носом у тебе щось збираються робити цієї ночі, а ти нічого не знаєш і міг би легко проспати, якби не ця дурепа. Та вже тепер не проспю!»

На цьому він вибіг із подвір'я і подався до Ладимира. В першу чергу треба сказати йому. Це найвірніший його приятель, хоч і клятий дуже хлопець. Раз він був набрехав, ніби їхні мати пекли к різдву пиріжки і з кишом і з мишом. Потім виявилось, по-перше, що киш і миш це одне, а не двое, а по-друге, що пиріжки вони пекли не з кишмишем, а з картоплею та з квасолею, як і Гаврилова мати. Гаврило тоді одлупив його добре, щоб не задавався, й прозвав Кишою-мишою. Хлопці, одначе, не сміли так називати Ладимира, бо він кусався. А вже Гаврила то не вкусить.

Ладимир саме робив свистка з вербової кори. В цей час до нього прибіг Гаврило.

— Киша! Покинь свистка. Діло є,— відразу почав він.

— «Покинь!» Та ти ще, може, такого й не зробиш. Диви, як свистить,— відповів Ладимир, намірюючись здивува-

ти приятеля. Але той дістав із кишені грудку вишневого глею і запитав:

— А оце бачив? Свистка не зроблю! Та я, може, собі зроблю такого, що на цьомівщині буде чутно, як свисну, ще й гайку надіну.

Ладимир не має що відповісти.

— Чого ти прийшов? — сердито спитав він.

— Вночі на вигоні щось буде. Наша Мариґа мені сказала. Я так думаю, що, мабуть, битимуться парубки.

— От же бреше! Чого б то вони мали битися?

— Замовч! — крикнув Гаврило. — Бо я тебе як свисну. Ще він мені брехні завдає. Навіщо? Той, що ходить до нашої Марини. Я сам чув, як він казав їй учора коло воріт: «Хай начувається».

— Хто?

— Я так думаю, що отой Демид Шамшуренко, що з того боку. Бо він давно, падлюка, до Марини підлазить.

— Отой красивий, що четверо коней?

— Щастя! Хай вони йому виздыхають.

Гаврило виразно плюнув і підсмикнув штани. Що таке, мовляв, четверо коней! Ладимир посміхнувся, але нічого не сказав. Він десь у глибині серця не вірив приятелеві, навіть сміявся з його презирства до Шамшуренкових коней. Та не хотів про це говорити. Він тільки зауважив:

— Проте в Митрофана таких коней нема. А у вас теж — сліпа, а друга коростява.

Це була найбільша образа. Гаврило скипів в одну мить і не роздумуючи трахнув Кишу-мишу кулаком у бік. Обидва позскакували на ноги і зчепилися в ручки. Гаврило так уп'явся пальцями в Кишові-мишові плечі, що той аж скрикнувся.

— А ружжьо? — запитав Гаврило, зціплюючи зуби. — Є в твого Деміда ружжьо, — таке, як у Митрофана?

— Пусти...

— Говори мені: є в нього ружжьо?

— Немає.

Гаврило розправив пальці.

— Повсігда тобі треба доказувать. Та коли ти такий, то я не гуляю з тобою. Сам піду на вигін.

Він повернувся й пішов із двору, розмахуючи драною холошою, що розмоталася йому під час борні.

На воротях він обернувся, витримав паузу й промовив крізь зуби:

— Киша-миша.

Ладимир стояв коло дверей і тільки сопів та розтирав пошкрябане плече. А коли приятель зник на вулиці в хмарах тяжкої куряви, яку він люто збивав ногами й холошами, Ладимир гукнув услід йому:

— Кика!

Та Гаврило вже нічого не чув. Спочатку він був наду-мав податися ще й до Петра та до Хомки, але після такої розмови з Кишою-мишою — годі. Краще він сам буде свідком того, що відбуватиметься вночі. Нехай тоді визнають! Коли б ще тільки довідатись від Марини, як саме вони битимуться. А що битимуться, то він був певен того в однаковій мірі, як був певен, що Киша-миша дурень.

Насамперед він, ускочивши в хату, кинувся до столу й одбатував собі велику цілушку хліба.

— Куди ото? — спитала його мати. Але він тільки крутнувся на одній нозі, мелькнув холошею і вже з сіней відповів:

— Та-а.

Зовсім уже смеркло. Він увійшов у другу половину хати й відразу потрапив на густу гілляку, що звисала через двері. Листя зашаруділо й залоскотало йому холодними дотиками в обличчя.

— Тю,— муркнув він.— Понавішувала. Ти тут?

Ніхто не відповів. Вікна було позаставлювано клеченням і васильками. Із стелі, з усіх кутків також чорніло віття; в хаті було темно, немов у густому лісі. Пахло чебрецем, травою, береговим мулом. Стояла мертва тиша. Він постояв біля дверей і знову запитав уже тихше:

— Марино. Чуєш?

Йому здалося, що хтось сидить біля столу, схиливши на руки голову. Хто це може бути?

— Чого ж ти не обзиваєшся?

Він став наближатись, простягнувши вперед руки. Раптом вони вперлися в чинсь голову. Гаврило відчув, як на голові йому заворушився чуб. Хотів рвонутися вже навтікача, але ноги, ніби їх перебив хто,— не рушать з місця. Та в ту ж мить він почув тихий сміх і шепіт:

— Цить... Це я...

— Митрофан! — вирвалось у хлопця.

— Ш-ш-ш... Поклич Марину.

— Дак нема! Я сам оце шукав, бо я тільки що прийшов. Та вона вже все знає.

Постать за столом заворушилася, настовбурчилась.

— Що знає?

— Що ви битиметесь уночі. Я їй сказав.

Це так уразило Митрофана, що він зірвався з-за столу, хотів щось сказати, потім знову сів на лаву і тільки скригнув зубами.

— А звідки ж ти взнав? Хто тобі сказав?

— Хіба я дурний? — відповів хлопець. — А на вигоні хто городи поробив? Безпремінно буде війна. Мабуть, Демидові дасте духопелу? Хай не задається. — На цьому він вийняв з кишені цілушку й, підшморгнувши носом, почав їсти, навмисне голосно плямкаючи.

— Я маю глей, — сказав він згодом. — Ану, як воно з хлібом, чи смачне? — Він дістав із кишені гайку і грудку глею. Гайкою помахав по хаті, — вона була вже на мотузочку, — так що аж клечення зашуміло, а глей став кусати й їсти.

— Слухай, Гаврилку, — почав Митрофан. — Які дурниці ти говориш! Ти, може, й ще кому казав про це?

— А звісно. Киші-миші казав.

— Кому?

— Ну, Ладимиру Лапиному. Та він, дурний, не вірить.

— Чого ж він дурний? Це ти дурний, що таке вигадав. Ніхто не збирається битись, так що ти лягай і не рипайся з хати. І де ти собі таке убагав у голову? Завтра зелені святки, будеш гуляти... На тобі дві копійки на пряники та поклич потихеньку Марину. Батько дома?

— Батько? Ні, в городі. Повезли хуру. А чого ж ви з залізним ципком?

— Де?

— А осььо! Думаєте, я не намацав?

— Це від собак.

Гаврилко покрутив головою, одначе дві копійки взяв, прикусив їх на зуба і швидко сховав у кишеню.

— А знаєте що? Мабуть, вона пішла на ваш куток, — сказав він потім.

— Чого ти думаєш?

— А де б же вона була? Я так на неї думаю, що вона боїться. Аж пополотніла була, як я сказав. От ще дурна! Митрофан встав і пішов до дверей.

— Подивись, чи в сінях немає матері.

— Не, йдіть, вони в тій хаті богу моляться, — відповів хлопець.

Митрофан навшпиньках вийшов з хати і за мить уже загував через греблю. Гаврилко вийшов за ним, добіг до старої верби і притулювся їй до кореня. Він стежив за Митрофановою постаттю, що хутко віддалялася, зникаючи під тінню густих верб. Раптом він помітив, що назустріч мелькнуло щось біле.

Марина! Це вона в білій хустці.

Обидві постаті за хвилину пропали по той бік греблі. Митрофанів голос за який час високо почав:

Посірьодкі большой дом,
Ой то ж не дом, не больниця —
Настоящая тюрьма...

Він так прекрасно виводив, що хлопець аж очі зажмурив.

— От голос! А Киша-миша каже — четверо коней. Хай він так заспіває, а тоді й задається, той Демид.

Одначе невже він помилився? Невже правда, що бійки не буде? Дурний він послухать! Ніт, він зараз-таки піде до вигону, сяде в рові край дороги й чекатиме.

Не роздумуючи довго, він пужнув туди. Вигін був перед їхнім подвір'ям. Це для нього дуже зручно. Скоро має зійти місяць і, якщо хто прийде до них, то йому все буде видко.

Він уже проходив повз свої ворота й хотів повертати на гору, як хтось гукнув його. Він зупинився.

— Кишко, ти?

— Я. Ходім разом.

— Ходім. Ти ж казав, що не прийдеш.

— То я так тільки. Дивись, яка в мене гирлига.

— Стривай, я собі теж візьму.

Гаврилко витяг із ліси доброго пакольця, і приятелі весело побігли на гору, ніби ніколи вони між собою не сперечалися. Обидва були добрі отряхи і, якщо були разом, то нічого не боялися.

ПРИМІТКИ

Це шеститомне зібрання вперше охоплює всі жанри творчої спадщини І. Микитенка. В нього включена переважна більшість прозових, драматичних, поетичних та критико-публіцистичних творів, які були надруковані за життя письменника, а також ряд художніх творів, листів та інших матеріалів, які досі лишалися неопублікованими.

У перших двох томах вміщено прозові твори І. Микитенка. В третьому — фейлетони, нариси, подорожні нотатки, поетичні твори. Четвертий і п'ятий томи охоплюють драматургію І. Микитенка. В шостому томі друкуються критико-публіцистичні твори письменника та його листи.

Упорядник висловлює щиру подяку кандидатові філологічних наук М. Д. Родькові за його спостереження над творчістю І. К. Микитенка у книзі «Проза Івана Микитенка» (Вид-во АН УРСР, К., 1960), частина яких використана у примітках до першого й другого томів цього видання.

До першого тома зібрання творів І. Микитенка увійшли оповідання й повісті, написані у 1923—1930 рр. Деякі з них публікуються вперше.

Тексти творів подаються з максимальним збереженням особливостей мови І. Микитенка.

О П О В І Д А Н Н Я

Етюдн червоні

Початок активної літературної діяльності І. Микитенка припадає на кінець 1922 р., коли він молодим фельдшером приїздить до Одеси і вступає до Одеського медінституту. Навчання в інституті І. Микитенко поєднує з співробітництвом у одеських газетах і журналах. За короткий час письменник-початківець стає діяльним учасником літературного гуртка «Потоки Октября», а з 1924 р. — членом новоутвореної в Одесі літгрупи «Гарт». Пізніше І. Микитенко очолює одеську групу «Гарт» і керує нею до кінця 1926 р. В ці роки він пише вірші, фейлетони, нариси, оповідання, статті, пробує свої сили як драматург і кіносценарист.

Наприкінці 1923 й на початку 1924 рр. в літературно-художньому додатку до «Известий одесского губисполкома, губкома КП(б)У и губпрофсовета», що вміщував матеріали і російською і українською мовами, під заголовком «Етюдн червоні» було надруковано кілька коротких оповідань І. Микитенка: «Гордій» («Байстрюк»), «Нуник», «З гарячих днів» («Марійка»), «У вершині», «Між кучугурами».

Назва циклу з'явилася напротивагу збірці оповідань М. Хвильового «Сині етюди», що вийшли з друку на початку 1923 р.

У 1926 р. названі вище твори увійшли до першої збірки оповідань І. Микитенка «На сонячних гонах» (ДВУ, Х., 1926).

Про історію створення «Етюдів червоних» І. Микитенко писав у 1936 р.:

«Там же таки (в одеській книгарні ДВУ.— Упорядн.) я знайшов книжку М. Хвильового «Сині етюди». Я читав її з якимсь химерним почуттям. Незвичайні «романтичні» слова і фрази Хвильового були ніби політі липкою жовчю. Писав він про революційну боротьбу, але все, до чого торкалось його перо, бралось після цього якимись болісними пухирями й виглядало так, ніби по ньому пропвзла гусинь. Виростав внутрішній протест проти такого «зображення» революції, хоч я тоді ще не до кінця усвідомлював політичну суть писань Хвильового.

Прочитавши «Сині етюди», я довго ходив з гнітючим почуттям. Воно здавалось мені почуттям образи. Я почував, що Хвильовий сміється з нас, і сміється якимсь негарним смішком, недобрим колючим сміхом.

Я вирішив писати й собі «етюди». Тільки назвав їх — у проти-вагу «Синім етюдам» — «Етюди червоні». Так вони й друкувалися на сторінках «Известий», а пізніше — увійшли до збірки «На сонячних гонах»*.

У цьому виданні у циклі «Етюди червоні» ми вміщуємо ще три оповідання, написані І. Микитенком у 1923—1924 рр. і дуже близькі до «етюдів» тематикою, романтично-піднесеним настроєм, стильовим забарвленням. Ці три оповідання були надруковані вперше не в «Известиях...», а в газеті «Южный селянин» («Більшовики») та у збірці «На сонячних гонах» («На сонячних гонах», «Без пристановища»).

Автографи «Етюдів червоних» не збереглися.

Більшовики

Оповідання написано восени 1923 р. Надруковано в одеській газеті «Южный селянин» 5. XI 1923 р. У 1957 р. увійшло в двотомник вибраних творів І. Микитенка (Іван Микитенко, Вибрані твори в двох томах, Держлітвидав УРСР, К., 1957). Подається за газетним текстом.

Гордій

Оповідання написано восени 1923 р. Вперше опубліковано 7.Х 1923 р в одеських «Известиях...» під назвою «Байстрюк». В основу твору лягли особисті враження І. Микитенка під час його роботи у 1920—1922 рр. на селах Херсонщини, зокрема в селі Нечаївці, де майбутній письменник завідував лікпунктом і водночас брав діяльну участь у культурно-масовій роботі. Доля колишнього псаломщика із села Нечаївки Кіндрата Безверхого послужила І. Микитенкові матеріалом для створення образу Гордія. Дружина Безверхого Зоя введена у поемі «На чорній землі», а також в оповіданні «На сонячних гонах» під іменем Сусанна.

* «В хвилини спогадів». Див. т. VI цього видання.

Відредаговане оповідання увійшло 1926 р. до збірки «На сонячних гонах», потім — у друге видання цієї збірки (ДВУ, X., 1929 р.), у збірку «Нуник» (ДВУ, X.—К., 1930 р.) і до першого тома творів І. Микитенка (І. Микитенко, Твори. Том перший. На сонячних гонах, ЛІМ, X., 1932). У останньому виданні воно має вже назву «Гордій».

В архіві письменника зберігається машинописний примірник ряду оповідань, підготовлених для видання «Вибраних творів», що мало вийти у 1935—1936 рр., але так і не побачило світу. В машинопис внесено окремі поправки рукою І. Микитенка. Цей машинописний варіант має чимало мовностилістичних відмінностей порівняно з попередніми виданнями.

Подається за цим машинописом з архіву письменника.

Нуник

Написано у 1923 р. Вперше надруковано в одеських «Ізвестиях...» 7.XI 1923 р., в день шостої річниці Жовтневої революції. Наступного року оповідання було вміщене в збірнику художніх творів українських радянських письменників, присвячених Жовтневій революції, — «Жовтневий збірник» (ДВУ, 1924).

Згодом оповідання увійшло до обох видань збірки «На сонячних гонах», до збірки «Нуник» та до першого тома «Творів» (1932), зазнавши при цьому деяких стилістичних поправок.

У двотомнику 1957 р. оповідання друкувалося за машинописним варіантом 1935—1936 рр. Тут подається за цим самим джерелом.

Більшовики Омелько Лісничий і Вовк, що згадуються в оповіданні, — реальні люди, учасники Жовтневої революції на Рівнянщині, батьківщині І. К. Микитенка.

У вершині

Написано у 1923 р. Надруковано в «Ізвестиях...» 12.XII 1923 р. Першоосновсю оповідання послужила кореспонденція І. Микитенка з Рівнянщини, надрукована 28.VIII 1923 р. в газеті «Южный селянин» теж під назвою «У вершині».

Пізніше оповідання із значними мовностилістичними змінами увійшло до обох видань збірки «На сонячних гонах», до збірки «Нуник» та до першого тома «Творів».

У 1957 р. було вміщено у двотомнику І. Микитенка за машинописним варіантом з архіву письменника. Тут подається за цим самим джерелом.

На сонячних гонах

Оповідання написано наприкінці 1923 — на початку 1924 рр. в Одесі. В творі використані враження письменника під час праці на селах Херсонщини у 1920—1922 рр.

Опубліковано вперше у 1926 р. в збірці оповідань під цією ж назвою.

Входило до другого видання збірки «На сонячних гонах», до

збірки «Нуник» та до першого тома «Творів» з незначними стилістичними змінами.

Подається за машинописним варіантом 1935—1937 рр. із архіву письменника.

Між кучугурами

Оповідання написано на початку 1924 р. Надруковано вперше в одеських «Известиях...» 24.II 1924 р.

Як і в багатьох інших прозових творах, в оповіданні «Між кучугурами» І. Микитенко використовував не тільки особисті життєві враження, але й багатющий матеріал, який давало йому співробітництво в ряді одеських газет — «Известия...», «Южный селянин», «Червоний степ», «Юнацька правда» та ін. Самому Микитенку теж доводилось вести антирелігійну пропаганду, виступати з лекціями на антирелігійні теми під час студентських канікул у селах Рівнянщини.

Оповідання друкувалося з невеликими стилістичними поправками у збірках «На сонячних гонах» (1926 і 1929 рр.), «Нуник» та першому томі «Творів» (1932).

В 1957 р. було надруковане в двотомнику І. Микитенка за машинописним текстом з архіву письменника.

У цьому виданні подається за тим самим джерелом.

З гарячих днів

Матеріалом для оповідання послужила особиста участь І. Микитенка в збиранні цінностей для голодуючого Поволжя в 1921—1922 рр., а також численні матеріали про цю кампанію, що друкувалися в тодішніх газетах.

Оповідання написано на початку 1924 р. Вперше надруковано 8.III 1924 р. в одеських «Известиях...» під назвою «Марійка» з підзаголовком «Спогад».

Згодом увійшло у збірку «На сонячних гонах» (1926 і 1929 р.) та в перший том «Творів».

У 1957 р. надруковано в двотомнику вибраних творів з машинопису 1935—1936 рр. Тут подається за тим самим джерелом.

Без пристановища

Оповідання написано восени 1924 р. на основі вражень, винесених І. Микитенком з літніх канікул, проведених на Рівнянщині.

Вперше надруковано у збірці «На сонячних гонах» у 1926 р. Входило у друге видання цієї збірки та у перший том «Творів» 1932 р.

Подається за машинописним варіантом, що має незначні мовно-стилістичні зміни порівняно з попередніми виданнями.

Будні

Тема боротьби з обивательщиною, войовничим міщанством проходить крізь усю творчість І. Микитенка. Одним з перших творів, у яких ця тема знайшла широке втілення, було оповідання «Будні», написане весною 1924 р.

«Будні» були спубліковані в журналі «Червоний шлях», № 8—9 за 1924 р. Цим твором І. Микитенко вперше виходить на сторінки

провідного столичного літературно-художнього та громадсько-політичного місячника.

В 1926 р. «Будні» увійшли до збірки «На сонячних гонах». Редагуючи оповідання для цієї збірки, письменник звільнив мову свого твору від ряду натуралізмів та русизмів.

Пізніше «Будні» друкувалися у другому виданні збірки «На сонячних гонах», у першому томі «Творів» та окремою книжечкою у 1930 р.

В архіві письменника зберігається розкладка кількох оповідань 20-х років, в тому числі й «Буднів», зроблена за першим томом «Творів». Вона має багато стилістичних правок рукою І. Микитенка. Цей матеріал (як і «Етюди червоні») готувався для збірки вибраних творів, що мала вийти у 1935—1936 рр., але так і не побачила світу.

Порівнюючи текст попередніх видань «Буднів» з текстом, що увійшов до першого тома «Творів», бачимо, що стилістичні правки, зроблені І. Микитенком в 1935—1936 рр. у розкладці, спрямовані на те, щоб наблизити твір до його попередньої редакції.

У цьому виданні «Будні» друкуються за останнім прижиттєвим варіантом — розкладкою з авторською правкою.

Автограф оповідання не зберігся.

Витяг з протоколу

Оповідання написано на початку 1925 р. в Одесі. В основу твору лягли враження від поїздки влітку 1924 р. в містечко Рівне, де І. Микитенко довідався про похорон у травні того ж року старого незаможника Тараканова. Про цей похорон «за радянським обрядом» І. Микитенко писав у циклі нарисів «На селі», що друкувалися в одеських «Известиях...» (Див. номер за 17 липня 1924 р.).

Оповідання опубліковане у харківському двотижневому журналі «Всесвіт», № 14 за 1925 р. Увійшло з незначними стилістичними змінами до збірки оповідань і повістей «Вуркагани» (І. Микитенко, Вуркагани. Оповідання й повісті, ДВУ, 1928; друге видання — 1929 р., третє — 1930 р.) та в перший том «Творів» 1932 р. У 1957 р. вміщено у двотомнику вибраних творів за першим виданням «Вуркаганів».

У цьому виданні текст оповідання подається за розкладкою 1935—1936 рр., що має понад 30 стилістичних правок рукою письменника.

Автограф оповідання зберігається в архіві І. Микитенка.

У всіх трьох виданнях збірки «Вуркагани» оповідання мало присвяту — «А. П. Миколоюкові» — товаришеві І. Микитенка по літературній роботі в Одесі у 1923—1926 рр., членові одеської філії організації «Гарт».

Над морем

Це коротке психологічне оповідання було написано в липні 1927 р. у Криму, під час перебування І. Микитенка у будинку відпочинку в Хараксі.

Вперше надруковано у збірці «Вуркагани» 1928 р. Нечисленні відмінності між рукописом та публікаціями у трьох виданнях збірки «Вуркагани» мають суто мовний характер. Подається за останнім, третім виданням цієї збірки (1930 р.).

Автограф твору зберігається в архіві письменника.

Оповідання писалося в перерві між роботою над повістями «Брати», «Вуркагани» та «Дитинство Гавріїла Кириченка», яким І. Микитенко приділяв тоді основну увагу, ведучи водночас напружену діяльність у новій літературній організації ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників. Створена після організаційного першого з'їзду в січні 1927 р. у Харкові). І. Микитенко був обраний відповідальним секретарем ВУСППу та одним з редакторів нового місячника «Гарт», в роботі якого він приймав найактивнішу участь протягом усього часу існування журналу — з квітня 1927 р. по червень 1932 р.

Як зазначає М. Д. Родько, оповідання «Над морем» (первісна назва «Ното minimum») було, очевидно, задумане як діалогія за проблемою з оповіданням «Ното sum», написаним трохи пізніше в Харкові (див. «Проза Івана Микитенка», стор. 130).

Ното sum

Написано восени 1927 р. в Харкові. Вперше надруковано в київському літературно-художньому місячнику «Життя й революція», кн. II за 1928 р. Того ж року оповідання вийшло окремою книжечкою-метеликом у видавництві «Український робітник» під назвою «Людина» і увійшло до збірки «Вуркагани» вже під остаточною назвою «Ното sum».

Друкувалося в другому й третьому виданнях збірки оповідань і повістей «Вуркагани» з незначими стилістичними відмінностями. У 1957 р. увійшло до двотомника вибраних творів І. Микитенка. Тут подається за останнім прижиттєвим виданням збірки «Вуркагани» (вид. 3, ДВУ, Х., 1930).

Автограф зберігається в архіві письменника.

Торт

Сюжет оповідання підказаний поетом А. Диким під час подорожі групи письменників, членів ВУСППу (І. Микитенко, В. Коряк, А. Дикий, В. Сосюра та Л. Первомайський), в кінці жовтня та на початку листопада 1927 р. до Вінниці для зустрічі з читачами та місцевими літераторами.

Вперше надруковано в журналі «Життя й революція», кн. VII за 1928 р. з присвятою «Антону Дикому».

У 1931 р. оповідання вийшло першим і єдиним окремим виданням (І. Микитенко, Торт, «Радянська школа», Х., 1931) з дуже незначними відмінностями порівняно з журнальною публікацією.

У 1957 р. оповідання увійшло до двотомника вибраних творів.

Подається за виданням 1931 р.

Автограф твору не зберігся.

Ідіот

Новела написана в січні 1930 р. у Харкові. Надрукована лише один раз — у журналі «Гарт», № 2 за 1930 р. Подається за журнальним текстом.

Автограф твору не зберігся.

ПОВІСТІ

Антонів огонь

Повість написана 1925 р. в Одесі. Надрукована вперше у журналі «Життя й революція», кн. I—II за 1927 р. Повість увійшла до всіх видань збірки «Вуркагани» та до першого тома «Творів». Окремим виданням не виходила.

Автограф твору зберігається в архіві письменника.

Готуючи повість для збірки «Вуркагани», І. Микитенко вніс у текст твору ряд доповнень і деталей, що глибше характеризують героїв та середовище, в якому вони діють.

В різних виданнях збірки «Вуркагани» та в першому томі «Творів» текст повісті «Антонів огонь» має лише незначні стилістичні розходження.

Подається за третім виданням збірки оповідань та повістей «Вуркагани» 1930 р.

Дитинство Гавриїла Кириченка

«Дитинство Гавриїла Кириченка» — найбільший прозовий твір І. Микитенка, написаний в сатирично-гумористичному плані. Своїм антирелігійним спрямуванням він в значній мірі співзвучний деяким фейлетонам і нарисам, надрукованим молодим письменником у 1923—1925 рр. в одеській пресі.

Цей твір був задуманий І. Микитенком як велика повість, що, в свою чергу, мала бути першою книжкою автобіографічної трилогії. В архіві письменника зберігся план повісті «Дитинство Гавриїла Кириченка», з якого можна судити про масштабність майбутнього твору.

План повісті «Дитинство Гавриїла Кириченка»

Розділ I

Війна між парубками.
Утоги. «Фіалка». Пряники.
Війна між хлопцями.
Віспа. Неділя. Васька (любов).
Ворожнеча між старими (батьками парубків).
Убивство Євдокима Сіроштана.
Кінець війни.
Придушений гнів.

Розділ II

Ув'язнення батька. Тяжкі часи.
Короста.
Побачення в тюрмі.
Чабанництво і чередництво.
Повернення батька.
Кутя.

Груша (харчування).
Петро Сіроштан.
Школа.
Шинка.
Кадильниця.

Розділ III

Квартира в ремісницькій школі.
Навчання у Єфима Івановича. Орест і Володька, Людмила.
Василь Сіроштан. Яровий і інші. Василь Петрович.
Вигнання. Квартира у Максимців. Калита.
Серьога. Ліба. В майстерні у Ільовського.
Гітара.
Ковбасня.
Квас.
Економія.
Жнива у Варуна.
Втеча до Херсона.

Згадку про те, як має розгортатися дія трилогії, знаходимо і у «Листі до Володимира Коряка», своєрідному публіцистичному вступі до повісті, написаному у 1928 р. (див. додаток до цього тома, стор. 430).

Перша частина повісті була написана ще восени 1926 р. в Одесі і надрукована під назвою «Шинка» у журналі «Червоний шлях» (1927 р., № 1). Друга частина, «Кадильниця», писалася весною і літом 1927 р. у Харкові і в Криму. Надрукована вона теж у журналі «Червоний шлях» (1928 р., № 1). Об'єднавши обидві ці частини під назвою «Гавриіл Кириченко — школяр», письменник розбив «Шинку» на два розділи («Пістолет» і «Шинка»), а «Кадильницю» на шість («Тим часом», «Ванна», «Лист», «Дзвіниця», «Причистя», «Кадильниця»). З такими підзаголовками «Гавриіл Кириченко — школяр» був надрукований і у збірці повістей та оповідань «Вуркагани», і окремим виданням. Частини цього твору виходили й окремими книжечками під назвами «Шинка» й «Кадильниця». Повість «Гавриіл Кириченко — школяр» друкувалася у двотомнику вибраних творів 1957 р. та у виданні І. Микитенко, Повісті про дітей, «Молодь», К., 1956.

У 1928 р. І. Микитенко продовжує роботу над повістю. У травні — червні він пише нові розділи «Завод» і «Війна». Весною 1929 р., на прохання прогресивного львівського журналу «Нові шляхи» прислати щось з надрукованих творів, І. Микитенко посилає уривок з цієї повісті (власне, з розділу «Завод»). Уривок під назвою «До батька» був надрукований, однак, не в «Нових шляхах», а в бойовому західноукраїнському місячнику «Вікна», редагованому В. Бобинським, П. Козланюком та С. Тудором (1929, № 8—9).

На Радянській Україні розділи «Завод» і «Війна» за життя письменника не друкувалися. На першій сторінці рукопису незакінченого розділу «Війна» лишився напис рукою І. Микитенка: «Поганно. Переробити зовсім». На жаль, дальші плани І. Микитенка щодо цього твору не були здійснені.

Вперше розділи «Завод» і «Війна», а також «Лист до Володимира Коряка» (під назвою «Лист до критика») і план повісті були

опубліковані в журналі «Дніпро», № 1 за 1960 р. У 1962 р. розділ «Завод» увійшов до видання повісті, випущеного Дитвидавком УРСР.

Порівнюючи автограф повісті та існуючі прижиттєві видання, бачимо, що автор робив у тексті твору правки мовностилістичного характеру. В деяких виданнях окремі розділи мають різні назви, а у виданні 1935 р. під заголовком «З життя Гавриїла Кириченка» (укн. Ів. Микитенко, Вибрані твори, ДЛВ, К.—Х.) назви розділів зовсім зняті й замінені цифрами.

Текст повісті не зазнавав значних авторських скорочень. Проте вже у другому виданні збірки «Вуркагани» (а також у всіх наступних виданнях повісті) був знятий, як зайвий, епізод з пляшкою чорнила у розділі «Причастя». Нижче подаємо цей епізод.

«— Гаврюшка,— кинув отець Олександр.— Дома в шкафчику у мене полбутликі вина. Принесі. На одній ногі, а то нечем причащать.

— Січас.

За хвилину я вже шарудів у шафі. Матушки не було в кімнаті— і я шукав те вино сам. Стояло дві пляшки. Обидві надпиті до половини. Тільки в одній було таки вино, а в другій чорнило. Я взяв другу. «Пийте от нея все, сія есть кров моя...» — пригадалися мені ці слова... Я схопив пляшку (отож не розгледіти!), прибіг у вітвар і, відіткнувши її ще по дорозі, подав отцю Олександрові. Він хильнув із неї в чашку й помішав золоту ложечкою, щоб частки тіла Христового напилися крові з водою. Я щипав себе лівою рукою за ногу крізь дірку в штанях, щоб не сказати батюшці чого-небудь. Але, коли він, помішавши, підніс до уст посмакувати і в роті його зробилося враз чорно, як у пляшці, я не витримав більше, скрикнув:

— Боже мій! Що я наробив?

— Што за бурда?? Тьфу!!

— Ваше благословеніє, я, мабуть, помилився... мабуть, це чорнило...

Отець Олександр страшно посинів. Він озирнувся навколо — чи ніхто не помітив. На щастя, всі трое дверей, що з вітваря на церкву, було зачинено щільно, а царські врата ще й запнуто завісою і на гачок защепнуто. В паламарці дід Григорій про щось сперечався з стариками, що мали право заходити туди.

— Ніхто не бачив, ваше благословеніє,— тихо сказав я.

Тоді отець Олександр ізцідив «кров» із чаші в якийсь кухлик і поставив той кухлик всередину жертovníка, а «ягнятко» та інші частки «тіла» він висипав у хусточку й поклав до кишені. Потім хотів покликати Григорія. Та я вгадав його намір.

— Ваше благословеніє,— говорю,— отець Олександр! Там є друга пляшка... Ото, мабуть, якраз вона з вином... Я зараз принесу. Я на одній нозі...

І, перше ніж отець Олександр блискнув на мене й зібрався щось сказати, я вибіг із вітваря».

Суттєвих змістових розходжень між рукописним і друкованим текстом повісті немає. Проте в рукописних матеріалах, що стосуються цього твору, є окрема сторінка своєрідного авторського відступу, що мав стояти, очевидно, у розділі «Ванна». Оскільки цей фрагмент цікавий з погляду того, як І. Микитенко хотів полемічно загострити повість, друкуємо його тут:

«...О, ще тоді я пізнав жагу справжнього захоплення! Як же приємно тепер спостерігати ці знайомі рухи душі, що відбиваються

навіть на академічних обличчях моїх добрих знайомих, коли вони, забравши в руки елегантні кийки, заганяють костяні кулі на літературному більярді. Я думаю собі: власне, той самий принцип. Крім того, я бачу, як мої добрі знайомі глибокодумно зсувають при тому академічні брови, і мені стає ясно: так! вони ще недавно гуляли в пувичок, бо саме при цій прекрасній грі людина вивчається такої глибокої серйозності! Та щасливий тільки той, хто збереже у серці своїм юний вогонь тих перших радощів...»

Автограф повісті зберігається в архіві письменника.

Текст друкованих за життя І. Микитенка розділів подається тут за третім виданням збірки «Вуркагани» (1930 р.), підготовці якого письменник приділяв багато уваги.

Розділи «Завод» і «Війна» друкуються за рукописом з архіву письменника.

Брати

Проблема взаємин міста й села цікавила І. Микитенка ще в перші роки його перебування в Одесі. В нарисі «Письмо з Одеси», надрукованому 11 лютого 1923 р. в газеті «Южный селянин», він пише про враження від відвідин великого заводу, про погляди селян на працю робітників. Через кілька років ці матеріали були використані в повісті «Брати».

Повість була написана ранньою весною 1927 р. у Харкові і з'явилася друком у першому номері журналу «Гарт» (№ 1, квітень — травень 1927 р.). Бойова робітнича тематика була характерною для нового журналу, і вибір саме цього твору як програмного для першого номеру «Гарту» не був випадковий.

Того ж року «Брати» майже без змін вийшли одним із перших випусків «Бібліотеки Всеукраїнської спілки пролетарських письменників». Наступного року у світ виходить збірка повістей і оповідань І. Микитенка «Вуркагани», де повість «Брати» була вміщена уже в опрацьованому й стилістично доробленому вигляді. У цьому варіанті глибше подана характеристика персонажів, у закінченні твору згадується про можливий приїзд до міста Никанорового сина, мова героїв зазнала значної авторської редакції в напрямі наближення її до літературних вимог.

У 1931—1932 рр. І. Микитенко переробив закінчення повісті, залишивши жити Мишка, Прохорового сина. Як зазначає дослідник прози І. Микитенка М. Д. Родько, «нова редакція «Братів» містила ряд слабо вмотивованих публіцистичних забарвлень, що знизили її ідейно-художній рівень. Переробка була припасована до нових обставин часу, коли в країні проходила суцільна колективізація індивідуальних господарств. Однак сучасний політичний момент не знайшов у повісті художнього втілення. Він обмежений досить загальним (і тому малопереконливим) змістом агітації Прохора за колгоспи, що «доводив Никанорові переваги колективного господарювання». Суть же тих переваг залишилася нерозкритою. Повість безперечно сильніша в тому варіанті, який ввійшов до збірки «Вуркагани»*.

Нижче подаємо закінчення, з яким твір друкувався в 1932—1936 рр.

* М. Д. Родько, Проза Івана Микитенка, стор. 114.

«...Мишко вже не бився. Він лежав серед свого струменту, обрізків бляхи та дроту.

Тихо.

Мишко ледве чуто стогнав.

За кілька хвилин авто негайної допомоги блиснуло червоним ліхтариком і спинилося біля клубу.

Товариші обкладали Мишкове тіло холодною мокрою землею. Лікар хутко підійшов до них.

— Годі, товариші. Тепер наша справа. Оповістіть батька й завоком. Він буде в хірургічному відділі Першої радлікарні.

Мишка поклали в авто.

— Він не помре? — блідими губами спитала Груня.

Лікар, не давши ніякої відповіді, суворо глянув на неї, низав плечима.

Авто хутко зникло в сутінках вечірньої вулиці...

Прохор не плакав, він тільки зчорнів на вугіль, наче всередині йому все перетліло. Три дні Мишко боровся з смертю. Ніхто до останньої хвилини не міг сказати, чим скінчиться боротьба.

В лікарні щоразу повторювали одне й те саме:

— Будьте мужні. Тримайтеся.

Никанор зібрався додому. Не міг більше дивитись у безсонні Прохорові очі, що гасли з кожним днем, як гасне жужіль. Не міг довше зносити цієї мовчазної муки.

У маленькій кімнатці стояла сутінь. Маша лежала на ліжку в німій розпуці. Сухі виснажені очі її бездумно блукали по стінах. Никанор одягся, взяв шапку.

— Прощайте, брате,— сказав він до Прохора.— Прощай і ти, Машо.

І потім, впустивши на груди голову, немов на своє давнє запитання, відповів:

— Допрахтикувався...— і яюсь коротко і глухо, наче всім тілом, заривав.

— А парубок же який був... людина яка вірна...

Прохор підвівся з сундучка. Три дні він уже не був на заводі. Голова йому побілішала, а шорстку, неголену щоку перебрали свіжі, глибокі рови.

— Ходім. Проведу.

Вони вийшли на вулицю й пішли на передмістя. Никанор мовчав, як і Прохор. А коли доходили до заводу, Никанор схопив за руку брата і гаряче, всіма грудьми прохрипів йому:

— Ходім на село. Додому...— Земля не в'є. Пам'ятаєш батькові слова?

Прохор зупинився. Підвів на брата важкий, налитий горем погляд, докірливо похитав головою.

— Зостанешся? — ніби запитав, ніби ствердив Никанор.

— Якби кожний з нас кинув завод, що б же з того було,— тихо спитав Прохор.— Не додумав ти до краю, Никаноре.— Він глянув на робітників, що зосередженою, заклопотаною лавою сунули в браму заводу, і заговорив далі, тяжко добуваючи з грудей сухі, пекучі слова.

— На землю, кажеш... Та ти подумай. Дивись сюди,— показав він на робітників,— дивись на них. Сила. Не спиниш її. І не одірвеш від неї крихти. Через те ми й сила. Тебе, як виїздиш ранком у поле, жайворон стрічає, земля тобі пахтить. А тут вона стогне вся, і жили тобі наляються вогнем, аж потягне їх. Отут мое все...

Останнє слово, як жарина, впало на болючу виразку. Прохор скривився, глянув знову на брата запаленими очима. Потім прихилився до стіни, закрив обличчя й застогнав:

— Мишку, хлопче мій!.. Механіку!.. Як же ти не вберігся... Пропава задурно...

Никанор стояв мовчазний, не знаходячи слів, щоб полегшити душу. І раптом... виплив перед ним напівтемний склад і тисячі заліз, шикованих у безконечні ряди... Вони ще пахнули свіжою фарбою, наче сходила на пісок невидима сила — повітря було від неї гаряче й пусте. Мишкова постать беззвучно стоїть на дверях гамазея, простягає до заліз чорну, обпалену руку.

— Наші, дядьку Никаноре. Не сакківські.

Никанор захлинувся повітрям. Посунувся вперед усім тілом, схопив Прохора, стиснув м'язами, наче обклав його чорною землею, і проговорив йому, і заводу, і синім китайкам, що там деь ворушились в диму і в гуркоті:

— Не гнівайся, брате... що довго я не знав тебе, не туди стояв мій розум... Як прийде Васька, бережи його, а я вже на селі знайду собі дорогу...

Одступив, востаннє глянув на завод, на димарі, що, мов сторожа велетнів, пахкали в небо, і пішов, одбиваючи по бруку тяжкі рівні кроки.

Коли кінчилась вулиця і перед ним лягла довга, покручена й грузька дорога — безконечним осіннім степом, Никанор почув, як раптом у двадцятьох місцях задрижало позад нього передмістя і попливало могутнім голосом над степом:

— Гу-у-у-у-у-у.

Обернувся. Там валив густий дим і танув над будинками. Ранкова зміна ставала до роботи.

Після зміни Прохор пішов до лікарні. Перед дверима хірургічного відділу він довго стояв, не наважуючись переступити поріг. Серце йому билось повільно й глухо. І коли воно стискувалось, Прохор питав: «Як? що з ним?..» Нарешті він одчинив двері.

Просто перед ним стояв лікар. Він надівав уже капелюх, збираючись йти. Побачивши Прохора, він лагідно й радісно простяг йому руку.

— Ну...— вихопилось у Прохора, і очі вгрузли в лікареві губи, чекали, доки ті ворухнуться, вимовлять страшне, а може! може, радісне слово...

Лікар міцніше стиснув йому руку, лагідно посміхнувся втомленими, розумними очима і тихо промовив:

— Ваш син будуватиме соціалізм, товаришу Сахно. Ми вже одвоювали його од смерті. Місяць-два поправлятиметься, а там і на роботу. Хороший, хороший у вас хлопець. Тільки не йдіть, не турбуйте його.

Прохор стояв перед ним німий, наче скутий цим неосяжним, важким несподіваним щастям. Нічого не міг промовити. Тільки чув, як гарячі сльози залили очі, і крізь них, ледве намагаючись, він тихо, навшпиньках, вийшов на вулицю, озирнувся, чи ніхто не бачить, і раптом по-молодому розправив плечі і кинувся бігти, затримуючи в грудях владний, переможний, радісний крик.

Повість «Брати» — один з найвідоміших творів І. Микитенка. З 1927 по 1937 рік вона вийшла одинадцятьма окремими виданнями українською, російською, польською та єврейською мовами, а також

друкувалася в збірниках та періодичних виданнях, викликаючи велику кількість відгуків у пресі. Згодом повість стала хрестоматійною і увійшла до шкільної програми в курс української радянської літератури.

У цьому томі текст «Братів» подається за виданням: І. Микитенко, Брати («Бібліотека малописьменного»), ДВУ, Х.—К., 1930, що має ряд мовностилістичних виправлень порівняно з попередніми публікаціями.

Рукопис повісті зберігається в Державному історичному музеї УРСР. В архіві письменника є автографи окремих сторінок пізніших редакцій та правлені рукою письменника варіанти.

Диктатура

На початку 1929 р. І. Микитенко почав роботу над новою повістю «Диктатура», в якій мав намір показати гостре зіткнення класових сил в умовах масової колективізації села та боротьби партії й держави за хліб.

Повість була написана у березні—травні 1929 р. у Харкові. Значним пштовхом для її створення була подорож І. Микитенка (разом з В. Сосюрою та П. Усенком) до Миколаєва, де група харківських письменників провела кілька літературних вечорів і зустрічей. Там, на Миколаївському суднобудівному заводі, І. Микитенко знайшов прототипів для задуманого твору.

У травні 1929 р. повість була в основному закінчена. Автор планував продовжити над нею роботу, але влітку одеський Театр Революції (тепер театр імені Жовтневої революції) запропонував І. Микитенкові написати на цьому актуальному матеріалі п'єсу. Письменник енергійно взявся до роботи, і на початку театрального сезону перший варіант п'єси «Диктатура» був готовий. П'єса була показана спершу в одеському Театрі Революції, а потім в багатьох інших театрах СРСР і завойовала авторові широку популярність як драматургу.

Повість «Диктатура» лишилася ненадрукованою. Рукопис її, а також машинописний дещо оброблений варіант зберігаються в архіві І. Микитенка.

В архіві письменника є примірник написаної у 1925 р. в Одесі інсценівки «Колісь і тепер» (надрукованої в «Агітзбірнику» одеського губсельбуду, № 6 за 1925 р.) з цікавим написом рукою І. Микитенка, що стосується повісті «Диктатура»:

«В старих архівах знайшов оце недавно свою інсценівку «Колісь і тепер». Підписана вона одеською філією «Гарт». Часи були!.. Напишеш і—сміливо до друку. А тепер сидиш, сидиш, напишеш, тримаєш у шухляді, виймеш, подивишся—ні, слабо! Так лежить ось уже рік моя повість «Диктатура». Влітку оце писатиму її задруге. Аж тепер ми осягнули,—що то є література! 21.VI 1930. Ів. Микитенко».

Однак остаточної редакції цього твору письменник так і не зробив. Подається за машинописним варіантом з архіву І. Микитенка. Останні рядки повісті недописані.

ДОДАТКИ

У 1922—1926 рр. І. Микитенко активно співробітничав у ряді одеських газет і журналів: «Известия одесского губисполкома, губкома КП(б)У и губпрофсовета», «Южный селянин», «Червоний степ»,

«Юнацька правда», «Силуэты», «Шквал» та ін. За цей час, крім відомих творів, що увійшли згодом до збірок «На сонячних гонах» і «Вуркагани», крім виданих окремими книжками п'єси «Іду» й поеми «Вогні», ним надруковано понад 200 віршів, нарисів, фейлетонів, оповідань, одноактівок, статей і дописів. У цих творах молодий письменник торкався злободенних питань тієї доби, відтворював зрушення в житті й свідомості селянства, захищав і підтримував паростки нового, радянського побуту. У ці роки він розробляє найрізноманітніші теми: антирелігійна пропаганда на селі, робота сільрад і сільських клубів, передплата на газети, корисність державного страхування, студентське життя і т. п. Чимало надрукованих тоді газетних матеріалів лягли в основу пізніших художніх творів І. Микитенка. Вони становлять важливий перехідний етап у його творчості.

У ті роки І. Микитенко написав також більше десяти оповідань, які або так і залишилися неопублікованими, або ж були надруковані в одеських газетах, але більше не входили ні до яких збірок. Дуже критично ставлячись до своєї літературної праці, І. Микитенко не вважав за потрібне повертатися до цих творів раннього періоду.

Дослідник прози І. Микитенка Родько так характеризує ці оповідання:

«Більшість з них написана на тему дня і має виразно публіцистичний характер. Від звичайних розгорнутих газетних дописів їх відрізняє тільки те, що в них місцями введено діалог і використано елементи художньої розповіді, описів, пейзажу. В ряді випадків оповідання мають цікавий сюжет, хоч і недостатньо розгорнутий («Кирюшка», «Хома Яструб», «Більшовики», «Васька Пшеничний»), в інших розробка матеріалу суто нарисова («Дмитро», «Оповідання», «Рекрути»). Два оповідання — «Вербна неділя» і «Ковбаса» — характером гумористичного відтворення конкретного життєвого матеріалу нагадують фейлетони. В кількох творах відбито реальні факти, яким письменник надав художнього узагальнення і політичного висвітлення («На роботі», «Рекрути», «Оповідання»). Всі ці твори — важливий, хоч і перехідний етап в творчій практиці автора збірки «На сонячних гонах». Вони переконливо свідчать, що Микитенко-письменник виріс з Микитенка-журналіста»*.

Для того, щоб дати читачам уявлення про творчу еволюцію І. Микитенка, в додатках до цього тома вміщено кілька зразків ранніх оповідань — «Дмитро», «Хома Яструб», «Вербна неділя», «Голгофа» і «На перевалі». Крім того, у додатках друкуються уривок з повісті «Комунари» та матеріали, що доповнюють повість «Дитинство Гавриіла Кириченка».

Дмитро

Надруковано в газеті «Южный селянин» 26.IV 1923 р. під псевдонімом Петро Бунь.

Автограф оповідання не зберігся.

Подається за першодруком.

Хома Яструб

Це пригодницьке оповідання цікаве як зразок звернення І. Микитенка до так званої «бандитської» тематики, якій у двадцять років віддавали данину дуже багато українських письменників.

* М. Д. Родько, Проза Івана Микитенка, стор. 68.

Надруковано у газеті «Южный селянин» 14, 17, 21 й 24 червня 1923 р. з підзаголовком «Нариси з часів бандитизму на Україні». Автограф оповідання не зберігся. Подається за першодруком.

Вербна неділя

Надруковано вперше в газеті «Червоний степ» 20.IV 1924 р. за псевдонімом Петро Бунь. Автограф не зберігся. Подається за першодруком.

Цю гумореску І. Микитенко використав пізніше у повісті «Дитинство Гавриїла Кириченка» (розділ «Причастя»).

Голгофа

Оповідання написано у 1924 р. За життя письменника не друкувалося. Опубліковано у 1962 році (до 65-річчя з дня народження І. Микитенка) у київському молодіжному журналі «Зміна» (1962, № 9) за автографом з архіву письменника.

Подається за першою публікацією.

На перевалі

Оповідання написано в Одесі у грудні 1924 — січні 1925 рр. За життя І. Микитенка не публікувалося.

Автограф зберігається в архіві письменника.

Подається за автографом.

Комунари

У 1926 р. І. Микитенко мав намір написати на матеріалі своєї п'єси «Іду» повість «Комунари». Однак у зв'язку з переїздом до Харкова, роботою над збіркою «Вуркагани» та організаційною діяльністю цей намір лишився не реалізованим. В архіві письменника зберігається рукопис початку цієї повісті, цікавий з погляду стилістичних шукань І. Микитенка. Початок повісті «Комунари» друкується вперше за автографом з архіву І. Микитенка.

Лист до Володимира Коряка

Готуючи у 1928 р. повість «Дитинство Гавриїла Кириченка» (під назвою «Гавриїл Кириченко — школяр») до окремого видання, І. Микитенко написав до неї своєрідний вступ під таким заголовком. Проте і в цьому, і у всіх наступних виданнях повість виходила без цього вступу. Він був надрукований вперше в журн. «Дніпро», № 1 за 1960 р., під заголовком «Лист до критика».

Автограф зберігається в архіві І. Микитенка.

Подається за автографом.

Війна

Над цим розділом з повісті «Дитинство Гавриїла Кириченка» І. Микитенко працював у 1928 р. За життя письменника розділ не друкувався.

Автограф зберігається в архіві письменника.

Вперше опубліковано у журналі «Дніпро» (1960 р., № 1).

Подається за автографом.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
1. І. К. Микитенко. <i>Фото 1930 р.</i>	IV—V
2. І. К. Микитенко в роки навчання у військово-фельдшерському училищі. <i>Фото 1912 р.</i>	20—21
3. І. К. Микитенко в студентські роки. <i>Фото 1923 р.</i>	116—117
4. Учасники Одеської студії «Гарт». <i>Фото 1926 р.</i> Зліва направо: (сидять) М. Пригара, В. Гадзінський, І. Микитенко, З. Краян (Микитенко), (стоять) М. Орлик, В. Миколюк, О. Сергієнко, М. Войців, П. Долина.	212—213
5. Сторінка з першого видання повісті «Брати», правлена рукою І. К. Микитенка.	279
6. Харківська організація Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП). <i>Фото 1927 р.</i> Зліва направо: (сидять) П. Арський, В. Коряк, І. Кулик, Б. Коваленко, І. Микитенко, В. Сосюра, Х. Гільдін, М. Долєнго, (стоять) С. Жигалко, В. Кузьмич, А. Клочья, Б. Фарбер, Н. Єрохін, А. Шмигельський, І. Кириленко, Л. Піонтек, О. Кундзич, Б. Бездомний, Н. Забіла, Й. Кисельов, О. Донченко, Б. Цуккер, І. Дорожний, М. Гаско.	308—309

З М І С Т

	Стор.
Микола Сиротюк. Слово про митця	V
О П О В І Д А Н Н Я	
Етюдн червоні	3
Більшовики	3
Гордій	7
Нуник	15
У вершині	22
На сонячних гонах	29
Між кучугурами	39
З гарячих днів	47
Без пристановища	53
Будні	61
Витяг з протоколу	82
Над морем	93
Номо sum	99
Торт	106
Ідіот	121
П О В І С Т І	
Антонів огонь	133
Дитинство Гаврііла Кириченка	188
Брати	270
Диктатура	302
Д О Д А Т К И	
Дмитро	393
Хома Яструб	397
Вербна неділя	406
Голгофа	409
На перевалі	413
Комунари	424
Лист до Володимира Коряка	430
Війна	433
П Р И М І Т К И	441
Список ілюстрацій	458

МИКШТЕНКО ИВАН КОНДРАТЬЕВИЧ

Собрание сочинений в шести томах, т. I

(На українском языке)

Редактор М. Л. Мандрика

Художній редактор В. П. Кузь

Оформлення художника Д. Д. Грибова

Технічний редактор О. М. Лисовець

Коректор Г. Л. Дорохіна

БФ 04681. Зам. № 559. Вид. № 164. Тираж 20 000.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. арк. 15,75 +
+ 5 вкл. Умовн.-друк. арк. 26,34. Облік.-видавн. арк.
27,36. Підписано до друку 7.III 1964 р. Ціна 1 крб.

Київська книжкова фабрика Державного Комітету
Ради Міністрів УРСР по пресі, вул. Воровського, 24

1111.

„ИЗДАНИЕ ПЕРВОЕ“